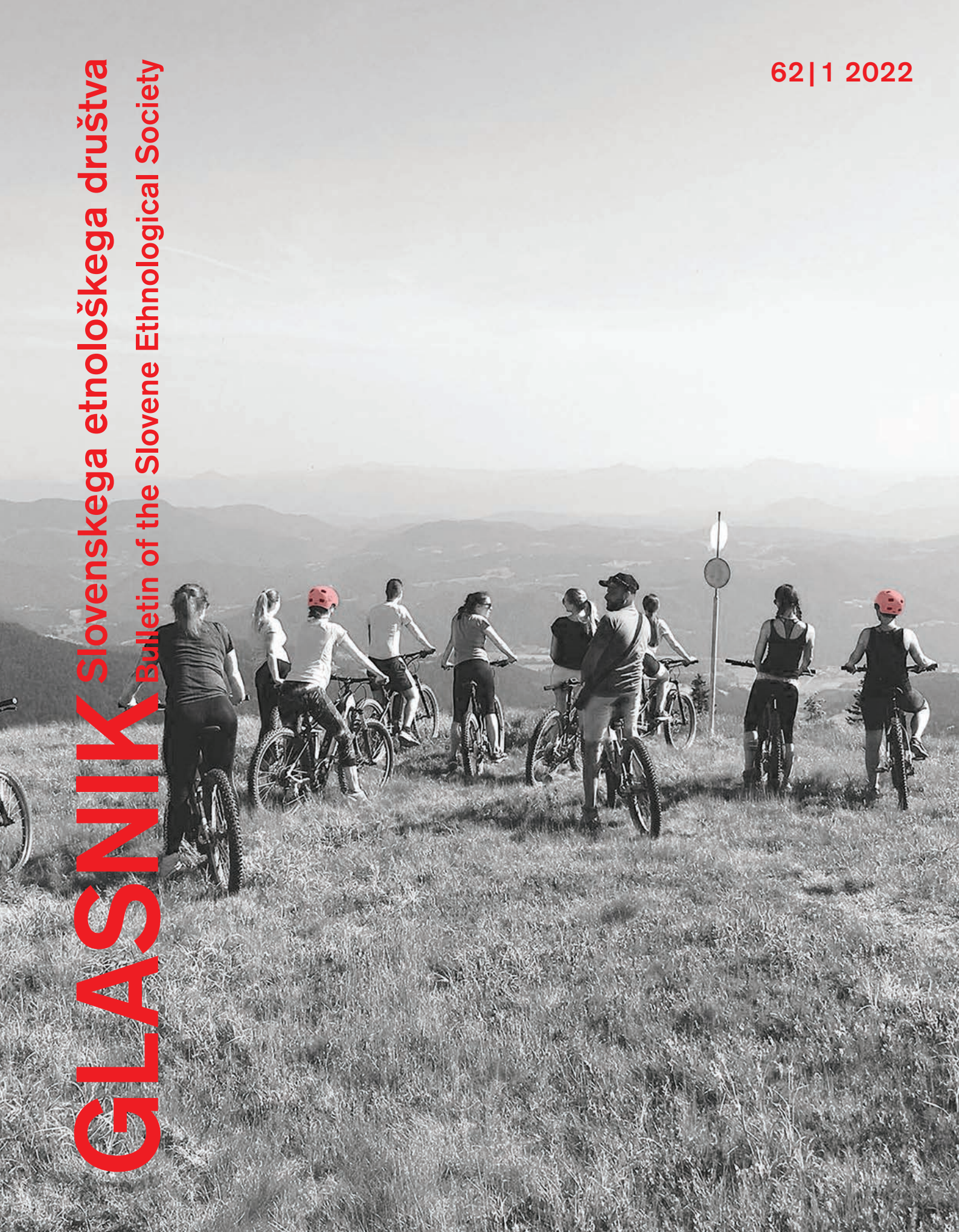

GLASNIK Slovenskega etnološkega društva
Bulletin of the Slovene Ethnological Society

Glasnik Slovenskega etnološkega društva (*Glasnik SED*):

Znanstveno-strokovna revija Slovenskega etnološkega društva
62 | 2022, št. 1

Bulletin of the Slovene Ethnological Society:

Scientific Journal
62 | 2022, Issue 1

UDK 39(497.4)(05)

ISSN 0351-2908 Glasnik SED (Tiskana izdaja) | Printed edition

ISSN 2536-4324 Glasnik SED (Spletna izdaja) | Online edition

Revija je od leta 1956 izhajala kot *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje*, od leta 1959 (15 letnikov) kot *Glasnik Slovenskega etnografskega društva*, po letu 1976 pa izhaja kot *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*. | The Bulletin had been published under the name *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje* (Bulletin of the Institute for Slovene Ethnography) until 1956; as *Glasnik Slovenskega etnografskega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnographical Society) until 1959 (15 volumes); and as *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnological Society) since 1976.

V enem letniku izideta dve številki. | 2 issues (1 volume) are published yearly.

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

Izdajatelj | Publisher©

Slovensko etnološko društvo
Zanj | Represented by Alenka Černelič Krošelj

Ponatis celotne številke ali posameznih prispevkov in fotografij je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. | No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without written permission from the publisher. Quotations must contain a full mention of the source.

Naslov uredništva | Address

Slovenski etnografski muzej
Metelkova 2
1000 Ljubljana

Tel. | Tel.: (+ 386) 01 300 87 38

Fax | Fax: (+ 386) 01 300 87 35

Elektronska pošta | E-mail: info@sed-drustvo.si

Spletna stran | Website: <http://www.sed-drustvo.si/>

Urednici | Editors

dr. Saša Poljak Istenič: glavna urednica | Editor-in-Chief

dr. Daša Ličen: odgovorna urednica | Editor-in-Charge

Uredniški odbor | Editorial Board

Alenka Černelič Krošelj, dr. Miha Kozorog, dr. Rebeka Kunej, Tina Palaić, mag. Martina Piko-Rustia

dr. Boštjan Kravanja in dr. Marjetka Rangus: gostujoča urednika tematskega sklopa Vprašanja o turizmu in v turizmu | Guest Editors of Questions on Tourism and within Tourism

Prispevke so recenzirali člani uredniškega odbora in zunanji recenzenti. Redakcija št. 1/2022 je bila zaključena 9. junija 2022. | All articles have been reviewed by the editorial board members and by the external reviewers. The editing of this issue was completed on 9th of June 2022.

Za znanstveno in strokovno vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. | The authors are solely responsible for the content of their articles.

Jezikovni pregled | Language Editor

Tadej Turnšek, Saša Poljak Istenič

Jezikovni pregled angleških povzetkov in izvlečkov | English Language Editor

Jeremi Slak

Bibliografska obdelava v programskem sistemu COBISS | Article Classification

Breda Pajsar

Oblikovanje in prelom | Design and Typesetting

Ana Destovnik

Tisk | Printed by

KOLORTISK tiskarna d. o. o.

Naklada | Circulation

400 izvodov | 400 copies

Tokratna številka *Glasnika Slovenskega etnološkega društva* je do vas priomala nekoliko pozneje, kot ste verjetno pričakovali. Pravzaprav ne moremo s prstom pokazati na glavni vzrok, lahko ga pa povzamemo s frazo »življenje nam je prekrižalo pot«. Kadar se želimo izogniti zamudi, pravimo, da se nam mudi – obe besedi imata enak etimološki izvor. Uredniki priganjamo avtorje k oddaji prispevkov, nato recenzente k odzivom, nazadnje pa avtorji priganjajo nas, naj jim vendarle povemo, kdaj bo članek objavljen. Čeprav si želimo, da bi vse potekalo kar najhitreje, imamo nenehno občutek, da se nam stvari odmikajo, da nam nič ne gre po načrtih. Po času, ko je »vse stalo«, se zdaj zdi, da nam čas »polzi iz rok«.

Pisanje uvodnikov v zadnje tri številke je tako spremljala tesnoba, tista notranja, ki je tiktakala v vsakem izmed nas in odštevala dneve do vnovičnega »odprtja družbe«, a tudi tista zunanja, ki jo simbolizirajo štiri stene. Nezmožnost premikanja, kot smo ga bili vajeni v predkoronarnih časih, je mnoge od nas ohromila. A ta pomlad je vendarle drugačna. Zdi se živahnejša in polna *wanderlusta*. Po dveh letih življenja v zadušljivih – čeprav redno zračenih – stanovanjih se dnevno odpravljamo v pisarne, gremo po nakupih, znova obiskujemo koncerte in druge kulturne dogodke, tudi konference, ter potujemo na oddih v bližnje in bolj oddaljene kraje. Iz dolgega spanja se tako prebuja tudi turizem. Ni naključje, da je tematski sklop izvirnih znanstvenih člankov te številke *Glasnika SED* namenjen prav različnim oblikam turizma.

Odločitvi za tematsko številko s področja turizma pa ni botrovala samo obuditev turistične dejavnosti, ampak tudi vseprisotnost turizma v vsakdanu sodobne etnologije. V sklopu aplikativnih projektov, ki dajejo kruh številnim zaposlenim na področju etnologije, smo velikokrat primorani ponuditi etnološki vložek turistični ponudbi posameznih krajev oziroma regij, s čimer stopamo na spolzko stičišče etnologije in turizma, ki ga le redkokdaj spremlja kritična nota. Ta številka je tako tudi prispevek k etnologiji in antropologiji turizma, ki kot področje v zadnjih letih ni mamilo prav veliko slovenskih raziskovalcev in raziskovalk.

Tudi tematski blok naslednje številke *Glasnika SED* je odziv na aktualne krize, ki so po eni strani zasenčile pereče težave, s katerimi se v vsakdanjem življenju soočajo skupine z manj družbene moči, a so jih hkrati tudi boleče razgalile. Poleg teoretične osvetlitve koncepta 'rasa' in rasizma ter historičnega pregleda razvoja te ideje bo jesenski *Glasnik* ponudil analize konkretnih primerov družbene neenakosti kot posledice rasizacije. Rasizem se namreč najbolj razkriva prav v političnih, ekonomskih in družbenih odnosih, ki jih določata različna družbena moč in hierarhija med družbenimi skupinami.

Etnologinje in etnologue, antropologinje in antropologe pozivamo tudi k predlogom za Murkove nagrade, priznanja in listine, ki so namenjene praznovanju največjih dosežkov naše vede. Poziv najdete na koncu revije. Vabimo pa vas tudi k oddaji prispevkov za naslednje številke *Glasnika SED*.

Daša Ličen in Saša Poljak Istenič

		Vprašanja o turizmu in v turizmu	Questions on Tourism and within Tourism
5	Boštjan Kravanja, Marjetka Rangus	Vprašanja o turizmu in v turizmu: Uvod v tematski sklop	Questions on Tourism and within Tourism: Editorial on the Themed Section
9	Boštjan Kravanja, Marjetka Rangus	Turizem in slovenska etnologija in kulturna antropologija v razmerju do mednarodne antropologije turizma in turističnih študij	Tourism and Slovenian Ethnology and Cultural Anthropology in Relation to International Anthropology of Tourism and Tourist Studies
20	Andreja Trdina, Maruša Pušnik	Osební spomini v turističnih praksah: Nostalgija in sakralizacija krajev spomina	Personal Memories in Tourism Practices: Nostalgia and the Sacralization of Memory Sites
33	Marko Senčar Mrdaković	Politična ekologija smučarskega turizma v dolini Pitztal: Združitev Pitztalskega in Ötztalskega ledenika	Political Ecology of Ski Tourism in the Pitztal Valley: Merger of the Pitztal with the Ötztal Glacier
45	Vilja Lukan	Težka dediščina in temačni turizem: Primer nekdanjega Koncentracijskega taborišča Ljubelj	Difficult Heritage and Dark Tourism: The Case of the Ljubelj/Loibl Concentration Camp
57	Aleš Gačnik	Turistična muzeografija: (Ne)Komunikativnost muzejskega in turističnega sektorja	Tourism Museography: (Non)Communicativity between the Museum and Tourism Sectors
70	Janja Berložnik Šuler, Aleš Gačnik	Kreativni turizem in gastronske turistične izkušnje	Creative Tourism and Gastronomic Tourism Experiences
		Razglabljanja	Reflections
83	Barbara Turk Niskač	Raziskave z otroki in mladostniki: Etični in metodološki izzivi	Research With Children and Adolescents: Ethical and Methodological Challenges
95	Manca Filak	Reprezentacija gospodinskega dela, dvojnega bremena in materinstva v (vizualni) antropologiji in etnografskem filmu	Representation of Gender, Double Burden and Motherhood in (Visual) Anthropology and Ethnographic Film
108	Miha Kozorog	Močeradovec, staroverski in drugi	Fire Salamander Spirit, of the Ancient Faith and Others
		Muzeji za raznolikost in vključenost	Museums for Diversity and Inclusion
121	Kaja Širok	Kako izpeljati kongres v času koronavirusa? III. mednarodni kongres slovenskih muzealcev, 3.–4. junij 2021	How to Hold a Congress during a Pandemic? 3rd International Congress of Slovenian Museology, June 3–4, 2021
123	Mateja Kos	Inkluzivne prakse nacionalni muzejev v luči sprememb njihove družbene vloge	Inclusive Practices of National Museums in the Light of Changes in Their Social Role
127	Irena Porekar Kacafura	Ukrepi preventivne konservacije v depojih Pokrajinskega muzeja Maribor	Preventive Conservation Measures in the Storage Units of the Maribor Regional Museum
131	Nataša Nemeček	Dopolnjena terminologija kot odziv na spremembe pri delu konservatorjev-restavradorjev za muzejske predmete	Complemented Terminology in Response to Changes in the Work of Conservators-Restorers for Museum Objects
137	Nataša Braunsberger, Živa Rogelj	Narodna galerija, demenci prijazna točka: Predavanja, druženja, vodeni ogledi in likovne delavnice za osebe z demenco	National Gallery of Slovenia, Dementia-Friendly Point: Lectures, Gatherings, Guided Tours and Art Workshops for People with Dementia
		Polemika	Debate
142	Mojca Ravnik	K članku Mihe Kozoroga Etnološka recepcija starovercev	On Miha Kozorog's Article Ethnological Reception of the Ancient Faith Believers
145	Miha Kozorog	Etnološka recepcija starovercev: Odgovor Mojci Ravnik	Ethnological Reception of the Ancient Faith Believers: a Reply to Mojca Ravnik

		Knjižne ocene in poročila	Book Reviews
147	Iztok Ilich	Maria Bartoloth: Mijalca majalca Maria Bartoloth: Mijalca majalca	
148	Maša K. Marty	Suzana Todorović, Marino Kranjac: Narečje ter ljudsko glasbeno in plesno izročilo v Dekanih z okolico nekoč in danes Suzana Todorović, Marino Kranjac: Dialect and Folk Music and Dance Tradition in Dekani and its Surroundings Then and Now	
149	Milan Vogel	Marija Makarovič: Jazbina: Mikroetnološka predstavitev jazbinskih in podgorskih družin z gorskega kmečkega naselja v občini Črna na Koroškem Marija Makarovič: Jazbina: Microethnological Presentation of Jazbina and Podgorje Families from a Highland Rural Settlement in the Municipality Črna na Koroškem	
150	Tadeja Primožič	Miha Preinfalk, Mija Oter Gorenčič, Renata Komič Marn (ur.): Grad Turjak Miha Preinfalk, Mija Oter Gorenčič, Renata Komič Marn (eds.): Turjak Castle	
153	Jerneja Ferlež	Maja Godina Golija, Vanja Huzjan, Špela Ledinek Lozej: Govorica predmetov Maja Godina Golija, Vanja Huzjan, Špela Ledinek Lozej: The Language of Objects	
155	Karmen Šterk	Barbara Turk Niskač: O igri in delu Barbara Turk Niskač: Playing at Work, Working at Play	
156	Milan Vogel	Katarina Šrimpf Vendramin: Zgodbe in prostor: Ustno izročilo in kolektivni spomin v zgornjem Obsotelju Katarina Šrimpf Vendramin: Stories and Space: Oral Tradition and Collective Memory in the Area of upper Obsotelje	
157	Iztok Ilich	Tanja Jakomin Kocjančič: Časopisje na Primorskem v letih 1941 – 1945 in njegova propagandna funkcija Tanja Jakomin Kocjančič: The Press and its Propaganda Function in the Slovenian Littoral from 1941 to 1945	
159	Daša Ličen	Katja Hrobat Virloget: V senci spomina: »Eksodus« in Istra Katja Hrobat Virloget: In the Silence of Memory: "Exodus" and Istria	
161	Milan Vogel	Jernej Mlekuž: ABCČČ migracij Jernej Mlekuž: ABCČČ of Migration	
162	Ivana Drakulić	Clifford Geertz: Interpretacija kultur Clifford Geertz: Interpretation of Cultures	
165	Rajko Muršič	David Verbuč: DIY House Shows and Music Venues in the US: Ethnographic Explorations of Place and Community David Verbuč: Hišni koncerti in samonikli glasbeni prostori v ZDA: Etnografska raziskava prostora in skupnosti	
		Poročila	Reports
168	Tina Palačič	Sodelovanje z nosilci dediščine v slovenskih muzejih in galerijah Collaboration with Carriers of Heritage in Slovenian Museums and Galleries	
172	Vanja Germ, Pia Krampfl	Mladi med mladimi – študentje_ke ter mladi_e na Solčavskem Youth among Youth – Students and Youth in Solčavsko	
		Slovinci zunaj meja Republike Slovenije	Slovenians Living beyond the Borders of the Republic of Slovenia
175	Martina Piko-Rustia	Življenje za slovenski jezik, kulturo in narodopisje na Koroškem: Tischlerjeva nagrada predsedniku Narodopisnega društva Urban Jarnik Nužeju Tolmajerju Living for Slovenian Language, Culture, and Ethnography in Koroška: Tischler's Award to Nužej Tolmajer, the President of the Ethnological Association Urban Jarnik	
		Društvene strani	Society Pages
184	Alenka Černelič Krošelj	Poročilo o delu Slovenskega etnološkega društva v letu 2021 Work Report of the Slovenian Ethnological Society in the Year 2021	

	Razpisi, vabila	Tenders, Invitations
189	Razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine za dosežke v etnologiji na Slovenskem za leto 2021/2022 Tender for the Bestowing of the Murko Award, the Murko Special Recognition Award, and the Murko Certificate for Special Achievements in Ethnology in Slovenia for 2021/2022	
190	Navodila za avtorje Instructions for Authors	

VPRAŠANJA O TURIZMU IN V TURIZMU

Uvodnik v tematski sklop

Turizem je bil v zadnjem času deležen velike pozornosti, predvsem zaradi upada dejavnosti kot posledice pandemije. Tudi sicer so teme s področja turizma zadnjih nekaj let polnile časopise, spletne strani medijev in družbena omrežja. V preteklih sedemdesetih letih se je turizem razvil v pomembno gospodarsko panogo, ki je na globalni ravni pred pandemijo predstavljala vsako deseto zaposlitev. Pandemija je sodobni, z mobilnostjo zaznamovani družbi prinesla nove izzive in postavila pod vprašaj nekatere temeljne kategorije turizma, kot so stik kot dotik na osebni ravni in stik kot del kolektivnega dogajanja skozi srečevanja in dogodke; prostor in dojemanje krajin v razmerju med telesnim in virtualnim; bližina in oddaljenost med fizičnim in kulturnim prostorom; okus s poudarkom na zdravi, lokalno pridelani in doma pripravljani hrani ipd. S pojavom drugačnih oblik preživljanja prostega časa domá (angl. *staycation*), dela (angl. *workation*) in izobraževanja (angl. *schoolcation*) se izrisujejo nove meje in prehodi med običajnim in neobičajnim v turizmu. Aktualnost situacije, ki jo je pandemija le še poudarila, je bila temeljno vodilo za tematsko usmeritev številke *Glasnika SED*, ki je pred vami. V njej so obravnavani različni vidiki turizma, vabi pa tudi k prevetritvi pogledov na turizem in spodbuja k več temeljnim etnološkimi in antropološkimi raziskavam turizma, za katere se zdi, da so v zadnjem desetletju nekoliko uplahnile, morda tudi na račun dominantnih prostorskih in mobilnostnih paradigem, v katerih se turizem kot družbenokulturna praksa izgublja in kjer raba tega pojma postaja bodisi nerefleksirana, kot lebdeči označevalec razvoja, sprememb, tokov, gibanj ipd., ali pa je njegovo pojmovanje omejeno na turistično industrijo. Kljub totalnosti pandemičnega občutja se kaže, da pandemija ni v ospredju znanstvenega prevpraševanja turizma in njegovih praks. Brez dvoma je prinesla spremembe na številnih področjih, ki so jih znanstveniki različnih disciplin vsekakor zaznali, čeprav ne s prispevki, zajetimi v prav tej številki revije. Ob pandemiji tako ne moremo zamahniti z roko in jo označiti za epizodično, pač pa lahko temeljne ugotovitve pričakujemo šele v prihodnosti. Namesto odzivov na s pandemijo zaznamovana se v aktualni številki kažejo odzivi na velika epistemološka, teoretska in deloma tudi nazorska vprašanja. V prvi vrsti odpiramo vprašanje različnih disciplinarnih pristopov k proučevanju turizma, ki vključuje tudi različne metodologije in tehnike proučevanja. Raziskovanje turizma je v svetu in pri nas zgodovinsko zaznamovala t. i. vzajemna ignoranca, oziroma kot se je izrazil

sociolog Julio Aramberri, »vzajemno sprejeto nezanimanje« (Aramberri v Butler 2015: 20) ene znanstvene discipline za delo in ugotovitve druge. Tega vsekakor ne moremo trditi za celotno raziskovanje turizma, pač pa ta ocena velja predvsem za koncepte, ki so skupni različnim disciplinam in se jih zato raziskovalno lotevajo vsaka s svojega vidika.

»Disciplinarna ujetost« raziskovalcev se npr. kaže v šibki zmožnosti integralnega pogleda, v katerem so destinacije prostor srečevanj, oblikovanja novih identitet in praks, kulturnih izmenjav, hkrati pa prostor upravljanja turističnega razvoja, trženja turistične ponudbe, razvoja človeških virov in oblikovanja doživetij. Istočasno se pojavljajo nestrinjanja o tem, kdaj k določenim pojavom v turizmu pristopamo na konceptualni ravni in kdaj jih obravnavamo kot turistične produkte (npr. temačni turizem ali kreativni turizem), kar pogosto postavlja pod vprašaj legitimnost tega ali onega raziskovalnega pristopa. Nadalje lahko v raziskovalnih krogih zaznamo vrednotne opredelitve raziskovalcev do turizma in poslanstva discipline v turizmu, kar opredeljuje pristop do izbranega vprašanja, posledično pa prejudicira možne rezultate takšnega raziskovanja. Poleg izpostavljenih omejitev medsebojne ignorance bi lahko izpostavili še eno delitev, in sicer med strokovnimi in znanstvenimi pristopi tako v etnologiji kot v turizmu, ki omejuje zgoraj omenjeni integralni oz. celostni pristop k proučevanju turizma ter potencialno sinergijo inter- in multi-disciplinarnih pristopov.

Kravanja in Rangus v prvem prispevku naslavlja odnos med antropologijo in turizmom prav skozi zgoraj naštet dileme. Za oris stanja predstaviva razvoj antropologije turizma v mednarodnih raziskovalnih krogih predvsem v času po drugi svetovni vojni, ki sta ga zaznamovala začetek množičnega turizma in odločna razvojna paradigma. Avtorja izpostavlja očitke o lahkotnosti in neresnosti raziskovalnega področja, ki so jih bili deležni pionirji (antropološkega) raziskovanja turizma in še danes niso povsem izkoreninjeni. V nadaljevanju izpostavlja ključne teme in jih vzporediva s slovenskim etnološkim in kulturnoantropološkim raziskovanjem turizma, ki ga vsaj na začetku zaznamuje poudarek na vprašanju položaja ljudskokulturnih vsebin v okvirih turističnih prireditev, kasneje pa se temu pridruži prevpraševanje turistifikacije različnih oblik dediščine in vloge etnološke stroke pri tem. Ob tem so bili vzporedno narejeni tudi metodološki nastavki za raziskovanje turizma, ki pa so le deloma zaživel v okvirih projekta ETSEO – 20. stoletje. Avtorja tako v slovenskem etnološkem raziskovanju opredeliva zbliževanje slovenskega etnološkega in

* Boštjan Kravanja, dr. kulturne antropologije, docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta bostjan.kravanja@ff.uni-lj.si.

** Marjetka Rangus, dr. politoloških znanosti, izredna profesorica za področje turizma, Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem; marjetka.rangus@um.si.

kulturnoantropološkega raziskovanja z raziskavami lokalnega turističnega razvoja in globalnih turističnih praks ter s posamičnimi vpogledi v vprašanja o vplivih turizma na življenje lokalnih skupnosti, okolje, politike, življenjske stile ipd. od devetdesetih let naprej, ki sta jih zaznamovala t. i. prostorski obrat v antropologiji in posledična mobilnostna paradigma. Te raziskave so se navdihovale pri tujih zgledih in tako vzdrževale stik z mednarodnimi trendi in razpravami v antropologiji. Prispevek ne predstavlja celovite analize etnološkega in kulturnoantropološkega raziskovanja v turizmu, ponuja pa pregledno izhodišče in spodbudo za nadaljnje prevpraševanje raziskovanja turizma tako v etnologiji in kulturni antropologiji kot tudi v drugih disciplinah.

V članku Osebni spomini v turističnih praksah: nostalgija in sakralizacija krajev spomina Trdina in Pušnik problematizirata eno temeljnih predpostavk turističnih študij o razmerju med biti doma in odmikom od doma ter izhajata iz preprostega dejstva, da so turistične prakse postale nekaj običajnega. Avtorici obravnavata izkušnje prostora v odnosu do časa in spominjanja na obiskane turistične destinacije. Skozi poglobljene polstrukturirane intervjuje avtorici prepoznavata in pojasnjujeta ambivalence tovrstnega turističnega »vračanja domov« ali t. i. nostalgičnega turizma. Razdelita jih v tri segmente, v okviru katerih razkrivata ključna protislovja takšnih oblik turizma. Avtorici tako v prispevku presegata vizijo statičnega prostora in se namesto tega posvečata njegovi temporalizaciji. V tem smislu sta kritični do nekaterih prevladujočih pogledov na turizem, ki operirajo s preveč statičnimi kategorijami, in izpostavljata potrebo po proučevanju nestabilnih procesov zamišljanja in konstruiranja doma ter pripadnosti. Tako prispevata k bolj natančnemu razumevanju sodobnih mobilnosti, kot se porajajo v okvirih raznolikih življenjskih stilov in turističnih praks.

Senčar Mrdaković je svojo etnografsko raziskavo izvedel v avstrijski občini St. Leonhard im Pitztal. V svojem članku obravnava vlogo Pitztalskega ledenika za lokalno prebivalstvo in s tem odpira temeljno vprašanje vpliva razvoja turizma na majhno lokalno skupnost ter polarizacije stališč, ki se je razvila glede smeri tamkajšnjega razvoja. Avtor izhaja iz koncepta politične ekologije in prevprašuje porazdelitev moči v kontekstu lokalnega razvoja med različnimi deležniki, pri čemer izpostavlja odnose med zunanjimi in notranjimi akterji ter marginalizacijo in neenakopravnost posameznih skupin v odnosu do vprašanj o nadaljnjem razvoju te smučarske destinacije. Avtor izriše sliko primera turističnega razvoja okolja, ki se na današnji stopnji zrelosti destinacije sooča z ambivalentnimi stališči do ekonomskih in okoljskih učinkov turizma, do razmerja moči med notranjimi in zunanjimi deležniki, do klasične kapitalistične paradigme razvoja in koncepta odrasti, s tem pa tudi do turizma samega.

Vilja Lukan na primeru Koncentracijskega taborišča Ljubelj raziskuje udeležbo prostorov, povezanih s smrtjo,

nasiljem, trpljenjem in katastrofami, v turizmu. Koncept temačnega turizma je za mnoge antropologe vprašljiv, lahko tudi neetičen, vendar avtorica izpostavlja predvsem njegovo izobraževalno moč, posebej v odnosu do mladih. Na podlagi študije odzivov mladih obiskovalcev ugotavlja pomen interpretacije in strokovno pripravljene vodnje, ki sta lahko za mlade transformativna na področju prepričanj, vrednot in čustev. To se kaže v doživljanju stiske in empatije, pa tudi v hvaležnosti in spoznanjih o povezanosti z zgodovino. Avtorica v svoji raziskavi zagovarja tudi širše pozitivne učinke ponudbe temačnega turizma, predvsem za razvoj prostora (destinacije) in njegove upravljavce, opozori pa tudi na številne možne negativne vplive, ki jih s seboj prinaša to občutljivo polje turistične ponudbe.

Razprava Turistična muzeografija: (ne)komunikativnost muzejskega in turističnega sektorja Aleša Gačnika odpira že dolgo trajajočo razpravo o vlogi muzejev in drugih kulturnih ustanov v turizmu in vidikih upravljanja s tovrstnim turizmom. Gačnik izhaja iz stališča, da so sodobni muzeji ustanove, usmerjene v prihodnost. Kot generatorji kulture, vednosti in znanja naj delujejo v dobro trajnostnega razvoja, hkrati pa morajo biti tudi pobudniki družbenih sprememb in si prizadevati za blagostanje lokalne skupnosti ter vse njene skupine predstavljati enakovredno. Ena od nalog sodobnih muzejev je po avtorjevem mnenju tudi sodelovanje v turizmu, ki za muzeje in kulturne ustanove pomeni vstop na konkurenčni trg turističnih atrakcij, ki primarno sledijo ekonomskemu interesu. Avtor izpostavlja konfliktni odnos med turističnim sektorjem in muzeji in tudi različno dojemanje vloge muzejev v turizmu. Ob številnih primerih dobrih praks nadalje izpostavi pomanjkanje usposobljenosti v obeh sektorjih, npr. za oblikovanje turistične ponudbe, standardizirano in kakovostno turistično vodenje po muzejih, interpretacijo vsebin ter medsektorsko komuniciranje.

V zadnjem prispevku tematskega sklopa se Berložnik Šuler in Gačnik ukvarjata z novim konceptom kreativnega turizma v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj. Avtorja v preglednem članku izvedeta sistematično analizo konceptov kreativnosti in gastronomskega turizma, pri tem pa se omejita na mednarodno produkcijo raziskav, ki so bile objavljene v indeksiranih revijah baze Scopus. Avtorja ocenita, da je takšno raziskovanje še v povojih, hkrati pa identificirata številne priložnosti za razvoj kakovostne turistične izkušnje, ki jih ponuja lokalni, participativni in kulturni značaj kreativnega turizma,

Nabor pričujoče tematske številke kaže, da se etnološka in kulturnoantropološka ter turistična stroka pri nas lotevajo aktualnih vprašanj v turizmu, pri čemer v svoje raziskovanje spretno pretakajo najnovejša spoznanja in ugotovitve iz mednarodnih krogov. Upava tudi, da ta številka predstavlja primer uspešnega meddisciplinskega sodelovanja na izbranim raziskovalnem polju turizma. Gostujoča urednika sva se pri svojem delu soočala z zgoraj omenjenimi uveljavljenimi disciplinskimi omejitvami. Prisiljena sva si bila nastati

viti kritično ogledalo in poskusiti preseči tako delitve kot tudi omenjeno nezanimanje med disciplinami. Na podlagi te izkušnje optimistično vabiva k nadaljnjemu sinergičnemu povezovanju in pogumu v raziskovanju turizma.

Literatura

BUTLER, Richard: The evolution of tourism and tourism research. *Tourism recreation research* 40/1, 2015, 16–27.

TURIZEM IN SLOVENSKA ETNOLOGIJA IN KULTURNA ANTROPOLOGIJA V RAZMERJU DO MEDNARODNE ANTROPOLOGIJE TURIZMA IN TURISTIČNIH ŠTUDIJ

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Datum oddaje: 4. 5. 2022

Izveček: Namen prispevka je vpogled v nekatere vidike pojavnosti turistične tematike v slovenski etnologiji in kulturni antropologiji. Obravnava predvsem primerjavo med klasičnimi reprezentacijami dediščine, njenih potencialov in rabe v turizmu na eni strani ter raziskavami družbenokulturnih plati turističnih destinacij in s potovanji povezanih praks na drugi. V članku to dvojnost slovenskih raziskav turizma vzporejava s temeljnimi mejniki v mednarodni antropologiji turizma.

Ključne besede: kulturna dediščina, etnologija turizma, folklorizem, turistična destinacija, antropologija turizma

Abstract: The aim of this contribution is to provide insight into some aspects of the manifestation of tourist subjects in Slovenian ethnology and cultural anthropology. Predominantly, it deals with comparison between classical representations of heritage, its potentials and use in tourism on one hand, and research of sociocultural perspectives of tourist destinations and practices related to travelling on the other. In the article, this duality of Slovenian research of tourism is compared to the basic turning points in international anthropology of tourism.

Keywords: cultural heritage, ethnology of tourism, folklorism, tourist destination, anthropology of tourism

Uvod

Že sama omemba turizma odpre dilemo o njegovem razumevanju. Specifičnost turizma kot kompleksnega družbenega pojava in tudi nejasnost statusa turizma v odnosu do industrije sta ključno vplivala na razvoj znanosti o turizmu. Pojav, katerega zgodovina je stara kot človeštvo, je v zadnjih desetletjih bistveno spremenil svojo podobo. Z množičnostjo pojavnosti in fordističnim načinom proizvodnje izkušenj (Torres 2002) je postal predmet proučevanja več znanstvenih disciplin, ki so k raziskovanju pristopila skozi svoje paradigme in s svojimi metodološkimi pristopi, hkrati pa je v akademskih krogih dobil oznako »novega« in »neresnega«.

Tudi v zadnjih desetih ali 15 letih raziskovalci na področju turizma pogosto slišijo, da je njihovo raziskovanje lahkotno, nepomembno in neprimerljivo z vidika standardov raziskovalne kakovosti, pa tudi neresno in marginalno (Butler 2015). Brez dvoma je eden pomembnejših dejavnikov takšnega obravnavanja turizma dejstvo, da znotraj same akademske skupnosti, ki je v zadnjih štirih desetletjih izjemno narasla in redno objavlja kvalitetne študije v mednarodnih znanstvenih revijah z visokimi faktorji vpliva (Rangus in Brumen 2015), še vedno poteka intenzivna debata brez jasnih zaključkov o tem, ali je turizem samostojna znanstvena disciplina (npr. Darbellay in Stock 2012; Echtner in Jamal 1997; Franklin in Crang 2001; Leiper 2000; Tribe 1997, 2006; Tribe in Xiao 2011).

Posledica prevladujočega stališča, da je turizem bolj kot samostojna disciplina polje raziskovanja in ustvarjanja novega znanja za različne disciplinske pristope, ki skupaj

tvorijo presek raziskovanja, je množica različnih raziskovalnih interesov. To se pogosto odraža v kritični poziciji do raziskav turizma, nestrinjanju, nezaupanju in drobljenju raziskovalnega polja, kar Aramberri (v Butler 2015: 20) poimenuje »vzajemno sprejeto nezanimanje« (angl. *mutually accepted disinterest*) ene znanstvene discipline za delo in ugotovitve druge na istem raziskovalnem področju. Pomembno analizo k razvoju znanstvenega raziskovanja turizma je podal Jafar Jafari (2001) v uvodu k ponovnemu vpogledu v pionirsko izhodišče o razmerju med gostitelji in gosti izpred dveh desetletij (gl. Smith 1977). Tam Jafari ugotavlja, da se je znanstveno raziskovanje turizma oblikovalo na štirih platformah: zagovorniški, previdnostni, prilagoditveni in utemeljeni na znanju, pri čemer slednja zaznamuje predvsem novejšo obdobje. Prav ta nas spodbuja k razmisleku, da se je znanje o turizmu v zadnjih letih otrelo ideoloških dispozicij in orientacij ter postalo bolj objektivno. Na drugi strani pa velja pri ocenjevanju (etap) razvoja znanosti kritično razmisliti o ocenah, ki temeljijo na vrednotnih prepričanjih, in se bolj posvetiti vsebini in fokusu raziskovanja (Butler 2015). Butler tako predlaga, da se ne ukvarjamo s tem, kakšna stališča so zavzemali avtorji, pač pa s tem, kaj je bil predmet njihovega raziskovanja in kakšne so njihove ugotovitve. Butlerjevo stališče se zdi relevantno s stališča objektivnosti znanstvenih spoznanj, hkrati pa siromaši razumevanje določenega disciplinskega razvoja, saj vrednotne opredelitve do posameznih pojavov vplivajo tako na izbiro metodološkega orodja kot tudi – vsaj delno – na rezultate raziskovanja samega. Ob upoštevanju zgoraj navedenega je nesmiselno iskati začetke prvih raziskav v turizmu, kar pa seveda ne pome-

* Boštjan Kravanja, dr. kulturne antropologije, docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; bostjan.kravanja@ff.uni-lj.si.

** Marjetka Rangus, dr. politoloških znanosti, izredna profesorica za področje turizma, Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem; marjetka.rangus@um.si.

ni, da so vsi ubežali skušnjavi njegove opredelitve kot pojavnega fenomena in raziskovalnega področja (npr. Leigh 2013; Crouch in Perdue 2015). Turizem je bil namreč predmet analiz in različnih strukturiranih raziskovalnih pristopov že konec 19. stoletja in kasneje, v začetku 20. stoletja, pri čemer gre v večini primerov za ekonomske in geografske študije.

Drugače je seveda pri vprašanju posamezne discipline, kjer iskanje začetkov obravnav določene tematike služi iskanju navdiha iz lastne zgodovine, pa tudi pozicioniranju v multidisciplinarnih projektih in v mednarodnem prostoru, kjer je promocija lastne tradicije zanimiva v primerjavi z drugimi. Še posebno to drži za etnologijo in kulturno antropologijo, ki se predmeta raziskav, torej človeka in njegovega načina življenja in mišljenja v vseh mnogoterih oblikah, v svoji širini loteva na zelo raznolikih področjih, iz katerih pogosto ustvarja specifične antropologije (turizma, krajine, spola, podjetništva, migracij ipd.) in se morda prav zato ukvarja sama s seboj več kot marsikatera druga humanistična in družboslovna disciplina.

V slovenski etnologiji in kulturni antropologiji se je torej tematika turizma, podobno kot v mednarodni antropologiji, začela postopno uveljavljati po 2. svetovni vojni, in sicer poudarjeno v smeri vprašanj o položaju ljudskokulturnih vsebin v okvirih turističnih prireditev, kamor so jih kot prikaz lokalnih tradicij vnašali različni organizatorji, društva, interesne skupine ipd. Temu toku, ki je v okvirih raziskav nacionalne dediščine in njenih permutacij v različnih kontekstih danes še vedno močno zastopan, lahko dodamo etnografske raziskave primerov lokalnega turističnega razvoja in globalnih turističnih praks, ki so se navdihovale v mednarodni teoretski produkciji in soustvarjale splošnejša vprašanja o vplivih turizma na skupnosti, okolja, politike, življenjske stile itd.

V pričujočem prispevku bova to dvojnost v usmeritvah raziskovanja turizma v slovenski etnologiji in kulturni antropologiji vzporedila s temeljnimi tokovi antropologije turizma in turističnih študij v mednarodnem prostoru. Pregled raziskav iz teh treh virov za publikacijo takšnega obsega nikakor ne more biti celovit, poda pa lahko nekaj splošnih uvidov in primerjav in s tem v kompleksno polje znanstvenih obravnav turizma, še posebej za okvire etnologije in kulturne antropologije, vnese nekaj sistematike.

Antropološke raziskave turizma in turistične študije

V okviru turističnih študij se je opredeljevanje turizma uveljavilo predvsem v dveh smereh, ki imata svoje temelje v ekonomskem in menedžerskem pristopu. Prva smer definicij je podrejena predvsem finančnim in statističnim potrebam držav pri nadzoru turističnih tokov,¹ dru-

ga pa priznava kompleksnost pojava in turističnega sistema. V eni od slednjih Goeldner in Brent Ritchie (2012: 5) opredeljujeta turizem kot splet procesov, aktivnosti in izidov, ki izhajajo iz odnosov in interakcij med različnimi deležniki, ki so vpleteni v privabljanje in gostovanje turistov, ter s tem odpirata priložnosti za različne disciplinske pristope k turizmu.

Iz pregleda razprav o fenomenu turizma in tudi znanstveni utemeljenosti samostojnega disciplinskega polja torej izhaja njegova ambivalentnost. Na eni strani se je uveljavila njegova industrijska in prakseološka različica, na drugi strani pa teoretski prijemi turizma kot družbenokulturnega pojava (Tribe 1997, 2006; Franklin in Crang 2001). Hkrati iz raziskav izhaja nezmožnost teoretskega ločevanja med procesi in aktivnostmi za zadovoljevanje potreb turistov ter doživljanjem posameznikov in skupnosti v teh istih interakcijah in aktivnostih, kar pogloblja razlike v razumevanju turizma tudi znotraj turističnih študij.

Teoretične študije na podlagi kvalitativnih raziskovalnih metod so se začele pogosteje pojavljati v sedemdesetih letih 20. stoletja, ko sta sociologija in antropologija utemeljili turizem kot področje raziskovanja tudi za družboslovne in humanistične vede (Burns 2004). Antropologija se je poleg ekonomije, sociologije, geografije in psihologije v tem času uveljavila kot ena od ključnih petih disciplin, ki predstavlja teoretično bazo za nadaljnji razvoj turističnih študij (Jafari in Brent Ritchie 1981).

Nezanemarljivo je dejstvo, da je ustanovni urednik danes ene najprestižnejših in najbolj rangiranih znanstvenih revij na področju turizma, *Annals of Tourism Research*, ki izhaja od leta 1973, prav zgoraj omenjeni antropolog Jafar Jafari. Leah Burns je v svoji analizi ugotovila, da je bil prvi članek, ki je imel v svojem naslovu besedo »antropologija«, v tej reviji objavljen šele leta 1977, čeprav je to obdobje že zaznamoval vzpon t. i. antropologije turizma (Burns 2004: 4). Dve leti kasneje je bibliografija del, ki so obravnavala področje »turizma in družbenih ved«, obsegala že 45 strani, leta 1983 pa je izšla posebna številka omenjene revije, posvečena antropologiji turizma (ibid.). Burns še ugotavlja, da se je antropološka akademska skupnost počasneje odpirala za raziskovanje turizma kot same turistične študije, tako da lahko prve tematske številke uglednih akademskih antropoloških revij zasledimo šele konec osemdesetih in v devetdesetih letih 20. stoletja.²

2 O kredibilnosti turizma kot predmeta antropoloških raziskav je pisalo več avtorjev (npr. Nash 1981; Crick 1989; Boissevain 1996; Burns 1999). Nash (1981) je tako med prvimi izpostavil razloge, zakaj antropologi v turizmu niso videli resnega predmeta raziskovanja: (1) antropologi kot terenski raziskovalci so pogosto sobivali s turisti, (2) turizem so razumeli kot moderno postmoderno pojav, nevreden antropološkega zanimanja, (3) turizem se je zdel nepomemben del kulture, prepreden z igro in udobjem, ki ga resni znanstveniki ne jemljejo resno in (4) antropologija je sprva spregledala sociokulturne učinke in pomembnost turizma v globalnem smislu.

1 Taka je npr. definicija Svetovne turistične organizacije pri Organizaciji združenih narodov (UNWTO).

Prelomno delo na področju antropologije turizma zagotovo predstavlja simpozij in kasneje izdana knjiga z naslovom *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, ki ju je organizirala oziroma uredila Valene Smith (1977). Naslov odraža temeljni pristop antropologije k turizmu, ki se za razliko od sociologije usmerja predvsem v doživljanje turizma s strani domačinskih skupnosti. Poleg teoretičnih razmislekov o turizmu knjiga obravnava spremembe, ki jih prinašajo kulturni stiki in se izražajo v obliki akulturacije, komodifikacije, marginalizacije in tudi revitalizacije. Turizem je tako pogosto označen kot uničevalec kultur, oblika imperializma in neokolonializma, ki domačinske skupnosti vodi v odnose, nad katerimi nimajo nobenega nadzora in moči in kjer se prilagajajo potrebam turistov, uprizarjajo dogodke in komercializirajo svojo kulturo. V svoji kritični oceni knjige Spier (1985: 71) ugotavlja, da je takšen pogled enoznačen, da pogloblja stereotipe tako o turistih kot domačinih ter da ne dopušča možnosti, da »turisti vidijo domorodce, kakršni so v resnici«, in možnosti učenja turistov.

V *Annals of Tourism Research* Graburn leta 1983 razmišlja, da je antropološko raziskovanje turizma namenjal pozornost predvsem dvema vidikoma, in sicer turistom in naravi turizma samega ter družbenim, ekonomskim in kulturnim učinkom turizma na gostiteljske skupnosti, kar vključuje tudi odnose med gostitelji in turisti (Graburn 1983: 10). Graburn opozarja na relevantnost različnih klasičnih teoretskih konceptov, kot je npr. Durkheimovo razlikovanje med svetim in profanim ter van Gennepovo pojmovanje tranzicije med socialnimi kategorijami. V tem okviru poziva tudi k medkulturnemu pristopu k raziskovanju družbenih institucij, kot so npr. religija, sorodstvo, družbena stratifikacija in pravo (Graburn 1983: 11). Med antropološkimi prispevki k študiju turizma izpostavi predvsem razumevanje turizma kot rituala, igre in romanja, pri tem pa poudari tudi središčnost MacCannelove teorije turizma kot »osrednjega rituala, pravzaprav paradigme za življenje v vseh sodobnih kompleksnih družbah, v katerih je iskanje pristnosti pri Drugem osrednja motivacijska sila« (Graburn 1983: 15; gl. MacCannel 1999).

Nekaj let kasneje Dennison Nash in Valene L. Smith zavzameta sorodno stališče o nalogi antropologije pri raziskavah turizma, ki naj bi bila predvsem v ustvarjanju transkulturne perspektive, ki omogoča univerzalne razlage za družbene kategorije celotnega človeštva (Nash in Smith 1991: 13). Za razliko od Graburna v središče razumevanja turizma in turistov postavljata turizem kot prostočasno dejavnost, ki omogoča opredelitev turizma na vseh ravneh družbenih kompleksnosti. Avtorja ugotavljata, da je skozi procese srečevanj in transakcij moč videti turistični sistem, ki se vključuje v širši družbeni kontekst. Po njunem mnenju bi morali antropologi v vseh svojih študijah zavzeti takšen holistični pristop in imeti v mislih celotno turistično shemo. Avtorja ocenjujeta, da se v nasprotju s

tem antropološke raziskave pogosto lotevajo turizma le omejeno, pri čemer so največkrat izpostavljene transakcije med turisti in gostitelji (Nash in Smith 1991: 13).

Nash in Smith podobno kot številni drugi ugotavljata bipolarnost ugotovitev antropologov o učinkih turizma na gostujoče skupnosti. Najprej izpostavita, da je večina avtorjev, ki so prispevali svoje študije v znamenito prvo izdajo knjige *Hosts and Guests* (Smith 1977) in so se odzvali na povabilo k ponovni oceni stanja, svoje prvotne ugotovitve uravnotežila (Nash in Smith 1991: 15). V nadaljevanju izpostavita ugotovitev Valene L. Smith, da ni kultura tista, ki je najbolj podvržena spremembam v večini gostiteljskih skupnosti, pač pa so učinki najbolj opazni na ekonomskem področju (Nash in Smith 1991: 16). Tretja poanta govori v prid aplikativnosti in izpostavlja, da bi antropologi morali dati svoje znanje o »nagnjenostih« (angl. *predilections*) oz. preferencah turistov na razpolago marketinškim agencijam, izobraževalnim organizacijam in transportnim storitvam. Poleg tega bi lahko pripomogli k oblikovanju razvojnih programov in načrtov za turizem z identifikacijo potencialnih družbenih konfliktov, socialno-kulturne nosilne zmogljivosti destinacije, različnih vidikov učinkov turizma na gostiteljske skupnosti idr. (Nash in Smith 1991: 20).

Nash in Smith torej aplikativne vloge antropologov nista videla v varovanju tradicionalne kulture in avtentičnosti dediščine v turizmu, kot je (bila) to usmeritev nekaterih slovenskih etnologov in antropologov (glej v nadaljevanju), pač pa v samem načrtovanju turizma. Podobno stališče glede vloge antropologije v turizmu je v svojem preglednem članku zavzela tudi Amanda Stronza (2001), ki v svojem kritičnem pogledu navede 13 ključnih vprašanj, na katera odgovarjajo antropološke raziskave turizma. Deli jih na tista, ki naslavljajo izvor turizma (predvsem z vidika turista), in tista, ki naslavljajo učinke turizma (predvsem z vidika lokalnih skupnosti). Poleg kritike teh večinsko enodimenzionalnih pristopov k analizi izvora in učinkov turizma Stronza polemizira tudi z vplivno teorijo turistovega pogleda, utemeljeno v znameniti Urryjevi študiji *The Tourist Gaze* (1990).

Ta teorija pravi, da se stereotipi turistov prenašajo na prebivalce gostiteljskih skupnosti preko t. i. turistovega pogleda. Turisti izvajajo svojo moč nad domačini preko svojega gledanja nanje in izražanja pričakovanj o njihovem vedenju, na kar se slednji odzivajo z uprizarjanjem avtentičnosti, igranjem dogodkov oz. rekonstruiranjem etničnosti (MacCannel 1984). Stronza izpostavlja, da takšen pristop gostitelje opredeljuje kot pasivne in nezmožne vplivati na dogodke ter pokaže na študije, ki poročajo o zavestni manipulaciji določenih podob s strani domačinov, skrbnem ločevanju med uprizarjanjem avtentičnosti in intimnimi prostori ter igranju s turisti (Stronza 2001: 272–273).

Stronza kritično pristopi tudi k novim trendom v antropologiji turizma 21. stoletja, saj pravi, da lahko antropologija v zagonu študij alternativnih oblik turizma hitro zapade v

neuravnovešenost (2001: 275–276). Podobno tudi Burns alternativni turizem oz. ekoturizem prepoznava kot nišo za antropologe. Kot njegovo ključno značilnost opredeli predanost ekoturizma vzdrževanju družbene in kulturne integritete (gostiteljskega okolja), vlogo antropologov pa vidi v definiranju, opisovanju in zagotavljanju njenege vzdrževanja (Burns 2004). Opozarja tudi, da je v 21. stoletju večji izziv kot to, »kako naslavljaliti turizem«, pravzaprav nevarnost, da bi bili antropologi zaradi velike propulzivnosti drugih disciplin odrinjeni na obrobje raziskovanja kulture in turizma (Burns 2004: 17).

Varovanje dediščine v kontekstu turizma v slovenski etnologiji in kulturni antropologiji

V nadaljevanju članka nameravamo kritično ovrednotiti začetke etnoloških obravnav turizma v Sloveniji, ki so povezani z izrazito osredotočenostjo določenega dela etnologije na dediščino in ekspertno vlogo etnologa pri njeni rabi v turizmu. S tem se je slovenska etnologija močno oddaljila od mednarodnih trendov in zgoraj orisanih začetkov antropološkega preučevanja turizma. Pojmovanje dediščine kot izginjajoče tradicionalne ljudske kulture in z njim povezano strokovno udejstvovanje v turizmu, posebno z vidika uprizoritev šeg in navad ter odnosa etnologov do javnih prireditev, sta bila na nekaterih mestih že ovrednotena (gl. Poljak Istenič 2008; Kozorog 2014). Tukaj nakaževa, kako se je ta tok na dediščino osredotočenega strokovnega udejstvovanja v turizmu artikularal tudi na področjih materialne produkcije, krajine, spominkarstva ipd., ter poudariva, da je v določenem delu etnologije ta usmeritev še vedno prisotna, čeprav ne več zgolj kot strokovno-rešiteljsko udejstvovanje. Dediščina se namreč danes artikulara kot s turizmom povezano polje. Ker je njena prezentacija v turističnih okvirih vnaprej predvidena, so se s tem spremenile tudi obravnave njenega družbenopolitičnega položaja.

V svojih začetkih pisanja o turizmu po 2. svetovni vojni je slovenska antropologija, podobno kot antropologija v svetu, na prisotnost turističnih diskurzov in praks reagirala bolj ali manj odklonilno. Toda to odklonilno stališče se je, za razliko od raziskovanja uvajanja turizma v družbeno-kulturne in ekonomske realnosti dekoloniziranih držav (gl. npr. Britton 1982; Crick 1989), nanašalo na problematiziranje avtentičnosti nacionalne dediščine v turističnih kontekstih. Turizem je predstavljal grožnjo ljudski kulturi in folklori, zato so si ju etnologi prizadevali obvarovati, kar je bil tudi osrednji motiv za njihovo sodelovanje v turističnem razvoju slovenskih krajev (gl. npr. Baš 1957/58, 1960; Kuret 1955, 1961, 1962).

Problematičnost vnašanja elementov slovenske ljudske kulture in folklore v okvire turističnih prireditev je pri nas med prvimi prepoznal Niko Kuret (1962). V uprizarjanju folklornih vsebin na turističnih prireditvah je videl prilaščanje, maličenje in premeščanje pristne folklore. A problem ni bil le v tem, da »tega značilnega stremljenja naše dobe folklo-

rist ne more zavreti«, temveč predvsem v tem, da folkloristi pri organizaciji folklorizmov niso sodelovali, kot bi morali: »Različni 'bali', 'raji', 'ohceti' se pripravljajo večinoma brez sodelovanja folkloristov in so zato navadno tudi temu primerno (ne)zvesti resnični folklori« (Kuret 1962: 1).

Ob teh »brezobzirnih posegih v ljudsko življenje« in »plenjenju našega podeželja« je torej Kuret predlagal dejavno sodelovanje folkloristov kot režiserjev uprizarjanja folklore. Še več, v skrbi za avtentično folkloro je videl »novo javno službo: varstvo našega ljudskega življenja« (Kuret 1962). Kuret je s tem med prvimi v etnologiji utrl pot iskanju in ustvarjanju specifično etnološkega vidika turizma, ki naj se osredotoča na nadzor nad blagovljenjem dediščine, kot se pač poraja v turističnorazvojno motiviranih praksah.

V tej smeri je Kuret deloval tudi sam: oživljaj je npr. cerkljanske laufarje in dobrepoljske mačkare ter pisal scenarije za nekatere večje turistične prireditve v Ljubljani (Bogataj 2000: 206). Že leta 1954 je v soavtorstvu napisal *Turistično-gostinski slovar* (Ložar-Podlogar in Huzjan 2008: 229; Novak 1995: 56), redno je pisal v *Turistični vestnik* (npr. Kuret 1955), urejal turistične prospekte z etnološkimi vsebinami (Novak 1995: 56), v 60. letih pa je pisal različne elaborate in gradiva za turistične prireditve in propagando (Ložar-Podlogar in Huzjan 2008: 235; Poljak Istenič 2008: 74, op. 15; Kozorog 2014: 27–29).

Od zgodnjih etnologov velja v zvezi z delom na področju turizma omeniti še Franja Baša (1957/58, 1960),³ o rabi folklorne v turističnih prireditvah je leta 1968 razmišljala tudi Marija Makarovič (Poljak Istenič 2008: 75–76; Kozorog 2014: 28), sam pojem folklorizma je na več mestih opredelila Marija Stanonik (Poljak Istenič 2008: 78), v praksi pa so se s tovrstnimi pojavi ukvarjali še številni drugi etnologi in antropologi (npr. Gačnik 2000; Habinc 2013; Poljak Istenič 2008). Zdi se sicer, da je pojem folklorizma pri obravnavi vloge zgodnjih etnologov v turizmu preveč specifičen, toda ob tem zavzetem pisanju o problemu avtentičnosti folklorne (gl. Kozorog 2014: 27–29) lahko upravičeno pritrdimo Kozorogovi tezi, da je »zelo verjetno, da je prav s področja uprizarjanja folklorne ideja o strokovnem vodenju uprizoritev prešla tudi na področje etnologije turizma« (Kozorog 2014: 28, op. 8).

Z razpravami o popularizaciji šeg in navad, oblačilnega videza, ljudske glasbe, plesa itd. (Poljak Istenič 2008: 77–79) je pri nas v ospredje prišlo tudi vprašanje splošnega nadzora nad rabo dediščine v turizmu. Janez Bogataj, eden

3 V njegovem kratkem sestavku »Kulturni turizem na Gorenjskem« (Baš 1957/58) so snovalci *Strategije razvoja in trženja kulturnega turizma 2009–2013* (Lebe idr. 2009) prepoznali »[morda] celo prvo rabo tega izraza [kulturni turizem] v Evropi na sploh« (Lebe idr. 2009: 37, op. 11), kar pa se v luči izobraževalnih potovanj (t. i. *Grand Tours*) britanskega in evropskega plemstva od poznega srednjega veka skozi 17. in 18. stoletje – z vsemi vodniki, priročniki, potopisi, storitvami, infrastrukturo in temeljnim zanimanjem za kulturo – zdi nekoliko nenavadna ugotovitev.

najuspešnejših promotorjev in soustvarjalcev nacionalne dediščine v slovenskem prostoru, je tako v povezavi s turizmom govoril o »načrtovanem razvoju«, »metodoloških in metodičnih napotkih«, »organizirani svetovalni službi« in »rednem šolanju« (Bogataj 1978: 113–116).⁴

Zahteva po načrtnem nadzoru nad spremembami, ki jih generira turistična dejavnost, torej ni izšla iz dejanskih raziskav turističnega razvoja, ampak iz soočanja z dejstvom, da turizem neizogibno »vdira« tudi na slovensko podeželje in da je turistične organizacije treba, vsaj kar zadeva (iz) rabe kulturne dediščine v turističnih praksah, izobraziti in disciplinirati (za društva gl. Hazler 2001).

Slovenski etnologi pa so kljub poznavanju Bausingerjevega dela *Volkskunde* (1971) (gl. Novak in Bogataj 1976: 66) »spregledali dejstvo, da je dediščina pravzaprav pomemben del popularne kulture in da je brez slednje pravzaprav ni«, saj je dediščina »vselej reprezentacija, zato je konstrukt, ki tekmuje za pozornost med vsemi ostalimi imaginariji popularne kulture« (Kozorog 2007: 194).

V strokovnih krogih in diskusijah etnologov je sicer dediščina vedno predstavljala dinamično in razvijajočo se polje (gl. Šušteršič 1978; Bogataj 1985, 1988, 2003; Hazler 2001, 2002). Ko pa so jo predstavljali z vidika dejavnosti turističnih organizacij, podjetnikov, medijev, obrtnikov, gradbenikov, društev in drugih akterjev turistične industrije,⁵ je postala bistveno bolj monolitna, v času zamrznjena pričevalka avtentične ljudske kulture. Saša Poljak Istenič (2008: 88) je podobno opažala, da je bila ob različnih komentarjih na rekonstrukcije dediščinskih elementov v kontekstu turističnih prireditev »razvidna njihova [etnologov] apriorna pozicija poznavalcev prvotnega, avtohtonega kulturnega pojava oz. njegove *prave oblike*« (poudarek v izvorniku).

Ta dediščinsko-strokovni ekskluzivizem pa je etnologe pri sodelovanju v turizmu pripeljal do protislovja, »saj so po eni strani nastopili kot kritiki folklorizacije, po drugi pa so (ravno zato, da bi folklorizacijo preprečili) na področju turizma aktivno sodelovali« (Kozorog 2007: 17, op. 25). V skrbništvu nad dediščino so se etnologi teoretsko ukvarjali kvečjemu z njenimi tipologijami v spremenjenih razmerah, medtem ko so raziskave samih turističnih praks in razvojnih diskurzov ostale ob strani. Tudi vprašalnice v okviru projekta »Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja« ETSEO št. 4 (Novak in Bogataj 1976),

4 Podrobneje o Bogatajevem prispevku k vrednotenju rabe dediščine na turističnih prireditvah, proslavah ipd. gl. Poljak Istenič 2008: 84–86 in Kozorog 2014: 28–29. Tudi sicer je Bogataj nedvomno najbolj uveljavljen etnolog v slovenskih institucijah, ki se ukvarjajo s turističnim razvojem – med drugim je bil glavni urednik revije *Lipov list*, naslednice *Turističnega vestnika* in ploda medsebojnega dogovora med Turistično zvezo in Gospodarsko zbornico Slovenije, in sicer od njenega nastanka leta 1984 do leta 1991 (Zorko 2006: 195–197).

5 Janez Bogataj (2003: 14) se je o takšnih akterjih slikovito izrazil: »sloj t. i. 'd. o. o.' in ',s. p.' strokovnjakov(!)«.

v katerih je opredeljen specifično etnološki pogled na turizem in kjer je turizem predstavljen kot predmet raziskave,⁶ niso mogle odvrniti pozornosti od tega urgentnega poslanstva.

V takšnem pogledu je torej ključna praktična pojavnost turizma »od primera do primera« (Bogataj 1978: 115), od kraja do kraja, pa tudi od podjetja do podjetja. Praksa pa ni nikoli »čista« oz. brezteoretska, saj njeni imperativi po spoštovanju enotnih kriterijev pri ravnanju z dediščino kažejo na teorijo dediščine, ki implicira njeno avtentičnost vse do nacionalno ustreznega načina bivanja:

Razvoja kmečkega turizma ne kaže prepustiti samorastništvu. Potrebno ga je načrtovati, usmerjati in voditi po enotnih kriterijih, ki so rezultat raziskovalnih prizadevanj najrazličnejših ved [...]. V nasprotnem primeru bomo še nadalje imeli vrsto neustreznih realizacij, ki ne upoštevajo naše stavbne dediščine, »tipike« območja in kazijo celotno slovensko krajino, da o upoštevanju dognanj etnologov o načinih bivanja in nanje navezujočih vprašanj niti ne govorimo. (Bogataj 1978: 116)

Pri vprašanju kulturnih sprememb, ki jih generira turizem, torej ni šlo za veliko spremembo siceršnjega dela etnologov, muzealcev, konservatorjev in folkloristov, temveč za uvoz že uveljavljenih načel in praks varovanja različnih vrst nacionalne dediščine na področje turističnega razvoja (gl. npr. Šušteršič 1978). Bogataj (1988: 172–175) je ta področja strokovnega udejstvovanja etnologije v turizmu strnil v devet kategorij: (1) krajina in kultura okolja oz. naravna dediščina, ki je rezultat odnosa med človekom in naravo; (2) človekovo vsakdanje ekonomsko udejstvovanje, ki naj poleg tradicionalnih preživitvenih dejavnosti vključuje tudi industrijo; (3) vsakdanje delo, ki naj poleg domačih opravil vključuje tudi manufakturno in tovarniško proizvodnjo; (4) sfera domačih in umetnostnih obrti, ki vključuje tudi proizvodnjo spominkov in njihovo maloprodajo; (5) kultura bivanja, ki vključuje vlogo nepremične dediščine [oz. »spomenikov«], umetnostnozgodovinskih artefaktov in muzejskih zbirk; (6) kultura prehranjevanja oz. kulinarčna umetnost, ki za razliko od nekritičnih uvozov iz Azije in Balkana vključuje tri osnovne regionalne kuhinje Slovenije (obalna, alpska in panonska); (7) gostoljubje kot rezultat stoletnega bivanja, udejstvovanja in čustvovanja v našem okolju; (8) šege in navade, od katerih velja velika pozornost štirim vrstam »kulturno-folklornih-etnografskih« prireditev (gl. *ibid.*: 174) in pojavom »živega muzeja«; ter (9) kultura in dediščina medsebojnih odnosov, kjer avtor posebej izpostavi potrebo po življenju z dediščino danes (Bogataj 1988: 172–175).

Za številne etnologe snovanje dediščinskega turizma in aktivno sodelovanje pri ustvarjanju njegovih produktov še danes predstavlja priložnost, saj se je etnologija skozi

6 O vprašalnicah bo nekaj več govora v naslednjem poglavju.

desetletja na tem področju uveljavila kot stroka, ki se lahko s presojo reprezentativnosti dediščinskih elementov ter njihovim poustvarjanjem in prilagajanjem meram sodobnega življenja (gl. Bogataj 1988, 2000) umesti med ostale stroke in deležnike v turizmu.

S popularizacijo nesnovne dediščine so se odprle še nadaljnje možnosti na tem področju, npr. pri presojanju vnoša elementov dediščine in folklorne v rastočo festivalsko ponudbo in različne javne prireditve slovenskih krajev (Kozorog 2011: 62; Kozorog 2014). Toda dediščinski produkti ustvarjajo tudi svoje specifično, čeprav ne od turizma neodvisno polje (gl. Kravanja 2018: 111–116). Govorimo o tematskih dediščinah v množinski obliki, kjer ne gre več zgolj za zbir elementov nacionalne dediščine, ampak za celostne in zaokrožene predstavitve posameznih dediščinskih zgodb, ki skupaj generirajo relativno samostojno in neodvisno polje dediščinske industrije.⁷

Te dediščine se kot celostni produkti umeščajo v različne hierarhije avtentičnosti in so podvržene znamenju, certifikacijam, zaščitam, registrom, digitalni promociji, različnim financiranjem, njihovim administracijam ipd. Z nagovarjanjem različnih ciljnih publik in potrošniških segmentov se tudi pozicionirajo na različnih trgih, med katerimi so poleg samega dediščinskega trga relevantni še turistični, popularnokulturni, medijski, politični, izobraževalni itd. V tem smislu se v tem poglavju orisana osredotočenost na nacionalno dediščino s spremljajočo ekspertno vlogo etnologa pri tem nanaša na obdobje, ko o dediščinah (in zapuščinah) (gl. Baskar 2005) še nismo govorili v množinski obliki.

Turizem kot moč in prostorske dimenzije kulture – koraki k zblizovanju slovenskih in mednarodnih raziskav turizma

Pogled na turizem kot moč v kontekstu njegovih učinkov je ena izmed temeljnih perspektiv v mednarodni antropološki literaturi (Britton 1982; Smith 1997), ki pa je bila deležna odziva tudi v slovenskih raziskavah. Španski antropolog Antonio-Miguel Nogués Pedregal je npr. turizem definiral takole:

Turizem je eno od imen za moč. Samostalniki turizem je diskurzivna oblika, izvirajoča iz kompleksnega niza simbolnih in tehničnih dispozitivov (naprav), ki, povezujoč vidno in izrazno, omogoča določenim skupinam ljudi, da preživijo svoj prosti čas zunaj svoje vsakdanjosti, vključno z njihovim početjem na teh krajih in s procesi, ki se ob tem sprožajo. (Nogués Pedregal 2008: 141)

Pri turizmu kot diskurzu, glede na katerega, in v imenu katerega, se prebivalci odločajo za spreminjanje svojega kra-

ja v turistično destinacijo, je bistveno, da to moč ustvarjajo »simbolni in tehnični dispozitivi (naprave)« (Nogués Pedregal 2008: 141), torej zunanji pogoji in konteksti, ki generirajo in privabljajo turiste, katerih prisotnost in mobilnost spreminja kraje v destinacije in znamenitosti.

Kot je že v zgodnjih sedemdesetih letih 20. stoletja ugotavljal sociolog Dean MacCannell (1973), je eden ključnih spodbujevalnih dejavnikov za moderne postindustrijske (zahodne) turiste iskanje avtentičnosti, potrebo po tem pa gostitelji zadovoljujejo z njenim uprizarjanjem. Kot produkt družbenih hierarhij pa predstavlja avtentičnost heterogeno polje moči, ki močno presega zgolj vprašanje dediščine in se v kontekstu turizma nanaša predvsem na vprašanja avtonomnosti prebivalcev turističnih destinacij v njihovih odločitvah o smereh in intenzivnosti razvoja njihovih krajev (gl. Bajuk Senčar 2005: 141–165).

Ločevanje javnih prostorov na turistični in domačinski del je ena od klasičnih problematik, s katerimi se soočajo upravljavci turističnih destinacij (gl. Kravanja 2014). V tem okviru se s turizmom neizbežno srečujejo tudi avtorji in avtorice, ki so raziskovali različne sporne, neskladne ali kakorkoli v kompleksna razmerja moči umeščene prostore (gl. npr. Bajuk Senčar 2005; Rogelja 2006; Gregorič Bon 2008; Vranješ 2008; Kozorog 2011; Kravanja 2012; Fikfak, Bajuk Senčar in Podjed 2014). S prostorskimi raziskavami, ki so naslavljalje tudi različne oblike moči in njene »topografije« (Gupta in Ferguson 1997: 34–35), je tako postopoma prišlo tudi do sinhronizacije domače z mednarodno antropologijo turizma.

Čeprav je rešiteljska etnologija s svojo dediščinsko ekspertizo sprva prevladovala nad tisto etnologijo, ki se je opazovanja in raziskovanja turističnih krajev, institucij in praks lotevala na znanstven način, je imel omenjeni prostorski obrat v antropologiji (Muršič 2006) svojega predhodnika že v posameznih, na destinacijo osredinjenih in strukturnih pristopih k turizmu. Primer take zgodnje kratke raziskave turizma je bil oris zgodovine turističnega udejstvovanja v Kranjski Gori Anke Novak (1974: b. n. s.). Tam avtorica na sicer pičlih petih straneh predstavi zgodovinski razvoj turizma pred 1. svetovno vojno, v medvojnem obdobju in po 2. svetovni vojni.

Tovrstni nastavki prostorskega pristopa k turizmu so se še bistveno bolj artikulirali v vprašalnicah projekta Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje (ETSEO) (Novak in Bogataj 1976), kjer je turizem razdeljen na turizem kot razvedrilo in oddih (Novak in Bogataj 1976: 68–78) ter turizem kot gospodarsko dejavnost (ibid.: 78–90).⁸ Prvi sklop dopolnjuje podpoglavje o »vikendo-

⁷ Sicer se na tak način, npr. z razstavami, tematskimi muzeji, dokumentarnimi filmi ipd., vselej predstavljajo tudi nacionalne dediščinske zgodbe. A razlika je v kontekstu: produkti dediščinske industrije ustvarjajo predelano in v času zamrzjeno preteklost ter se zavestno prilagajajo okvirom popularne kulture in zabave (gl. Hewison 1987).

⁸ V mednarodnih antropoloških raziskavah turizma in turističnih študij je ta dvojnost med turizmom kot družbenokulturnim pojavom na eni strani ter ekonomskim in menedžerskim vidikom turizma na drugi problematična tudi že zaradi in uvodu izpostavljene medsebojne ignorance med disciplinami.

vstvu« (ibid.: 75–78), drugi pa je razdeljen na različna poglavja, ki se nanašajo na destinacije in turistične dejavnosti, dodano pa mu je še kratko podpoglavje o turističnih društvih (ibid.: 90–91). Vprašalnice so s to razdelitvijo vpeljale dokaj celovito podobo znanstvenega in analitičnega etnološkega raziskovanja turizma.

Drug vir znanstvenega pojmovanja turizma v etnologiji je 19 občinskih »topografij«, ki so nastale v okviru istega projekta (ETSEO). V tamkajšnji šablonski razdelitvi kazala, ki je bila vzpostavljena za primerljivost med različnimi občinami, je turizem razdeljen na poglavje »Turistični in božjepotni kraji« (v nekaterih je dodano še poglavje »Počitniške hišice« ali »Območja in razvoj gradnje počitniških hišic«) ter poglavje »Turizem«. Prvo poglavje je del sklopa *Notranji ustroj območja*, drugo pa del sklopa *Gospodarski razvoj območja*. V teh kratkih orisih »stanja stvari« glede ustvarjanja turističnih prostorov in razvoja turizma kot gospodarske panoge je mogoče najti marsikaj, od zaščitene območij, seveda znamenitosti, zdravilišč, izletništva, kopališč, društev, števila obiskov in nočitev, muzejev in muzejskih zbirk, nakupovalnih obratov, različnih vrst turizma (kongresni, ribiški, gorski, izletniški ...), pa vse do »navideznih počitniških hišic«, ki so v resnici vinogradniški objekti (Šarf 1988: 49) in vpliva nemških in avstrijskih gostov ter vikendašev na jezikovno potujčevanje slovenskega prebivalstva ter vplivov sprememb kmetijskih zemljišč v turistična (Fister 1985: 94–95).

V topografijah ETSEO so tudi ocene naravnih danosti občine, opredeljena je splošna zgodovina turističnih dejavnosti, ki jih pogosto generirajo kulturna, folklorna, športna, umetniška, turistično-olepševalna ipd. društva, predvsem pa stanje turističnih infrastruktur, kot so npr. nastanitvene kapacitete, gostilne, kopališča, znamenitosti ipd. Seveda je marsikatera tamkajšnja vsebina, ki bi bila danes relevantna za raziskavo turizma – kot npr. modernizacija javnih in skupnih prostorov ter dejavnosti, procesi turistifikacije stanovanjskih in gospodarskih objektov (npr. mestnih stanovanj, zidanic), (nad)gradnja prometnih in rekreacijskih infrastruktur ipd. – našla svoje mesto v kakšnem od drugih poglavij. Poglavja o turizmu se tudi izrazito razlikujejo v kakovosti oz. izčrpnosti, čemur seveda botrujejo tudi razlike med občinami, saj so imele nekatere v osnovi bolj pestre in razvite zgodovinske, kulturne in geografske pogoje za razvoj turističnih infrastruktur. Ne glede na te omejitve je v ETSEO mogoče prepoznati bistveno drugačne nastavke za etnološki in antropološki študij turizma kot v zgoraj orisanem uveljavljanju dediščinskih ekspertiz v turizmu.

Pristop »ustroja« in »razvoja« v ETSEO se je bolj približal mednarodnim trendom raziskav turizma, v katerih je bila poleg glasov domačinov, različnih kulturnih posrednikov in gostov pomembna tudi (politična in gospodarska) kontekstualizacija vsakokratnega procesa uvajanja turizma. Pomembni so bili različni akterji ali »deležniki« na des-

tinaciji, lastništvo in nadzor nad resursi, vprašanja družbene in ekonomske moči posameznih skupin ipd. ETSEO se teh vprašanj dotika posredno, skozi strukturno zaobjemanje modernizacije slovenskih občin, pri čemer svoje eksplicitno mesto najdeta tudi turistični razvoj in spreminjanje prostorov zaradi načrtovanja prostega časa in gospodarskega razvoja.

Raven predstavitve tovrstnih vsebin je sicer v ETSEO posplošena in razporejena po geografskem ključu (splošni predstavitvi turizma pogosto sledi nekaj izbranih krajev, kjer je v odstavku ali dveh podana ocena »razvitosti turizma« oz. lokalnih potencialov za turistične dejavnosti), toda vsaj med vrsticami je mogoče razbrati posamezne zgodbe o procesih uveljavljanja s turizmom povezanih sprememb, ki zadevajo moč posameznikov, skupin, institucij, političnih akterjev itd. V tem smislu ta besedila, ki so nastajala v dolgem obdobju med letoma 1981 in 1996, predstavljajo predhodnike tistih raziskav turizma, ki so izšle iz prostorskega obrata v devetdesetih letih 20. stoletja, čeprav so se slednje napajale iz mednarodnih raziskav turizma.

Do poglobljenih in primerjalnih raziskav turističnih prostorov in njihovih spremljajočih družbenokulturnih procesov je torej prišlo šele z novim tisočletjem, ko so se turizma lotili nekateri etnologi in kulturni antropologi mlajših generacij (Weber 2003; Bajuk Senčar 2005; Rogelja 2006; Gregorič Bon 2008; Vranješ 2008; Kozorog 2009; Kravanja 2012).⁹ Raziskovanja kulture turizma (Bajuk Senčar 2005), diskurzov imperialnega potovanja (Weber 2003), interakcij v turističnem prostoru (Kravanja 2012), sprememb lokalne identitete v nastajajočih destinacijah (Kozorog 2009) in še številnih drugih teoretskih orodij za razumevanje turizma danes izhajajo iz temeljne predpostavke, da so gonila turističnega razvoja, npr. različne politično-ekonomske in poslovne organizacije ter različni »akterji« v medsebojni dinamiki (Fikfak, Bajuk Senčar in Podjed 2014; Kravanja 2014), podvržena različnim diskurzom in praksam moči, ki se udejanjajo v različnih prostorskih oblikah po vsem svetu.

V zadnjih desetletjih je ob globalni digitalizaciji družbe in pospešeni mobilnosti ljudi kompleksnost turističnih destinacij in praks tolikšna, da turistični prostori praviloma prej ali slej postanejo sporni (angl. *contested*). V takih spornih prostorih »se akterji različnih družbenih položajev soočajo v razponu od majhnih napetosti do nasilnih konfliktov« (Weber 2003: 16; gl. tudi Kravanja 2013). V njih pa zgolj sodelovanje v turističnem razvoju, kulturno posredništvo in osredotočanje na položaj dediščine v razmerah njene

9 Tukaj navajava zgolj nekatere monografske publikacije o turizmu in reprezentativne monografije, ki vsebujejo obsežna poglavja o turizmu. Prenekatero od teh del temelji na doktorskih raziskavah (gl. tudi Primožič 2002; Fakin Bajec 2009; Korošec 2014). S sklicevanjem na novejšo objavljene članke na temo turizma bi na tem mestu preobložila seznam referenc, v celoti pa v prispevku takega obsega tega seznama nikoli ne bi mogla zaobjeti.

popularizacije, turistifikacije in številnih reinvencij že dolgo ne zadostujejo več.

Sklep

Sodobno antropološko raziskovanje turizma naslavlja obsežen nabor tem, kot so lokalna in globalna politika, gospodarski razvoj, družbena neenakost, spol, etničnost, nacionalizem, oblikovanje in uprizarjanje identitet, medkulturno komuniciranje, diskurz, reprezentacija, diaspora, globalizacija, odnos do okolja idr. Antropologija turizma se danes še vedno ukvarja s ključnimi vprašanji, na primer o tem, kdo je turist, in o izvoru turizma, o srečevanjih turista z različnimi kraji in ljudmi, o turistovih pričakovanjih in doživetjih, o moči reprezentacij in imaginacije. Pomembno področje antropologije turizma je tudi raziskovanje mejnih območij, ki jih zaznamujeta vmesnost in minljivost posameznih segmentov vsakdanjega življenja, v katerih se srečujejo turistični delavci in turisti (Leite in Swain 2015).

Turizem še naprej predstavlja raziskovalni mikrokozmos za širša antropološka vprašanja, kot so raziskave globalnih tokov informacij, ljudi, imaginacij itd. ter odnosov moči, ki so utemeljeni v kozmopolitskem diskurzu o globalnem državljanstvu, kulturni raznolikosti in svetovni dediščini (Leite in Swain 2015). Nenazadnje je turizem postal tudi del mobilnostne paradigme (Burns in Novelli 2008; Sheller in Urry 2004) in s tem vseprisoten v okvirih različnih kreativnih industrij, reprezentacij razsrediščenih identitet in ustvarjanja prostorov poznega kapitalizma (gl. npr. Kozorog 2012; Bajič 2015).

Zgodnja antropologija turizma se je konstituirala na podlagi kritičnih raziskav postkolonialnih destinacij in se umestila v političnoekonomsko teorijo odvisnosti (Britton 1982). Ob erozivnosti turizma je med drugim razvila akulturacijsko paradigmo presojanja razmerja med gostitelji in gosti ter s tem gostiteljem (pogosto neupravičeno) prisodila preveliko pasivnost in nemoč (Crick 1989; Smith 1977). Na drugi strani se je v zgodnji slovenski etnologiji vpliv turizma zreduciral predvsem na položaj dediščine, medtem ko so se same interakcije med različnimi akterji turističnih prostorov odvijale nerefektirano in so bile prepuščene politiki, igram moči in nenazadnje vsakokratnim praksam gostoljubja. V tem specifičnem razumevanju etnologije so bili rezultati spremljanja rabe dediščinskih, folklornih ipd. elementov v turizmu predstavljeni v obliki preskriptivnih prispevkov oz. praktičnih napotkov za (bolj) ustrezno ravnanje z dediščino (gl. npr. Šušteršič, Jelnikar in Kumer 1976; Šušteršič 1978; Bogataj 2000; Hazler 2001).

V prispevku orisani primeri pisanja o položaju ljudske kulture in dediščine v turizmu iz sedemdesetih in osemdesetih let 20. stoletja, v posameznih primerih pa tudi kasneje, so z novimi paradigmami v antropološki teoriji preseženi. Prvi ključen korak naprej je pri tem predstavljala podeleitev glasov različnim akterjem, ki so v besedilih podali

bolj celostno in raznoliko podobo rabe tradicije, dediščine, kulture, zgodovine, narave ipd. v konstrukciji turističnih mitov, prostorov in produktov (gl. npr. Gačnik 2000; Poljak Istenič 2008; Habinc 2013; Fikfak, Bajuk Senčar in Podjed 2014; Kravanja 2018).

Drugi ključni premiki pri razumevanju turizma pri nas se nanašajo na pluralno rabo različnih teoretskih paradigem, med katerimi je dominantno vlogo, vsaj kar zadeva antropološke obravnave turizma, odigral t. i. prostorski obrat v antropologiji (Gupta in Ferguson 1997; Muršič 2006), ki je namesto monolitne kulture v ospredje postavil njene prostorske dimenzije. Videti sicer je, da je kolateralna škoda te nove teorije prostora v tem, da se ob njenih rabah sam pojem turizma vse bolj izgublja v različnih bolj ali manj socioloških teorijah mobilnosti (Sheller in Urry 2004; Burns in Novelli 2008), ki v ospredje potiskajo dinamiko med lokalnim in globalnim na vseh področjih sodobnega življenja. Toda diskurzivne rabe turizma kot lebdečega razvojnega označevalca prostorov, krajev, krajin, popularnokulturnih in produkcijskih miljejev, scen ipd. nam po drugi strani kažejo, da so ravno toliko kot razvoj velikih mobilnostnih infrastruktur s pripadajočimi ne-kraji pomembni tudi procesi kulturne kompresije s pripadajočimi identitetami.

Kljub raziskavam, v okviru katerih je nastalo nekaj temeljnih etnoloških in kulturnoantropoloških monografij o turizmu v prvem desetletju 21. stoletja, se zdi, da je v zadnjem desetletju domača antropologija turizma nekoliko zamrla, medtem ko se v mednarodnem prostoru kažejo številne nove tematike in sinergije na tem področju. Vredno bi bilo držati korak z njimi in naprej razvijati temeljne raziskave turizma v naši etnologiji in kulturni antropologiji. Pričujoča tematska številka naj torej služi kot spodbuda k temu, saj nam tako z mobilnostnimi kot tudi z identitetnimi pristopi k turističnim prostorom zlepa ne bo zmanjkalo dela – nasprotno, z vseprisotnimi diskurzi o digitalizaciji in trajnostni paradigmi s spremljajočimi praksami ga bo vse več.

Viri in literatura

BAJIČ, Blaž: Ustvarjanje prostorov ustvarjalnosti: Sodobni rokodelski sejmi v Ljubljani kot produkcija lokalnosti. *Traditiones* 44/3, 2015, 149–170.

BAJUK SENČAR, Tatiana: *Kultura turizma: Antropološki pogledi na razvoj Bohinja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

BAUSINGER, Hermann: *Etnologija: Od proučavanja starine do kulturologije*. Beograd: Biblioteka 20. vek, 2002 [1971].

BASKAR, Bojan: Avstro-ogrška zapuščina. Ali je možna nacionalna dediščina multinacionalnega imperija? V: Jože Hudales in Nataša Visočnik (ur.), *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2005, 41–52.

BAŠ, Franjo: Kulturni turizem na Gorenjskem. *Gorenjska: Revija za kulturo* 1/4–6, 1957/58, 145–151.

- BAŠ, Franjo, Fran Vatovec, Vlasto Kopač, Viktor Šostarič, Dore Klemenčič in Dora Plestenjak (ur.): *Ljubljana in njeno turistično zaledje: Vodnik*. Ljubljana: Ljubljanska turistična zveza, 1960.
- BOGATAJ, Janez: Turizem na vasi (kmečki turizem) in etnologija. V: Janez Bogataj in Mitja Guštin (ur.), *Etnologija in sodobna slovenska družba*. Brežice in Ljubljana: Posavski muzej in Slovensko etnološko društvo, 1978, 112–116.
- BOGATAJ, Janez: Trgovska in turistična kultura na območju Furlanije, Koroške in Slovenije. V: Janez Dular (ur.), *XXI seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Zbornik predavanj*. Ljubljana: Oddelek za slovanske jezike in književnosti FF v Ljubljani, 1985, 95–97.
- BOGATAJ, Janez: On ethnological conceptions of culture and cultural heritage in modern tourism: Continuity, identity, alternatives. V: Niko Jež (ur.), *Etnološka stičišča 1*. Ljubljana in Portorož: ZIFF, 1988, 169–176.
- BOGATAJ, Janez: Aplikativna etnologija v Sloveniji. V: Janez Bogataj, Ingrid Slavec Gradišnik, Vilko Novak idr. (ur.), *Kolesar s Filozofske: Zbornik v počastitev 90-letnice prof. dr. Vilka Novaka*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2000, 203–215.
- BOGATAJ, Janez: Spominki v turizmu in muzejskih trgovinah. V: Ivan Kastelic (ur.), *Spominki, muzej, turizem: Zbornik s posveta »Spominki (tudi replike) v muzejski trgovini, muzej v turizmu«, organiziranega ob razstavi »Zgodbe muzejskih predmetov«, februarja 2002 v Posavskem muzeju Brežice*. Brežice: Posavski muzej, 2003, 13–25.
- BOISSEVAIN, Jeremy: Introduction. V: Jeremy Boissevain (ur.), *Coping with tourists: European reactions to mass tourism*. Providence in Oxford: Berghahn Books, 1996, 1–26.
- BRITTON, Stephen: The political economy of tourism in the Third World. *Annals of tourism research* 9/3, 1982, 331–358.
- BURNS, Georgette Leah: Anthropology and tourism: Past contributions and future theoretical challenges. *Anthropological forum* 14/1, 2004, 5–24.
- BURNS, Peter M.: *An Introduction to tourism and anthropology*. London in New York: Routledge, 1999.
- BURNS, Peter M. in Marina Novelli (ur.): *Tourism and mobilities: Local–global connections*. Oxfordshire in Cambridge: CABI, 2008.
- BUTLER, Richard: The evolution of tourism and tourism research. *Tourism recreation research* 40/1, 2015, 16–27.
- CRICK, Malcolm: Representations of international tourism in social sciences: Sun, sex, sights, savings, and servility. *Annual review of anthropology* 18, 1989, 307–344.
- CROUCH, Geoffrey I. in Richard R. Perdue: The disciplinary foundation of tourism research 1980–2010. *Journal of travel research* 54/5, 2015, 563–577.
- DARBELLAY, Frédéric in Mathis Stock: Tourism as complex interdisciplinary research object. *Annals of tourism research* 39/1, 2012, 441–458.
- ECHTNER, Charlotte M. in Tazim B. Jamal: The disciplinary dilemma of tourism studies. *Annals of tourism research* 24/4, 1997, 868–883.
- FAKIN BAJEC, Jasna: *Kulturna dediščina med tradicijo in inovacijo na Krasu*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2009.
- FIKFAK, Jurij, Tatiana Bajuk Senčar in Dan Podjed (ur.): *Triglavski narodni park: Akterji, dediščine*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2014.
- FISTER, Majda: *ETSEO – 20. stoletje: Rož*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 1985.
- FRANKLIN, Adrian in Mike Crang: The trouble with tourism and travel theory? *Tourist studies*, 1/1, 2001, 5–22.
- GAČNIK, Aleš: *Moč tradicije: Kurentovanje in karneval na Ptuj*. Ptuj: ZRS Bistra, Lala, Giz Poetovio Vivat, 2000.
- GOELDNER, Charles R. in Brent Ritchie J. R.: *Tourism: Principles, practices, philosophies*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2012.
- GRABURN, Nelson: The anthropology of tourism. *Annals of tourism research* 10, 1983, 9–33.
- GREGORIČ BON, Nataša: *Prostori neskladij: Etnografija prostora in kraja v vasi Dhërmi/Drimades, južna Albanija*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2008.
- GUPTA, Akhil in James Ferguson: Beyond »culture«: Space, identity, and the politics of difference. V: Akhil Gupta in James Ferguson (ur.), *Culture, power, place: Explorations in critical anthropology*. Durham in London: Duke University Press, 1997, 33–51.
- HABINC, Mateja: Tradicionalnost prireditelj Kravji bal, Vasovanje in Kmečka ohcet v Bohinju s perspektive njihovih organizatorjev. *Traditiones* 42/2, 2013, 85–104.
- HAZLER, Vito: Turistična društva in varstvo naravne in kulturne dediščine. V: Vito Hazler, Jože Osterman in Andreja Križnik (ur.), *Dediščina, prireditve in turistična društva*. Ljubljana in Žalec: TZS in Turistična zveza Spodnje Savinjske doline, 2001, 4–28.
- HAZLER, Vito: Dediščina vsakdanjega življenja je tudi člen turistične promocije Slovenije! V: Sonja Uršič in Nina Poniž (ur.), *Naravne vrednote, kulturna dediščina – vrednote turističnega razvoja*. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije in Turistična zveza Slovenije, 2002, 58–63.
- HEWISON, Robert: *The heritage industry: Britain in a climate of decline*. London: Methuen Publishing, 1987.
- JAFARI, Jafar. 2001: Scientification of tourism. V: Valene Smith in Maryann Brent (ur.), *Hosts and guests revisited: Tourism issues for the 21st century*. New York: Cognizant Communication Corporation, 2002, 28–41.
- JAFARI Jafar in J. R. Brent Ritchie: Towards a framework for tourism education: Problems and prospects. *Annals of tourism research* 8/1, 1981, 13–34.
- KOROŠEC, Boštjan: *Turizem, moderizacija in kulturne spremembe v maejskih skupnostih ob jezeru Atitlán v Gvatemali*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2014.
- KOZOROG, Miha: *Turizem na Tolminskem med lokalnimi praksami in institucijami: Problematika turistične destinacije v na-*

- stajanju. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2007.
- KOZOROG, Miha: *Antropologija turistične destinacije v nastajanju*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009.
- KOZOROG, Miha: Festivalizacija Slovenije in festivalska produkcija lokalnosti. *Glasnik Slovensko etnološko društvo* 51/3–4, 2011, 61–68.
- KOZOROG, Miha: Dante Alighieri was here: Place, identities, geographies and histories in a small Slovenian town. *Anthropological journal of European cultures* 21/1, 2012, 3–21.
- KOZOROG, Miha: Etnološki in antropološki pogledi na javne prireditve. *Etnolog* 24, 2014, 23–42.
- KRAVANJA, Boštjan: *Izkustveni svet: Topografija interakcijskega prostora v turistični Šrilanki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.
- KRAVANJA, Boštjan: Velika plaža, majhna vas: Nahrbtnikarstvo in turistični prostori na južnošrilanških obalnih destinacijah. *Glasnik Slovensko etnološko društvo* 53/1–2, 2013, 41–51.
- KRAVANJA, Boštjan: Selling and sharing culture: On relations between cultural heritage, nature conservation and tourism development institutions in the Upper Soča Valley, Slovenia. *Narodna umijetnost* 51/1, 2014, 89–112.
- KRAVANJA, Boštjan: Dediščina soške fronte kot izhodišče za razmislek o sodobnih pristopih k dediščinski politiki. *Etnolog* 28, 2018, 105–122.
- KURET, Niko: Naša folklorja in turizem. *Turistični vestnik* 3/5, 1955, 246–248.
- KURET, Niko: *Turistična etnografija: Skripta za Višjo komercialno šolo v Mariboru* [tipkopis], 1961.
- KURET, Niko: Turizem in folklorja. *Glasnik Slovensko etnološko društvo* 4/1, 1962, 1.
- LEBE, Sonja Sibila, Borut Milfelner, Aleš Gačnik, Dejan Pestotnik, Tatjana Zalokar in Polonca Blažič: *Strategija razvoja kulturnega turizma na Slovenskem*. Maribor: Multidisciplinarni raziskovalni institut Maribor, 2009.
- LEIPER, Neil: An emerging discipline. *Annals of tourism research* 27/3, 2000, 805–809.
- LEITE, Naomi in Margaret Swain: Anthropology of tourism. V: Jafar Jafari in Honggen Xiao (ur.), *Encyclopedia of tourism*, 2. izd. London: Springer Reference, 2015.
- LEIGH, James: 'Peak Oil' confronts society and tourism: A futuristic view. V: James Leigh, Craig Webster in Stanislav Ivanov (ur.), *Future tourism: Political, social and economic challenges*. London: Routledge, 2013, 7–20.
- LOŽAR-PODLOGAR, Helena in Vanja Huzjan: Bibliografija Nika Kureta. V: Ingrid Slavec-Gradišnik in Helena Ložar-Podlogar (ur.), Čar izročila: Zapuščina Nika Kureta (1906–1995). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2008, 215–267.
- MACCANNELL, Dean: Staged authenticity: Arrangements of social space in tourist settings. *American journal of sociology* 79/3, 1973, 589–603.
- MACCANNELL, Dean: Reconstructed ethnicity tourism and cultural identity in Third World communities. *Annals of tourism research* 11, 1984, 375–391.
- MACCANNELL, Dean: *The tourist: A new theory of the leisure class*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press, 1999 [1976].
- MURŠIČ, Rajko: Nova paradigma antropologije prostora: Prostorjenje in človeška tvornost. *Glasnik Slovensko etnološko društvo* 46/3–4, 48–54, 2006.
- NASH, Dennison: Tourism as an anthropological subject. *Current anthropology* 22/5, 461–481.
- NASH, Dennison in Valene L. Smith: Anthropology of tourism. *Annals of tourism research* 18, 1991, 12–25.
- NOGUÉS PEDREGAL, Antonio-Miguel: A contextual approach to the power relation between tourism and development. V: Peter Burns in Marina Novelli (ur.), *Tourism development: Growth, myths and inequalities*. Oxfordshire in Cambridge: CABI, 2008, 141–158.
- NOVAK, Anka: *Kmečko gospodarstvo v Dolini: Vodnik po razstavi*. Kranj: Gorenjski muzej, 1974.
- NOVAK, Anka in Janez Bogataj: Turizem. V: Slavko Kremenšek, Vilko Novak in Valens Vodušek (ur.), *ETSEO Vprašalnica 4*. Ljubljana: Raziskovalna skupnost Slovenije, 1976, 61–91.
- NOVAK, Vilko: Življenje, osebnost, raziskovalno delo in pomen Nika Kureta za slovensko etnologijo in kulturo. *Etnolog* 5(56)/1, 1995, 51–70.
- POLJAK ISTENIČ, Saša: Šege in navade kot folklorizem. *Traditiones* 37/2, 2008, 61–110.
- PRIMOŽIČ, Tadeja: *Trženje dediščine kot sestavina turističnega razvoja na loškem območju*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2002.
- RANGUS, Marjetka in Boštjan Brumen: Development of tourism research. *Teorija in praksa* 53/4, 2019, 929–941.
- ROGELJA, Nataša: *Ribiči pripovedujejo: Etnografija ribištva med Savudrijskim in Miljskim polotokom*. Koper: Univerza na Primorskem, ZRS, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2006.
- SHELLER, Mimi in John Urry (ur.): *Tourism mobilities: Places to stay, places in play*. London in New York: Routledge, 2004.
- SMITH, Estellie M.: Hegemony and elite capital: The tools of tourism. V: Erve Chambers (ur.), *Tourism and culture: An applied perspective*. New York: State University of New York Press, 1997, 199–214.
- SMITH, Valene L. (ur.): *Hosts and guests: The anthropology of tourism*. Oxford: Basil Blackwell, 1977.
- SPIER, Robert F.: Reviewed work: Hosts and guests. The anthropology of tourism by Valene L. Smith. *Material culture* 17/1, 1987, 70–72.
- STRONZA, Amanda: Anthropology of tourism: Forging new ground for ecotourism and other alternatives. *Annual review of anthropology* 31, 2001, 261–283.
- ŠAJN, Srečko (ur.), *Turizem smo ljudje: Zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na*

Kranjskem, *Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji 1905–2005*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006.

ŠARF, Fanči: *ETSEO – 20. stoletje: Občina Lendava*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 1988.

ŠUŠTERŠIČ, Jernej, Marko Jelnikar in Jurij Kumer: *Počitnice na kmetih*. Ljubljana: ČZP Kmečki glas, 1976.

ŠUŠTERŠIČ, Jernej: Etnologija in turizem. V: Janez Bogataj in Mitja Guštin (ur.), *Etnologija in sodobna slovenska družba*. Brežice in Ljubljana: Posavski muzej in Slovensko etnološko društvo, 1978, 101–111.

TRIBE, John: The indiscipline of tourism. *Annals of tourism research* 24/3, 1997, 638–657.

TRIBE, John: The truth about tourism. *Annals of tourism research* 33/2, 2006, 360–381.

TRIBE, John in Honggen Xiao: Developments in tourism social science. *Annals of tourism research* 38/1, 2011, 7–26.

TORRES, Rebeca: Cancun's tourism development from a For-dist spectrum analysis. *Tourist studies* 2/1, 2002, 87–116.

URRY, John: *The tourist gaze: Leisure and travel in contemporary societies*. London, Newbury Park in New Delhi: Sage Publications, 1990.

VRANJEŠ, Matej: *Prostor, teritorij, kraj: Produkcija lokalnosti v Trenti in na Soči*. Koper: Univerza na Primorskem, ZRS, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2008.

WEBER, Irena: Ženski itinerariji: Med antropologijo potovanja in literaturo. Koper: Univerza na Primorskem, ZRS Koper in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2003.

ZORKO, Daniela: Od Turističnega vestnika do Lipovega lista. V: Srečko Šajn (ur.), *Turizem smo ljudje: Zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji 1905–2005*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006, 191–198.

Tourism and Slovenian Ethnology and Cultural Anthropology in Relation to International Anthropology of Tourism and Tourist Studies

The paper deals with the relationship and potential synergy between tourism and anthropology. Even in the past 10 or 15 years, researchers in tourism and anthropology have often been told that their research is light-hearted, irrelevant, incomparable in terms of research quality standards, as well as frivolous and marginal. Several authors have discussed the credibility of tourism as the subject of anthropological research. Nash was one of the first to point out the reasons why anthropologists did not see tourism as a proper subject: anthropologists as field researchers often coexisted with tourists; tourism was understood as a contemporary postmodern phenomenon unworthy of anthropological interest; tourism seemed to be an insignificant part of culture, interspersed with play and comfort that is not taken seriously by thoughtful scholars. Thus, anthropology initially overlooked the sociocultural impacts and importance of tourism in a global sense.

In Slovene ethnology and cultural anthropology, the topic of tourism, similarly to international anthropology, gradually began to gain ground after World War II, with emphasis on issues related to the position of folk cultural content in tourism events, where they were included by different organizers, societies, interest groups, etc. To this trend, which is still strongly represented today in the context of research on national heritage and its permutations in various contexts, we can add ethnographic research on examples of local tourism development and global tourism practices that have been inspired by international theoretical production, and co-created more general questions about tourism impacts on communities, environment, politics, lifestyles, etc.

In the present paper, the authors parallel this ambivalence in the orientations of tourism research in Slovene ethnology and cultural anthropology with the basic trends of anthropology of tourism and tourism studies in the international arena. A review of research from these three sources for a publication of this scope can by no means be complete, but it can provide some general insights and comparisons, and thus introduce some systematics into the complex field of scientific approaches to tourism, especially for ethnology and cultural anthropology.

OSEBNI SPOMINI V TURISTIČNIH PRAKSAH: NOSTALGIJA IN SAKRALIZACIJA KRAJEV SPOMINA

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 9. 2. 2022

Izvleček: Prispevek problematizira eno temeljnih predpostavk turističnih študij, distinkcijo med biti doma in odmiku od doma, ter se utemeljuje v idejah, da turizem postaja vse bolj običajen. Osvetljuje, kako prakse spominjanja in vračanja na isti kraj prevprašujejo občutek pripadnosti ter kako se v tovrstnih premikih oblikuje in konsolidira izkušnja doma. Skozi avtobiografske spomine prebivalcev Slovenije na osnovi polstrukturiranih intervjujev avtorici odkrivata ključne ambivalence v doživljanju ponavljajočih se potovanj na kraje osebnega spomina, s tem pa krhkost rekonstrukcij (izgubljenega) doma.

Ključne besede: spomin, turizem, nostalgija, dom, sakralizacija kraja, turizem osebnega spomina

Abstract: The paper problematizes one of the basic assumptions of tourism studies, the home-away distinction, and grounds itself in the idea that tourism is becoming increasingly ordinary. It deals with how practices of remembering and returning to the same place question the feelings of belonging, and how the experience of home is invented and consolidated in such movements. Using autobiographical memories of the residents of Slovenia, gathered with semi-structured interviews, the authors grasp key ambivalences in experiencing repetitive journeys to personal memory sites, and thus the fragility of reconstructions of the (lost) home.

Keywords: memory, tourism, nostalgia, home, site sacralization, personal memory tourism

Uvod

O ponavljajočih se obiskih oziroma povratnih potovanjih se je v dosedanjih turističnih študijah že precej razpravljalo, pretežno v okviru upravljanja destinacij in segmentacij turistov ter v povezavi z marketinškimi strategijami zagotavljanja zadovoljstva in zvestobe turistov do destinacije, ki je običajno operacionalizirana z namero ponovnega obiska in priporočila drugim. Poleg tega je bila stalna pozornost v večini obstoječih raziskav usmerjena na prostor kot tak, medtem ko je bil vidik časa, kot opozarja tudi Cresswell (2006: 4), iz razprav o mobilnosti in doživljanju prostora običajno izvzet. Zato se v tem prispevku primarno ukvarjava prav z izkušnjami prostora v odnosu do časa, spomina in praks spominjanja. Namen najinega prispevka je osvetliti, kako prakse spominjanja in ponavljajoči se vzorci fizične mobilnosti na istem kraju, spodbujeni s posameznikovimi avtobiografskimi spomini, vstopajo v prevpraševanje in utrjevanje občutka doma, pripadnosti in identitete. Te premike obravnava kot rutinirane prakse, s katerimi se vzdržujejo »simbolne ideje dom(ovine)« (Morley 2001: 425), ohranjajo za posameznika osebno pomembni »sveti kraji« ter na novo izumlja izkušnja doma. Odpirava vprašanje, kako avtobiografski spomini oblikujejo našo izkušnjo krajev in rekonstrukcije doma, s tem pa osvetljujeva, kako se osebno spominjanje¹ vedno odvija

»v dinamični transakciji med aktivnim posameznikom in njegovim ali njenim spreminjajočim se okoljem« (Wang 2016: 295). Prav raziskovanje vzorcev ponavljajočih se mobilnosti lahko ponudi novo razumevanje ideje doma v sodobni družbi, analiza specifične dinamike bivanja na eni in premikanja na drugi strani pa nam lahko pomaga razumeti doživljanje le-tega. Če so se dosedanje antropološke razprave že ukvarjale z vprašanji konstrukcij doma v dobi deteritorializacije in povečane mobilnosti (gl. npr. Dawson in Rapport 1998, Williksen in Rapport 2010) ter med drugim raziskovale tudi (simbolne in emocionalne vidike) navezanosti na kraj (gl. npr. Vranješ 2004), najin članek posebej izprašuje povezave med osebnimi spomini, izkušnjo kraja ter (re)konstrukcijami doma, ob tem pa naslavlja slabo raziskano razmerje med turističnimi in neturističnimi vidiki vračanja na kraje osebnega spomina.

Ker se turistične prakse običajno opredeljuje skozi prizmo pobega od normativnosti in vsakdanje rutine ter iskanja izrednih, nevsakdanjih izkušenj, so bile iz hegemonih pogledov na turizem izključene številne bolj vsakdanje in trivialne turistične prakse, kamor sodi tudi t. i. turizem osebnega spomina (angl. *personal memory tourism*) (Marschall 2012, 2014). A veliko turizma je presenetljivo običajnega, pravi Larsen (2019), in v bistvu nič kaj anti-tetičnega našemu vsakdanu. V tem prispevku gradiva na študijah, ki so že utemeljile povezave med (osebnim) spo-

1 Koncept osebnega spominjanja si sposoja od Aleide Assman (2004), ki govori o štirih formatih spomina za analitične namene: ločuje med a) individualnimi (ali osebnimi ali avtobiografskimi) ter

kolektivnimi, konkretno b) političnimi, c) kulturnimi in d) družbenimi, konstrukcijami preteklosti.

* Andreja Trdina, dr. medijskih študij, docentka, Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem; andreja.trdina@um.si

** Maruša Pušnik, dr. komunikologije, redna profesorica, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede; marusa.pusnik@fdv.uni-lj.si

minom, turizmom in prostorom (Marschall 2012, 2014, 2015, 2016), in se osredotočava na ponavljajoča se potovanja na povsem idiosinkratske kraje osebnega spomina, ki so tako ali drugače povezani s pomembnimi življenjskimi dogodki ali življenjskimi obdobji posameznika. Ob tem redke študije turizma osebnega spomina nadgrajujeva tako, da fokus razširjava onkraj perspektive, kako lahko potovanje obravnavamo kot (zgolj) podaljšek procesa spominjanja, kar prepričljivo pokaže že Marschall (2016). Najin cilj je namreč osvetliti in razdelati predvsem potencialna trenja in ambivalentnosti, ki ob vračanju na kraje osebnega spomina spremljajo njihovo doživljanje, s tem pa motnje v »vračanju domov« oz. v občutkih pripadnosti prostoru. Kot pravita Ahmad in Hertzog (2016: 205), bi morali raziskovati ne le glavne okvire spominjanja, ampak tudi spomine, ki v svojih povezavah s turističnimi praksami vključujejo možne pojavitve zatrtih oblik doživljanja.

Turizem osebnega spomina definirava kot širši pojem za opis vseh potovanj, ki jih spodbujajo osebni spomini, in v prispevku uporablja tudi izraz »turizem vračanja domov«, ki ga razumeva kot modaliteto turizma osebnega spomina. V primerjavi s turizmom domotožja (izv. *homesick tourism*), ki se uporablja predvsem v smislu *Heimat* oz. domovinskega turizma (npr. v primeru izgnanih Poljakov in njihovih obiskov nekdanje Vzhodne Nemčije),² turizem vračanja domov ne povezuje določene skupnosti in določenega kraja, kot to velja za turizem domotožja (Marschall 2016), pač pa povezuje razpršene posameznike in zelo raznolike kraje, ki so jim osebno pomembni za razumevanje svojega mesta v svetu, njihove identitete, doma. Ker je nostalgija vedno mitsko vračanje domov, pravzaprav predstavlja hrepenenje po drugem času, ne po kraju (Boym 2007) –pri turizmu vračanja domov gre torej bolj za neotipljivo srečanje z lastnimi občutki, in ne toliko otipljivo srečanje s krajem kot takim.

Prispevek temelji na etnografski študiji turizma osebnega spomina prebivalcev Slovenije, ki raziskuje, kako se ti spominjajo različnih krajev – turističnih, rojstnih, travmatičnih ipd. Njihove spomine na potovalne izkušnje in doživljanja različnih krajev smo zbrali s pomočjo polstrukturiranih poglobljenih intervjujev, da bi zapopadli »zapomnjene krajine«, saj so se resnični zgodovinski čas

2 Vendar pa je, kot trdi Sabine Marschall (2015: 332, 335), fenomen turizma domotožja, ki je dobro znan v nemškem kontekstu, precej širši pojav, ki vključuje tudi preživele in njihove potomce, ki potujejo na kraje, iz katerih so bili nekoč, bodisi zaradi političnih dogodkov ali naravnih nesreč bodisi zaradi nesreč človeškega faktorja, na silo oz. proti svoji volji odstranjeni. V literaturi se posebej omenja tudi izraz »turizem ostalgije« (za koncept ostalgije gl. Boyer 2006). Po Roberti Bartoletti (2010) je turizem ostalgije motiviran z nostalgijo po poznanem vsakdanjem življenju v nekdanji Vzhodni Nemčiji pred ponovno združitvijo, torej z »občutkom izgube materialne kulture, ki je bila pomembna pri konstruiranju kulturnih pomenov in osebnih identitet« takratnega časa in prostora (Bartoletti 2010: 38; gl. tudi Meinhof in Galasinski 2000).

in kraji za vedno izgubili (Nora 1996). Študija je kulturno in geografsko umeščena ter primarno temelji na domačih turistih, ki se vračajo »domov«, četudi danes v mnogih analiziranih primerih obiski krajev osebnega spomina zaradi razpada nekdanje skupne države predvidevajo prehod državne meje. Prispevek izpostavlja, da je turizem osebnega spomina relevanten za analizo, saj je povezan z bolj vsakdanjimi in trivialnimi oblikami turističnih praks, ki na novo opredeljujejo prevladujoče konceptualizacije doma in hkrati prevprašujejo hegemonne poglede na turizem. Ob razkrivanju ambivalenc, ki so neločljivo povezane s temi premiki, prispevek konkretno identificira tri registre doživljanja tovrstnega turizma vračanja domov: a) posameznikova pogajanja o pripadnosti kraju, b) posameznikovo nihanje med dvema nasprotujočima si vzorcema apropiacije kraja (obiskovanjem in naseljevanjem kraja) ter c) trenja v ritualih in sakralizaciji kraja osebnega spomina. Ugotavlja, da se v fenomenu turizma osebnega spomina artikulira posebno dialektično razmerje med idejo premikanja in pojmovanjem doma. S tem pa problematizirava ustaljene dihotomije, na katerih so do sedaj temeljile turistične študije.

Potovanja onkraj prostora ali obiskovanje spominov: turizem osebnega spomina

Spomini so nedvomno pomemben dejavnik v turizmu, a prepleti turističnih praks in spomina so mnogovrstni in večplastni. Poglobljeno in niansirano razumevanje teh križišč bi nedvomno terjalo več znanstvene pozornosti.³ Zveza med turizmom in spominom se najbolj očitno izraža v dediščinskem turizmu, kjer se zgodovinski kraji, artefakti in kulturne krajine ohranjajo kot »utelešenja kolektivnih spominov in komodificirani za privabljanje turistov« (Marschall 2012: 321). Turizem spomina (angl. *memory tourism*), kot ga označuje Bartoletti (2010), pa se prekriva z dediščinskim turizmom, a se obenem bistveno razlikuje od njega. Medtem ko se dediščinski turizem vrti okoli osebnega obiska opredmetenih krajev in ohranjenih artefaktov, je v turizmu spomina mogoče participirati brez prisotnosti oprijemljivih predmetov ali avtentičnih opredmetenih ostankov zgodovine. Njegovi resursi so namreč utelešeni spomini. Z drugimi besedami, turizem spomina ne potrebuje nujno »znamenitosti, vrednih ogleda«, dokler zagotavlja »nekaj, kar je vredno občutiti«, trdi Bartoletti (2010: 41). Po Norajevih (1996: 1) besedah lahko te kraje, ki jih je vredno občutiti, označimo kot »kraje spomina« (fran. *les lieux de mémoire*), ki nenehno ustvarjajo nove

3 Po mnenju Sabine Marschall (2012: 322) je pomanjkanje literature o presečišču turizma in spomina presenetljivo iz vsaj dveh razlogov: prvič, ta dva pojava sta v praksi tesno prepletena, in drugič, v zadnjih desetletjih se je povečala znanstvena produkcija na ločenih področjih študij spomina in študij turizma, ki raziskujejo vedno bolj specifična nišna področja, medtem ko je povezava med turizmom in spominom ostala zanemarjena.

pomene in nove interpretacije – prostore z rezidualnim občutkom specifične pretekle kontinuitete. Ti kraji spomina delujejo kot mejni kamni pretekle dobe; so trenutki zgodovine, »iztrgani iz toka zgodovine, nato vrnjeni vanjo – ne več čisto živi, a še ne povsem mrtvi, kot školjke, naplavljenе na obali, ko se je morje živega spomina umaknilo« (Nora 1996: 7).

Opiraje se na argumente Roberte Bartoletti in v skladu z idejo spomina kot izrazito subjektivnega in individualiziranega fenomena je Sabine Marschall (2014) razvila koncept turizma osebnega spomina. Slednjega je opredelila kot »obliko potovanj, ki jih motivirajo avtobiografski spomini, osredotočeno na ponovno sledenje/podoživljanje nepozabnih preteklih potovanj; ponovno obiskovanje destinacij, povezanih s ključnimi trenutki v posameznikovem življenju, in načrtno vračanje na kraje, ki so povezani s posameznikovo preteklostjo« (Marschall 2014: 336). Med drugim poudarja njegovo heterogeno in visoko individualizirano naravo, saj ta zaobjema precejšnje razlike v osebnih praksah spominjanja, načinih, kako so takšna potovanja organizirana in iz kakšnega razloga. Ne le konkreten fizični prostor oz. lokacija, pač pa tudi vsako nematerialno izkušnjo je mogoče šteti za kraj osebnega spomina za posameznika in s tem za edinstveno in subjektivno turistično »atrakcijo«, vredno ponovnega obiska za to osebo in njene pomembne Druge. Kot namreč poudarjata Meinhof in Galasinski (2000: 323), spominjanje in vračanje na tako izgubljene, zdavnaj izginule pretekla kraje pripomore tudi k diskurzivni konstrukciji identitet posameznikov. Turizem osebnega spomina pa ni nujno vedno osredotočen na podoživljanje prijetnih spominov; vključuje lahko tudi vračanje na kraje, povezane s travmatičnimi dogodki, kot so nesreče, smrti ljubljene osebe ali druge oblike osebnega trpljenja in izgube (Marschall 2014: 336–337).

Kot induciran s procesi spominjanja se turizem osebnega spomina močno opira na nostalgijo. Hrepenenje po tistem, kar je izginilo, je želja, ki jo nenehno hranijo in krepijo spremembe. Kot je opredelila Boym (2007: 7), je nostalgija »občutek izgube in premestitve«. V skladu z etimološkim izvorom besed, ki v grščini pomenijo dom (*nostos*) in bolečino (*algos*), opisuje trpljenje, ki ga povzroči posameznikova dislociranost in oddaljenost od domovine (Bonnett 2016: 2). Danes pa je nostalgija kot izkušnja izgube razumljena bolj v časovnem kot v prostorskem smislu. Zdi se, da gre za koprnjenje po določenem kraju, v resnici pa gre za hrepenenje po drugem času, trdi Boym (2007: 8). Lahko bi jo obravnavali kot vrednotenje preteklosti, povezano s sedanjim občutkom izgube. Ali kot to preprosto definira Lowenthal (1985, 1989), na nostalgijo lahko gledamo kot na preteklost v sedanjosti. V tem smislu Radstone (2010: 187) govori o nostalgiji kot o »simptomu vsega, kar je bilo izgubljenega, a izraz, ki za tiste, ki se borijo z izražanjem in analiziranjem teh izkušenj, zgosti upanja in strahove, ki se kopičijo okoli njih.«

V slovenskem kulturnem prostoru gre v tem kontekstu omeniti pojav jugonostalgije in na nekdanjo Jugoslavijo vezan turizem (Velikonja 2009, 2012), ki izvira predvsem iz individualnih spominov ljudi na jugoslovanski prostor. Vendar je ta jugonostalgija tudi komercializirana in predstavlja komodificiranje socialistične Jugoslavije (Zei 2000: 192–195). Po mnenju Velikonje (2009: 535–538) ta nostalgija uteleša utopično upanje na boljšo družbo s perspektive nestabilne, negotove in tvegane sedanjosti. Petrović (2007: 270) jo opredeljuje kot reflektivno nostalgijo, saj ne želi ponovno vzpostaviti izgubljene države, ampak predstavlja občutke tistih, ki se niso zmogli identificirati z novimi nacionalnimi postsocialističnimi prostori.

Eno temeljnih izhodišč v študijah nostalgije je prav uveljavljena distinkcija med restorativno in reflektivno nostalgijo, ki jo je koncipirala Boym (2007). Če je na eni strani restorativna nostalgija »poskus osvojitve in prostorizacije časa«, da bi domiselno obnovili mitski kraj, imenovan dom, je lahko reflektivna nostalgija »ironična, nedokončna in fragmentarna« (Boym 2007: 15). Reflektivna nostalgija je bolj individualna, medtem ko je restorativna kolektivistična. V nasprotju z nedavnimi poskusi identificiranja aktivne nostalgije le z njenimi reflektivnimi oblikami Bonnett in Alexander (2013) dokazujeta, da so nostalgije gibljive in prepletene, da lahko njene restorativne in reflektivne oblike soobstajajo in da poleg tega ločevanje na »uradne« in »neuradne« nostalgije ni smiselno, saj se lahko državne prakse obnavljanja preteklosti vzdržujejo v kompleksnem in vzajemno vzdrževalnem odnosu z bolj osebnimi, manj uradnimi vizijami o vrednotenju preteklosti. Ne glede na morebitna nestrinjanja je vsem razpravam skupno to, da nostalgija obstaja v množini, kot trdi Boym (2007). Nostalgija po prostoru določenega zgodovinskega časa se uteleša in odraža v osebnih spominih ljudi oz. v njihovih »miselnih zemljevidih« (Petrović 2007). V današnjih pluralnih in razdrobljenih družbah se vztrajna narava nostalgije neizogibno znova in znova pojavlja v mnogih kontekstih.⁴ Po mnenju Crossa (2015: 14) nostalgija danes »ne povezuje skupnosti ali družine, temveč razpršene posameznike okoli navidezno efemernih stvari, ki so zanje osebno pomembne.« Razkrivanje posebnega značaja sodobne nostalgije, zlasti njenih naracij in rab – tudi znotraj turističnih praks – tako ostaja bistvenega pomena.

O zgrešenih dihotomijah turističnih študij

Zdi se, da fenomen turizma osebnega spomina destabilizira nekatere temeljne dihotomije, na katerih so se nereflektivno oblikovale sociološke teorije turizma. Zaradi svoje distinktivne narave ponavljajočih se obiskov že poznanega kraja se zdi, da briše konvencionalno razlikovanje v študi-

⁴ O značilnosti sodobnega nostalgije diskurza ter o pomenu nostalgije danes, s poudarkom na tem, da je njen afektivni potencial politično pomemben, gl. npr. Petrović (2020).

jah turizma, to je razlikovanje med običajnim (vsakdanom) in izjemnim (turističnim časom). Kraj osebnega spomina je za posameznika gotovo poseben, izjemen, a ta njegov čar izvira prav iz njegovega poznavanja in domačnosti. O intenzivnem razblinjanju meja med turističnimi praksami in vsakdanjimi praksami v sodobnem času razpravljajo mnogi avtorji. V tem kontekstu denimo Craik (1997) opozarja na trend »dediferenciacije« različnih družbenih in kulturnih sfer, zaradi česar prihaja tudi do »zblizevanja ali zamegljevanja turističnih in vsakodnevnih prostočasnih aktivnosti« (Craik 1997: 125), medtem ko Franklin in Crang (2001: 10) poudarjata, da prihaja v današnji globalizirajoči družbi, kjer ljudje postajamo vse bolj mobilni, do »rutinizacije turističnih senzibilnosti v vsakdanjem življenju«. Prav tako se naše vsakdanje življenje preliva v naša potovanja, v smislu, da se ta v precejšnji meri osredotočajo tudi na druženja z družino ali prijatelji, povrh vsega pa naše vsakdanje rutine vse bolj prežemajo in strukturirajo tudi naše turistične prakse (Cohen in Cohen 2012: 2182).

Še pomembneje je, da turizem osebnega spomina problematizira v turističnih študijah predpostavljeno binarno distinkcijo med domom in odmikom od doma, s čimer izpodbija uveljavljeni model ture oz. krožnega potovanja (dom – odmik od doma – vrnitev domov). Franklin in Crang (2001: 12) v pronicljivi razpravi o problemih v turističnih študijah tako poudarjata, da obstaja precejšnje število ljudi, ki jim je turistična destinacija postala dom in vsakdan. Pri tem se konkretno sklicujeta na študijo Karen O'Reilly o britanskih turistih v španski regiji Costa del Sol, v kateri ta razkriva raznolikost njihovih izkušenj in odnosov z državama, ko nekatere opiše kot prave »turiste rezidente«, druge pa kot zgolj obiskovalce z občasnimi premiki med Španijo in Britanijo (O'Reilly v Franklin in Crang 2001: 12).

Na soroden način se Haldrup (2004) osredotoča na bolj vsakdanji tip turizma in analizira počitnikovanje v lastniških počitniških domovih kot specifično turistično prakso na Danskem ter v takšni turistični praksi izpostavlja različna »potovanja v bivanju« in »bivanja v potovanju«. Kategoriji doma in odmika od doma sta v teh primerih postali zelo nejasni in izmuzljivi. Tako je tudi v primeru turizma osebnega spomina, saj nostalgični izleti predstavljajo tako potovanje stran od doma kot hkrati pot domov v smislu vrnitve k »mitskemu« domu. Z besedami Susanah Radstone (2010) lahko ta bilateralna nostalgična potovanja na kraje osebnega spomina in nazaj opredelimo kot »vračanja domov in odhajanja od doma«. »Sodobna nostalgija je žalovanje za nemožnostjo mitske vrnitve, za izgubo 'začaranega sveta' z jasnimi mejami in vrednotami,« kot trdi Boym (2007: 12). Sentimentalna potovanja, osnovana na osebnih spominih, tako zagotavljajo dinamičen kontekst takšnega mitskega vračanja, saj popotnikom omogočajo poskuse apropiacije krajev iz preteklosti, ki so zanje osebno pomembni, a nič več dosegljivi.

Zgoraj izpostavljene dileme in njihove implikacije za študije turizma so bile obširno obravnavane že v okviru nove paradigme mobilnosti (Urry 2000; Sheller in Urry 2006; Hannam 2009). V tem kontekstu je bilo večkrat poudarjeno, da sprememba paradigme signalizira »konec turizma«. Kot poudarjata Cohen in Cohen (2012: 2181), je postopno brisanje meja med različnimi oblikami mobilnostmi povzročilo »dediferenciacijo« področja turizma od drugih mobilnosti, kot so na primer diaspora, dnevna mobilnost na delo in z dela, delovne ali upokojitvene migracije, življenjskostilne mobilnosti, obiskovanje lastniških počitniških domov in podobno. Toda v svoji ostri polemiki o neproblemiziranem vključevanju mobilnosti v turistične študije Doering in Duncan (2016) zagovarjata, da bolj niansirano ponovno branje filozofskih predpostavk mobilnosti na koncu namesto premika naprej in popolne opustitve koncepta turizma pravzaprav nakazuje bolj reflektirano vrnitev nazaj k študijam turizma. Po njunem mnenju razmišljanje skozi paradigmo mobilnosti pomeni kritično vrnitev k turističnim študijam, tokrat z multipliciranjem pomenov, rab, funkcij in premikov turizma(-ov) (Doering in Duncan 2016). V svojih prizadevanjih za destabilizacijo konvencionalnega turističnega raziskovanja se je tako »mobilnostni obrat« za same turistične študije nedvomno izkazal za produktivnega, še posebej s svojim poudarkom na raznolikosti in kompleksnosti premikanja v sodobnih družbah.

Metodologija

Predstavljena študija je eksplorativna in zasnovana tako, da sledi kvalitativnemu, interpretativnemu pristopu. Temelji na empiričnih podatkih, zbranih s pomočjo intervjujev s slovenskimi informatorji, ki se redno vračajo na individualno specifične kraje osebnega spomina. Vključuje 124 poglobljenih intervjujev, identificiranih z vzorčenjem po principu snežne kepe, ki so jih individualno izvedli študentke in študenti zadnjega letnika dodiplomskega študija pri predmetu Mediji in kolektivni spomin na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani v študijskih letih 2017/2018, 2018/2019 in 2019/2020. Študentke in študenti so bili iz celotne Slovenije, njihova naloga pa je bila, da intervjuje opravijo v domačem okolju, zato so bila vstopna mesta vzorčenja geografsko razpršena. Usposobili sva jih in jim dali natančna navodila, kako poiskati informatorja ter kako izvesti poglobljen intervju. Pripravili sva protokol polstrukturiranega intervjuja, ki jim je pomagal pri vodenju pogovora. Intervjuvanci, večinoma starši, stari starši ali drugi družinski člani študentov, so pripovedovali o svojih potovalnih vzorcih, povezanih z osebnim spominom, o pomenu krajev osebnega spomina ter o svojih konkretnih izkušnjah ob ponavljajočih se obiskih. Intervjuji so trajali približno eno uro in so skupaj zagotovili približno 600 strani prepisov oz. empiričnega materiala. Da bi identificirali ponavljajoče se vzorce v empiričnih podatkih, sva opravili kodiranje in tematsko analizo prepisov. Ta ni bi-

la podvržena nobenemu teoretičnemu modelu, temveč je bila namenjena povsem odprtemu kodiranju, pri čemer je bil namen slediti razpršenim izkušnjam intervjuvanecem ter prepoznati ponavljajoče se vzorce v njihovem doživljanju, kar bi prispevalo k razumevanju kompleksnosti fenomena turizma »vračanja domov« in zlasti njegovih ambivalentnosti. Skladno z etiko raziskovanja sva v prispevek vključene izjave intervjuvancev anonimizirali. Praksa evociranja spominov kot kvalitativna raziskovalna terenska metoda (gl. Hanna idr. 2015) nama je tako pomagala rekonstruirati tista pretekla obdobja in kraje, ki so predmet posameznikovih potovanj. Ta prispevek temelji na osebnih prikazih t. i. vračanja domov v specifičnem družbeno-kulturnem kontekstu. Pripovedi o obiskovanih krajih osebnega spomina tako nujno vključujejo tudi zgodovinski prikaz družbenoekonomske preobrazbe slovenske družbe, kot se ta artikulira v osebni izkušnji in spominih intervjuvancev. Sicer nenaključni, a geografsko razpršen vzorec intervjuvancev je bil relativno uravnotežen po spolu, pri čemer je bila večina informatorjev srednjih let ali starejših. To se sklada s predpostavko podobnih dosedanjih raziskav, da so si starejši posamezniki nabrali bolj splošne življenjske izkušnje in tudi več turističnih izkušenj, zato bodo bolj verjetno reflektirali spomine na lastno preteklost in se potencialno podali na povratna potovanja (Marschall 2014: 340). Za intervjuvance so bile tovrstne nostalgичne ture drugače le ena izmed potovalnih izbir v sicer bolj ali manj širokem spektru turističnih praks. Zaradi izrazito individualizirane narave turizma osebnega spomina je študija predvidela precejšnjo raznolikost v pogovorih omenjenih krajev osebnega spomina. Iz pripovedi intervjuvancev pa kljub vsemu lahko prepozna tri prevladujoče kategorije osebnih potovanj, ki so distinktivno motivirane z avtobiografskimi spomini. Najprej so to obiski krajev, povezanih s posameznikovim otroštvom ali s predniki, najpogosteje potovanja v rojstni kraj, neredko tudi v drugo državo (večinoma v sosednje države Slovenije, kot so Hrvaška ali druge države bivše Jugoslavije). V drugem primeru gre za obiskovanje lastnih počitniških domov ali pa za ponavljajoče obiske nekdanjih počitniških destinacij, osredotočenih na podoživljanje nepozabnih prejšnjih potovanj (mnogokrat izjemnih prav zaradi pomembnih življenjskih dogodkov, kot so zaroke itd.). Med primeri je bilo zelo malo takih, ki so bili povezani s slabimi ali travmatičnimi osebnimi spomini (med zabeleženimi so na primer življenje v nasilju ali revščini, eksplozija bombe med vojno, nesreče v otroštvu, tragična smrt brata, smrt staršev), vse te pa lahko navsezadnje umestimo v prvo kategorijo obiskovanja krajev iz otroštva. Z uporabo interpretativnega pristopa želiva očitati in razkriti pogosta protislovja pri doživljanju krajev osebnega spomina, ne glede na njihovo vrsto, in tako identificirati ključne registre ambivalenc ob »vračanju domov«, kot se kažejo v pripovedih intervjuvancev.

Ambivalentnosti turistične prakse »vračanja domov«

Analiza poglobljenih intervjujev osvetljuje specifično turistično prakso ponavljajočih se obiskov krajev osebnega spomina, ki se pojavlja v sodobnem času in je tesno vezana na osebno spominjanje. Cilj najine študije je predvsem prepoznati in pojasniti ambivalence tovrstnega turističnega vračanja »domov« kot vztrajnih poskusov, a obenem tudi poskusov nezmožnih mitske vrnitve/obnove izgubljenega doma, pri čemer gre za izkušnje potovanja na pomemben kraj osebnega spomina, mnogokrat za dejansko vračanje v rojstni kraj ali kraj svojega otroštva. Osredotočili sva se predvsem na najizrazitejša trenja in ambivalence v spominjanju in s tem v razumevanju sebe in tudi kraja, kamor se ljudje redno vračajo, pa tudi na ponavljajoče se nedoslednosti v posameznikovem doživljanju in apropiaciji kraja osebnega spomina. Rezultate študije sva klasificirali v tri razdelke, v katerih razkrivava ključna protislovja turizma »vračanja domov« ali t. i. nostalgičnega turizma, ki jih lahko identificirava v poglobljenih naracijah o ponavljajočem se vračanju na kraje osebnega spomina. Spomin in turistična praksa sta tukaj tesno prepletena, saj sicer idiosinkratski in svojevrstni kraj osebnega spomina za posameznika vzpostavljata kot njemu pomembno turistično destinacijo. Izbrane ilustrativne izjave, vključene v predstavitev rezultatov spodaj, predstavljajo sicer le manjšino sogovornikov, a zastopajo vrsto sorodnih naracij v analiziranem empiričnem materialu.

Prva ambivalenca: Nostalgična popotovanja in razočaranja

V svojih osebnih pričevanjih o specifičnih krajih spomina, kamor se kot k izgubljenemu domu nostalgično redno vračajo, intervjuvanci praviloma izražajo precejšnje razočaranje nad svojim »svetim krajem«. Pričevanja sodelujočih kažejo na tri različna neugodja ob vračanju na isti kraj: prvi je občutek obveze, ki popotnika veže na ta kraj poleg močne afektivne navezanosti, drugi je globok občutek izgube, medtem ko spoznavajo, da so se stvari radikalno spremenile, in tretji je vtis, da ne spadajo več v ta kraj zaradi svojega razdeljenega habitusa. Poglejmo si podrobneje perpleksije te spominske vsidranosti in čustvene navezanosti na kraje spomina.

Ne samo čustvena navezanost na kraje osebnega spomina, ampak velikokrat tudi vztrajen občutek odgovornosti oz. dolžnosti do določenega kraja je tista kombinacija, ki je značilna za popotnike osebnega spomina. Poleg odhodov na prostočasne izlete, da bi obiskali kraje svojega otroštva ali kraje svojih najdražjih, ki tam morda še živijo, in da bi pri tem (iz)našli neke občutke domačnosti, se mnogi pravzaprav počutijo obvezani obiskati te kraje. Pri izpričevanju svojih spominov mnogi poročajo, da te kraje redno obiskujejo, da bi pomagali pri opravih na domačiji (če

navedeva primer, širša družina se je vsako leto zbrala na domačem kraju in spravljala seno). Takšni ponavljajoči se obiski se jim mnogokrat zdijo bolj nuja kot pa izbira. To, kar tukaj označujeva kot občuteno nujnost ali oblicaj, je navsezadnje prav tako močno pogojeno s čustveno navezanostjo na kraj, a se opazno artikulira predvsem v izjavah, iz katerih se da sklepati, da se ti premiki od njih pričakujejo, in ne toliko, da po njih sami hrepenijo. Obiski starega domačega kraja tako na primer postanejo rutinska obveza: »*Moja mati mi velikokrat pridiga, naj gremo obiskat [...], pa je časa vedno manj. Tudi onadva gresta le še bolj rutinsko obiskat Kraljevac, le še za dan spomina na mrtve, pa še to zelo na hitro in površno*«, kot poroča T. M. (ženska, stara 47 let). Podobno poročajo lastniki počitniških hišic – da je njihovo potovanje tja večkrat stvar nuje (npr. poskrbeti za vodo, vrt in okolico) in ne želje kot take. Zatrdiva torej lahko, da je tisto, kar veže najine popotnike na osebne kraje spomina, da se tja vedno znova vračajo, nekakšna specifična oscilacija med obvezo in hrepenenjem, med dolžnostjo in čustvi do kraja.

Poleg tega so družbene in materialne preobrazbe doma ter infrastrukturni napredek kraja turistično prakso vračanja domov pogosto spremenile v precej zmedeno, tudi bolečo izkušnjo.

Ko sem se nazadnje vrnila, sem imela občutek, da to ni več kraj, v katerem sem nekoč preživljala svoje počitnice. Spomin na nočno pustolovščino po figovem nasadu je boleč, saj tega danes ni več. Na njegovem mestu stojijo vikend hišice. (M., ženska, stara 48 let)

Drugače me je presenetila rast mesta, ko sem odšel iz Teslića, je obstajal samo en hotel, zdaj pa jih je že več kot pet. Pa veliko stavb so že podrli, samo naša osnovna šola še stoji. Čeprav mislim, da je stavba zdaj prazna. [...] Tudi odnosi do drugačni. Ko smo srečali znanca na cesti, smo odšli skupaj v gostilno, vsi zbrali denar in skupaj nekaj popili. Zdaj, ko so slabe penzije, pa so tudi odnosi odtujeni, znanci na ulicah se obračajo stran, ko te zagledajo. Tudi naša generacija iz Teslića je skoraj neobstoječa. Veliko jih je že umrlo, večina pa se je odselila na različne konce sveta. Tako da sploh ne poznam več ljudi, ki živijo v Tesliću. (J., moški, star 68 let)

Takšna srečanja s krajem osebnega spomina so pravzaprav manifestacije reflektivne nostalgije, kot jo definira S. Boym (2007), torej neke vrste kontemplativne nostalgije, ki popotnikom pomaga razmišljati o dvoumnosti sprememb. Razkriva, da si hrepenenje in kritično mišljenje nista nujno nasprotujoča, saj afektivno spominjanje ni nujno izolirano od kritične refleksije. Reflektivna oblika nostalgije po S. Boym (2007: 13) temelji na hrepenenju samem in tako odlaga vračanje domov. Vendar pa v poskusih, da bi izgubljeni dom, univerzalne vrednote in tradicijo kljub temu »transzgodovinsko« rekonstruirali, takšno osebno spominsko delo prispeva tudi k restorativni nostalgiji

pripovedi. Nostalgije se namreč prepletajo in soobstajajo v posameznikovem iznajdljivem začrtovanju izgubljenega doma, v varovanju le-tega in hkratnem dvomu vanj. Za posameznika vsak ponovni obisk takega kraja predstavlja neke vrste poskus obnovitve vrednot in refleksivnega pogajanja med preteklostjo in sedanostjo. Kot je prikazano v zgornjem primeru, so se kot odgovor na zlom preteklih oblik družbene solidarnosti in kohezije v kraju oblikovale nove oblike odnosov in nove skupnosti, za katere pa informator ugotavlja, da jim ne pripada več. Te napetosti med krajem samim in odnosi, kot se jih spominjajo, ter novo topografsko in družbeno realnostjo povzročajo prelome v sakralizaciji kraja, kar pa izzove dodatno razočaranje med najinimi intervjuvanci.

Hodim okoli hiše ter si ogledujem detajle in probam najti nekaj takega, kar je še ostalo od takrat – čeprav tistega večinoma ni več. Ostalo je le še neko zgornje okno, ki je še vedno isto. To vedno opazim. (L., ženska, stara 71 let)

Posest je podedoval moj nečak, s katerim nimamo najboljših družinskih odnosov. Prav zaradi tega ne hodim več tja, saj imam občutek, da ne spadam več tja. [...] Kar nekaj se je spremenilo, že od takrat, ko sem se jaz odselila od tam. Sploh pa od takrat, ko je moj nečak prevzel kmetijo. Moj nečak in njegov sin namreč želita kmetijo prenoviti in jo spremeniti v turistično kmetijo [...]. Čisto drugače je kot takrat, kot sem bila majhna. [...] Mislim, da bi se počutila kot tujec v svojem domu, kot da sem odveč. (F. J., ženska, stara 83 let)

Zdi se, da se mnogi težko ponovno umestijo v kraj tudi zaradi transformacij lastnega habitusa kot sistema dispozicij, ki so posledica okoliščin obstajanja, njihovega dotedanjega življenjskega trajektorija in nakopičenih življenjskih izkušenj. Intervjuvanci so namreč poročali o izkušnjah neugodja ob vračanju na isti kraj po toliko letih, kot da tja ne spadajo več. Habitus kot »sistem generativnih shem« po Bourdieuju (1980/2002, 94) usmerja prakse posameznika, generira strategije praktičnega delovanja posameznika in njegovega obvladovanja družbenih situacij. A habitus je dinamičen, prepusten in odziven na to, kar se dogaja okrog njega, piše Reay (2010, 76). Nove okoliščine, na katere habitus deluje, so prav tako ponotranjene in pomembne v samem formiranju habitusa, ko so dodane tistim iz pretekle socializacije. Mnogi so v letih ponavljajočih se obiskov kraja tako prišli v stik z najrazličnejšimi kulturnimi registri, se soočili z različnimi družbenimi sferami (poklicnimi, izobraževalnimi) in pridobili nove življenjske izkušnje, zaradi katerih se je njihov habitus neizogibno preoblikoval, s tem pa njihove dispozicije, prakse in odnos do sveta. Kljub temu pa novo pridobljeni (kulturni) kapital ne zabiše nujno prejšnjih dispozicij v celoti, zato je v takih primerih bolj primerno govoriti o prelomljenem ali razdeljenem habitusu, ki je notranje protisloven in fragmentiran (Reay 2010). Zaradi tako razdeljenega habitusa

ljudje dostikrat doživljajo disonanco s samim seboj in občutek neuglašenosti, tujosti, odsotnosti pripadanja, ko so soočeni z osebnimi kraji spomina. Razdeljen habitus na ta način povečuje možnosti, da vsak ponovni obisk postane zanje situacija ponovnega nestičišča oz. ločitve (namesto združitve s krajem), kar v posamezniku pripelje do vsakič novih prizadevanj, da bi se pomiril s svojo (ne)pripadnostjo kraju.

Verjamem, da bi bila slabe volje. Predvsem zaradi propadajočih hiš in pa ljudi, ki so včasih živeli tam in jih danes ni več. Poleg tega smo danes z ljudmi, s katerimi smo bili včasih dobri prijatelji, danes le znanci ali celo neznanci, kar je tudi precej žalostno. (M. D., ženska, stara 44 let)

Takrat se mi je zdel Portorož ogromen, sedaj pa se mi zdi vse nekoliko manjše. Morda tudi ni tiste topline, ki sem jo čutila, ko sem bila mlajša, saj je v mestu preveč ljudi in nimam več občutka, da je to moje mesto, kot sem ga imela včasih. (S. Š., ženska, stara 46 let)

Glede na zgoraj opisana nelagodja lahko številne ponovne obiske krajev spomina razumemo v smislu soočenja. Zdi se, da vzbujajo bodisi 1) dileme glede obveznosti napram želji po obisku, 2) pogajanja med krajem spomina in odnosi, kot se jih spominjajo, ter novo topografsko in družbeno realnostjo, ali 3) izkušnje kulturne vrzeli, saj so kot popotniki z razdeljenim habitusom in spremenjenimi kulturnimi dispozicijami potopljeni v za njih stare kulturne kontekste. Vsa ta soočenja s kraji spomina in posledična raznovrstna razočaranja tako ilustrirajo vse bolj zapleten preplet pripadnosti nekemu kraju in odtujenosti oz. odmaknjenosti od njega.

Druga ambivalenca: Med obiskovanjem turističnega kraja in naseljevanjem mitskega doma

V intervjujih opažava tudi nedoslednosti glede prisvajanja kraja spomina in načina povezovanja s prostorom kot takim. Izkazalo se je, da potovanja po poteh osebne spomina označuje nenehna razpetost med obiskovanjem kraja ali navigiranjem popotniške ture na eni strani ter naseljevanjem kraja kot mitskega doma na drugi kot dvema nezdržljivima logikama prisvajanja kraja. Glede na anekdotične izjave intervjuvancev se zdi, da je turizem osebne spomina kompleksna kombinacija obeh vzorcev mobilnosti, saj se posameznikovo prisvajanje kraja razteza med naseljevanjem kraja kot doma in obiskovanjem tega kraja kot turistične destinacije.

Najprej si oglejmo izjave, ki so ilustrativne za logiko naseljevanja kraja. Ta način apropiacije kraja je povezan predvsem z vsem preprostim in običajnim na destinaciji kraja spomina, najpogosteje z običajnostjo osebnih odnosov z bližnjimi (namesto z opazovanjem in dokumentiranjem samega popotovanja). To je razvidno iz naslednjega

opisa: »*Takrat smo bili kot družina zelo povezani, ves čas smo preživeli skupaj, ob ali v jezeru, ob pohajkovanju po Bledu, gozdovih, starša sta bila prosta obveznosti in dobre volje, moj oče je dobesedno žarel*« (M., ženska, stara 51 let).

V zvezi s tem je treba večino aktivnosti, ki se odvijajo na kraju, obravnavati v funkciji rekonstrukcije doma in s tem kot del skupnega projekta (po)ustvarjanja občutka domačnosti. V intervjujih sva zasledili še, da je mogoče kot del tega šteti tudi druženje s širšimi družinskimi člani z namenom ponovnega povezovanja družine. Zdi se, da se ti občutki, ki temeljijo na čustvenih naložbah in afektivnih navezanostih, kako si turisti prisvojijo kraj kot svoj nikoli dosežen (mitski) dom, sprožijo spontano. V tem oziru je ilustrativna naslednja izjava: »*Ko se pripeljemo v pristanišče [v Pulju] in na desni zagledam že tolikokrat videno areno iz rimskih časov, se na nek način počutim spet doma*« (S., ženska, stara 46 let).

Poleg tega nekateri intervjuji razkrivajo eksplicitna prizadevanja, da bi počitnice simbolično udomačili in na ta način zavestno spremenili počitniški kraj v dom. Na ta način S. (ženska, stara 46 let) opisuje, kako imajo v stanovanju v Pulju na Hrvaškem, kamor se vsako leto vračajo, podboj na vratih, na katerem vseskozi merijo višino svojih otrok, tako da na okvirju že zmanjkuje prostora. Pripoveduje še, kako pogosto pelje hčerki na sprehod v park, kamor je tudi njo vodila babica, ko je bila še majhna. Ta pričevanja jasno kažejo, da v naseljevalnem načinu prisvajanja krajev ti niso cenjeni zaradi svojih inherentnih lastnosti, temveč zaradi sposobnosti, da služijo kot varno zatočišče za družino, v katero družina lahko vpiše sebe in svoje družbene vloge, kot pojasnjuje Haldrup (2004: 444).

Udomačenje kraja se odraža tudi v ponavljajočem se vzorcu običajnih dnevnih rutin – rutin, ki bi se pojavljale tudi v njihovem vsakdanjem življenju doma. Zdi se, da nakopičeni spomini intervjuvance in njihove sopotnike vpisujejo v okvir skupnega vsakdana.

Vsak dan mine praktično enako. Dopoldan prebirava časopise, potem skuhava kosilo, popoldan greva na plažo, ob večerih pa se sprehodiva po mestu. Vsako leto tam praznujemo tudi obletnico poroke in nekako sva se navadila, da me mož počasti s kosilom v posebni restavraciji, kamor hodiva od poroke naprej. (J., ženska, stara 83 let)

Njihov projekt vračanja domov se kaže tudi v tem, kako so predstavljeni njihovi odnosi z domačini. Mnogi namreč poročajo, da so si med domačini pridobili nove prijatelje ali se naučili njihovega jezika.

Ponavadi se na istih mestih ustavljamo, vemo, kje je dobra kava [...]. Dolga leta je bil isti gospod, ki je pekeli vafle. (B. P., moški, star 53 let)

Tja se vračam zaradi ljudi. Na otoku sva spoznala veliko domačinov, ki jim danes lahko rečeva prijatelji. Sprejeli so naju in tam se resnično počutim kot doma. [...] Ver-

jetno zaradi tega, ker se ne obnašava kot turista, ampak želiva resnično spoznati ljudi in njihovo tamkajšnjo življenje. (B., ženska, stara 51 let)

Tisto, kar popotnikom omogoča, da se seznanijo s krajem dopustovanja in ga udomačijo, so tudi tako imenovane »umirjene oz. sproščene mobilnosti« (Haldrup 2004: 445). Najini intervjuvanci v tem kontekstu poročajo o vsakodnevnih jutranjih sprehodih, ki se končajo v zmeraj istem lokalni že vseh 15 let – »*S seboj vedno vzameva dežnik in sladkarije, za prvo pomoč*« (I., ženska, stara 78 let) – ali s kopanjem v zgodnjih urah, »*ko si morje deliva le z morskimi živalmi*« (B., ženska, stara 51 let), pri čemer omenjajo prednosti samote in svež zrak.

Opisani način naseljevanja kraja je kljub temu pogosto prekinjen z nasprotno logiko prisvajanja kraja, to je logika obiskovanja kraja oziroma navigiranja popotniške ture, kar je povezano s praksami ogledovanja in iskanja poti (Haldrup 2004). Ta način se med drugim kaže v načrtovanju poti ali organizaciji izletov po okolici kraja.

Enkrat je bilo slabo vreme in nam je bilo dolgčas, pa smo se odločili, da gremo v Švico, v Ženevo na kavo. Štiri ure smo se vozili v eno smer. Tam je bilo 30 stopinj, v Val Thorensu pa je snežilo. (B. P., moški, star 53 let)

Kadarkoli smo v Puli, vedno obiščemo pokopališče, kjer je pokopanih nekaj sorodnikov. Praviloma se odpeljemo tudi do 10 km oddaljenega Medulina, saj smo tam veliko časa preživeli že, ko sem bila majhna. Seveda se sprehodimo skozi mesto in gor do gradu. (S., ženska, stara 46 let)

Potovanje na koncu pridobi svoj pomen skozi določene točke, ki jih popotniki obiščejo na svoji poti nenačrtovano ali skozi navigacijo specifičnih postojank, ki so pri vsakem obisku enake. V vsakem primeru gre za nekakšno zbirko osebno pomenljivih znamenitosti, ki si jih prisvajajo skozi dominanten turistični pogled. Te točke ogledov (na kraju samem ali v njegovi okolici) namreč terjajo trud preračunavanja časa in načrtovanja, predvsem pa spreminjajo naravo počitnic iz naseljevanja kraja v obiskovanje oz. ogledovanje kraja. Ključen vidik obiskovanja je prav občudovanje in beleženje pokrajine v obliki zajemanja različnih turističnih razgledov, kar ponazarja sledeče pričevanje informatorke M. (ženska, stara 51 let), ko ta opisuje svoje ure ob Blejskem jezeru: »*Opazovanje barv v jezeru, odsevov dreves in neba na gladini [...], opazovanje rib v jezeru, igra razigranih psov, lomljenje sončnih žarkov na vodni površini [...] in ta neopisljiva zelena z modro jezerske vode, ki neskončno pomirja.*« Podobno o zajemanju specifičnih turističnih pogledov (tudi v obliki fotografij, video posnetkov, spominkov) pripoveduje spodnja izjava:

Pozoren sem bil na napis na zidu. Spomnil sem se, da so ga dali napisat prav času, ko sem bil z družino na plaži, in sicer je na njem pisalo: Čevapčiči, ražnjiči – ganzen Tag! Napis se še vedno vidi, čeprav je že zelo obledel. Sicer pa je star 30 let. Na koncu sem šel pogledat dom,

ki razpada. To sem že vedel, ker sem bil tu že parkrat po tem. Posnel sem kratek video, ko sem dom obhodil. Potka, ki je bila nekoč kamnita, je zdaj povsem zaraščena. Spomnil sem se kraja, kamor so hodile kuharice iz kuhinje kadit. (D., moški, star 55 let)

Če povzameva, zgoraj navedeni različni odgovori jasno kažejo, da gre pri izletih na kraje osebne spomina za neko nestabilno ravnovesje med dvema nedoslednima vzorcema mobilnosti, med naseljevanjem kraja kot doma in obiskovanjem kraja oziroma navigiranjem ture po kraju. Zato se ti izleti običajno končajo kot krpanka različnih orientacij do samega kraja: navigacija ture, dokumentiranje potovanja in občudovanje pokrajine v skladu s turističnim pogledom na eni strani nasproti naseljevanju kraja z uživanjem v njegovi poznanosti in običajnosti osebnih družbenih odnosov ter s tem v konstrukciji občutka domačnosti na drugi strani. Zdi se, da so prehodi med tema dvema načinoma prisvajanja kraja včasih analitsko zahtevni za razločevanje – včasih gre za en tip, včasih za drugega. To pa nakazuje predvsem to, da so za popotnike povezave in stiki s krajem v praksi običajno dvoumne in zapletene.

Tretja ambivalenca: Prelomi v ritualih in sakralizaciji kraja

Da bi razumeli tretjo ambivalenco, morava najprej pojasniti temeljna koncepta rituala in sakralizacije kraja. Ritual po Rothenbuhlerju razumeva kot komunikacijski fenomen, »je prostovoljni performans primerno strukturiranega vedenja s ciljem simbolnega učinkovanja ali sodelovanja v resnem življenju« (Rothenbuhler 2016: 77). Ritual je vedno delovanje in se uprizarja, vedno je nekaj zavestnega in torej prostovoljnega, poleg tega je pri njem vedno nekaj družbeno strukturiranega, saj vsebuje estetski ali ekspresivni element. Ko govorimo o turističnih študijah, lahko rečeva, da je mogoče ritual prikladno vezati na turistične prakse, saj je v vsaki turistični praksi nekaj ritualnega. Zato popotovanja najinih intervjuvancev po krajih osebne spomina razumeva v konceptih rituala, njihova popotovanja so visoko ritualizirana in izvajana ponavljajoče se. Še več, ta ritual povezuje s sakralizacijo krajev, na katere se najini intervjuvanci tako radi vračajo. Koncept sakralizacije kraja si sposojava od MacCannella (1976), ki opisuje, kako se nek kraj skozi pet faz transformira v turistično atrakcijo.⁵ V procesu preoblikovanja kraja v turistično atrakcijo ta kraj na nek način postane sveto mesto, kar je v najini raziskavi razvidno predvsem iz tega, da ne postane nujno splošno sakralizirano mesto za širšo družbo, ampak se to odraža bolj na mikro nivoju, ko specifičen kraj postane sveto mesto za posameznika zaradi njegovih

⁵ Teh pet faz je: poimenovanje kraja, uokvirjanje in povzdigovanje kraja, ustoličenje kraja oziroma vpisovanje pomembnosti v sam kraj, mehanska reprodukcija in družbena reprodukcija kraja (MacCannella, 1976).

osebnih spominov. Fine in Speer (1985) dodajata, da korelati vseh teh faz obredno in na nevsiljiv način spremenijo nek kraj v cenjeno kulturno (v najinem primeru bolj osebno) znamenitost. In pri tem prihaja do dveh procesov – do ritualne preobrazbe kraja v sveto mesto za posameznika in do ritualne preobrazbe popotnikov v vdane častilce tega kraja. Če si poglobljeno pogledamo tretjo ambivalenco, se večina ponavljajočih se razlag za vrnitev na kraj spomina v intervjujih pričakovano nanaša na spomine, čustva in navezanosti na kraj, hkrati pa intervjuvanci poudarjajo zelo nenavadne in intimne podrobnosti potovanja. Kot trdi Sabine Marschall (2015: 345), »spomin in pomen nikoli nista sama po sebi vezana na predmete ali vpisana v kraje; ti se vpisujejo v njih in vzdržujejo prek komuniciranja in performativnega delovanja.«⁶ To dobro izkazujejo tudi sledeča pričevanja: »Vedno se usedem na kamniti zid terase, kjer kot otrok nisem smel sedeti, in podoživljam tiste čase, ko mi to ni bilo dovoljeno, saj je ograja kar precej nevarna« (J., moški, star 70 let). »Šel sem na sprehod po povsem enaki poti, kot sem to počel s starši, šel sem celo v isto slaščičarno, kamor smo hodili običajno na sladoled. Potem sem krenil na plažo, na iste skale, kjer smo se vsak dan sončili« (D., moški, star 55 let).

Spomin v tem smislu ne strukturira le specifičnih rab kraja v obliki ponavljajočih se performansov, temveč tudi določa prevladujoče rutine na sami poti do kraja. Splošno težnjo intervjuvancev k temu, da se držijo znanega, pa lahko zasledimo tudi v korakih načrtovanja in priprave na potovanje: »Moja mati je vedno spekla potico ... Za tisto potico se je vedno izjemno potrudila. [...] Moj oče je imel zanimivo navado, da je vedno temeljito očistil našo oranžno stenko; tik pred prazniki je tudi v največjem snegu 'glancal' avto, da se je svetil« (T. M., ženska, stara 47 let).

Kot izhaja iz pripovedi intervjuvancev, osebni spomin pri vsakem ponovnem obisku priključuje že uveljavljene načine oz. vzorce interakcije s predmeti, ljudmi in prostorom.

Vedno gremo najprej na pokopališče [...], nato obiščemo prijatelje, ki živijo izven Mozirja. Ponavadi gremo na kosilo v Pr Pek, kjer sem v otroštvu oboževala tamkajšnje pice, če pa nismo tako lačni, gremo pa v pekarno Miš Maš, kjer imajo po mojem mnenju še danes najbolje sendviče. Velikokrat gremo tudi v okolici na sprehod. (M., moški, star 77 let)

Tradicionalno smo se najprej ustavili v Murski Soboti, kjer smo obiskali eno izmed mojih sester. Vsi se je spominjo po tem, da je imela za domačo žival papagaja, ki je preklinjal enako kot ona. Kasneje smo se ustavili pri dveh bratih, kjer smo imeli manjšo pogostitev ter srečanje z ostalimi družinskimi člani. Poleg tega smo skupaj odšli tudi na grob staršev in ostalih pokojnih bratov in

sester. Potem smo se skupaj odpravili v rojstno hišo, ki jo je vzdrževala ena od sester, ter se tam družili do večera. Včasih smo se zaklepetali predolgo v noč in zato tam tudi prespali. Naslednji dan smo se poslovili od vseh in v času kosila odšli nazaj proti Ljubljani. Vendar smo se čisto vsakič v Murski Soboti ustavili v eni izmed restavracij, ki jo je vnukinja oboževala. Vedno je hotela dunajski zrezek in pobarvanke, ki so jih nudili kot zabavo za otroke. Potem ko smo se vsi nabarvali in nahranili, smo se v napol spanju vrnili v Ljubljano. (J. F., ženska, stara 77 let)

Izkušnjo kraja najini intervjuvanci tako artikulirajo predvsem prek opisovanja ritualiziranih oblik interakcije z ljudmi, predmeti in prostorom kot takim. In ravno kulturno delo teh fiksnih in redno izvajanih ritualov je tisto, zaradi česar kraj postane svet za popotnike, ki potujejo po poteh osebnega spomina (gl. Rothenbuhler 2016). Vsak ponovni obisk najinih intervjuvancev bi tako lahko razumeli kot vozlišče ponovljenih performativnih dejanj spominjanja in soočanja z osebnimi spomini, saj podoživljajo svoje prejšnje izkušnje s pomočjo spominjanja efemernosti, kratkotrajnih, na videz povsem nepomembnih in minljivih momentov. To pa jim ponuja neko tolažilno seznanitev, zaradi česar postanejo sicer neoprijemljivi vidiki preteklosti zaznavni in tako zagotavljajo scenarij za individualno hrepenenje in ponovno zamišljanje preteklosti. Prav zato je kraj osebnega spomina primerno obravnavati kot pripoved, torej kot niz pomenov, ne pa zgolj kot turistični kraj z nizom atributov (gl. Lichrou, O'Malley in Patterson 2008).

Soočenja s številnimi vsakdanjimi in na videz minljivimi stvarmi kot znaki preteklosti turistom približajo kraj, ki jih nenehno spominja na prejšnje izkušnje in jim ponuja razloge za ponovni obisk. Z njimi se povezujejo na sentimentalni ravni in jim omogočajo, da podoživijo svojo lastno pripoved o kraju. Na tak način si prisvojijo prostor in rekonstruirajo občutek izgubljenega doma. Gre za proces, v katerem vednost o kraju neobhodno predhodi in informira izkušnjo kraja. A ta pripoved o kraju ni fiksna, temveč implicirana v kompleksni mreži performansov, ki so utemeljeni v posameznikovih spominih in so tako povezani s praksami spominjanja. V teh performansih je posameznikova pripoved o kraju konkretizirana in osmišljena. Izbrana ritualna dejanja popotnikov, ponekod združena v točno določeno sekvenco in za popotnike smiselna le v mreži medsebojnih povezav, tako skozi svoje uprizorjanje validirajo vnovično izkušnjo kraja, ki nazaj stabilizira in krepi posameznikovo pripoved o kraju.

V kontekstu krepitve posameznikove lastne naracije kraja so številni avtorji (Duval 2003; Marschall 2014) poudarjali vlogo potovanja pri medgeneracijskem prenosu avtobiografskih spominov. Podobno so tudi izjave najinih intervjuvancev polne pripomb, ki nakazujejo, da je večletno ponovno obiskovanje določenih krajev globoko vpeto v kulturne naracije družine in zato pogosto udeleženo prav z namenom deljenja spominov na posameznikovo prete-

⁶ Podobno tudi Wertsch (2008) govori o narativni organizaciji spomina – o tem, kako sta kolektivni in individualni spomin vedno narativno konstruirana in implementirana v komunikaciji.

klost z otroki ali pomembnimi Drugimi. Zdi se, da so ponovni obiski krajev osebnega spomina predvsem projekti povezovanja družine prek spominov, ključnega pomena pa je ohranjanje dobre volje družinskih članov. To bi lahko tudi pojasnilo, zakaj so pričevanja polna opazovanj o vedenju otrok in njihovem dobrem počutju, pa tudi zaskrbljenosti, da bi lahko nezainteresirani ali razočarani otroci pokvarili užitek potovanja samega. Iz tega razloga v pripovedovanih intervjuvancev niso bile redke pripovedi o čustvenih stiskah zaradi ohranjanja vseh prisotnih srečnih in tudi povezanih med potovanjem.

Hčerki nista nikoli bili preveč navdušeni nad mestom. [...] Tetike sta bili veseli, ampak meni se zdi, da bolj bonbonov, ki jih je imela na omarici nad televizijo. (S., moški, star 78 let)

Moja hči je veliko počitnic preživela v tem kraju [Prosenjakovci] kot otrok. Sicer se spomnim, da se je vedno pritoževala, da nima nobene prave družbe in da ji je dolgčas. (J. F., ženska, stara 77 let)

Najraje sva s seboj vzela vnuke, pred njimi svoje otroke. Kasneje je njih namreč minila volja, vnuki so pa še imeli željo [...], ker se oni edini še znajo razveseliti nad nečim takim. (A. B., ženska, stara 76 let)

Najina razprava tukaj sovпада s klasičnim MacCannellovim razumevanjem bistva turistične izkušnje. Po MacCannellu (1976/1999: 42) turistična izkušnja temelji na dvojnem procesu – procesu sakralizacije kraje, ki se srečuje s sovpadajočimi rituali turistov. Kljub temu pa je v primerjavi z drugimi oblikami turizma razlika v tem, da je turizem osebnega spomina nenehen proces – je torej serija, ne epizoda. Vsak obisk se prilega povsem individualni, a relativno trajni pripovedi kraja in načeloma v zameno to isto pripoved tudi krepi. A kot sva pokazali, je lahko, ko gre za ponovni obisk kraja, povezanega z avtobiografskim spominom, posameznikova pripoved o kraju pogosto destabilizirana, četudi le začasno, prav zaradi prelomov v sakralizaciji (kraja) in trenj v (družinskih) ritualih.

Sklep: O krhkosti rekonstrukcij izgubljenega doma

Najina študija je bila poskus preseči nekritično privzeto težnjo v turističnih študijah, da se v obravnavah prvenstveno osredotočajo na prostor kot tak. Namesto tega sva pozornost namenili temporalizaciji prostora, spominu in praksam spominjanja. V prispevku sva poskušali združiti študije spomina in študije turizma oz. potovanja ter raziskati, kako so kraji osebnega spomina, kamor se ljudje redno vračajo, narativizirani v njihovih spominskih pripovedih o zgodovinskih časih in prostorih. Če parafrazirava Stefanie Benjamin (2015: 93), sva poskušali razumeti, kako ljudje cenijo ta mesta, in to nama je pomagalo, da »izkoristimo zaznave, povezane z določenimi pokrajinami, in

tako razsvetlimo, kako spomini, zgodovina [...] oblikujejo, kako ljudje ustvarjajo prostor«.

Konkretno se je prispevek ukvarjal z danes negotovim pojmovanjem doma in izmuzljivostjo občutkov vračanja domov ter izpostavil posebno dialektično razmerje med idejo premikanja in pojmovanjem doma, kot se razkriva v fenomenu turizma osebnega spomina. Identificirali sva tri distinktivne registre doživljanja turizma osebnega spomina, ki razkrivajo pomembne ambivalence, neločljivo povezane s temi premiki: a) vprašanje razočaranja in nelagodja ob posameznikovih vračanjih in posledično njegova nenehna pogajanja o pripadnosti kraju, b) posameznikovo nihanje med dvema nasprotujočima si vzorcema prisvajanja kraja, to je obiskovanju kraja kot turistične destinacije proti naseljevanju kraja kot mitskega doma, ter c) trenja v ritualih in sakralizaciji kraja osebnega spomina, ki vsaj začasno destabilizirajo posameznikovo pripoved o kraju.

Kljub omejitvam študije (povezanim z vprašanjem ponovljivosti in nenaključno naravo vzorca intervjuvancev, ki je pristranski glede na starost) ugotovitve vendarle odpirajo dragocene vpoglede v tematiko t. i. običajnega turizma (Larsen 2019). Kot sva pokazali, se hrepenenja in navezanosti na kraj navsezadnje križajo z opisanimi ambivalencami, ki tako delujejo medsebojno in razkrivajo številne negotovosti in nedoslednosti v doživljanju popotnikov osebnega spomina. Popotniki namreč »razlagajo in osmišljajo svoje izkušnje na kraju, izbirajo kraje in/ali ideje, ki so zanje najmočnejše, smiselne ali pomembne«, in to nama je pomagalo pridobiti vpogled v to, kako popotniki ne le osmišljajo svoje osebne spominske krajine, ampak prispevajo tudi k družbenemu spominu krajev (Nelson 2015: 17). Predvsem pa sva tako lahko pokazali, kako posameznikova vsakokratna pogajanja o pripadnosti kraju spomina nenehno odlagajo njegovo mitsko vrnitev domov. Tako sva skozi njihovo spominsko delo in nostalgичne pripovedi pravzaprav odkrivali krhkost rekonstrukcij izgubljenega doma.

Prispevek v splošnem odstira izkustvene napetosti v ponavljajočih se (materialnih in simbolnih) premikih posameznikov in njihovem doživljanju »vračanja domov«, kot se razkrivajo v bolj vsakdanjih, trivialnih turističnih praksah, konkretno v praksah turizma osebnega spomina. Najine ugotovitve problematizirajo hegemonne poglede na turizem in neustreznost statičnih kategorij, značilnih za večino dosedanjih raziskav turizma, s tem pa prispevajo k bolj niansiranemu razumevanju sodobnih mobilnosti v deterritorializiranem svetu. V tem oziru poudarjava nujnost nadaljnje raziskovalne agende sodobnih mobilnosti, ki ni občutljiva samo na prostorske, pač pa tudi na časovne vidike, hkrati pa problematizira dosedanje implicitne dihotomije turističnih študij (kot je na primer biti doma in odmik od doma). In nenazadnje, najin prispevek vabi k nadaljnjemu preučevanju nestabilnih procesov zamišljanja in konstruiranja doma ter pripadnosti v kontekstu raznoterih

oblik življenjskostilnih in turističnih mobilnosti danes, denimo praks vikendaštva, *van life*-a⁷ in podobnih fenomenov. Pojmovanje doma v današnjem svetu hipermobilnosti ni dovolj raziskano, trdi Morley (2001: 427–428) in poudarja, da so to, kar spremenjene okoliščine danes »destabilizirajočega toka« (Morley 2001: 428) terjajo, prav nova razumevanja doma in pripadnosti, ki bi zaobjela vso njuno kompleksnost in inherentna protislovja.

Zahvala

Članek je nastal v okviru programske skupine Družbena pogodba v 21. stoletju (P6-0400), ki jo financira ARRS, in raziskovalnega projekta Oblikovanje novega kulturnega polja v Sloveniji v 1980-ih (J6-2576).

Avtorici se zahvaljujeva študentkam in študentom zadnjega letnika dodiplomskega študija pri predmetu Mediji in kolektivni spomin na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, ki so v študijskih letih 2017/2018, 2018/2019 in 2019/2020 v okviru študentskega projekta pri predmetu izvajali poglobljene intervjuje in tako doprinesli dragocene rezultate k najini študiji.

Viri in literatura

AHMAD, Rafiq in Anne Hertzog: Tourism, Memory and Place in a Globalizing World. *Tourism and Hospitality Research* 16/3, 2016, 201–205.

ASSMAN, Aleida: Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past. V: Christian Emden in David Midgley (ur.), *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German Speaking World Since 1500*. Bern: Peter Lang, 2004, 19–37.

BARTOLETTI, Roberta: Memory Tourism and the Commodification of Nostalgia. V: Peter Burns, Cathy Palmer in Jo-Anne Lester (ur.), *Tourism and Visual Culture Vol. 1*. Wallingford: CABI, 2010, 23–42.

BENJAMIN, Stefanie: Is This How You Pictured It? Using Photo Elicitation as a Methodological Tool. V: Stephen P. Hanna, Amy E. Potter, E. Arnold Modlin, Perry Carter in David L. Butler (ur.), *Social Memory and Heritage Tourism Methodology*. London in New York: Routledge, 2015, 92–108.

BONNETT, Alastair: *The Geographies of Nostalgia: Global and Local Perspectives on Modernity and Loss*. London in New York: Routledge, 2016.

BONNETT Alastair in Catherine Alexander: Mobile nostalgias: connecting visions of the urban past, present and future amongst ex-residents. *Transactions of the Institute of British Geographers* 38, 2013, 391–402.

BOURDIEU, Pierre: *Praktični čut I*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2002 [1980].

7 Vanlife je angleški izraz, ki označuje stalno ali občasno bivanje v (večjem) vozilu in s tem življenje na poti. Gre za obliko življenjskostilne mobilnosti, ki v sodobnosti pridobiva na popularizaciji tudi zaradi reprezentacij vanlife življenjskega stila na družbenih medijih.

BOYER, Dominic: Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany. *Public Culture* 18/2, 2006, 361–381.

BOYM, Svetlana: Nostalgia and Its Discontents. *Hedgehog Review*, 2007 (poletje), 7–18.

COHEN, Eric in Scott A. Cohen: Current sociological theories and issues in tourism. *Annals of Tourism Research*, 39/4, 2012, 2177–2202.

CRAIK, Jennifer: The culture of tourism. V: Chric Rojek in John Urry (ur.), *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory*. London: Routledge, 1997, 113–136.

CRESSWELL, Tim: *On the Move: Mobility in the Modern Western World*. London: Routledge, 2006.

CROSS, Gary: *Consumed Nostalgia: Memory in the Age of Fast Capitalism*. New York: Columbia University Press, 2015.

DAWSON, Andrew in Nigel Rapport (ur.): *Migrants of Identity: Perceptions of 'Home' in a World of Movement*. London: Routledge, 1998.

DOERING, Adam in Tara Duncan: Mobilities for Tourism Studies and »Beyond«: A Polemic. *Tourism Analysis* 21/1, 2016, 47–59.

DUVAL, David Timothy: When hosts become guests: Return visits and diasporic identities in a Commonwealth Eastern Caribbean community. *Current Issues in Tourism* 6/4, 2003, 267–308.

FINE, Elizabeth C. in Jean Haskell Speer: Tour guide performances as sight sacralization. *Annals of Tourism Research* 12/1, 1985, 73–95.

FRANKLIN, Adrian in Mike Crang: The trouble with tourism and travel theory. *Tourist Studies* 1, 2001, 5–22.

HALDRUP, Michael: Laid-back mobilities: Second-home holidays in time and space. *Tourism Geographies*, 6/4, 2004, 434–454.

HANNA, Stephen P., Amy E. Potter, E. Arnold Modlin, Perry Carter in David L. Butler (ur.): *Social Memory and Heritage Tourism Methodology*. London and New York: Routledge, 2015.

HANNAM, Kevin: End of tourism? Nomadology and the mobilities paradigm. V: John Tribe (ur.), *Philosophical issues in tourism*. Bristol: Channel View Publications, 2009, 101–113.

LARSEN, Jonas: Ordinary tourism and extraordinary everyday life: Rethinking tourism and cities. V: Thomas Frisch, Christoph Sommer, Luise Stoltenberg in Natalie Stors (ur.), *Tourism and Everyday Life in the Contemporary City*. New York: Routledge, 2019, 24–41.

LICHTROU, Marian, Lisa O'Malley in Maurice Patterson: Place-Product or Place Narrative(s)? Perspectives in the Marketing of Tourism Destinations. *Journal of Strategic Marketing* 16/1, 2008, 27–39.

LOWENTHAL, David: *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

LOWENTHAL, David: Nostalgia Tells it Like it Wasn't. V: Martin Chase in Christopher Shaw (ur.), *The Imagined Past: History and Nostalgia*. Manchester in New York: Manchester University Press, 1989, 18–32.

MACCANNELL, Dean: *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. Berkeley: University of California Press, 1999 [1976].

- MARSCHALL, Sabine: Personal Memory Tourism« and a Wider Exploration of the Tourism–Memory Nexus. *Journal of Tourism and Cultural Change* 10/4, 2012, 321–335.
- MARSCHALL, Sabine: Tourism and Remembrance: The Journey Into the Self and Its Past. *Journal of Tourism and Cultural Change* 12/4, 2014, 335–348.
- MARSCHALL, Sabine: Touring Memories of the Erased City: Memory, Tourism and Notions of '»Home«. *Tourism Geographies* 17/3, 2015, 332–349.
- MARSCHALL, Sabine: The Role of Tourism in the Production of Cultural Memory: The case of »Homesick« Tourism in Poland«. *Memory Studies* 9/2, 2016, 187–202.
- MEINHOF, Ulrike H. in Dariusz Galasinski: Photography, Memory, and the Construction of Identities on the Former East-West German Border. *Discourse Studies* 2/3, 2000, 323–353.
- MORLEY, David: Belongings: Place, space and identity in a mediated world. *European Journal of Cultural Studies* 4/4, 2001, 425–448.
- NELSON, Velvet: 'Don't Forget!' Social Memory in Travel Blogs from Mostar, Bosnia and Herzegovina. V: Stephen P. Hanna, Amy E. Potter, E. Arnold Modlin, Perry Carter in David L. Butler (ur.), *Social Memory and Heritage Tourism Methodology*. London in New York: Routledge, 2015, 15–30.
- NORA, Pierre: *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. New York: Columbia University Press, 1996.
- PETROVIĆ, Tanja: The territory of the former Yugoslavia in 'the mental maps' of former Yugoslavs: nostalgia for space. *Sprawy Narodowościowe, Seria Nowa* 31, 2007, 263–273.
- PETROVIĆ, Tanja: Zašto je nostalgija važna?: emocije i politička subjektivnost posle socijalizma. V: Lana Molvarec in Tatjana Pišković (ur.), *Emocije u hrvatskom jeziku, književnosti i kulturi: zbornik radova 48. Seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Zagrebačka slavistička škola, 2020, 129–142.
- RADSTONE, Susannah: Nostalgia: Home-comings and Departures. *Memory Studies* 3/3, 2010, 187–191.
- REAY, Diane: From the Theory of Practice to the Practice of Theory. V: Elizabeth Silva in Alan Warde (ur.), *Cultural Analysis and Bourdieu's Legacy: Settling Accounts and Developing Alternatives*. New York: Routledge, 2010, 75–86.
- ROTHENBUHLER, Eric W.: *Ritualno komuniciranje; Od vsakdanje konverzacije do medijsko posredovane ceremonije*. Ljubljana: FDV in ZRC SAZU, 2016.
- SHELLER, Mimi in John Urry: The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A* 38/2, 2006, 207–226.
- URRY, John: *Sociology beyond society. Mobilities for the twenty-first century*. London in New York: Routledge, 2000.
- VELIKONJA, Mitja: Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries. *East European Politics and Societies* 23/4, 2009, 535–551.
- VELIKONJA, Mitja: Lost planet Yugoslavia: ideološka ambivalentnost na nekdanjo Jugoslavijo vezanega turizma. *Dialogi* 48/9, 2012, 80–93.
- VRANJEŠ, Matej: Place Attachment: A case study of the Bovec region. *Annales Ser. Hist. Sociol.* 14 /1, 2004, 85–96.
- WANG, Qi: Remembering the self in cultural contexts: A cultural dynamic theory of autobiographical memory. *Memory Studies* 9/3, 2016, 295–304.
- WERTSCH, James V.: The Narrative Organization of Collective Memory. *Journal of the Society for Psychological Anthropology* 36/1, 2008, 120–135.
- WILLIKSEN, Solrun in Nigel Rapport (ur.): *Reveries of Home: Nostalgia, Authenticity and the Performance of Place*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2010.
- ZEI, Vida: Esej o nostalgiji in Titu v Mercedesu. *Javnost/The Public* 7 (supplement), 2000, 191–198.

Personal Memories in Tourism Practices: Nostalgia and the Sacralization of Memory Sites

As it has been common to understand tourist practices as driven primarily by aspirations for escape and a quest for out-of-the-ordinary experiences, numerous more mundane tourist practices, among them personal memory tourism, have thus been excluded from the hegemonic views in tourism studies. In this research, we are particularly interested in how practices of remembering and recurring patterns of physical mobility to the same place, fuelled by distinct autobiographical memories, work to consolidate one's sense of home, belonging, and identity. Categories of 'home' and 'away' have become very obscure and elusive in these cases, as nostalgic trips to personal-memory sites constitute both a tour away and at the same time towards (mythical) home or, in Radstone's (2010) terms, 'home-comings and home-departures'. Moreover, the study attempts to move beyond the unreflectively assumed tendency in tourism studies to focus on the place as such. Instead, the authors foreground the temporalization of place, memory, and practices of remembrance. The authors analyze the experience of recurring journeys to personal memory sites as articulated in autobiographical memories and nostalgic narratives of the residents of Slovenia, gathered through semi-structured interviews. Grasping the experiential tensions inherent in these movements, the authors identify three distinct ambivalences: 1) the dialectic between the longing and the disenchantment, including the questioning of belonging to a place, 2) the oscillation between two opposing patterns of appropriating the place (navigating the place as tourist site vs. inhabiting the place as mythical home), and 3) the frictions in family rituals and site sacralization, which destabilize personal nostalgic narrative of the place at least temporarily. The findings emphasize that these persistent ambivalences in experiencing personal memory sites repetitively delay one's return to (mythical) home, thereby indicating the fragility of reconstructions of (a lost) home. The authors conclude that there is a special dialectical relationship between the idea of movement and the notion of home that is articulated in the phenomenon of personal memory tourism. In general, the study problematizes hegemonic views on tourism and the inadequacy of static categories characterising most tourism research to date, and aims to contribute to a more nuanced understanding of contemporary mobilities in a deterritorialized world.

POLITIČNA EKOLOGIJA SMUČARSKEGA TURIZMA V DOLINI PITZTAL: ZDRUŽITEV PITZTALSKEGA IN ÖTZTALSKEGA LEDENIKA

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 10. 11. 2021

Izveček: V prispevku na podlagi etnografskih raziskav v avstrijski občini St. Leonhard im Pitztal avtor obravnava vlogo Pitztalskega ledenika, ki ga ima ta za prebivalstvo v dolini Pitztal. Približno pol stoletja smučarski turizem predstavlja temeljno pridobitno dejavnost v dolini in na ta način njenemu prebivalstvu zagotavlja delo v domačem okolju ter preprečuje množično izseljevanje. Ne glede na to se smučarski turizem danes vse bolj izkazuje kot vir negotovosti zaradi naraščajočih temperatur in predvsem pomanjkanja nadzora lokalnega prebivalstva nad projektom, ki je načrtovan na ledeniškem območju.

Ključne besede: ledenik, smučarski turizem, politična ekologija, Alpe, alpske skupnosti

Abstract: Based on ethnographic research in the Austrian municipality of St. Leonhard im Pitztal, the author discusses the meanings of the Pitztal Glacier for the population in the Pitztal Valley. For about half a century, ski tourism has been a fundamental profitable business in the valley, thus providing its population with work in their home environment and preventing mass emigration. Nevertheless, ski tourism today is increasingly proving to be a source of uncertainty due to rising temperatures and, above all, the lack of control of the local population over projects planned in the glacial area.

Keywords: glacier, ski tourism, political ecology, Alps, alpine communities

Uvod

V dolini Pitztal, kjer prebiva približno 7.500 prebivalcev, turizem od šestdesetih let prejšnjega stoletja zagotavlja demografsko in gospodarsko stabilnost, čeprav se je v zadnjih dveh desetletjih stopnja izseljevanja prebivalstva spet nekoliko povečala. Tudi zaradi neugodnih demografskih razmer si turistični akterji v dolini prizadevajo za nadaljnji razvoj smučarskega turizma, ki je omogočil razvoj doline iz ene izmed revnejših v eno danes bogatejših regij v Avstriji; v preteklosti so se prebivalci ukvarjali večinoma z gorskim kmetovanjem (glej Lässer 1956), medtem ko jim danes temeljno gospodarsko dejavnost predstavlja ledeniško smučanje.

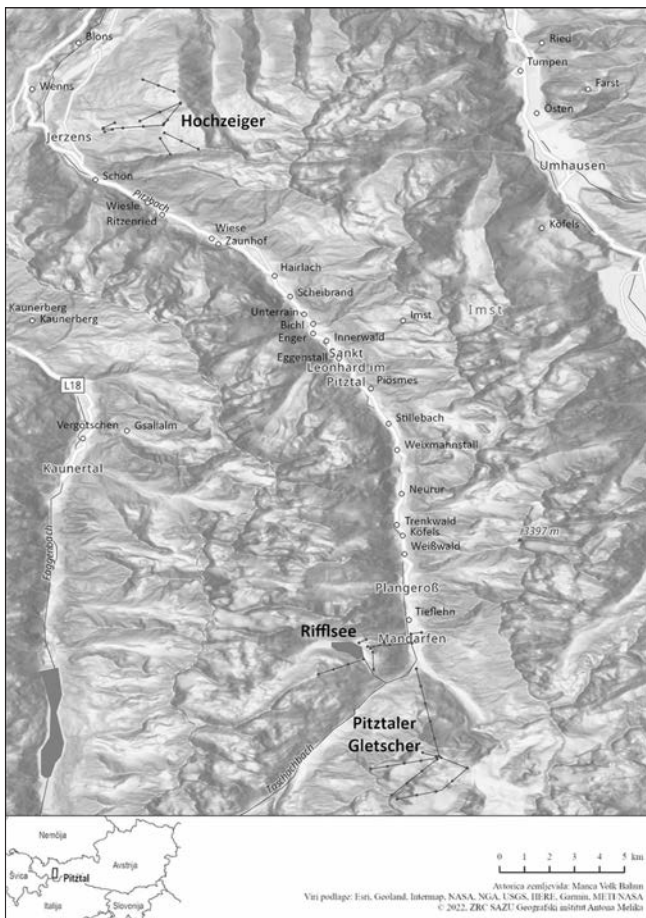
Prispevek¹ temelji na etnografskem raziskovanju, ki sem ga novembra in decembra 2019 opravljal na avstrijskem Tirolskem, v dolini Pitztal (glej Sliko 1). Tri tedne sem bival in raziskoval v notranjosti doline, v občini St. Leonhard im Pitztal, v kateri se nahajata tudi smučišči Riffelsee in Pitztalski ledenik (nem. *Pitztaler Gletscher*). Skozi celotno, 40 kilometrov dolgo dolino in vse štiri občine v njej (Arzl im Pitztal, Wenns, Jerzens, St. Leonhard im Pitztal) vodi cesta, ki se konča ob večjem parkirišču in dolinski postaji pitztalskega ekspresnega ledeniškega vlaka (nem. *Pitztaler Gletscherexpress Talstation*). Nekaj sto metrov

nazaj proti ustju doline sem bil nastanjen v manjšem penzionu zaselka Mandarfen, kjer so v zadnjih desetletjih zrasli številni hoteli, penzioni, prodajalne in izposojevalnice smučarske opreme. Poleg smučišč Riffelsee in Pitztalski ledenik, ki sta v lasti podjetnikov iz Innsbrucka, se v dolini, v občini Jerzens, nahaja še eno razmeroma veliko smučišče, Hochzeiger, ki je v večinski lasti domačinov.

V času mojega bivanja v dolini se je prek pogovorov z domačini kot najbolj aktualna tema kazal v zadnjih nekaj letih načrtovani smučarski projekt »zdržitve« Pitztalskega s sosednjim Ötzalskim ledenikom na območju občin St. Leonhard im Pitztal in Sölden. Razprava o tem je v zadnjih letih v dolini precej burna. Občutljivost teme in polarizacijo, ki jo ta povzroča, mi je nazorno prikazala starejša domačinka, pri kateri sem bival v penzionu: »Ja, o tem govorim le s tistimi, ki mislijo tako kot jaz. Z drugimi sploh ni mogoče govoriti, saj imaš potem že problem«. Prav zaradi napetih lokalnih odnosov me je še posebej presenetilo, da so v intervjujih skoraj vsi moji sogovorniki temo »zdržitve« načeli večinoma po lastni želji, zato sem jo posledično tudi sam opredelil kot temeljni predmet mojega raziskovanja. Antropologi in humanistično usmerjeni geografi se »v raziskovalni fokus trudimo postaviti tisto, kar je akterjem pomembno oziroma kar je v preučevanem kontekstu družbeno relevantno, in ne le teme, ki si jih vnaprej zamislimo v kabinetu« (Vranješ 2020: 30). Po eni strani sem med etnografsko raziskavo spoznaval mišljenje in stališča tistih, katerih mnenja imajo pri zamišljanju razvoja lokalne (turistične) politike in ekologije velik pomen v javnosti, po drugi strani pa tudi tistih, ki pri

¹ Pričujoči članek predstavlja sintezo ugotovitev iz magistrskega dela (Senčar Mrdaković 2020), ki sem ga opravljal pod mentorstvom dr. Mihe Kozoroga in somentorstvom dr. Jake Repiča. Nekatere ideje sem razvil in jih hkrati zapisal v bolj zgoščeni, jedrnatih obliki.

* Marko Senčar Mrdaković, mag. etnologije in kulturne antropologije ter nemcistike, asistent – mladi raziskovalec, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika; marko.sencar-mrdakovic@zrc-sazu.si.

Slika 1: Zemljevid doline Pitztal.

tem zavzemajo manj vidno vlogo. V pogovorih so se kot najbolj pomembni in nasprotujoči si izrisovali predvsem ekonomski in ekološki interesi, zato kot teoretsko izhodišče prevzemam koncept politične ekologije. Z ozirom na novo načrtovani projekt na ledeniškem območju se torej posvečam predvsem (ne)skladnosti pogledov na smučarski turizem in neenakopravnemu položaju v povezavi z zamišljanjem turistične prihodnosti v dolini.

V članku sprva opredelim pomen politične ekologije pri preučevanju smučarskega turizma ter hkrati naredim pregled preteklih družboslovnih raziskav smučarskih in ledeniških območij, nato ponudim vpogled v smučarski razvoj doline, v osrednjem delu pa se posvetim preučevanju pomenov, ki jih domačini in drugi pomembni akterji pripisujejo ledeniški območju. Podobno kot Miha Kozorog (2009: 32), ki je proučeval turistično destinacijo v nastajanju, tudi sam obravnavam vprašanja, »kaj in koga diskurz o lokalnem turizmu vključuje oziroma izključuje«, »zakaj v določenih pogojih nastopa ravno diskurz o turizmu« in predvsem, »kako turizem obravnavajo domačini«. Na podlagi zgodovinske izkušnje prebivalstva doline pokažem primer pozitivne participatorne prakse na področju smučarskega razvoja, ki bi lahko bila podlaga za bodoče sobivanje v kraju. Veliko vlogo pripisujem historičnem vi-

diku, zato nastajanje in rabo smučarskih prostorov obravnavam skozi zgodovino, toda s poudarkom na sodobnosti in izpostavljanju trenutno perečih problemov v dolini.

Politična ekologija smučarskega turizma

V osredje svojega zanimanja postavljam ledenik, torej smučarsko območje, okrog katerega se pletejo prepričanja, vrednote, strahovi in upanja različnih akterjev. V Avstriji je (bil) smučarski turizem tesno povezan z razvojem lokalnih alpskih skupnosti – v dolini Ötztal je tako število prebivalstva najbolj naraslo med letoma 1930 in 1970, v obdobju najštevilčnejših gradenj žižnic (Fischer idr. 2011: 89). Ideja o izkoriščanju ledenikov za namene smučanja se je v Avstriji porodila že v tridesetih letih prejšnjega stoletja, toda »ledeniško smučanje, kot ga poznamo danes, povezano s transportno tehnologijo, je bilo [v Avstriji] prvič omogočeno leta 1966« na ledeniku Kitzsteinhorn (Haimayer 1989: 52). Žičničarski projekt na Kitzsteinhornu se je izkazal kot velik ekonomski uspeh, zato so v avstrijskih Alpah sledili novi: na ledenikih Dachstein in Hintertux leta 1969, na ledeniku Stubai leta 1973, na ledeniku Ötztal leta 1975, na ledeniku Kauner leta 1980, na ledeniku Pitztal leta 1983, na ledeniku Mölltal pa med letoma 1986 in 1987 (glej Haimayer 1989: 52). Vsaj od sedemdesetih let prejšnjega stoletja do danes si lokalna in regionalna turistična industrija na Tirolskem obeta največje prihodke prav iz ledeniškega smučarskega turizma (prim. Haimayer 1989; Fischer idr. 2011). Danes je v Avstriji osem ledeniških smučarskih območij, ki pomembno pripomorejo h krepitvi regionalnega in državnega gospodarstva. Geograf Klaus-Dieter Hupke je ledeniška smučarska območja označil kot »ena izmed najmlajših pojavov turistične infrastrukture v alpskem prostoru« (1990: 15). Ledeniški smučarski turizem je bil sicer že od samega začetka »tema spora« med ekonomskimi in ekološkimi interesi (prim. Denning 2014: 90; Haimayer 1989: 51), toda treba je poudariti, da je bila gradnja novih žižnic v preteklosti preprostejša kot danes, ko njihovo načrtovanje omejujejo strožji ekološki predpisi. Po pregledu raziskav (ledenških) smučarskih območij ugotavljam, da so bili ekonomski učinki (ledenškega) smučarskega turizma sprva bolj priljubljen predmet raziskav, kasneje pa so se raziskovalci v vse večji meri posvečali ekološkim vidikom (glej npr. Orlove 2009; Strauss 2009; Fischer idr. 2011; Ogrin 2011; Nöbauer 2017, 2018²). Pomembne pionirske raziskave na področju raziskav ledenškega turizma je opravil geograf Peter Haimayer, ki si je prizadeval za bolj celostni družbenokritični pristop, zato je poleg ekonomskih in ekoloških vidikov obravnaval tudi družbene posledice ledenškega turizma, kot se kažejo v alpskih skupno-

2 Avstrijska antropologinja Herta Nöbauer je prav na Pitztalskem ledeniku preučevala tehnologijo, natančneje zasneževalne naprave, ter načine njihove uporabe in poglede delavcev na njihovo učinkovitost.

stih (prim. Haimayer 1989). Temu pristopu je sledil tudi geograf Klaus-Dieter Hupke (1990), ki je napisal obsežno študijo o ledeniškem območju Rettenbach-Tiefenbachferner v občini Sölden, ki je del doline Ötztal. V prispevku sledim tem kvalitativnim pristopom, ki so jih ubrali humanistično usmerjeni geografi³ ob koncu prejšnjega stoletja (glej Haimayer 1989; Hupke 1990), pri čemer pa poudarim pomen politično-ekološkega pristopa.

Posvečam se torej ekonomskim, ekološkim in družbenim vidikom v dolini Pitztal, kot metodološko izhodišče pa prevzemam politično ekologijo, ki »je metodološko zakoreninjena v poglobljeni analizi konkretnih primerov, pri čemer etnografske metode pogosto združuje z arhivskimi raziskavami, prostorskimi tehnikami in ekološko analizo« (Karlsson 2015: 350). Danes velja kot

meddisciplinarno raziskovalno polje, ki obravnava medsebojen odnos med naravo in družbo /.../ Pogosto zastavljeno vprašanje je, čigava raba, zahteve, ali zaznavanja do okolja prevladujejo. Nesorazmernost moči in družbena neenakopravnost sta kritični izhodiščni točki in veliko raziskovalcev tega področja si prizadeva za nekakšnim emancipacijskim sodelovanjem s podrejenimi in marginaliziranimi ljudmi, katerih preživetje je odvisno od lokalnih virov. (Karlsson 2015: 350)

Velja izpostaviti, da se je politična ekologija kot kritično raziskovalno polje oblikovala prav v kontekstu preučevanja alpskih skupnosti. Antropolog Eric Wolf je v članku *Ownership and Political Ecology* (Lastništvo in politična ekologija; 1972) prvi uporabil pojem v njegovem današnjem pomenu. V študiji o lastniških režimih v Alpah je prišel do spoznanja, da so zunanji vzvodi odločanja pogosto močnejši od lokalnih, kar je za primer raziskovanja smučarskih prostorov, kjer je zunanji kapital močno vpleten, pomembno spoznanje. Smučišča na Pitztalskem ledeniku in ledeniški ekspresni vlak so zasnovali zasebni žičničarski podjetniki iz Innsbrucka, ki jih upravljajo od leta 1983. Zanimivo je, da je ključen predstavnik ekoloških interesov v dolini, Planinska zveza Avstrije, prav tako locirana v Innsbrucku. Pomemben del diskurza o razvoju se torej odvija na nadlokalnih prostorskih razsežnostih, vključuje regionalne, državne in meddržavne politike, ideje in finančne tokove (prim. Appadurai 1990). V teh na novo vzpostavljenih kapitalističnih odnosih je vpliv nelokalnih elit ključen (prim. Karlsson 2015: 351), zato ga obravnavam kot kritično izhodiščno točko.

Mnogi pomembni avtorji, ki so ubrali politično-ekološki

3 Poleg celostnih študij omenjenih geografov bi izpostavil še študijo avstralske antropologinje Jacqueline McGibbon (2000), ki je približno desetletje bivala in etnografsko raziskovala v smučarskem letovišču St. Anton am Arlberg. Za razliko od geografskih pristopov, ki so svoje zanimanje usmerili predvsem na »gostitelje« oz. domačine, se je raziskovalno posvečala »gostom« (glej Smith 1977), »sodobnim praksam potrošnje turistov – tako posameznikov kot skupin – ko obiščejo turistične destinacije« (McGibbon 2006: 141).

pristop, so izpostavili velik pomen vprašanja lastništva in participacije (glej npr. Blaikie in Brookfield 1987; Escobar 2006; Wolf 1972). Lastništvo vpliva na številne vidike, med katerimi sta še posebej izpostavljeni spremenljivost moči odločanja in spremenljivost zaznavanja do okolja (prim. Karlsson 2015: 350). Vprašanja, povezana z lastništvom in participacijo, so bila izpostavljena tudi v turističnih študijah, saj zaradi investicij nelokalnih akterjev prihaja do »odtekanja« prihodkov iz lokalnega okolja (prim. Vranješ 2020: 30). Odnos med politično ekologijo in turizmom so temu primerno obravnavali že mnogi avtorji (glej npr. Cole 2012; Fletcher 2018; Mostafanezhad in Norum 2019; Stonich 1998). Podobno kot v primeru študije geografa Mateja Vranješa o razvoju in upravljanju turistične rabe reke Soče se tudi na mnogih smučarskih ledeniških območjih zaradi ključne vloge nelokalnih akterjev v ospredju političnih konfiguracij ne kažejo okoljski vidiki, temveč vprašanje razvoja lokalnega gospodarstva (prim. Vranješ 2020: 30). Zaradi visoke donosnosti smučarskega turizma ekološki interesi niso prvotnega pomena, temveč se pogosto odražajo na »obrobju«, so »preslišani«. Ta problem je družbeno prepoznan tudi v primeru načrtovanja smučarskega projekta v Pitztal, kar je izpostavil eden izmed domačinov:

Bistvo je v tem, da je v to vpleteno /.../ verjetno razmeroma veliko stricev iz ozadja. Seveda močno pritiskajo na deželno vlado. In okoljski oddelek zavezujejo navodila Dežele Tirolske, in v tem je težava. Okoljski oddelek ne more odločati suvereno. Lahko nekaj rečejo, vendar ne morejo ničesar odločiti, in to je velik problem, ker se potem večinoma vedno odločijo tisti, ki imajo denar.

Participacija je še posebej pomembna takrat, ko so načrtovani obsežni »razvojni« projekti, ki so lahko za določeno območje trajno škodljivi bodisi z ekonomskih, ekoloških ali družbenih vidikov. Zaradi izogibanja takšnim posledicam mnogi razvojni akterji, znanstveniki in drugi opozarjajo na pomen participativnosti pri prostorskem razvoju (glej npr. Nared in Bole 2020). Njen pomen je bil še posebej izpostavljen na področju turizma (glej npr. Cole 2006; Simmons 1994; Tosun 2006), tudi smučarskega (glej npr. Sherpa 2012; Tuulentie 2007). V primeru Pitztala so se med šestdesetimi in devetdesetimi leti odvijale korenite spremembe v zvezi z lastninjenjem in participacije v turističnem razvoju. Kot bomo spoznali v nadaljevanju, je imele lastninjenje smučarske infrastrukture s strani nelokalnih akterjev veliko vlogo pri preurejanju obstoječih družbenih razmerij na področju turizma.

Smučarski razvoj v dolini Pitztal

V šestdesetih letih dvajsetega stoletja so prebivalci vzdolž doline zgradili več manjših vlečnic – nekateri sogovorniki so presodili, da jih je bilo med 10 in 20. Lastniki vlečnic so bili večinoma zasebni podjetniki, lastniki gostišč in počič

tniških domov (kasnejših hotelov), torej tisti domačini, ki so imeli zemljišče in dovolj denarja, da so lahko vlagali v smučarsko infrastrukturo. Sredi šestdesetih let je bilo njihovo obratovanje ogroženo zaradi načrtovanja izgradnje večjih smučišč, kar je bil tudi pomemben mejnik v smučarskem razvoju doline:

Leta 1964/1965 je bila ustanovljena Pitztalska razvojna družba [Pitztaler Erschließungsgesellschaft] /.../ Prebivalci doline so skupaj zbirali denar in prek te družbe so želeli spodbujati projekte v vsaki občini. Sprva so bile zraven vse štiri občine, Arzl se je kasneje umaknil. Na pobočju Plattenrain so zgradili žičnico. Tako so ostale le še Wenns, Jerzens in St. Leonhard. Leta 1965 so v Wennsu zgradili bazen. Leta 1966 so na Hochzeigerju [v občini Jerzens] zgradili žičnico [prva sedežnica v dolini], v začetku sedemdesetih let so zgradili žičnico na Riffelsee [v občini St. Leonhard]. To je ustvarilo določen zagon. Pitztal je dolina v obliki V. Razen tega, da se povežemo za namen turizma, ni drugih večjih možnosti. (Pechtl 2015: 252)

Pitztalski razvojni družbi s sedežem v občini Jerzens je uspelo ustvariti omenjene turistične točke na podlagi tega, da so domačini v turističnem (smučarskem) razvoju prepoznali gospodarski potencial in so bili pri tem pripravljeni sodelovati. Razvojne načrte Pitztalske razvojne družbe je s pomembnim deležem podpirala tudi dežela Tirolska, ki pa je hkrati zahtevala lastno pobudo in udeležbo domačinov. K skupnemu znesku za gradnjo kompleksov so prispevale tri občine – vsaka je morala zagotoviti več kot milijon šilingov (Spletni vir 1: 8). »Znesek se je zdel nedosegljiv in bi ga bilo nemogoče zbrati brez ljudi. Zato so vizionarski ustanovitelji hodili od hiše do hiše in prosili ljudi, naj 'prispevajo' za razvojno družbo. Gospodarska podjetja so dala več, zasebna nekaj manj, a skoraj vsa so sodelovala« (Spletni vir 1: 9). Vsaka občina je način zbiranja sredstev za namen investicije organizirala po svoje. V nadaljevanju predstavljam primer občine St. Leonhard in tamkajšnjega smučišča Riffelsee.

Pod okriljem Pitztalske razvojne družbe so domačini na območju Riffelsee, v zaselku Mandarfen, ustanovili Komanditno družbo (nem. *Komanditgesellschaft*). Domačina Viktor in Ingo sta mi povedala, da so v družbo vlagali predvsem tisti podjetniki, ki so bili lastniki gostišč (nem. *Gasthäuser* – večinoma kasnejši hoteli), penzionov in zasebnih hiš, torej tisti, ki so se ukvarjali s sobodajalsko dejavnostjo. Ocenila sta, da so njuni predhodniki plačali 5.000 šilingov na vsako razpoložljivo posteljo. Na primer, če je imel penzion 10 postelj, so lastniki penziona v gradnjo smučišča Riffelsee investirali 50.000 šilingov. V zameno za investicije so domačini prejeli manjša izplačila iz prihodkov (nem. *Ausschüttungen*), v kar so bile vključene brezplačne vozovnice za družino in tudi določena vsota denarja, če je obrat deloval dobro. Na ta način so bili deležni ugodnosti iz sodelovanja v razvojni družbi in spodbujeni k naklonjenosti do te. Več šilingov je član družbe plačal, več vozovnic je lahko pre-

jel. Te je lahko posredoval naprej gostom ali prijateljem, ki so prišli na obisk, da bi smučali. Viktor in Ingo sta dejala, da neposredno od sedežnice dobičkov ni bilo pričakovati, ker je družba nemudoma investirala v razvoj smučišč. Prebivalci, ki so bili del razvojne družbe, so bili v veliki meri odvisni od sprejemanja lastnih odločitev, saj so ustvarili vključujoč sistem z možnostjo udeležbe vsakega domačina. Zaradi tega mi je Ingo povedal, da je bilo nekoč v turistični industriji več solidarnosti, »in takoj, ko gre ljudem bolje, si začnejo misliti, da drugih ne potrebujejo več, in potem je razpoloženje nekoliko bolj sovražno«. Organizacijo Pitztalske razvojne družbe lahko razumemo kot primer skupnostnega delovanja, pri čemer pomembno vlogo zavzemajo participacija domačinov, komunikacija med občinami in avtonomija lokalnih skupnosti glede odločanja o smereh razvoja v lokalnem okolju.

Medtem ko so v primeru smučišča Hochzeiger večinski lastniki še danes ostali domačini, se je politika lastniških režimov v primeru smučišča Riffelsee v Mandarfnu bolj korenito spremenila. Komanditna družba je delovala približno desetletje, do leta 1983, ko so smučišče Riffelsee prevzeli podjetniki iz Innsbrucka, ki so takrat investirali tudi v gradnjo ledeniškega vlaka v isti občini. Razpadla je torej s prihodom tujih investorjev, ki so obljubili večjo rast smučarskega turizma, zato njihovemu vplivu lokalni predstavniki niso ugovarjali. Od tedaj je bila Pitztalska ledeniška železniška družba (ledeniško podjetje) lastnik tako smučišča Riffelsee kot tudi območja na ledeniku ter parkirišča ob postaji ledeniškega vlaka v dolini. Zemljišče so odkupili za simbolično vsoto, pod pogojem, da bodo izdatno povečali investicije v smučarske namene, kot mi je pripovedoval Ingo:

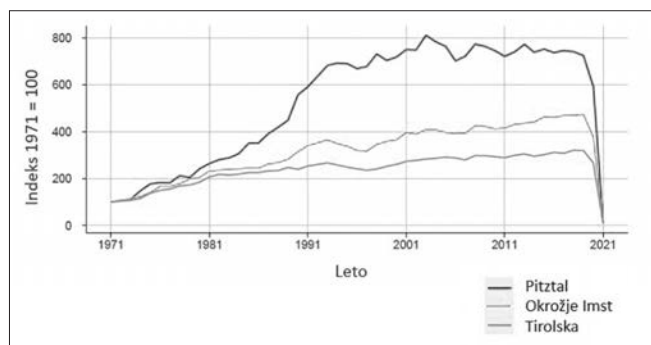
Potem je ledeniško podjetje kupilo Riffelsee za en evro ali en šiling ali kaj podobnega, simbolično. Z obveznostjo, da vse vložijo. Mislim, da so spodnje zemljišče [današnje parkirišče v Mittelbergu] kupili za deset šilingov na kvadratni meter, kar je 1,40 evra /.../ od občine. Včasih so bili tam majhni bajerji, vse je bilo napolnjeno z vodo, bile so žabe. Ničesar ni bilo, tudi ni bilo nobenega parkirišča /.../. Morali so vrtati skozi goro od zgoraj navzdol ...

Po pričevanjih domačinov pa je bilo mogoče prepoznati tudi odporniško držo prebivalcev doline. Viktor mi je tako pripovedoval, da je agrarna skupnost iz občine Arzl im Pitztal na začetku osemdesetih let še vedno uporabljala nekaj planšarij na območju Riffelsee, ki je bilo takrat v lasti občine St. Leonhard. Po odkupu zemljišča s strani podjetnikov, lastnikov smučišča iz Innsbrucka, pa se je skupnost morala umakniti. Njen predstavnik je sicer uspel pridobiti veliko število brezplačnih vozovnic za svoje člane, toda privatizacija zemljišč je konkretno omejila možnost skupne rabe zemljišč. Že geograf Haimayer (1989: 57), ki je raziskoval smučarski razvoj, je prišel do spoznanja, da »hiter razvoj ledeniškega smučarskega območja povzroča konflikte zaradi korenitih sprememb v tradicionalnem ,na-

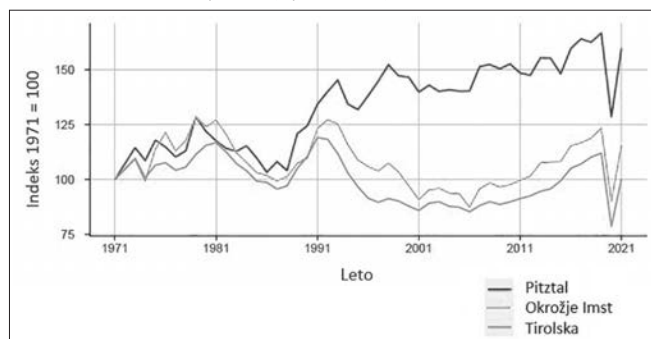
činu življenja'«. Temeljne negativne spremembe lahko na kratko povzamemo v sledečem citatu:

Privatizacija zemljišč je torej v tradicionalno prostorsko ekonomijo vnesla ograjevanje, prepoved skupne rabe (na primer morske obale) [v tem primeru smučarskega območja] in prevzemanje pobud za prostorsko urejanje območja s strani ekonomsko močnejših prišlekov. (Kozorog 2009: 42)

Z drugega gledišča ledenik od leta 1983 prebivalcem doline predstavlja najpomembnejšo ekonomsko osnovo za bivanje v kraju in preprečuje množično izseljevanje. Ledeniško podjetje domačinom omogoča številna delovna mesta v lokalnem okolju. V času moje terenske raziskave je bilo v podjetju stalno zaposlenih 80 ljudi, od tega jih je bilo približno 90 odstotkov zaposlenih čez vse leto, bilo je tudi nekaj deset sezonskih delavcev. Skupno je bilo zaposlenih več kot 100 ljudi. Ključen pomen ledenika za turistični razvoj lahko najbolj nazorno prepoznamo s spremljanjem števila nočitev skozi desetletja. Spodnja grafa prikazujeta število nočitev pozimi (Graf 1) in število nočitev poleti (Graf 2). Število nočitev pozimi se je v dolini Pitztal še posebej povečalo v osemdesetih letih, kar lahko povežemo z začetkom obratovanja Pitzalskega ledenika. Odprtje ledeniškega območja za smučarske rabe je omogočilo podaljšanje zimske sezone in hkrati smučanje v toplejših mesecih. Kot lahko razberemo, število nočitev pozimi in poleti v zadnjih nekaj desetletjih bistveno presega povprečji iz okrožja in regije. To priča o tem, da je dolina Pitztal izrazito turistična dolina.

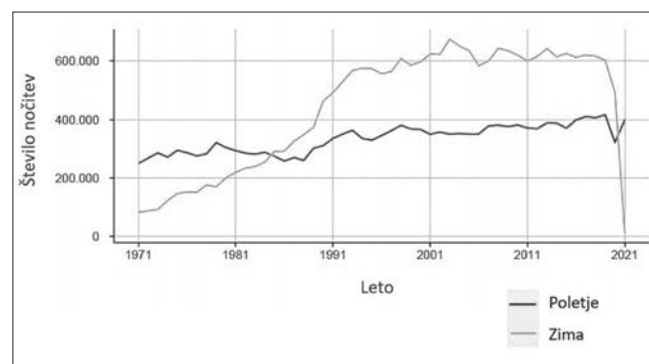

Graf 1: Število nočitev pozimi (Spletni vir 2).

Graf 2: Število nočitev poleti (Spletni vir 2).

Iz Grafa 3, ki ponazarja primerjavo števila nočitev pozimi in poleti v dolini Pitztal, je razvidno, da so šele z izgradnjo ledeniškega vlaka začeli beležiti več nočitev v zimskem kot v poletnem času. Ta podatek nam pove, kako pomembno je z vidika turizma za celotno dolino odprtje smučarskega območja na ledeniku. Na prelomu stoletja so pozimi v dolini beležili skoraj dvakrat več nočitev kot poleti, pri čemer je treba poudariti, da lokalno prebivalstvo zimski turizem vrednoti kot precej donosnejšega od poletnega. Padec krivulje med letoma 2019 in 2021 ponazarja upad nočitev v času pandemije Covid-19.

Graf 3: Primerjava števila nočitev pozimi in poleti (Spletni vir 2).

Združitev ledenikov

Načrtovanje združitve Pitztalskega in Ötztalskega ledenika (glej Pitztal – Ötztal 2019) ima velik pomen za celotni dolini Pitztal in Ötztal, pa tudi širše za deželo Tirolsko in Avstrijo. Glavna pobudnika projekta sta žičničarski, ledeniški podjetji *Pitztaler Gletscherbahn GmbH & Co KG* in *Ötztaler Gletscherbahn GmbH & Co KG*. Prvo obratuje na Pitztalskem, drugo na Ötztalskem ledeniku. Žičničarji so leta 2015 oddali načrt za investicijo v obsegu 131 milijonov evrov, da bi zgradili nove žičnice, ki bi smučarski območji na obeh ledenikih povezale v eno večje. Danes izvedba projekta še naprej ostaja pod vprašajem. Njegova vsebina⁴ je bila leta 2016 predložena na urad Tirolske deželne vlade v presojo vplivov na okolje. Od takrat so jo obravnavali strokovnjaki z različnih področij: prava, naravovarstva, razvoja turizma, podjetništva itn. V predstavitveni brošuri projekta je navedenih sedem glavnih utemeljitev za združitev ledenikov: 1. *Atraktivnost odloča* – po mnenju predlagateljev se pri izbiri smučarskih destinacij obiskovalci odločajo predvsem glede na dva kriteriji

4 Investicija vključuje šest novosti: 1. nove gondole 3S v dolini Pitztal, ki bi vodile do novega smučarskega središča; 2. povezava od novega središča do ledenika Tiefenbach v kraju Sölden v dolini Ötztal; 3. povezava od novega središča do Pitztalskega ledenika; 4. smučarski tunel, dolg 614 m, ki bi povezoval dolini; 5. nove raznovrstne proge (modre, rdeče, črne); 6. nov sistem zasneževanja pod novim središčem, ki vključuje zajemanje vode, črpalno postajo z napeljavami in priključki za zasneževalne naprave ter zbiralnik vode z uporabno prostornino 100.800 m³ (glej Pitztal – Ötztal 2019: 6–7).

ja: na velikost smučarskega območja ter na visokogorsko lego in s tem povezano zagotovljenostjo snega; 2. *Sosedstvo na vidiku* – smučišča na Pitztalskem ledeniku so vidna z Ötztalskega ledenika in obratno; 3. *Majhna poraba virov, velik učinek* – za gradnjo bi bilo treba izkoristiti dodatnih 58 hektarjev, da bi se 82,8 hektarjev veliko smučišče Pitztal povečalo na velikost 572,2 hektarjev (kolikor bi po združitvi obsegali obe smučiški skupaj); 4. *Zagotovljena materialna osnova dveh dolin* – v obeh dolinah turizem predstavlja odločilno ekonomsko eksistenčno osnovo; 5. *Impulz za najpomembnejšo gospodarsko panogo* – od nadaljnega razvoja na področju turizma so odvisne žičnice, nastanitveni obrati, gastronomija, smučarske šole in prodajalci športne opreme; 6. *Ni izključevalnih razlogov* – med fazo načrtovanja ni bilo mogoče prepoznati nobenega izključevalnega razloga; 7. *Zaustavitev negativne spirale v Pitztalu* – dolino že več let zaznamuje upadanje števila nočitev, visoka brezposelnost, izseljevanje in naraščajoče število vozačev (Pitztal – Ötztal 2019: 8–9).

Pri izražanju mnenj domačinov sem opazil veliko neskladij v povezavi s posameznimi navedenimi točkami, zato se jim temeljito posvečam v nadaljevanju. Mogoče je bilo opaziti, da so domačini že veliko razmišljali o načrtovanem projektu, saj so na eni strani poznali kritike projekta in na drugi strani razloge v prid njegovi izvedbi. Pri tem še posebej izstopa dejstvo, da so bodisi izrecno podpirali idejo združitve bodisi so bili odločno proti.

Ekonomski vidik

Nekateri akterji so se glede načrtovanega projekta javno izpostavili. Gre predvsem za tiste osebe, ki imajo na Tirolskem »glas«, na primer župana občin St. Leonhard in Sölden, žičničarji, vodje turističnih združenj, lastniki hotelov, svetovno znani smučar Benjamin Reich, ki prihaja iz Pitztala, in drugi. Po opazanju in pogovorih v občini St. Leonhard sklepam, da se za uresničitev izvedbe projekta opredeljujejo večinoma večja (družinska) lokalna podjetja, med katerimi je, kot sem izvedel od številnih sogovornikov, zaradi velikih investicij večina zadolženih. To so predvsem žičničarji in hotelirji, ki so pomembni zastopniki ekonomskih interesov širšega kroga investorjev. Zagovorniki projekta poudarjajo, da Pitztal tekmuje z velikimi mednarodnimi območji, saj »turistična industrija temelji na stalni potrebi po ustvarjanju vedno novih in svežih objektov turističnega 'pogleda' [in doživetja]« (Kozorog 2009: 43). Zanimivo je, na kakšen način mi je v vodstvu obrata na ledeniku eden od zaposlenih ponazoril prilagajanje želja gostom:

To je udobje. V preteklosti ni bilo vlečnic, v preteklosti se je šlo peš, progo se je poteptalo. Tudi mi smo to počeli kot otroci /.../ Vlečnica je bila highlight, ampak še vedno: »ah stati, ves čas stati.« Ja, potem je prišla sedežnica, nato gondola, gondola z ogrevanimi sedeži /.../ Gostje to želijo. Udobje je na prvem mestu /.../ In če ne greš v koraku s časom, potem obstaneš. /.../ Obstanek je slab.

Podobno mi je povedal Christian, vodja marketinškega oddelka v ledeniškem podjetju: *»Ne moreš, če obstaneš /.../ v vsakem gospodarstvu je tako, avti se razvijajo naprej, vse se razvija naprej /.../ Kot sem rekel, edini način, da lahko živimo v dolini, je turizem. In ni nobene industrije, nobene velike obrti. In, kot sem rekel, tudi mislim, da je ta nadaljnji razvoj preprosto pomemben.«* Pomembnost vidika konkurenčnosti v smučarski industriji je v 1930-ih letih izpostavil že Charles Viard, ki je bil uspešen francoski žičničarski podjetnik in si je prizadeval držati korak z razvojem smučarskih središč v Švici, Avstriji in Nemčiji. Zapisal je, da *»ne napredovati pomeni nazadovati«* (Denning 2014: 88). Denning (2014: 100) opozarja, da so v smučarskih središčih v alpskih državah sledili temu izreku, ki *»kaže na določeno kapitalistično težnjo po revoluciji proizvodnih sredstev ter optimizaciji in racionalizaciji izdelkov in storitev, da postanejo bolj donosni«*.

Kljub izjemnim tehnološkim novostim na Pitztalskem ledeniku so nekateri prebivalci doline poudarili, da žičničarji ledeniškega območja v zadnjih desetletjih niso zadostno razvijali. Tako mi je pripovedovala Kristina, vodja večjega hotela v Mandarfnu: *»Na ledeniku že trideset let obstajajo enaki tiri, vlečnice in objekti. Nič novega ni bilo dodanega. Zdaj je po mojem mnenju pomembno, da se ledenik še naprej razvija«*. V vodstvu obrata so mi pojasnili, da se tehnologija na ledeniku sicer precej modernizira, vendar je velikost smučišč od leta 1989 ostala skoraj enaka. Kristini, vodji večjega hotela, razvoj ledeniškega območja pomeni *»gospodarski impulz«* za dolino tako preteklih kot tudi prihodnjih let:

Ta povezava proti Söldnu je naslednji logični korak. /.../ Potrebujemo gospodarski impulz z gore, da se lahko še naprej razvijamo v dolini. Imamo šest mesecev in pol, sedem mesecev zime. In to zimo potrebujemo, da lahko preživimo preostale mesece. Ne, da »preživimo« v klasičnem smislu, ampak to, da lahko gospodarimo in delamo, da delavce vseskozi zaposlujemo. Torej brezpogojno, absolutno, nujno, in nič ni bolj logičnega, kot je ta združitev.

Po mnenju pobudnikov projekta so od nadaljnega razvoja smučarskega turizma odvisni vsi turistični obrati: žičnice, prenočitveni obrati, gastronomija, smučarske šole in prodajalci športne opreme (glej Pitztal – Ötztal 2019: 9). V tem smislu Kristina nadaljuje: *»Turizem je pomemben za celotno dolino, vsi imajo koristi od turizma, vsak pečar, vsak električar in ti zaslužijo le, ker zaslužimo tudi mi [hotel] in lahko investiramo. Kmet mi lahko proda stvari le, če imam tu goste, za katere lahko kuham. Gre torej za obtok«*. Druga domačinka, Fulvia, prav tako lastnica hotela, je bila tudi prepričana, da bi lahko od načrtovanega projekta imeli korist vsi: *»Najprej vsi hoteli in vsi najemodajalci, nato vsi obrtniki, nato občine, nato vsi. Gre za celo verigo, kajti, če gre nam dobro, gre celotnemu gospodarstvu dobro in če gre gospodarstvu dobro, gre nam dobro.«* Skrat-

ka, po mnenju obeh sogovornic v dolini ni nikogar, ki od izvedbe projekta ne bi imel koristi. Gospodarski impulzi z ledenika so tisti, zaradi katerih se mora lokalno prebivalstvo privaditi na »popolnoma nov, letni, tedenski, dnevni ritem« (prim. Haimayer 1989: 57). Razvoj ledeniškega območja torej generira turizem kot način življenja, kot mi je z drugimi besedami povedal starejši domačin Falco, sicer lastnik penziona: »Moja žena Elena dela od dvanajst do petnajst ur na dan. Vsak dan. Celo soboto, nedeljo. Nima prostega dne, sploh. Ampak se ne pritožujemo, hočemo, da je tako, drugače ne gre.«

Po mnenju Christiana, vodje marketinškega oddelka v ledeniškem podjetju, razvojni potencial doline Pitztal temelji predvsem na enem dejstvu:

Obstajajo tudi študije, kar ni nobena skrivnost: trg smučanja kot tak ne raste več. Obstaja veliko drugih načinov preživljanja prostega časa. A še posebej tu vidimo priložnost, ker je naša geografija visoko ležeča, 90 % naših prog je nad dva tisoč metri. Ostala smučišča so že fertik (smeh). In to je zagotovo konkurenčna prednost. Ta zagotovljenost snega, ki jo imamo, res je vedno sneg ...

Žičničarji atraktivnost smučarskih središč torej tesno povezujejo z razpoložljivostjo snega. Po njihovem mnenju bo zaradi naraščajočih temperatur ta še posebej pomembna v prihodnosti, kot je poudaril tudi domačin Falco: »Če bo čez petdeset let lahko še kdo smučal na naravnem snegu, potem bo to zagotovo tukaj [na ledeniku].« Kot sem že omenil, je na predstavitvenih spletnih straneh doline Pitztal in v turističnih brošurah kot turistični reklamni slogan pogosto navedena besedna zveza »Pitztal – Streha Tirolske« (*Pitztal – Das Dach Tirols*). Razvoj ledenika za smučarske rabe pripomore k temu, da se domačini vpisujejo na globalno relevantne »kulturne zemljevide«, turisti so namreč tisti, »ki nam povedo, da smo na tem svetu nekaj zelo posebnega oziroma da živimo v nekem zelo posebnem okolju« (Kozorog 2009: 31). Upravljalci turizma v dolini in žičničarji si z izpostavljanjem reprezentativnih fizičnih značilnosti okolja prizadevajo, da bi pritegnili turiste (prim. Kozorog 2009: 43), sklicujejo se torej na sneg, ki ga drugje zaradi globalnega segrevanja ne bo več. Svojo konkurenčno ekonomsko prednost torej kontekstualizirajo z globalno okoljsko krizo. Kot je zapisal že Denning, lahko sneg v smučarskih območjih primerjamo z »belim zlatom« (glej 2014).

Ekološki vidiki

Kljub visoki nadmorski višini, na kateri leži ledenik, je zaradi globalnega segrevanja ozračja potrebno umetno zasneževanje. Antropologinja Nöbauer, ki je na ledeniku preučevala predvsem tehnologijo, je podrobno opisala upravljanje posebne zasneževalne naprave – *All Weather Snowmaker* (AWSM). Kot že ime pove, ima naprava sposobnost, da proizvede sneg tudi pri višjih temperaturah.

Funkcija AWSM je na spletni strani ledeniškega podjetja predstavljena s sledečimi besedami: »‘Snowmaker‘ bo dolgoročno zagotavljal smučarski turizem na Pitztalskem ledeniku, jamčil za zgodnji začetek sezone v jeseni, tvoril zaščitni sloj za ledeniški led in tako zmanjšal kopnenje ledenika« (Nöbauer 2018: 33). Nöbauer je opazala, da so v opisu naprave poudarjeni njeni pozitivni ekonomski in ekološki vplivi. V ekološkem smislu ledeniško podjetje napravi AWSM formalno pripisuje »trajnostne«, »energetsko učinkovite« in »okolju prijazne« lastnosti, za razliko od te naracije pa nekateri delavci v ledeniškem podjetju menijo, da naprava AWSM ni »trajnostna«, saj porabi preveč energije: »Če se sneg proizvaja pri visokih temperaturah, je to v neskladju z naravo. Poleg tega Snowmaker porabi ogromno energije« (citirano po Nöbauer 2017: 57). Naprava AWSM je bila leta 2009 na Pitztalski ledenik pripeljana kot dopolnilo že obstoječemu sistemu za zasneževanje, približno 70 snežnim topovom (Nöbauer 2017: 57). Kot je izpostavila Nöbauer, uporaba zasneževalnih naprav zahteva visoko porabo vode in energije ter dodatno infrastrukturo:

Na ledeniškem smučišču Pitztal se uporablja mešanica fosilne energije, hidroenergije in sončne energije, ki nastaja iz najvišjega fotovoltaičnega sistema v Evropi. Potrebo po vodi pokriva ledeniška voda. Oba vira je po drugi strani treba zbrati v posebej zgrajeni infrastrukturi in od tam razporediti na dejanske stroje za zasneževanje. (Nöbauer 2018: 17)

Na podlagi svojih izsledkov je ugotavljala, da naprava AWSM ni neodvisna od vremenskih in okoljskih pojavov. Kot temeljni problem, ki ogroža delovanje ledeniškega podjetja, se je izkazalo pomanjkanje vode za zasneževanje. Ledeniška voda ima značilnost, da blokira AWSM, zato v podjetju poskušajo iznajti nove taktike, kako priti do ustrezne preskrbe z vodo. Načrtovani projekt združitve ledenikov bi zahteval dodatno zasneževanje in dodatno porabo vode, zato mi je Karl s Planinske zveze Avstrije opisal problem v povezavi z zaježitvijo vodnih virov na ledeniku:

Z modro barvo je označen vodni zbiralnik – torej tudi na ledeniku je treba ustvarjati sneg za smučanje. Od tam mora priti voda za ledenik, in tam zaježujejo majhne potoke. Zaježitev potoke pomeni zaježitev virov. In velika težava je v tem, da v Avstriji, v Evropi, obstaja okvirna direktiva o vodah, kjer je navedeno, da so evropske države članice dolžne vodna telesa, tekoče vode, v najkrajšem možnem času pripeljati navzdol v dobrem stanju. In to, kar zdaj počnejo tam zgoraj, je, da posegajo v popolnoma nedotaknjene tekoče vode, ki seveda niso neznatne, in jih masivno spreminjajo, tako da jih ni mogoče pripeljati nazaj. In sicer za ta vodni zbiralnik, ki ni majhen. Zaradi izkoriščanja tako velikih količin primanjkuje vode, do vpliva na kvaliteto pa pride, če se spremeni sestavne dele, ki spreminjajo hitrost pretoka. S tem pa se bistveno spremeni celoten dinamični življenjski prostor.

Na tem mestu velja omeniti t. i. »Alpsko konvencijo«, mednarodno pogodbo za varstvo naravne dediščine in trajnostni razvoj v Alpah, ki jo je leta 1989 podpisalo osem članic držav Evropske unije. Ključno vlogo pri tem imajo planinske zveze, ki kritično spremljajo gospodarsko rast v smučarskih okoljih in se zavezujejo »ohranjanju prvobitnosti in lepote Alp«, kot mi je povedal sogovornik iz Planinske zveze Avstrije. Ta je leta 2013 v sodelovanju s Planinsko zvezo Nemčije in Planinsko zvezo Južne Tirolske sklenila program⁵ za varstvo narave, imenovan »Osnovni program za zaščito in trajnostni razvoj alpske regije ter okolju prijaznega gorskega športa« (GSP 2018: 4). V programu je med drugim zapisano: »Alpe so edinstven ekološki sistem in izpolnjujejo štiri osnovne funkcije. So naravni prostor, življenjski prostor, kulturni prostor in tudi gospodarski prostor. Vse to je v občutljivem ravnovesju« (GSP 2018: 12). Glede gospodarskega prostora in z njim povezanega turizma izpostavljajo: »To nam je po eni strani prineslo blaginjo – po drugi strani pa mora biti jasno, da je na neki točki dovolj [...] Alpe ne prenesejo nadaljnega intenzivnega turizma« (GSP 2018: 24).

V okviru turistične in rekreativne rabe omejenih naravnih virov pogosto pomislimo na možne škodljive okoljske vplive oz. »obremenitve« (prim Vranješ 2020: 30), zato veliko prebivalcev in prebivalk doline Pitztal svoje pomisleke glede izvedbe projekta izraža s peticijo »Ne zagraditvi ledenikov Pitztal – Ötztal«. Med podpisniki je skupno več kot 161.000 ljudi (glej Spletni vir 3). Domačini, ki se osredotočajo na ekološke interese, si ne želijo povečanja prometa in onesnaževanja okolja, saj svojo dolino označujejo kot mirno in okolju prijazno. Tako hkrati dvomijo v spodbujanje kvantitativnih meril, kot so večanje smučišč, več zasneževanja ipd. Mnogi so mnenja, da je dolina atraktivna prav zaradi svoje kvalitetne, butične ponudbe in odročne lege. Starejša domačinka Friede, ki vodi penzion, je izpostavila, da po eni strani pride veliko gostov dopustovati, ker si želijo miru in tišine, po drugi strani pa si tudi lokalno prebivalstvo ne želi biti v okolju, kjer je veliko prometa. Kakor pravi, se je prav zaradi ekspanzije turizma in prometa veliko ljudi izselilo iz občine Sölden: »V časopisu je bilo, da se je iz občine St. Leonhard izselilo veliko ljudi, v Söldnu pa se jih je odselilo še več, več? [...] Sölden zapustijo, ker je zanje preveč vrveža.« Podobno je poudaril Karl iz Planinske zveze Avstrije:

V primerjavi z Ötztalom je Pitztal zelo mirno območje. Torej res tisti iskalci miru in tišine, tisti, ki iščejo oazo. Torej, pretehtati je treba odločitve, ki morajo biti dobro premišljene in pogumne, kjer je treba prevzeti odgovor-

nost. Se torej odločimo za lažjo pot, pri čemer tlakujemo še več prog in več gora? Ne, odločimo se, da bomo ohranili to, kar je. Da bomo cenili ta zaklad, še naprej tržili ta zaklad. Mogoče je tržiti tudi okolju prijazen turizem, in to je tudi lahko vidik, s katerim je mogoče živeti.

Friede je na podlagi izkušenj iz preteklosti izpostavila problem stalne gospodarske rasti:

Ko so 23. decembra [1983] zgradili ledeniški vlak, je marsikdo pomislil: »Zdaj lahko gradimo na veliko.« [...] Jeseni je bila hiša vsak dan polna [...], tako veliko gostov je prihajalo. Želeli so si ogledati ledeniško smučišče. Potem so seveda tudi mnogi vlagali in mislili, da bo tako vsako jesen, a tega je bilo kmalu konec. In če pride do združitve, si lahko predstavljam, da bodo vsi spet pomislili: »Želim videti, kako bo.« Kaj pa se zgodi potem?

Večina velikih hotelov v Pitztalu je zaradi večjih investicij zadolženih, kar pomeni, da dosedanji smučarski turistični razvoj vsaj upravnikom večjih kompleksov, predvsem hotelov, ni zagotovil materialne osnove. Hotelirji so zaradi velikih investicij, ki niso upravičile njihovih pričakovanj, v negotovosti. Izpostaviti je treba, da se tudi stalna gospodarska rast lahko izkaže kot tvegana, saj ne zagotavlja nujno upravičenosti naložb. Podobno je izpostavil Karl:

V turizmu je vsako leto rekord, rekord, rekord, in kot vsi vemo, živimo daleč preko svojih ekoloških meja. Veliko se dá na več turizma, več, več, vendar je treba poskrbeti, da se dobro živi [...] Mislim, da je treba delati na tem. Le nadaljevati z rastjo preprosto ne deluje. Upoštevati je treba strategijo zadostnosti, da se držiš malo nazaj v smislu skupne blaginje. Torej vse skupaj obravnavano s filozofskega vidika: ni potrebno več turizma, ampak manj kvantitete in več kvalitete.

V nasprotju z zagovorniki projekta, ki poudarjajo pomen kvantitativnih kriterijev – velikost smučišč, visoka lega, višina snežne odeje – njegovi kritiki predlagajo ohranitev velikosti smučišč, okolju prijazen turizem, bolj kvalitetno ponudbo in iskanje alternativ smučarskemu turizmu. Odnos do alternativnih možnosti turističnega razvoja je pri zagovornikih smučarskega projekta *a priori* odklonilen. Zaradi nesoglasij se spori zaostrejuje tudi do te mere, da prihaja do medsebojnega obtoževanja glede neodgovornosti ter škodovanja alpskemu prostoru in njegovim prebivalcem. Župan Söldna je tako na primer zapisal:

Z dvignjenim kazalcem vodene slavnostne govornice s strani samopoimenovane Eko-Elite ne služijo podeželju in še posebej ne Pitztalu. Kvečjemu spodkopavajo te dobronamerne predloge, obete za prihodnost našega prebivalstva na podeželju. Kdor se danes izreka proti projektom, kot je Pitztal – Ötztal, glasuje konec koncev za slabitev dolin. (Pitztal – Ötztal 2019: 20)

V ekoloških interesih nekaterih akterjev se kaže težnja po zamišljanju alternativnega turističnega razvoja v dolini, ki pa z zornega kota mnogih drugih ne nudi realističnega

⁵ V programu poudarjajo pomembnost pobud različnih organizacij, na primer Club Arc Alpin (CAA) ali mednarodno komisijo za varstvo Alp Cipra. Planinske zveze poleg Alpske konvencije zagovarjajo Konvencijo o biološki raznovrstnosti, omrežje Natura 2000, pa tudi Evropsko konvencijo o krajini (2018: 40).

ekonomskega temelja. Tudi Haimayer je v svoji študiji ledeniških smučarskih območij izpostavil pozitiven odnos lokalnih prebivalcev do okolju prijaznega turizma, toda hkrati so mnogi »resno dvomili glede njegove ustreznosti kot edinega gospodarskega temelja« (1989: 57). Po mnenju Christiana, vodje marketinškega oddelka v ledeniškem podjetju, načrtovanje smučarskega projekta na ledeniškem območju ovira predvsem ekološki standard:

Ovire so trenutno bolj pravne narave, vse traja zelo dolgo – postopki. Torej za ta projekt, za to združitev, že zadnjih pet let opravljamo intenzivna načrtovanja s številnimi strokovnjaki – vse to seveda stane veliko denarja. Zdaj projekt obsega enajst tisoč strani, sedemsto načrtov, s projektom se ukvarja petinštirideset strokovnjakov iz dežele Tirolske. Gre torej zagotovo za najbolj preizkušen projekt, žičničarski projekt v Avstriji. /.../ V drugih regijah, tudi znotraj Avstrije, gre to hitreje, in seveda, če govorimo o drugih državah, ni vredno omembe. Tam so zakoni verjetno tudi drugačni, tako da ima gospodarstvo večjo težo, preprosto se lahko vloga hitreje.

Podobno so izpostavili tudi nekateri drugi domačini, in sicer, da je zaradi načrtovanja projekta vloženih veliko neupravičenih obtožb s strani »naravovarstvenikov«. Mlajši domačin Simon se je pri svoji argumentaciji skliceval na posege v večjem mestu na Tirolskem: »Starejši ljudje nam očitajo, kako onesnažujemo naravo, a smo je zelo malo uničili. Če je v Innsbrucku pet supermarketov, nihče nič ne reče, če pa se tu izvaja projekt po tridesetih letih, nam očitajo.« Starejša domačinka Fulvia, ki je pred nekaj leti zgradila nov penzion, mi je pripovedovala, da »pritožbe pridejo vselej. Ko se nekaj ponovno obravnava, ponovno pride pritožba, in pritožbo je treba ponovno obravnavati, in nekateri, po mojem mnenju, to počnejo iz čistega veselja, samo da preprečijo takšne projekte. Nekaterih ugovorov preprosto ni mogoče razumeti.« V nadaljevanju je povedala:

To je majhen, majhen, minimalen odstotek virov, ki ga jemlje Pitztal. Tudi zdaj pri »združitvi« je tako majhen in občina je tako velika. Resnično vzamemo majhen košček celotne občine in ga damo na voljo naslednji generaciji. In zato se dela kraval, kot da bi se uničevalo velike sveto-ve. To ni res. To so samo kamni. Ni ostalo veliko ledenika.

Podobna zaznavanja ledeniških smučarskih območij je v alpskih dolinah opazal tudi Haimayer (1989: 56): »Za večino prebivalcev skupnosti ekološki vplivi preprosto niso predmet razprave. Zanje ledeniki in morene niso nič drugega kot neplodna zemlja, ki ji razvoj ne more škoditi.« Kot zanimivo nasprotje v pogledih domačinov navajam izjavo starejše domačinke Friede, ki živi nedaleč stran od Fulvije in ima prav tako svoj penzion:

In nihče več ne pomisli, da si tudi živali želijo živeti. Veš, pri nas so kozorogi, gamsi, so jeleni, včasih snežni jerebi ali kar je v jezeru, so divji petelini. So pa tako omejeni v svojem koščku gozda. /.../ Tudi živali se bojijo in sploh ne

vedo, kam bi šle. /.../ Torej živali so še vedno tam, in ne samo ljudje, ki nekaj uničijo.

Po eni strani lahko torej opazimo doživljanje ledenika kot življenjskega prostora oz. ekosistema, kjer se srečujejo različni svetovi različnih živih bitij (prim. Kozorog in Poljak Istenič 2013), po drugi strani pa gre za dojetje ledeniškega prostora kot prostora, kjer so le kamni in nekaj ledenika. V Fulvijinem primeru je poseg v prostor pojmovan kot ekonomska priložnost za mlajše generacije, v Friedinem pa kot potencialno ogrožanje ekosistema na ledeniku. Soočenje ekoloških in ekonomskih vidikov je razvidno tudi iz zapisa-nega o velikosti ledeniškega območja, kjer je načrtovan poseg. Po eni strani zagovorniki ekoloških interesov poročajo o tem, da bo za ustvarjanje novih smučišč namenjena površina v velikosti »90-ih nogometnih igrišč« (glej Spletni vir 4), po drugi strani pa se v brošuri *Pitztal – Ötztal* sklicujejo na odstotke – gre za 0,6 % celotnega ledeniškega območja v občinah St. Leonhard in Sölden (prim. Pitztal – Ötztal 2019: 8). Z drugimi besedami, po mnenju predstavnikov ekoloških interesov infrastrukturni poseg uničuje celotne sveto-ve oz. ekosisteme, zagovorniki ekonomskih interesov pa menijo, da sta poraba virov in poseg v okolje zanemarljiva. Tako zagovorniki ekoloških interesov kot zagovorniki ekonomskih interesov zagovarjajo, da je njihov lasten pogled trajnosten in v dobrobit mlajših generacij, pri čemer prvi pojem trajnosti povezujejo predvsem z ekologijo, drugi pa predvsem z ekonomijo.

(Ne)soudeležnost domačinov

Konflikti zaradi načrtovanja združitve ledenikov nastajajo kot posledica tega, da si mnogi domačini ne želijo povečanja prometa in dodatnega onesnaževanja okolja, medtem ko se zdi, da predstavniki ledeniškega podjetja in domačini, ki se osredotočajo na razvoj gospodarstva, teh skrbi ne obravnavajo kot bistvenih. Izpostaviti je treba, da konflikti niso le ekološke, temveč v veliki meri tudi družbene narave (prim. Haimayer 1989: 57–58). Po mojem mnenju kritičnost nekaterih domačinov do izvedbe smučarskega projekta izhaja v veliki meri iz tega, da je še vedno prisotno določeno nezaupanje do investitorja. To se na sploh pogostokrat zgodi v primerih, ko politične in ekonomske elite načrtujejo fizično preoblikovanje krajine, ki si jo je doslej prisvajala lokalna skupnost in do katere je čutila tesno navezanost. Antropologinja Setha M. Low in Denise Lawrence-Zuniga menita, da »posegi, ki fizično oblikujejo krajino, naletijo na odpor, ker ustvarjajo družbeno-prostorske oblike, ki se sklicujejo na globoke in še vedno nerešene ali nerešljive konflikte med političnimi ekonomskimi silami, družbenimi akterji in skupnostmi« (Low 2009: 25).

Naložbe večjega obsega, kot so načrtovane na ledeniku, neizogibno prinašajo družbene in kulturne spremembe za lokalne skupnosti (prim. Haimayer 1989: 54), zato je za njih ključnega pomena vprašanje, od kod pridejo investici-

je, »saj imajo investitorji glas pri odločitvah o neledeniških poslovnih vprašanjih« (Haimayer 1989: 54). Na splošno, kakor tudi v primeru doline Pitztal, je videno kot prednost, če je večinski investitor ledeniškega območja lokalna skupnost, toda zaradi njenega pomanjkanja sredstev je pogosto ključen zunanji kapital zasebnih investorjev (prim. Haimayer 1989: 54). Njihovo prisotnost so moji sogovorniki ovrednotili na izrazito ambivalenten način. Veliko jih je kritično izpostavilo, da prebivalci doline in občina od ledeniškega podjetja ne prejmejo veliko, toda hkrati so menili, da si brez večjih investicij tujih akterjev od začetka osemdesetih let ne bi bilo mogoče zamisliti takšnega gospodarskega razvoja v dolini. Kritična drža in določena mera nezaupanja do investitorjev in predlaganega projekta pa sta po mojem mnenju prisotni tudi zato, ker zgodovinska izkušnja skupnostnega delovanja na področju smučarskega turizma v okviru Pitztalske razvojne družbe in Komanditne družbe še ostaja v živem spominu nekaterih prebivalcev.

Karl mi je na sedežu Planinske zveze Avstrije v Innsbrucku na kratko predstavil politično pravo v zvezi z nezmožnostjo posameznih občin pri zavzemanju stališča o izvedbi projekta:

Pri dokazovanju ekološke sprejemljivosti obstaja možnost mediacije, lahko se na primer prekine postopek in izvaja mediacijo. In spet obstaja standardna občina, ki ima pravico do sodelovanja. Torej tukaj zgoraj, tej standardni občini, je dovoljeno sodelovati [pokaže na občino St. Leonhard], tej, tej, tej pa ne [pokaže na preostale tri v dolini]. Prometna cesta gre skozi vse. Zato je pri velikih projektih zelo pomembno, da je mogoče slišati mnenje ne samo standardne občine, ampak preprosto tudi drugih prizadetih občin. Razmišljati je treba širše kot iz standardne občine.

V preteklosti je bila komunikacija med občinami Arzl im Pitztal, Jerzens in St. Leonhard im Pitztal zelo pomembna, saj si je lokalno prebivalstvo v dolini prizadevalo, da bi v vseh občinah ustvarilo pomembne turistične točke in spodbudilo enakomeren turistični razvoj skozi dolino. Že Haimayer (1989: 56) je poudaril, da so »v primerjavi s tujimi lokalni vlagatelji bolj pripravljeni delovati za dobrobit skupnosti, saj živijo v regiji in imajo pogosto zaupanje občanov«. Politika Pitztalske razvojne družbe in komanditne družbe je v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja temeljila na vzajemnosti med splošnim lokalnim prebivalstvom, turističnimi združenji in zasebnimi podjetniki, v primeru procesa izvajanja smučarskega projekta v občini St. Leonhard im Pitztal pa druge občine v dolini nimajo možnosti izvajanja mediacije. Na tem mestu bi rad poudaril, da iz okvira načrtovanega projekta ne vejejo le mnenja o okoljski nepravilnosti, ampak tudi o družbeni neenakopravnosti.

Sklep

Podobno kot domačini tudi sam osrednjo vlogo pri razumevanju vsakdanjega življenja v dolini Pitztal pripisujem

ledeniku. Moj namen je bil etnografsko raziskati, kako se je spodbujanje konkretnega razvojnega projekta na ledeniškem območju odražalo v zagovarjanju različnih vizij razvoja in v občutku soudeleženi domačinov pri določanju smeri razvoja kraja. Pri načrtovanju projekta gre za poseganje v fizično krajino z namenom ustvariti nove smučarske prostore, zaradi česar projekt močno vpliva na poglede in upanja domačinov v povezavi z bivanjem v dolini. Zunanji akterji in lokalno prebivalstvo se zavedajo ključnega pomena smučarskega turizma za zagotavljanje obstoja prebivalcev v dolini Pitztal. Prav zato si ga vztrajno prizadevajo razvijati tudi v prihodnosti, vendar pa na ta razvoj, kot sem pokazal, nimajo enakega pogleda. Glavni osi nesoglasij sta ekonomija in ekologija. V tem diskurzu o razvoju si stojita nasproti kapitalistična težnja, ki se kaže v sloganu smučarske industrije – »ne napredovati pomeni nazadovati« (Denning 2014: 88), ter koncept »odrasti«, ki »rast odstrani iz jedra definicije tako gospodarstva kot družbenega življenja« (Escobar 2019: 71). Nekateri domačini, ki se sicer ne sklicujejo neposredno na pojem »odrast«, kritično izpostavljajo, da se lahko gospodarska rast izkaže kot tvegana, saj ne zagotavlja upravičenosti naložb. Poleg tega bi po njihovem mnenju nadaljnja rast smučarskega turizma lahko škodila okolju in bi zaradi povečanja prometa negativno vplivala na njihovo počutje v kraju. Zagovorniki projekta po drugi strani menijo, da je njegova nadaljnja rast nujno potrebna za nadaljnje zagotavljanje ekonomske varnosti in delovnih mest v dolini ter za preprečevanje izseljevanja. »Združitev« obravnavajo kot »naslednji logični korak«, kot temeljno oviro pa strožje ekološke predpise in dolgotrajne pravne postopke. Zanimivo je, da so nekateri sogovorniki uravnotežen in trajnostni (turistični) razvoj utemeljevali z ekonomskim, drugi z ekološkim pogledom, le redki pa so navajali razumevanje obeh vidikov.

Tako kot prebivalstvo v dolini na različni način tolmači turistični (trajnostni) razvoj, tako ima tudi različne poglede na ledeniško območje. Nekateri akterji ledenik obravnavajo tudi kot življenjski prostor, medtem ko ga drugi predvsem kot naravni vir za ekonomsko eksploatacijo. Investitorjem iz Innsbrucka ledeniško območje na nek način predstavlja »kapitalistično mejo« (angl. *capitalist frontier*), o kateri je pisala antropologinja Anna Lowenhaupt Tsing (2003: 5102): »Je prostor hrepenenja: kliče; zdi se, da ustvarja svoje zahteve; ko ga enkrat zagledaš, ga moraš raziskati in izkoriščati.« Ledenik se zaradi zagotavljanja bivanja in varnosti v dolini kaže kot pomemben gradnik lokalne identitete, ki pa je hkrati postavljena pod vprašaj in v določeno krizo; nekaterim domačinom ledenik namreč predstavlja vir negotovosti, saj njegov razvoj ogroža predstavo o mirni in okolju prijazni dolini.

Hkrati je v teku dinamika produkcijskih razmerij, v katerih obstajajo »hierarhizirane družbene vloge« (Lefebvre 2013: 52–53). V ledeniškem podjetju imajo natančno izdelane predloge in ideje o gospodarskem razvoju smučarskega tu-

rizma, nekateri domačini v dolini in drugi »zunanji« akterji pa na te predloge gledajo kritično in jih postavljajo pod vprašaj. Po eni strani lahko opazimo, da so zasebni žičničarski podjetniki tisti akterji, ki pripravljajo razvojne načrte in lahko neodvisno od domačinov poskušajo odločiti o prihodnosti kraja. Po drugi strani pa večina domačinov pri tem odločanju ni prisotnih, dostop do produkcijskih razmerij v žičničarstvu jim je onemogočen, kar je razvidno, če primerjamo njihov današnji položaj z njihovim skupnostnim delovanjem na področju turizma pred investicijami podjetnikov iz Innsbrucka. Na podlagi vpliva nelokalnih elit se rahlja moč odločanja, ki je bila prej na strani domačinov. Veliko domačinov novo načrtovanega projekta ne doživlja kot rezultat sodelovanja v dolini, temveč kot odraz parcialnih interesov tistih, ki si brezpogojno želijo bolj množičnega turizma.

Zaradi globalnega segrevanja je zagotovo pomemben tisti scenarij, ki prevprašuje smučarsko prihodnost in odpira nove možnosti za spodbujanje trajnostnega razvoja kraja. V diskusiji o prihodnosti je vse pomembnejši dejavnik sprememba trenda v gorskem turizmu, saj je v poletnem času v dolini Pitztal zabeleženih vse več nočitev. Pri snovanju prihodnosti bo sodelovanje nujno, lokalno prebivalstvo pa ima v okviru smučarskega razvoja s tem že lastno zgodovinsko izkušnjo in je dokazalo, da je turizem mogoče razvijati na podlagi lastne udeležbe v produkcijskih razmerjih. V zadnjih nekaj desetletjih lahko v dolini spremljamo drugačen trend, saj širok krog lokalnega prebivalstva v procesu načrtovanja projektov nima možnosti za izražanje svojih pomislekov. Za reševanje napetih lokalnih odnosov in učinkovitejše spodbujanje turističnega razvoja bi bilo v prihodnosti smiselno vzpostaviti lokalne forume za podajanje mnenj posameznikov ter krepiti sodelovanje med posameznimi občinami v dolini in ključnimi deležniki ledeniškega podjetja.

Literatura in viri

APPADURAI, Arjun: Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. *Theory, Culture and Society* 7/2–3, 1990, 295–310.

BLAIKIE, Piers in Harold Brookfield: *Land degradation and society*. Abingdon: Routledge, 1987.

COLE, Stroma: Cultural tourism, community participation and empowerment. V: Melanie K. Smith in Mike Robinson (ur.), *Cultural Tourism in a Changing World: Politics, Participation and (Re)presentation*. Clevedon: Channel View Publications, 2006, 89–103.

COLE, Stroma: A political ecology of water equity and tourism: A case study from Bali. *Annals of Tourism Research* 39/2, 2012, 1221–1241.

DENNING, Andrew: From Sublime Landscapes to »White Gold«: How Skiing Transformed the Alps after 1930. *Environmental History* 19/1, 2014, 78–108.

ESCOBAR, Arturo: Difference and conflict in the struggle over natural resources: a political ecology framework. *Development* 49/3, 2006, 6–13.

ESCOBAR, Arturo: Kritike razvoja. V: Giacomo D'Alisa, Federico Demaria in Giorgos Kallis (ur.), *Odrast: besednjak za novo dobo*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2019, 69–73.

FISCHER, Andrea, Marc Olefs in Jakob Abermann: Glaciers, Snow and Ski Tourism in Austria's Changing Climate. *Annals of Glaciology* 52/58, 2011, 89–96.

FLETCHER, Robert: Ecotourism after Nature: Anthropocene Tourism as a New Capitalist »Fix«. *Journal of Sustainable Tourism* 27/4, 2018, 522–535.

GSP: *Grundsatzprogramm zum Schutz und zur nachhaltigen Entwicklung des Alpenraums sowie zum umweltgerechten Bergsport*. Innsbruck: Österreichischer Alpenverein – Abteilung Raumplanung und Naturschutz, 2018.

HAIMAYER, Peter: Glacier-Skiing Areas in Austria: A Socio-Political Perspective. *Mountain Research and Development* 9/1, 1989, 51–58.

HUPKE, Klaus-Dieter: *Das Gletscherskigebiet Rettenbach-Tiefenbachferner (Sölden i. Ötztal/Tirol) : ein Beitrag zur Wirksamkeit kapitalintensiver touristischer Einrichtungen im peripheren Raum*. Stuttgart: Geographisches Institut der Universität, 1990.

KARLSSON, Bengt G.: Political ecology: Anthropological approaches. *International encyclopedia of social and behavioral sciences* 18/2, 2015, 350–355.

KOZOROG, Miha: *Antropologija turistične destinacije v nastajanju: prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009.

KOZOROG, Miha in Saša Poljak Istenič: Challenges for Responsible Recreation in a Protected Area: The Case of Triglav National Park in Slovenia. *Academica Turistica* 6/1, 2013, 71–80.

LÄSSER, Adolf: *St. Leonhard im Pitztal: Bevölkerungsgeographische Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung der Wanderbewegung*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1956.

LEFEBVRE, Henri: *Produkcija prostora*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2013.

LOW, Setha M.: Towards an Anthropological Theory of Space and Place. *Semiotica* 175/1–4, 2009, 21–37.

MCGIBBON, Jacqueline: *The Business of Alpine Tourism in a Globalising World: An Anthropological Study of International Ski Tourism in the Village of St. Anton Am Arlberg in the Tirolean Alps*. Rosenheim: Vetterling Druck, 2000.

MCGIBBON, Jacqueline: Teppich-Swingers and Skibums: Differential Experiences of Ski Tourism in the Tirolean Alps. V: Kevin Meethan, Alison Anderson in Steve Miles (ur.), *Tourism Consumption and Representation: Narratives of Place and Self*. Wallingford: CABI, 2006, 140–157.

MOSTAFANEZHAD, Mary in Roger Norum: The Anthropocene Imaginary: Political Ecologies of Tourism in a Geological Epoch. *Journal of Sustainable Tourism*, 27/4, 2019, 421–435.

NARED, Janez in David Bole (ur.): *Participatory research and planning in practice*. Cham: Springer Nature, 2020.

NÖBAUER, Herta: Die multidimensionale Reise technischer Schneerzeugung: Rekonfigurationen von maskuliner Technik, Umwelt und Ökonomie. *Blätter für Technikgeschichte* 78/79, 2017, 41–61.

NÖBAUER, Herta: Von der Goldmine zum Gletscher. All Weather Snow als multiples Frontier-Phänomen. *Zeitschrift für Technikgeschichte* 85/1, 2018, 3–37.

OGRIN, Matej, Darko Ogrin, Matic Močnik, Andraž Smolej in Rok Vengar: Prihodnost zimskega turizma na Planini pod Golico v luči globalnega segrevanja. *Dela* 36, 2011, 5–23.

ORLOVE, Ben: Glacier Retreat: Reviewing the Limits of Human Adaptation to Climate Change. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development* 51/3, 2009, 22–34.

PECHTL, Willi: *Im Tal leben: Das Pitztal längs und quer*. Innsbruck: Studia Verlag, 2015.

PITZTAL – ÖTZTAL: *Das Projekt Pitztal – Ötztal: Chance für zwei Täler*. Lustenau: Buchdruckerei Lustenau, 2019.

SENČAR MRDAKOVIĆ, Marko: *Politična ekologija alpske skupnosti St. Leonhard im Pitztal: Pogledi na razvoj smučarskega turizma in ledeniškega območja*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2020.

SHERPA, Yangji Doma: *Public participation in tourism development: A case study of the Himalayan Ski Village (HSV) project in Manali, India*. University of Manitoba (Canada), 2012.

SIMMONS, David G.: Community participation in tourism planning. *Tourism management*, 1994, 15/2, 98–108.

SMITH, Valene L.: *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1977.

Spletni vir 1: Hochzeiger Bergbahnen Pitztal AG: Die Chronik 1966–2009; https://www.pitztal.com/sites/default/files/hochzeiger_chronik.pdf, 9. 11. 2021.

Spletni vir 2: Statistik Pitztal 2022; <https://www.tirol.gv.at/file->

admin/themen/statistik-budget/statistik/downloads/Regionsprofile/Stat_profile/Planungsverbaende/Pitztal.pdf, 7. 3. 2022.

Spletni vir 3: Nein zur Gletscherverbauung Pitztal-Ötztal!; <https://mein.aufstehn.at/petitions/nein-zur-gletscherverbauung-pitztal-otztal>, 9. 11. 2021

Spletni vir 4: Nein zur Gletscherverbauung Pitztal-Ötztal!; https://www.alpenverein.at/portal/news/aktuelle_news/2019/2019_06_24_PK_Oetztal-Pitztal.php, 9. 11. 2021.

STONICH, Susan C.: Political ecology of tourism. *Annals of tourism research* 1998, 25/1, 25–54.

STRAUSS, Sarah: Global Models, Local Risks: Responding to Climate Change in the Swiss Alps. V: Susan A. Crate in Mark Nuttall (ur.), *Anthropology and Climate Change: From Encounters to Action*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press, 2009, 166–174.

TOSUN, Cevat: Expected nature of community participation in tourism development. *Tourism management*, 2006, 27/3, 493–504.

TSING, Anna Lowenhaupt: Natural Resources and Capitalist Frontiers. *Economic and Political Weekly* 38/48, 2003, 5100–5106.

TUULENTIE, Seija: Local participation as a prerequisite for socially sustainable tourism: Case studies from Ylläs and Levi ski resorts in northern Finland. *Environment, local society and sustainable tourism*, 2007, 75–88.

VRANJEŠ, Matej: Zgodbe z »najlepše reke«: humanističnogeografski pogled na zgodovino razvoja in upravljanja turizma na Soči. *Geografski vestnik* 92/2, 2020, 29–44.

WOLF, Eric: Ownership and Political Ecology. *Anthropological Quarterly* 45/3, 1972, 201–205.

Political Ecology of Ski Tourism in the Pitztal Valley: Merger of the Pitztal with the Ötztal Glacier

The population of the Pitztal Valley was plagued by great poverty until the 1960s, when the situation gradually improved with the development of skiing and, to some extent, hiking tourism. In the context of ski development, many changes have taken place in the last decades. First, the local people invested in the construction of small cable cars along the valley, and in the mid-1960s founded their own development company, which reflected real communication and cooperation between the locals. The year 1983, when private entrepreneurs from Innsbruck began investing in infrastructure in the glacier area, represents an important milestone in this field. Since then, the glacier has played a central role in economy and sense-making for locals in the valley, as it is attractive for high-altitude skiing and visited by tourists throughout most of the year. Along with the changes on the glacier, changes have also taken place in the valley, where many new hotels have come up in the last four decades, some having greatly increased their capacity. This thesis not only pays attention to the spatial transformation of the valley, but also discusses the ideas of the locals, looking into how they coordinate –and how they oppose– economic and ecological interests in the context of ski development. Closely related to the glacier and ski resorts are visions of future development, but these are being challenged by global warming. Even the cable car operators themselves are concerned about rising temperatures. The debate surrounding the development project of merging Pitztal Glacier with the neighbouring Ötztal Glacier is particularly important today. The locals have different, often contradictory opinions about its implementation. Due to these debates, which have divided the population, the stability and strength of the Alpine community is being compromised. Political ecology, and the political configurations that take place in human-environment relations, are central issues in the article.

TEŽKA DEDIŠČINA IN TEMAČNI TURIZEM: PRIMER NEKDANJEGA KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA LJUBELJ

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 3. 1. 2022

Izvleček: V 90. letih 20. stoletja so se raziskovalci začeli posvečati posebni vrsti turizma, imenovani »temačni turizem«. Gre za obiskovanje prostorov, povezanih s katastrofami, trpljenjem, nasiljem in smrtjo. Med te prostore štejemo tudi koncentracijska taborišča. Prispevek predstavlja koncept in tipologijo temačnega turizma, načine interpretiranja težke dediščine in analizo obiskovalcev Koncentracijskega taborišča Ljubelj od leta 2014, ko je njegovo upravljanje prevzel Tržiški muzej. Posveča se motivom za obisk, muzejskemu programu in odzivu obiskovalcev. Razpravlja tudi o potencialu temačnega turizma za ozaveščanje o težkih temah.

Ključne besede: temačni turizem, težka dediščina, koncentracijsko taborišče Ljubelj, Tržiški muzej, druga svetovna vojna, interpretacija

Abstract: In the 1990s, researchers began paying attention to a special type of tourism called "dark tourism". Dark tourism is the act of travelling to places associated with death, suffering and the seemingly macabre, which also includes concentration camps. The paper presents the concept and typology of dark tourism, ways of interpreting difficult heritage, and an analysis of visitors to the Ljubelj Concentration Camp since 2014. It focuses on visitors' motivation for visiting, the museum programme, and visitor response to the museum. It also discusses the potential of dark tourism to raise awareness about difficult topics of our history.

Keywords: dark tourism, difficult heritage, Ljubelj/Loibl Concentration Camp, Tržič Museum, Second World War, interpretation

Uvod

Ljudje so iz užitka in radovednosti potovali že v stari Grčiji, podrobneje pa se o turizmu začne govoriti z razvojem železnic in parnikov sredi 19. stoletja (prim. Van den Bergh 1994: 6). *Dictionnaire universel du XIXe siècle (Splošni slovar 19. stoletja;* gl. Vodopivec 2004) iz leta 1876 definira turiste kot ljudi, ki potujejo zaradi veselja pri potovanju, radovednosti ali zato, ker nimajo nič boljšega početi (prim. Smith in Eadington 1992: 5). Tudi danes je po definiciji Svetovne turistične organizacije (Spletni vir 5) turizem »dejavnost oseb, ki z namenom preživljanja prostega časa, v poslovne in druge namene, ki niso povezani z opravljanjem plačanega dela v obiskanem kraju, potujejo in bivajo v krajih zunaj svojega običajnega okolja največ eno zaporedno leto.« Zaradi radovednosti, želje po razumevanju in učenju in iz drugih razlogov pa ljudje potujejo tudi na kraje, povezane s smrtjo, trpljenjem in z navidezno mračnostjo (Stone 2006). Med začetke takih potovanj lahko štejemo že obiske rimskih gladiatorskih iger ali javnih usmritev v srednjem veku. Množično obiskovanje krajev, znamenitosti in destinacij, povezanih s smrtjo, trpljenjem, nesrečami in prizorišči tragedij, pa je pojav 21. stoletja (Kužnik in Veble 2017: 99). Prostori, povezani z naravnimi nesrečami ali z nesrečami in tragedijami, za katere je kriv človek, niso le prostori spomina, temveč predstavljajo tudi turistične zanimivosti. Kot kažejo podatki, število obiskovalcev takih krajev eksponentno raste (Lennon in Foley 2000; Martini in Buda 2018). Koncentracijsko ta-

borišče (v nadaljevanju KT) Auschwitz-Birkenau na Poljskem je v letu 2009 obiskalo okoli 1,2 milijona obiskovalcev (Spletni vir 1), »Točko nič« v New Yorku (prostor terorističnega napada 11. septembra 2001) pa okoli 3,5 milijonov obiskovalcev (Blair 2002) – danes je to ena največjih turističnih zanimivosti v New Yorku.

Različni avtorji so za tovrstni turizem uporabljali različna poimenovanja, npr. »temačni turizem« (Lennon in Foley 1996: 198), »tanaturizem« (Seaton 1996), »turizem črnih točk« (Rojek 1993) in »morbidni turizem« (Blom 2000). Med poimenovanji v strokovni literaturi prevladuje izraz »temačni turizem«¹ (Kužnik in Grafenauer 2015; Veble 2017; Kužnik in Veble 2017; Šuligoj in De Luca 2019), čeprav ta termin ni uradno uveljavljen. Temačni turizem je definiran kot potovanje v kraje, povezane s smrtjo, trpljenjem in navidezno mračnostjo (Stone 2006: 146), ki še vedno vplivajo na naša življenja (Tarlow 2005: 48). Ta definicija zajema kraje umorov in množičnih smrti, bojišča, pokopališča, mavzoleje in nekdanja domovanja pokojnih slavnih oseb. V zadnjih 30 letih je bilo opravljenih mnogo raziskav temačnega turizma, od katerih mnoge razkrivajo, da lahko obiskovanje »temačnih« krajev predstavlja pomembno turistično doživetje, hkrati pa odpira nove etične dileme in skrbi (Seaton 1996; Lennon in Foley 2000; Sharpley 2009).

¹ V prispevku bom uporabljala izraz temačni turizem, ker je v svetovni in strokovni literaturi najbolj uveljavljen in največkrat uporabljen in ker po mojem mnenju tudi najbolje zajame bistvo tovrstnega turizma.

* Vilja Lukan, mag. etnologije in kulturne antropologije (2. bolonjska stopnja), doktorska študentka na Podiplomski šoli ZRC SAZU; kustosinja, Tržiški muzej; viljalukan@gmail.com.

Izkušnje in doživetja se v turizmu prodajajo vsakodnevno. Kang idr. (2012) pravijo, da lahko kraji temačnega turizma predstavljajo pomembno turistično izkušnjo, ki poteši radovednost, hkrati pa spodbudi vpogled vase. Tu se pojavi vprašanje, ali je etično *prodajati* tragične dogodke? Do kakšne mere je sprejemljivo prodajati tragičen dogodek kot turistično zanimivost in smrt ali tragedijo kot turistični produkt? V prispevku ugotavljam, kako kraji temačnega turizma pripomorejo k izobraževanju obiskovalcev in kako na njih gledajo obiskovalci sami. Kraji temačnega turizma predstavljajo za vsakega obiskovalca individualno izkušnjo (izobraževalno, čustveno ali pa zgolj potešitev radovednosti), saj se razlikujejo tudi njihova prepričanja, pričakovanja in motivi za obisk. Zato je pomembno, da se v raziskavah osredotočimo tudi na to, kako obiskovalci dojemajo temačni turizem in kaj jih motivira za obisk kraja, povezanega s trpljenjem in smrtjo.

Prvi cilj prispevka je predstaviti temelje in tipologijo temačnega turizma. V drugem delu prispevka se bom osredotočila na KT Ljubelj, ki je bilo edino KT v Sloveniji pod vodstvom SS. Analizirala bom turistično prepoznavnost KT Ljubelj in ugotavljala, kaj vpliva na število obiskovalcev. Ker ga večinoma obiskujejo šolske skupine, se bom pri analizi obiskovalcev osredotočila na 9. razred osnovne šole in na srednjo šolo oziroma gimnazijo. V tem kontekstu bom predstavila, kakšen način interakcije z mladimi ima KT Ljubelj, kako z njimi sodeluje in kako se lahko s pravilno interpretacijo sodelovanje še izboljša. Ob tem bom poskusila odgovoriti na raziskovalni vprašanje, kakšni so učinki temačnega turizma na turista in na upravljavca kraja temačnega turizma, tudi na primeru KT Ljubelj, ter kakšne so možnosti, da KT Ljubelj postane poznana destinacija temačnega turizma oziroma turistični produkt. V zadnjem delu bom predstavila odziv šolskih skupin na ogled KT Ljubelj ter odgovorila na vprašanje, kakšen je potencial temačnega turizma oziroma turistične izkušnje ob obisku KT Ljubelj za ozaveščanje o neprijetnih temah.

Metodologija

V članku najprej na podlagi znanstvene in strokovne literature podam tipologijo temačnega turizma, ki temelji na težki dediščini (Lennon in Foley 2000; Stone 2006, 2011; Sharpley 2009; Šuligoj in De Luca 2019 itd.). V začetnem delu predstavim številne definicije avtorjev in različne stopnje temačnega turizma. Etnografsko terensko delo za besedilo sem opravljala predvsem med večletnimi vodenji po spominskem parku in muzeju KT Ljubelj (med letoma 2017 in 2022) ter pripravo programa za obiskovalce. V letu 2021 sem bila del projektne ekipe pri postavitvi nove razstave *Koncentracijsko taborišče Ljubelj/Mauthausen 1943–1945*. Z informacijami iz terenskih zapiskov, neformalnih pogovorov s pedagogi in učenci ter zapisanih vtisov obiskovalcev bom predstavila KT Ljubelj, njegovo obiskanost in pomen za temačni turizem v Sloveniji.

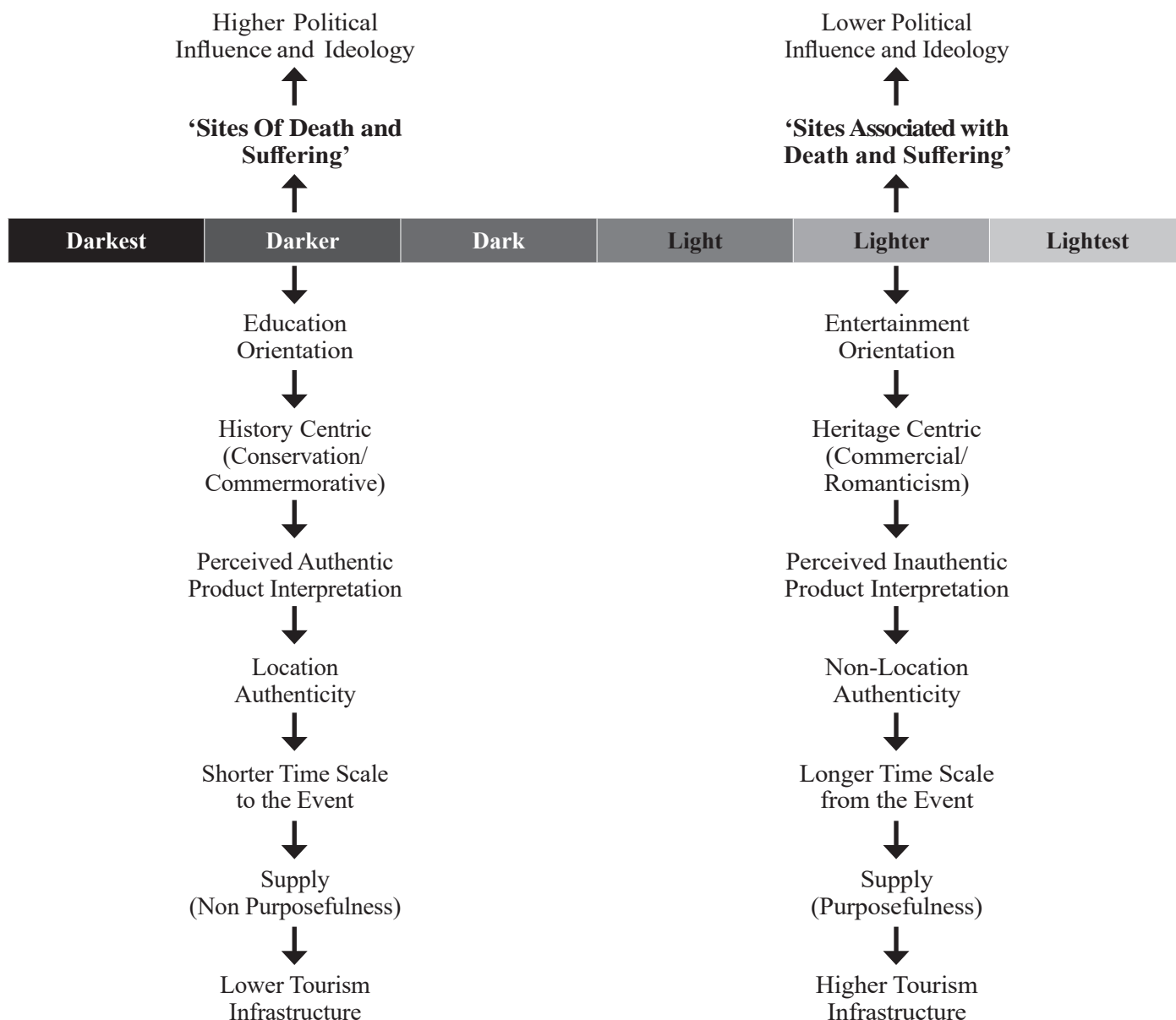
Temačni turizem

Temačni turizem vsebuje dele izobraževalnega, kulturnega in dediščinskega turizma. Nekateri ga uvrščajo med turizem posebnih interesnih skupin, saj naj bi zanimal specifično skupino ljudi (Niemelä 2010). Stone (2012) pravi, da ima poimenovanje še danes provokativen in negativen prizvok, saj napeljuje na to, da se obiskovalci teh destinacij razlikujejo od navadnih dediščinskih turistov. To zaokroži Kravanja (2018), ki pravi, da sta oznaki »temačni turizem« in »tanaturizem« oziroma »turizem smrti« slabšalno konotacijo v zadnjih letih izgubili. Na to je vplivalo tudi veliko število muzejskih postavitev s težko dediščino. Problem pri poimenovanju je bil povezan s problemom definicije obiskovalcev temačnih krajev, ki se ne razlikujejo od »običajnih« dediščinskih turistov in zase pravijo, da krajev ne obiskujejo zaradi fascinacije nad smrtjo, temveč zato, da se poklonijo padlim, se izobražujejo o zgodovini ter se učijo o nasilju in o tem, kako to nasilje preprečiti (Robb 2009).

Stone (2012) in Hodgkinson (2013) navajata več stopenj spominjanja temačnih dogodkov. Prva stopnja spomina je, ko smo nekaj občutili sami, čeprav zgolj prek televizijskih sprejemnikov (npr. 11. september). V spominu druge stopnje so spomini in občutki, ki smo jih podedovali in prejeli od naših staršev. Spomin tretje stopnje je nekaj, kar imamo v naši podzavesti in smo ga prejeli z zgodovinskim pripovedovanjem in učenjem. Šolske skupine, ki prihajajo na Ljubelj, so z dogodki druge svetovne vojne povezane prek druge in tretje stopnje spomina, čeprav so tisti s še živimi starimi starši, ki so živeli med drugo svetovno vojno, redki. Kraje s temačno zgodovino lahko delimo na primarne in sekundarne. Primarni kraji so tisti, na katerih sta se nasilje in smrt dejansko zgodila (kraji atentatov, koncentracijska taborišča, množična grobišča). Njihov osnovni namen ni privabljanje turistov, temveč izobraževanje in opominjanje. Sekundarni kraji so tisti, ki so smrtjo le povezani (muzeji) in niso na dejanskem kraju nasilja in smrti – tudi ti imajo izobraževalni namen. Drugi pristop k delitvi ponudbe temačnega turizma slednjega deli na temnega in temnejšega oziroma na temnejšega in svetlejšega. Pri tem lahko ločimo različne produkte temačnega turizma (ali imajo izobraževalno etiko ali komercialno), pomemben pa je tudi politični vpliv na atrakcijo.

Na Sliki 1 je prikazana Stonova opredelitev temačnega turizma, ki poteka od svetlejšega proti temnejšemu oziroma od krajev temačnega turizma s svetlejšo tematiko proti krajem temačnega turizma z bolj temačno zgodovino. Med kraje »svetlejšega« temačnega turizma sodijo različne hiše strahov, kot je npr. London Dungeon. Tovrstni kraji so namenjeni bolj zabavi in komercialni uporabi. Ni nujno, da se nahajajo na izvorni lokaciji. Med kraje »najtemnejšega« turizma sodijo koncentracijska taborišča, ki imajo tudi veliko izobraževalno in zgodovinsko pomembno vlogo ter se običajno nahajajo na kraju, kjer se je dejansko odvijala

Slika 1: Stonova opredelitev temačnega turizma (Stone 2006).

neka katastrofa, pobja ali genocid. To pomeni, da nimajo vsi kraji temačnega turizma podobne teme razstave ali predstavitve in da se med seboj razlikujejo tudi po stopnji pomembnosti in izobraževalnem pomenu. Stone (2006) je temačni turizem razdelil še glede na različne produkte, od primarnih do sekundarnih ali od svetlejših do temnejšim produktom. Obstajalo naj bi sedem različnih vrst ponudbe temačnega turizma:

- temne tovarne zabave,
- temne razstave (z izobraževalnim in spominskim sporočilom – sem lahko uvrstimo muzej KT Ljubelj),
- temne ječe (bivši zapori),

- temna počivališča (pokopališča in grobovi),
- temna svetišča (kraji, namenjeni spominjanju),
- temna mesta konflikta (mesta vojn in bojišč),
- temna taborišča genocida (sem spada tudi spominski park KT Ljubelj).

Deljenje temačnega turizma na različne vrste ponudbe prikaže, kako razgiban in kompleksen je temačni turizem. Proučevanje temačnega turizma je pomembno zaradi velikega števila zanimivosti, ki že obstajajo in jih je vsako leto več, povečuje pa se tudi povpraševanje turistov po krajih temačnega turizma in obisk tovrstnih krajev. Te zanimivosti potrebujejo primeren razvoj, vodenje, interpretacijo in promocijo, predvsem zaradi njihove kompleksnosti in

vprašanj o primernosti. Postavlja se nam vprašanje, ali je etično promovirati in spreminjati določene kraje grozot, po-bojev in tragedij v turistične destinacije, ki jih nato obiskuje ogromno obiskovalcev. Problem številnih krajev temačnega turizma je, da so nastali slučajno, zaradi slavnih oseb, ki so posredno ali neposredno povezane z določenim krajem, kar pa številni izkoristijo za večji zaslužek v turizmu ter večinoma ne najdejo pravega razmerja med pravilno promocijo ter spoštovanjem do umrlih in kraja samega. S tem se strinja tudi Rolfes (2010), ki pravi, da je turistično ponudbo, ki temelji na trpljenju in smrti drugega, mogoče razumeti tudi kot naslajanje nad človeško nesrečo. Tudi zaradi tega je potrebna pravilna interpretacija informacij in krajev, ki so povezani s temačno človeško zgodovino (Sharpley 2009). Kot pravi Kravanja (2018), je pri interpretaciji težavne dediščine največja težava najti pravo mejo med soustvarjanjem zgodovinskega spomina in sledenjem turističnim diskurzom, ki si želijo doseči predvsem ekonomsko rast. Tako upravljavci te dediščine po eni strani poudarjajo zgodovinsko pomembnost, pomen za prihodnost in vrednote prenašajo na mlajše generacije, po drugi strani pa se odzivajo na dediščinske in turistične trge. S pravilno interpretacijo lahko temačni kraji oblikujejo identiteto, krepijo kolektivni spomin in dajejo občutek pripadnosti in identifikacijo s prostorom in lokalno zgodovino, saj je vse to močno povezano s kulturno dediščino določenega teritorija (Kravanja 2018). Dalje Paul Fallon in Peter Robinson (2016) ugotavljata, da lahko izkušnja obiskovanja krajev temačnega turizma potrjuje tudi družinsko identiteto. Potomci se soočijo s spomini in usodo svojih prednikov, kar jih pripelje do tega, da na sedanost in prihodnost pogledajo skozi njihove oči. Veliko temačnih krajev pa preseže zgolj pomen spomenika in lahko sooblikuje celo zgodovino nekega naroda, njegovo dediščino in kolektivni spomin (Šuligoj in De Luca 2019).

Koncentracijsko taborišče Ljubelj

Na Ljubelju sta bili od leta 1943 dve koncentracijski taborišči, severno na avstrijski in južno na slovenski strani Karavank. Južno taborišče je stalo na travniku barona Friderika Borna, na nadmorski višini med 920 in 940 metri, pod njim je stal prostor z bivalnimi barakami oz. poslopji za esesovce in glavna uprava obeh taborišč. Na vzhodni strani ceste je bilo civilno taborišče za delavce, pod njim pa barake za policijo. Severno taborišče je bilo na koroški strani ljubeljskega prelaza, postavljeno v smrekovem gozdu in na njegovem robu, na nadmorski višini okoli 1.100 metrov. Tudi na severni strani je bilo taborišče za civilne delavce.

Na južni strani Ljubelja so koncentracijsko taborišče postavili v maju 1943. Prvih 330 internirancev, večinoma Francozov, pripeljanih iz matičnega taborišča Mauthausen, je na tržiško železniško postajo prispelo 3. junija 1943. Ob prihodu so začeli dograjevati še nedokončano taborišče, avgusta 1943 pa so postavili še taborišče na avstrijski strani. Transporti taboriščnikov so bili pogosti.

Glede na narodnost je bilo med zaporniki največ Francozov, Rusov, Poljakov, Jugoslovanov, Italijanov, Nemcev oz. Avstrijcev, Čehov, Norvežanov, Luksemburžanov, Belgijcev in Madžarov. Zapirali so ljudi najrazličnejših poklicev, pri izboru so gledali predvsem na zunanji videz – iskali so fizično močnejše (Tišler in Rovšek 1995).

Režim v KT Ljubelj je bil podoben režimu v matičnem taborišču Mauthausen. Interniranci so bili podvrženi prisilnemu delu podnevi in ponoči. Umirali so od izčrpanosti, muk, boleznih in lakote. Poleg del v tunelu so pozimi za vojaške transporte čistili ceste. Največje število internirancev, 1.300, je bilo zabeleženo avgusta 1944 (Tišler in Rovšek 1995: 101), ker pa je bila gradnja predora tedaj že skorajda končana, so določili, da tako veliko število internirancev ni več potrebno. Vse bolne, onemogle in starejše internirance so s transportom poslali nazaj v Mauthausen (Tišler in Rovšek 1995: 98).

Na Ljubelju je bilo uradno potrjenih 40 žrtev. V zasilnem krematoriju jih je bilo sežganih 32, od tega enajst Francozov, devet Poljakov, pet Rusov, trije Nemci oz. Avstrijci, dva Italijana ter po en Norvežan in Čeh. Taborišče sprva ni bilo namenjeno ubijanju, zato je zdravnik bolne in poškodovane pošiljal nazaj v Mauthausen, kjer so bili večinoma usmrčeni. Tudi zato točnega števila žrtev ni mogoče določiti (Tišler in Rovšek 1995: 194).

KT Ljubelj je delovalo dve leti, in sicer do 8. maja 1945. Dan pred osvoboditvijo so bili vsi interniranci odpeljani na koroško stran. Francoski interniranci so po razpustitvi KT Ljubelj ustanovili brigado Liberté, Poljaki pa brigado Stary. Skupaj z jugoslovanskimi partizani so se borili proti bežečim nemškimi in kolaborantskim oboroženim silam na Koroškem vse do 22. maja 1945 (Tišler in Rovšek 1995: 329–407).

V povojni Nemčiji so bivše kraje nacionalsocialističnega terorja, med drugim tudi koncentracijska taborišča, doletele različne usode. Večja, matična taborišča (Dachau, Auschwitz) so se ohranila, medtem ko so bila zunanja taborišča večinoma uničena. Nekatera taborišča so služila kot prostor za begunce in izgnance (Dachau, Bergen-Belsen), ostanki nekaterih drugih taborišč pa so zelo hitro izginjali (Spletini vir 3; Liyanage, CocaStefaniak in Powell 2015). Barake so bile porušene, saj so bile za okoliške prebivalce vir za kurjavo, prostori pa so bili zapuščeni. Taka usoda je doletela tudi KT Ljubelj (Tišler in Rovšek 1995: 387).

KT Ljubelj ni bilo nikoli osvobojeno, bilo je le razpuščeno. Ob koncu vojne je bilo zažganih veliko barak severnega taborišča, južne pa so najprej izropali bežeči civilisti, nato pa so jih domobranci večino požgali, razstrelili in uničili, saj so predvidevali, da se v njih skrivajo partizani. Barake, ki niso bile uničene, so bile prepuščene okoliškim prebivalcem ali pa so propadle in izginile s časom (Tišler in Rovšek 1995: 388).

Po vojni se o KT Ljubelj ni veliko govorilo; Janko Tišler, ki je pričevanja Tržičanov in drugih, s katerimi se je po-

govarjal, zapisal v knjigi, je ugotavljal, da je bila to pre-povedana tema (Tišler in Rovšek 1995). Povojna oblast je z različnimi metodami zaslisevanja in nadziranja posameznikov, ki so kakorkoli sodelovali z nemško vojsko, ustvarila med ljudmi strah, zaradi česar o taborišču niso govorili. To je veljalo tudi za starejše domačine, ki so poznali razmere v KT Ljubelj in so vedeli, kaj se je tam dogajalo. Otrokom niso dovolili, da bi se zadrževali na območju taborišča (Romšak 2016: 88).

Predor Ljubelj je bil po vojni zaprt za promet. Ker pa je bila prometna povezava med Jugoslavijo in Avstrijo izjemno pomembna, sta obe državi v povojnih letih gradnjo predora skupaj nadaljevali in dokončali. Predor je bil za promet odprt 30. junija 1963, dogodku pa je prisostvovala tudi skupina petdesetih bivših internirancev. O odprtju govori tudi prva objava o predoru v slovenskem časopisu, v kateri je pisec v *Slovenskem vestniku* navedel, da je »z Ljubeljskim predorom odprta ugodna prometna povezava severa z jugom, predvsem naše dežele s sosednjo deželo.«²

Urejanje spominskega prostora na Ljubelju

Leta 1948 je bil v Sloveniji razglašen prvi zakon o varovanju spomenikov, ki se je posebej nanašal na spomenike NOB (Komelj 1984: 43). V času najbolj dejavnega urejanja spomenikov NOB, med letoma 1950 in 1965, se je pozornost države usmerila tudi na prostore množičnega trpljenja, zato so začeli urejati tudi prostore bivših koncentracijskih taborišč. Skrb za urejanje spominskega mesta KT Ljubelj je bila sprva dodeljena Zvezi združenj borcev narodnoosvobodilne vojne (ZZB NOV), dokler niso bili s spremembami zakona o kulturnih spomenikih položeni temelji za njegovo razglasitev za kulturni spomenik državnega pomena (leta 1999) (Spletni vir 4; Košak 2009: 39). Skulptura, ki je bila ob spominskem parku postavljena leta 1954, predstavlja okostnjaka, ki v grozečem molku obtožuje nacistične zločince z besedo *J'accuse!* (»Obtožujem!«). S petimi kamnitimi stebri, razmaknjenimi v zvezdo, ki s svojimi kraki poganja iz tal, pa je arhitekt Boris Kobe ponazoril gore, ki so obdajale nemočne internirance (ZVKD Kranj 1984).

Leta 2014 je spominski park s spomenikom v upravljanje dobil Tržiški muzej (Spletni vir 2). Od takrat so se na Ljubelju začeli izvajati vsakoletni restavratorsko-konservatorski posegi, rekonstruiran in konserviran je bil krematorij, ohranjajo se betonski temelji barak in celotna okolica. Prav tako Tržiški muzej skrbi za celotno ureditev prostora pred vsakoletnimi komemoracijami, in sicer z zavedanjem, da so komemorativne prakse izrednega pomena pri izpostavljanju nekega prostora. Vsakoletna proslava je dobro medijsko pokrita, zato vse več ljudi izve za KT Ljubelj, ga prepozna

kot prostor spomina in kot prostor, kjer so se med drugo svetovno vojno dogajale grozote, posledično pa se jih vse več odloči tudi za njegov obisk. Kot je ugotavljal že Émile Durkheim (2009), pri tem igrajo pomembno vlogo proslave, saj družbo povezujejo s preteklostjo, vzbujajo zavest o zgodovini določenega naroda in posledično formulirajo nacionalno identiteto. Poleg tega so se bivši interniranci po vojni pogosto vračali na Ljubelj. Obiski spominskega mesta so privedli do tesnejših povezav med slovenskimi interniranci iz različnih koncentracijskih taborišč in francoskimi interniranci, ki so gradili predor na Ljubelju. S tem je bil postavljen temelj za pobratenje francoske občine SteMarieaux-Mines z občino Tržič, ki je bilo podpisano leta 1966 (Jan 1996: 194). To je odigralo pomembno vlogo pri nadaljnjem obeleževanju spominskega mesta in urejanju tega prostora, saj sta si Občina Tržič in ZZB NOV prizadevali, da je bilo spominsko mesto vsaj enkrat na leto primerno urejeno in je takšno pričakalo bivše internirance.

Izkušnja temačnega turizma v KT Ljubelj

Prednosti in omejitve

Temačni turizem ljudem ponuja tako izobraževalno kot tudi čustveno izkušnjo, hkrati pa skozi spoznavanje zgodovine posreduje pomembno znanje za prihodnost (Lennon in Foley 2000). Na izobraževalno in čustveno izkušnjo vpliva veliko dejavnikov, med drugimi interpretacija, avtentičnost prostora in medijska pokritost tematike. Interpretacija je pri predstavljanju temačnih prostorov izjemnega pomena in lahko ključno vpliva na izkušnjo obiskovalca. Vzpostavljane turistične ponudbe na podlagi smrti in trpljenja drugih je mogoče hitro razumeti kot naslajanje nad človeško nesrečo (Rolfes 2010), lahko pa s pravilno interpretacijo taka vrsta turizma pripomore k ustreznemu prenašanju in razumevanju kolektivne identitete domačinov ter k izobraževanju o težki dediščini in zgodovini. Kraje temačnega turizma praviloma obiskujejo ljudje, ki želijo izvedeti nekaj novega – določene skupine in posameznike zanima izobraževalna plat, druge privlačijo zgodbe, nekatere pa na kraje veže spomin (Stone 2012).

Interpretacijo vsebin in vsega drugega, kar je povezano s kraji temačnih spominov, je treba razvijati premišljeno in skrbno spremljati njihovo promocijo. Ta vrsta turizma vzbuja veliko čustev, spominjanja in objokovanja, zato je etični vidik izjemnega pomena (Ostrman Renault 2018). Na pozornost pri interpretaciji je opozoril tudi Light (2017), ki je zapisal, da lahko z neprimerno predstavitvijo vsebin grozote celo tako približamo širšemu občinstvu, da jih to ne sprejme več kot nesprejemljive in grozne, temveč jih smatra kot normalne in sprejemljive. Prav temačni turizem je tista veja turizma, ki je zelo občutljiva za različna izkrivljanja ter za neprimerne in s tem napačne interpretacije, saj se obiskovalci nanje odzovejo s čustvi. Z napačno interpretacijo lahko temačne kraje in dogodke romantizira-

² Avtor izjave je neznan, v *Slovenskem vestniku* je na koncu prispevka naveden neznan avtor. Časopis je dostopen v arhivu Tržiškega muzeja.

mo, jih olepšamo, jim dodamo politične ali ideološke vsebine ter jim na tak način odvzamemo kredibilnost in avtentičnost. Po Tildnu (1977), ki se je ukvarjal z interpretacijo dediščine, mora dobra interpretacija vzbuditi zanimanje obiskovalcev, povezati pripoved z vsakdanjim življenjem ljudi, izpostaviti glavno misel na kreativen in edinstven način, obravnavati zgodbo kot celoto in poskrbeti za celovitost sporočila. Toliko bolj je potrebna previdnost pri predstavljanju vsebin, povezanih s koncentracijskimi taborišči, pri katerih še vedno obstajajo velike dileme v zvezi z interpretacijo (Lennon in Foley 2000: 46). Izpostavljene morajo biti prave vsebine, prostor je treba ohraniti na način, ki bi ustrežal tistim, ki so tam umrli (Webber 1992: 281), hkrati pa morajo vsebine vzpostaviti povezavo med obiskovalci in prostorom, med zgodovino in sedanostjo (Miles 2002: 1176). Bližji je odnos obiskovalca do »trpečega«, močnejša in bolj čustvena je njegova izkušnja.

Pri raziskovanju temnega turizma se pojavlja vprašanje motiva za obisk krajev, povezanih s smrtjo. Stone je pisal, da s tem, ko ljudje gledajo smrt nekoga drugega, začnejo razmišljati o lastni smrti. Poleg tega posameznikom soočanje s smrtjo drugih dovoljuje, da se posredno srečajo s smrtjo in na ta način oblikujejo svoje poglobljeno razmišljanje o umrljivosti (Stone 2011: 25). Nekatere privlačijo zgodbe, ki pričajo o dogodkih v teh krajih, spet druge zanima izobraževalna plat, spomini na dogodke, ki so jih morda doživeli sami ali njihovi bližnji (Sharpley 2009). Vojna obeležja in koncentracijska taborišča so del lokalne, nacionalne ali celo svetovne dediščine in že zaradi tega privabljajo turiste (Ostrman Renault 2018). Turisti kot razlog za obiskovanje krajev temnega turizma navajajo tudi možnost, da se nekaj naučijo o nasilju, npr. kako to nasilje preprečiti (Robb 2009). Kužnik in Grafenauer (2015: 2) sta pisali, da obstajajo trije glavni razlogi za obiskovanje temnih destinacij, povezanih s trpljenjem, in sicer radovednost, empatija in občutek groze, nekatere študije (Stone 2012; Tarlow 2005; Moutinho 2000; Lennon in Foley 2000) pa med razlogi navajajo še izobraževanje, spomin, nostalgijo in krivdo preživelih.

Število obiskovalcev koncentracijskega taborišča Ljubelj

Zaradi razvoja temnega turizma in ukvarjanja z interpretacijo težke dediščine, pa tudi zaradi splošnega razmaha turizma je obisk prostorov temnega turizma v zadnjih desetletjih vse večji. Kot smo že omenili v uvodu, je v nekaterih krajih težke dediščine v zadnjih letih mogoče opaziti precejšnjo rast števila obiskovalcev (zelo obiskana prostora temnega turizma sta npr. tudi jedrski reaktor v Černobilu in hiša Anne Frank v Amsterdamu). Slovenski kraji težke dediščine ne dosegajo tako velikega števila obiskovalcev kot ponekod drugod po svetu, a so vseeno dokaj prepoznavni. Med najbolj znanimi sta zagotovo Kobariški muzej, ki je del Poti miru, in Partizanska bolnica Franja, poleg teh dveh primerov pa Slovenija danes obiskovalcem (turistom) po-

nuja mnogo različnih primerov težke dediščine, ki jih lahko uvrstimo v temni turizem (glej Šuligoj 2017).

KT Ljubelj je med ljudmi še danes dokaj slabo poznano, čeprav se od leta 2014, ko je upravljanje prevzel Tržiški muzej, njegova prepoznavnost izboljšuje. Vedno več se govori o prenosu vrednot na mlajše generacije, boljša pa je tudi pokritost v medijih. Zagotovo k slabi prepoznavnosti pripomore tudi to, da zgodovina KT Ljubelj zaenkrat ni vključena v učni načrt srednjih šol in gimnazij in je obisk samoiniciativa določenih učiteljev in profesorjev. Spominski prostor obsega avtentični prostor nekdanjega KT Ljubelj, spomenik *J'accuse!* (»Obtožujem!«) na drugi strani ceste in muzejsko enoto, ki je od parka oddaljena nekaj deset metrov in se nahaja v kleti bližnjega gostišča, kjer je na ogled stalna razstava. Ker je vstopnino treba plačati le za ogled muzejske enote ali za organizirano vodenje po prostoru KT Ljubelj, število ljudi, ki obiše prostor težke dediščine pod Ljubeljem, ni znano. Ob spominskem parku se po ocenah ustavi 20 obiskovalcev na dan, kar na letni ravni znese 7.300 obiskovalcev.

Tržiški muzej v muzejski enoti, ki vsebuje razstavo o KT Ljubelj, šele od leta 2018 beleži rast obiskovalcev in večje zanimanje ljudi. Od leta 1991 je bila v kleti gostišča Karavla na ogled postavljena razstava Muzeja novejšje zgodovine Slovenije z nekaj originalnimi predmeti iz koncentracijskega taborišča Ljubelj, v letu 2021 pa je bil celoten prostor obnovljen in v njem odprta nova stalna razstava Tržiškega muzeja *Koncentracijsko taborišče Ljubelj/Mauthausen 1943–1945*, ki ob predmetih ponuja sodobno muzejsko interpretacijo temnih vsebin, dopolnjeno s fotografijami, zgodbami ter arhivskimi in drugimi videoposnetki. V letu 2021 je Tržiški muzej tudi zaradi novo postavljene razstave beležil veliko večje zanimanje za ogled spominske sobe in območja nekdanjega KT Ljubelj, čeprav zaradi epidemije dosti ogledov ni bilo izvedenih.

Tudi število obiskovalcev ob večjih dogodkih na Ljubelju ni natančno znano. Med dogodke štejejo odprtja razstave (uradnega odprtja leta 2021 sicer zaradi epidemioloških razmer ni bilo) in vsakoletne komemoracije. Od leta 1954, ko je bil odkrit spomenik *J'accuse!*, vsako leto ob spomeniku in na prostoru nekdanjega KT Ljubelj potekajo komemoracije, kjer se ljudje spominjo žrtev druge svetovne vojne. Po vojni so na območje nekdanjega taborišča hodili preživeli interniranci, da so se poklonili tistim, ki so umrli v KT Ljubelj ali so bili tam internirani. Ob odkritju spomenika *J'accuse!* leta 1954 se je tam zbralo okoli 2.000 ljudi, največ domačinov, tam pa so bili tudi številni drugi gostje in predstavniki političnih organizacij (Predalič 2019). Do leta 2020 se je proslave udeleževalo več tisoč obiskovalcev, zadnji dve leti pa je bila zaradi epidemije proslava v veliko manjšem obsegu. Pred in po proslavi na Ljubelju beležimo večje število obiskovalcev, razlog za to pa je po vsej verjetnosti boljša medijska pokritost in več govora o samem taborišču.

Programi vodenja in odzivi obiskovalcev

Največ programov, ki jih na Ljubelju izvaja Tržiški muzej, je namenjenih 9. razredom osnovne šole ter srednjim šolam oziroma gimnazijam. Vključujejo strokovno vodenje ob ogledu fotografij in filma. Šole si lahko izberejo vodenje po fotografijah, kjer učenci v skupinah opisujejo stare fotografije ter dogajanje, čas in čustva, ki jih vidijo na fotografijah. Poseben poudarek je na prepoznavanju nasprotij pojmov, kot so demokracija – totalitarizem, vojna – mir, solidarnost – diskriminacija, predsodki – sprejemanje, brezbriznost – aktivno državljanstvo. K vsakemu izrazu spada fotografija, ob kateri se učenci pogovarjajo. S tem se povežejo s tematiko, so aktivno vključeni v samo vodenje, hkrati pa jih s tem spodbujajo h kritičnemu razmišljanju. Vodenje muzej gradi na osebnih zgodbah internirancev in domačinov, ki so se združili in oblikovali močno odporiško gibanje. Poudarja pomoč lokalnih prebivalcev in izpostavlja teme, kot so solidarnost, aktivno državljanstvo, strpnost, pomoč in kritično razmišljanje. Zlasti mladim obiskovalcem želi predati sporočilo, da mora vsak človek – ob spoštovanju sočloveka – razmišljati s svojo glavo, da lahko ljudje v danih situacijah odreagirajo različno in da so v življenju pomembne človekove vrednote. V muzeju so zbrane različne zgodbe internirancev, ki to potrjujejo. Med razstavljenimi predmeti je na primer okno stanovanjske barake, ki ga je muzeju daroval bivši francoski interniranec Henri Hochman. Leta 2013 ga je skupaj s pismom poslal v muzej. Kot je napisal, si je želel, da bi predmet videlo čim več ljudi in da bi se o Ljubelju govorilo. Želja internirancev KT Ljubelj je bila, da se o zgodovini govori in da se kruta ravnanja ne bi pozabila ali celo ponovila. O tem priča citat preživelega francoskega interniranca Gastona Charleta, ki je v svoji knjigi *Kaznilnica v snegu* zapisal: »Obljubi, da boš povedal svetu, kaj so počeli z nami« (Charlet 1966). O tem sta v svoji knjigi pisala tudi Janko Tišler in Jože Rovšek (1995).

Največji delež obiskovalcev predstavljajo šolske skupine, ki pridejo na KT Ljubelj zaradi izobraževanja, in sicer najpogosteje v okviru predmetov Zgodovina ali Etika in državljska vzgoja. Učenci navadno pridejo nepripravljeni, brez zgodovinske podlage, v sklopu kakšnega daljšega izleta in ne vedo, kaj jih čaka. Zato jih je treba najprej uvesti v časovno obdobje druge svetovne vojne, v dogodke, ki so se dogajali po svetu in v Sloveniji, šele nato so pripravljani na določeno mero informacij o samem KT Ljubelj. Določene skupine, ki jih učitelji in profesorji pripravijo na obisk, pa so običajno pozitivno presenečene nad fotografijami, posnetimi pričevanji in filmom, zaradi česar se s tematiko čutijo bolj povezane. Zaradi svoje številčnosti je to tudi ciljna skupina obiskovalcev, na katero se osredotočam v prispevku.

Poleg šolskih skupin na Ljubelj pogosto prihajajo skupine starejših, ki jih organizira Zveza združenja borcev za vre-

dnote NOB. Njihov motiv je predvsem spomin na žrtve – svojce, prijatelje, znance – in spoznavanje zgodovinsko pomembnih destinacij. Manjši delež obiskovalcev predstavljajo raziskovalci, zgodovinarji in muzealci iz Slovenije in tujine, ki prihajajo z namenom obiska in izmenjave dobrih praks ter tudi zaradi iskanja potencialnih sodelovanj. Kar velik delež predstavljajo tudi dnevni turisti, tisti, ki se ustavijo na poti v Avstrijo ali v Slovenijo, tisti, ki taborijo v okoliških krajih in iščejo dnevne izlete, in pa turisti, ki se oglasijo v Tržiškem muzeju in tam izvejo tudi za muzej na Ljubelju. Točne številke teh obiskovalcev Tržiški muzej ne beleži.

Odzivi obiskovalcev se zelo razlikujejo, odvisni so od motiva obiska. Tisti, ki vodijo programe, ugotavljajo, da učiteljice oz. učitelji večinoma ne pripravijo učencev na obisk in jih pred njim ne seznanijo s pomembnimi dejstvi o drugi svetovni vojni in o koncentracijskih taboriščih, še manj pa konkretno o KT Ljubelj. Pri učencih opažajo štiri vrste odziva: nezanimanje ter posledično nespoštovanje težke dediščine in z dolgočasnost; brezbriznost; čustven odziv ob spoznavanju grozot nasilja, trpljenja in smrti; zanimanje za temo, sodelovanje v vodenju, spraševanje in razglabljanje. Ti odzivi so razvidni iz odnosa učencev ob samem vodenju. Zaznati je mogoče klepetanje, ignoriranje, smeh in neprimerne komentarje, v nekaterih skupinah pa koncentracijo, željo po znanju, radovednost. Vodniki po KT Ljubelj se s prvimi tremi odzivi spoprimejo tako, da učence že takoj na začetku nagovorijo na pravi način. Razložijo jim pomen spominskega prostora in muzeja in že takoj ustvarijo dialog z učenci. Ko je ustvarjen dialog, se učenci čutijo del vodenja in so bolj osredotočeni na samo vsebino. Tak pristop uspe pri dveh tretjinah šolskih skupin. Zaradi navedenih odzivov je nujno dobro sodelovanje z učitelji in pedagogi, ki vodijo svoje učence na prostor spomina, ter predaja ključnih informacij in gradiva pred obiskom, da lahko pripravijo učence in s tem pripomorejo k večjemu zanimanju in spoštovanju.

Ostale skupine oziroma individualni obiskovalci si razstavo ogledajo z velikim zanimanjem in imajo po obisku večinoma veliko vprašanj, poleg tega pa so presenečeni in pretreseni, da je bilo v Sloveniji tovrstno koncentracijsko taborišče. Velikokrat občutijo hvaležnost, da živimo v miru, in se zamislijo nad dogodki, ki se še danes dogajajo po svetu. Splošno izkušnjo obiskovalcev lahko razberemo tudi iz zapisov v knjigo vtisov, iz povratnih informacij učiteljev in profesorjev, iz pogovorov z njimi ipd.

Trije zapisi iz knjige vtisov, ki so jih skupine zapisale po vodenju, kažejo na to, da so se ob vodenem ogledu obiskovalci zamislili nad preteklostjo in prihodnostjo. Motiv teh obiskovalcev je bil želja po izobraževanju in spominjanju na dogodke druge svetovne vojne.

Izjemno dobro vodeno, pretresljivo življenje in zgodbe, pa vendar pomembno tudi za našo sedanost. Hvala! (15. 10. 2021)

Hvala za tako urejen in sporočilen muzej. Kako hvaležni smo lahko, da živimo v svobodni lastni državi in v miru.
(8. 1. 2022)

Izreden spomin in opomin. (29. 1. 2022)

Navajam tudi del pogovora z učiteljico zgodovine, 9. razred OŠ Križe:³

Učenci navadne razlage nikoli ne ponotranjijo tako, kot ponotranjijo fotografije, predmete, nekaj, kar je oprijemljivo, kar kaže na to, da so se dogodki zares zgodili. Fotografije in videoposnetki dajo besedam oblike, resničnost. Ko smo v šoli obravnavali drugo svetovno vojno, so imeli učenci občutek, da se je to zgodilo že res dolgo nazaj, da oni sami s temi dogodki ne morejo biti nikakor povezani. Na samem prostoru pa dobijo občutek, da se je to dogajalo pred kratkim, da so posledice še kar vidne ... Učenci morajo imeti mnenje in se učiti iz zgodovine.

Iz zgornjega izseka je razvidno, da je učiteljica učence pred obiskom pripravila na tematiko ter jim predala svoje znanje o drugi svetovni vojni in KT Ljubelj. Tema se ji zdi pomembna, zato učence pripelje vsako leto. Taka praksa pa ni prisotna pri vseh šolskih skupinah – velikokrat so učitelji nezainteresirani, kar se pozna tudi na skupini. Navajam del predloga učiteljice, ki ga je leta 2019 poslala po elektronski pošti:

*Predlagam, da bi se učenci na delavnici lahko oblekli v taboriščne pižame. Na ta način bi lahko dobili občutek, kako so taboriščniki trpeli.*⁴

Iz zapisov lahko zaključimo, da je pravilna interpretacija izjemnega pomena pri prostorih težke dediščine in temačnega turizma ter da so motivi za obisk in odzivi pri skupinah obiskovalcev in pri posameznikih različni. Zato se je interpretacije treba lotiti z veliko mero previdnosti, spoštovanja in znanja, da bo prostor temačnega turizma služil kot prostor spomina, izobraževanja in razmišljanja. Največkrat so obiskovalci obisk Ljubelja označili za *pomemben* in *nujen*, po obisku pa so čutili stisko, empatijo, hvaležnost in povezanost z zgodovino.⁵

Pomen temačnega turizma za KT Ljubelj

Čeprav število obiskovalcev na Ljubelju počasi raste, se v Tržiškem muzeju trudijo, da bi si območje nekdanjega KT Ljubelj ogledalo še več ljudi. Njihov namen je, da bi s predstavljanjem težke dediščine, povezane z drugo svetovno vojno, in podajanjem informacij o KT Ljubelj pripomogli h kritičnemu razmišljanju in ozaveščanju o temačnih platih življenja, ki so se dogajale, se dogajajo in, kot lahko

žal predvidevamo, se bodo še dogajale. Z obiskovanjem »temačnih« prostorov in s (pravilno) predstavitvijo določenega obdobja zgodovine se jim lahko izognemo ali jih vsaj minimaliziramo. S pravilno interpretacijo lahko obiskovalce seznanjajo z grozotami, lahko jim približajo in predstavijo obdobje zgodovine, na katerega ne moremo zreti s ponosom, a je njegovo spoznavanje izrednega pomena pri ozaveščanju o tem, kaj se je zgodilo in kaj se ne sme ponoviti – predvsem pa o tem, kaj lahko storimo sami, da česa podobnega ne bi znova doživeli v prihodnosti.

Pri temačnem turizmu, sploh v kontekstu razumevanja in interpretiranja koncentracijskih taborišč, je tanka meja med etičnim in neetičnim. Sprašujemo se, kakšna predstavitev je sprejemljiva, da ohranimo spoštovanje do tistih, ki so s to dediščino neposredno povezani, in kako obiskovalcem predati pravo sporočilo ob ogledu. Tako v muzejski enoti KT Ljubelj interpretacija temelji na pričevanjih preživelih in na osebnih zgodbah ljudi, povezanih s težko dediščino. Pričevanja so deljena v več sklopov: začetek taborišča, življenje in razmere v taborišču, delo na predoru, teror, pomoč in solidarnost, osvoboditev taborišča, sporočilo mladim za prihodnost. V prvih petih sklopih so zbrana pričevanja francoskih internirancev, ki jih je leta 2005 za film *Tunnel* posnela Anne Clement (celotne arhivske posnetke hrani Tržiški muzej). V zadnjem sklopu sta intervjuja z bivšima internirancema Dušanom Stefančičem in Sonjo Vrščaj, posneta leta 2020. Čeprav nista bila zaprta v KT Ljubelj, imata močno sporočilo za prihodnost: »Učite se iz zgodovine, ne pozabite zgodovine in nikoli ne nehajte misliti s svojo glavo.«⁶

Na primeru KT Ljubelj lahko razumemo oz. predvidevamo različne učinke temačnega turizma na obiskovalce in upravitelje prostora. Slednji obiskovalcem podajajo pomembne informacije o drugi svetovni vojni na Slovenskem, o koncentracijskih taboriščih in bolj podrobno o KT Ljubelj. Predstavljajo jim zgodovinsko pomembna dejstva in poudarjajo pomen solidarnosti in spoštovanja sočloveka. Prostor nekdanjega KT Ljubelj obsega tako avtentičen prostor oziroma spominski park, kjer je nekoč stalo taborišče, kot tudi muzejsko enoto. Avtentičnost daje prostoru in muzejskim interpretatorjem legitimnost za podajanje tovrstnih informacij. Spominski park za nekatere, predvsem za svoje in za tiste, ki jih je vojna neposredno oz. posredno prizadela, predstavlja prostor spominjanja na tiste, ki so tam umrli, za druge pa prostor učenja prek izkušnje pričevanj, zgodb preživelih, fotografij in predmetov.

Kraji temačnega turizma pa imajo lahko poleg pozitivnih tudi negativne učinke na sam prostor, upravljavca in obiskovalca. Z napačno interpretacijo lahko pri ljudeh izzovemo jezo, travmo ali neodobravanje. Pri temah, kot so druga svetovna vojna in koncentracijska taborišča, je prisotnih veliko čustev, s katerimi moramo ravnati previdno.

³ Izsek iz pogovora z učiteljico ob evalvaciji programa za šole. Osebni zapiski avtorice prispevka, leto 2019.

⁴ Sporočilo je avtorica prispevka leta 2020 prejela po elektronski pošti.

⁵ Povratne informacije po vodenju, osebni zapiski avtorice prispevka.

⁶ Intervjuja je opravila avtorica v letu 2020.

Zaenkrat z vidika upravljavca kraja temačnega turizma KT Ljubelj zaradi interpretacije in vodenja programa ni bilo opaziti negativnih učinkov oz. omenjenih negativnih čustev. Drugi negativni učinki so lahko okoljski, povezani z rastjo števila obiskovalcev. Teh na območju KT Ljubelj zaradi majhnega števila obiskovalcev še ni čutiti. Ob morebitnem povečanju števila obiskovalcev bi bilo treba rednejše vzdrževanje prostora, vendar po vsej verjetnosti tako množičnega turizma na območju KT Ljubelj v bližnji prihodnosti ni pričakovati.

Po analizi obiskovalcev lahko sklepamo, da so motivi za obisk nekdanjega KT Ljubelj različni – v grobem lahko obiskovalce razdelimo na tri skupine, ki pa se med seboj prekrivajo in se ne izključujejo. Prva skupina so tisti, ki obišejo prostor z namenom spominjanja (prijatelji, sorodniki oziroma potomci žrtev). Pred 30 in več leti so v to skupino sodili tudi preživeli, tisti, ki so bili na Ljubelju zaprti. Druga skupina, ki na Ljubelju predstavlja največji delež obiskovalcev, so skupine, ki pridejo zaradi izobraževanja. To so šolske skupine, ki terensko izkušnjo vidijo kot dragocen del učnega načrta. Te skupine so izjemnega pomena, saj moramo mlajše generacije, ki bodo vedno manj neposredno povezane z zgodovino druge svetovne vojne, izobraziti o neprijetnih delih naše zgodovine. Na ta način se bodo iz preteklih dogodkov lahko učili za prihodnost. Zadnja skupina obiskovalcev so turisti, ki do območja KT Ljubelj pridejo naključno oziroma v sklopu širše turistične izkušnje.

Sklep

Temačni turizem danes ni več nepoznan pojem. V zadnjem času je zanimanje za obiskovanje krajev, povezanih s tragedijo, trpljenjem in smrtjo, naraslo. Temačni turizem je močno povezan s kulturnim in dediščinskim turizmom, a je posebna veja turizma. Čeprav ni blizu vsem ljudem, ima pomembno vlogo pri povezovanju preteklosti s sedanjostjo, saj pri obiskovalcih vzbudi čustva (žalost, jezo, veselje, krivdo, empatijo, hvaležnost) in ljudi spodbuja k razmišljanju o temni plati zgodovine in človeških dejanj. Pojem temačnega turizma se je pojavil iz potrebe po poimenovanju krajev, ki so turistično obiskani, a so zaznamovani z grozodejstvi, smrtjo ali trpljenjem. V Sloveniji področje temačnega turizma kljub splošnemu naraščanju povpraševanja po temačnem še ni podrobneje raziskano, a je o tem vseeno pisalo kar nekaj avtorjev (Kavrečič 2017, 2021; Veble 2017; Kužnik in Veble 2017; Šuligoj 2017; Kravanja 2018; Šuligoj in De Luca 2019). Vseeno je treba omeniti, da temačni turizem pri nas predstavlja še neodkrit potencial za razvoj različnih turističnih produktov. A z njimi je treba ravnati previdno. Z napačno interpretacijo lahko pride do neodobravanja ljudi, do občutka naslajanja nad trpljenjem in smrtjo drugega. Po drugi strani pa lahko temačni turizem pozitivno vpliva na lokalno in širše okolje, ustvarja kolektivno identiteto in skupen spomin. Zelo

pozitivno lahko vpliva na gospodarstvo, saj lahko v določeno okolje prinese zaslužek na več področjih in poveča obisk kraja, poleg tega pa ima pomembno izobraževalno funkcijo. Na primeru KT Ljubelj vidimo, da večina obiskovalcev pride z željo po izobraževanju, po spominjanju, nekateri želijo izkazati spoštovanje tistim, ki so tam trpeli. Vse to vpliva na boljše zavedanje samega sebe, preteklosti in temne plati človeštva, kar vodi v željo po reševanju konfliktov, da se zgodovina ne bi ponovila.

V preteklosti so se na slovenskih tleh odvijale številne vojne, zato najdemo kar nekaj potencialno zanimivih krajev temačnega turizma. Med najbolj poznanimi in obiskanimi sta že omenjena Muzej prve svetovne vojne v Kobaridu in Partizanska bolnica Franja. Kljub temu, da območje nekdanjega KT Ljubelj med ljudmi še ni dobro poznano, bi ga po Stonovi (2006) razporeditvi lahko šteli med najtemnejše kraje turizma v Sloveniji. V zadnjih letih se kaže večje zanimanje za obisk KT Ljubelj, še posebej ob omembah v medijih (ob vsakoletnih komemoracijah). KT Ljubelj ima velik potencial za razvoj temačnega turizma, saj je bilo to edino koncentracijsko taborišče pod upravo nacistične SS v Sloveniji. Zato je lahko edinstvena destinacija tako za prebivalce Slovenije kot tudi za tuje obiskovalce.

Ob pogovorih z obiskovalci lahko razbiramo različna mnenja o samem prostoru nekdanjega KT Ljubelj. Obiskovalci, ki si pridejo prostor in razstavo ogledat z vodnikom, so večinoma izjemno zadovoljni. Njihova pričakovanja so izpolnjena, kar je v veliki meri odvisno od interpretacije vodiča. Drugače pa na prostor gledajo individualni obiskovalci oziroma tisti, ki ne izkusijo vodenege ogleda po prostoru (oziroma se ustavijo le v spominskem parku in si ne ogledajo razstave). V spominskem parku so betonski temelji barak, lesene konstrukcije ni več, ostali so temelji nekdanje kuhinje, provizoričen krematorij je zunaj taborišča. V samem parku ni osebnih predmetov žrtev, ni plinskih celic (ker jih tudi ni bilo) in postavljenih barak. Obiskovalci, ki si ogledajo zgolj spominski park, imajo tako občutek neizpolnjenih pričakovanj. Pod pojmom »koncentracijsko taborišče« si mnogi predstavljajo Auschwitz, Dachau ali Mauthausen, kjer lahko vidijo prostore in osebne predmete, neposredno povezane z žrtvami.

Čeprav ima KT Ljubelj velik potencial, da postane destinacija temačnega turizma, se mora osredotočiti na vodene ogleda, kjer lahko obiskovalcem poda avtentično izkušnjo s pomočjo zgodb, fotografij in predmetov. Le tako je mogoče obiskovalcem ponuditi turistični produkt, ki bo predstavljal celostno izkušnjo temačnega turizma in predal pravilno sporočilo. Za povečanje obiska bi morali okrepiti promocijo omenjenega območja, hkrati pa se še bolj povezati s slovenskimi šolami, da bi te vključile obisk KT Ljubelj v učni program. K večjemu obisku bi zagotovo pripomogla tudi povezava z različnimi oddelki oz. fakultetami (oddelki za zgodovino, fakultetami za turizem), ki bi lahko to območje vključili v svoje raziskave.

Različni turisti imajo za obiskovanje temačnih krajev različne motive. Določeno destinacijo obiščejo bodisi zaradi spomina in spominjanja bodisi zaradi radovednosti, želje po odkrivanju novega, želje po novem znanju. Nekateri pa sledijo trendom potovanja in take kraje obiščejo predvsem zaradi vpliva svetovnih medijev. Prostori, povezani s smrtjo, tragedijo in trpljenjem, bodo vedno bolj vpeti v svetovni turistični sektor, zaradi česar bo še toliko pomembnejše, da turistični delavci in ostali, ki so vpeti v turizem, pridobivajo znanje in razumejo naravo takih prostorov. Le na ta način bodo vedeli, na kakšen način obiskovalcem predati pomembno sporočilo takih krajev – učimo se iz zgodovine, da se ne bo ponovila. Zgodovina druge svetovne vojne postaja vedno bolj oddaljena in kmalu to ne bo več nedavna zgodovina, vedno manj je preživelih in tudi vedno manj obiskovalcev bo s tem delom zgodovine neposredno povezanih. Vedno manj bo obiskovalcev iz prve skupine (prijateljev, sorodnikov oziroma neposrednih potomcev žrtev), zato bodo morali prostori nekdanjih koncentracijskih taborišč postati bolj turistične znamenitosti kot prostori spomina. Prav zato bo potrebnih vedno več raziskav v zvezi s temačnim turizmom in interpretacijo težke dediščine. Temačni kraji lahko neposredno podajajo izkušnjo z najbolj temno platjo človeške zgodovine in s tem spodbujajo kritično mišljenje, aktivno državljanstvo in razmišljanje o neprijetnih, težkih temah.

In kot o spominskih (memorialnih) muzejih pravijo v IC MEMO?⁷ »Odgovornost spominskih muzejev je, da varujejo dostojanstvo žrtev in da zagotovijo, da interpretacija spodbuja kritično in neodvisno razmišljanje o preteklosti.«

Literatura in viri

BLOM, Thomas: Morbid tourism: A postmodern market niche with an example from Althorpe. *Norwegian Journal of Geography* 54, 2000, 29–36.

BLAIR, Jayson: Tragedy turns to tourism at Ground Zero. *The Age*, 29. 6. 2002; <https://www.theage.com.au/world/tragedy-turns-to-tourism-at-ground-zero-20020629-gducga.html>, 1. 3. 2022.

CHARLET, Gaston: *Kaznilnica v snegu*. Ljubljana: Zavod Borec, 1966.

DURKHEIM, Émile: *Vzgoja in sociologija*. Ljubljana: Krtina, 2009.

FALLON, Paul in Peter Robinson: 'Lest we forget': a veteran and son share a 'warfare tourism' experience. *Journal of Heritage Tourism* 12/1, 2016, 1–15.

HODGKINSON, Sarah: The concentration camp as a site of 'dark tourism'. *Voyages mémoriels* 116, 2013, 22–32; <https://doi.org/10.4000/temoigner.272>, 1. 3. 2022.

7 Citat iz nagovora ob odprtju desetega srečanja IC MEMO (združenje memorialnih muzejev ICOM) v Parizu oktobra 2011.

JAN, Rado: *Koncentracijsko taborišče KL Natzweiler-Struthof in podružnica Ste-Marie-aux-Mines*. Ljubljana: Zveza združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije, Komisija za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma, 1996.

KANG, Eun-Jung, Noel Scott, Timothy J. Lee in Roy Ballantyne: Benefits of visiting a 'dark tourism' site: The case of the Jeju April 3rd Peace Park, Korea. *Tourism Management* 33/2, 2012, 257–265.

KAVREČIČ, Petra: 'Sacro Pellegrinaggio:' Visits to World War I memorials on the Soča/Isonzo Front in the inter-war period. *Etnološka Tribina* 47/40, 2017, 141–160.

KAVREČIČ, Petra: Dediščina prve svetovne vojne: Komemorativne prakse veteranov na območju nekdanje soške fronte leta 1925. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 61/1, 2021, 5–16.

KOMELJ, Ivan: Varstvo etnoloških spomenikov v luči razvoja spomeniškovarstvene zakonodaje in ideologije varstva. *Varstvo spomenikov. Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva* XXVI, 1984, 39–46.

KOŠAK, Dora: »Postoj popotnik, spomni se zločina.« *Zgodovina ureditve spominskega mesta bivšega koncentracijskega taborišča na Ljubelju*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2009.

KRAVANJA, Boštjan: Dediščina soške fronte kot izhodišče za razmislek o sodobnih pristopih k dediščinski politiki. *Etnolog* 28, 2018, 105–122.

KUŽNIK, Lea in Boža Grafenauer: Temačne zgodbe turističnih destinacij v svetu in na Slovenskem. V: *Konferenčni zbornik, 34. Mednarodna konferenca o razvoju organizacijskih znanosti 25.-27. marec 2015, Portorož*. Kranj: Moderna organizacija, 2015, 561–568.

KUŽNIK, Lea in Nina Veble: Dediščina z območja občin Brežice in Krško kot osnova za razvoj temačnega turizma. *Etnolog* 27, 2017, 143–160.

LENNON, J. John in Malcolm Foley: JFK and Dark Tourism: A Fascination with Assassination. *International Journal of Heritage Studies* 2/4, 1996, 198–211.

LENNON, J. John in Malcolm Foley: *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. London, New York: Continuum, 2000.

LIGHT, Duncan: Progress in Dark Tourism and Thanatourism Research: An Uneasy Relationship with Heritage Tourism. *Tourism Management* 61, 2017, 275–301.

LIYANAGE, Sherry, Andres J. Coca-Stefaniak in Raymond Powell: Dark destinations – Visitor reflections from a holocaust memorial site. *International Journal of Tourism Cities* 1/4, 2015, 282–298.

MARTINI Annaclaudia in Dorina Maria Buda: Dark tourism and affect: framing places of death and disaster. *Current Issues in Tourism* 23/6, 2018, 679–692.

MILES, William F. S.: Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism. *Annals of Tourism Research* 29/4, 2002, 1175–1178.

MOUTINHO, Luiz: *Strategic Management in Tourism*. Wallingford: CABI, 2000.

NIEMELÄ, Titta: *Motivation Factors in Dark Tourism. Case: House of Terror*. Diplomsko delo. Lahti, Finska: LAB University of Applied Sciences, 2010.

OSTRMAN RENAULT, Tanja: Interpretacija pokopališč kot del turistične ponudbe: primer dobre prakse. *Mednarodno inovativno poslovanje = Journal of Innovative Business and Management* 10/1, 2018.

PREDALIČ, Nataša: Ljubelj 2019. *Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije*, 8. 6. 2019; <https://www.zzb-nob.si/aktualno/2769>, 26. 12. 2021.

ROBB, Erika M.: Violence and Recreation: Vacationing in the Realm of Dark Tourism. *Anthropology and Humanism* 34/1, 2009, 51–60.

ROBINSON, Neil: It May Be Macabre, but Dark Tourism Helps Us Learn from the Worst of Human History. *The Conversation*, 15. 6. 2016; <https://theconversation.com/it-may-be-macabre-but-dark-tourism-helps-us-learn-from-the-worst-of-human-history-60966>, 1. 2. 2022.

ROJEK, Chris: *Ways of escape*. Basingstoke: Macmillan, 1993.

ROLFES, Manfred: Poverty Tourism: Theoretical Reflections and Empirical Findings Regarding an Extraordinary Form of Tourism. *GeoJournal* 75/5, 2010, 421–442.

ROMŠAK, Jože: Koncentracijsko taborišče Ljubelj in okoliško prebivalstvo. V: Taja Kramberger in Jana Babšek (ur.), *Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije*. Tržič: Tržiški muzej, 2016, 85–91.

SEATON, Anthony: Guided by the Dark: From Thanatopsis to Thanatourism. *International Journal of Heritage Studies* 2/4, 1996, 234–244.

SHARPLEY, Richard: Shedding Light on Dark Tourism: An introduction. V: Richard Sharpley in Philip R. Stone (ur.), *The darker side of travel, the theory and practice of dark tourism*. Bristol: Channel View Publications, 2009, 3–22.

SMITH, Valene L. in William R. Eadington: *Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.

Spletni vir 1: Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau; <http://auschwitz.org/en>, 21. 12. 2021.

Spletni vir 2: Odlok o razglasitvi območja Taborišča Ljubelj za kulturni spomenik državnega pomena, 2014. Uradni list RS, št. 21/14; <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODLO1756>, 26. 12. 2021.

Spletni vir 3: About Holocaust: <https://aboutholocaust.org/en/facts/what-happened-to-the-nazi-concentration-and-death-camps-after-1945>, 26. 12. 2021.

Spletni vir 4: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1999-01-3834>, 26. 12. 2021.

Spletni vir 5: Commission of the European Communities – Eurostat, Organisation for Economic Co-operation and Development, World Tourism Organization in United Nations Statistics Division: Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework, 2001; https://unstats.un.org/unsd/publication/SeriesF/SeriesF_80e.pdf, 6. 2. 2022.

STONE, Philip R.: A Dark Tourism Spectrum: Towards a Typology of Death and Macabre Related Tourist Sites, Attractions and Exhibitions. *Turizam* 54/2, 2006, 145–160.

STONE, Philip R.: Dark tourism experiences: Mediating between life and death. *Tourist experience: Contemporary perspectives*, 2011, 21–27.

STONE, Philip R.: Dark tourism as »mortality capital«: The Case of Ground Zero and the Significant Other Dead. *The contemporary tourist experience: Concepts and consequences* 2012, 30–45.

ŠULIGOJ, Metod: Bright and Dark Sides of Dark Tourism in Slovenia. V: *Book of Proceedings of Fourth Congress of Geographers of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 17.–19. 11. 2016*. Sarajevo: Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, 2017, 799–809.

ŠULIGOJ, Metod in Kristina De Luca: Raziskovanje temočnega turizma. Metodološki pristopi in raziskovalne perspektive. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 59/2, 2019, 80–91.

TARLOW, Peter E.: Dark tourism: the appealing 'dark side' of tourism and more. V: Marina Novelli (ur.), *Niche tourism: Contemporary issues, trends and cases*. Oxford: Butterworth-Heinemann, 2005, 47–58.

TILDEN, Freeman: *Interpreting Our Heritage, 3rd ed.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1977.

TIŠLER, Janko in Jože Rovšek: *Mauthausen na Ljubelju: Koncentracijsko taborišče na slovensko-avstrijski meji*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 1995.

VAN DEN BERGHE, Pierre L.: *The quest for the Other*. Seattle, London: University of Washington Press, 1994.

VEBLE, Nina: *Temačni kraji in zgodbe občin Brežice in Krško kot osnova za razvoj temočnega turizma*. Magistrsko delo. Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, 2017.

VODOPIVEC, Karmen: *Kultura popotništva*. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2004.

WEBBER, Jonathan: Personal Reflections on Auschwitz Today. V: Teresa Świebocka, Jonathan Webber in Connie Wilsack (ur.), *Auschwitz: A History in Photographs*. Bloomington: Indiana University Press, 1992, 281–291.

ZVKD Kranj: Kmetijsko zemljiška skupnost občine Tržič, mapa III-116/1984, 1984.

Difficult Heritage and Dark Tourism: the Case of the Ljubelj/Loibl Concentration Camp

Dark tourism is a growing subset of cultural tourism, and has been defined as the act of travelling to sites, attractions and exhibitions connected to death, disaster, suffering or the seemingly macabre. Concentration camps are some of the darkest sites of dark tourism. Quite a few sites in Slovenia have dark tourism potential; one of these, the Ljubelj/Loibl Concentration Camp, was a Nazi concentration camp during World War II that existed from 1943 to 1945. It was an outer unit of Mauthausen, a central concentration camp in Austria. Prisoners in the Ljubelj/Loibl Concentration Camp laboured on the construction of a tunnel through the Karawanks, to shorten the way from Austria to the seaside. They were exposed to daily terror, hunger and extreme violence. After the war, much material from the camp was stolen, and its grounds were in the middle of a highly guarded border area where free movement was strongly forbidden. In the 1950s people became interested in memorial heritage there. The area of the former concentration camp became a place of memory and in 1991, the Museum of Contemporary History Ljubljana staged an exhibition in a nearby basement. In 2021, the Tržič Museum renovated the museum unit and set up a new exhibition with modern interpretations, objects, photographs, testimonies and a short documentary film. The site of the former Ljubelj/Loibl Concentration Camp thus has extensive potential in becoming a wider destination of dark tourism, and its number of visitors has been steadily growing over the last three years. The majority are school groups exploring recent history. The purpose of school visits is to pass on knowledge to the younger generations, so they can learn about the dark parts of history and recognise important human values. This can be accomplished through good interpretation; with proper respect towards the casualties and emphasis on the message – we must know difficult history so that we do not forget, or worse, repeat it.

TURISTIČNA MUZEOGRAFIJA: (NE)KOMUNIKATIVNOST MUZEJSKEGA IN TURISTIČNEGA SEKTORJA

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 4. 1. 2022

Izveček: Turistična muzeografija, kot podpodročje aplikativne muzeologije, je v muzeološki in kulturno turistični teoriji še ne raziskano področje. V kvalitativno raziskavo je bilo vključenih enajst muzejev in enajst organizacij, zadolženih za razvoj turizma. Raziskava prikazuje aktualne razmere v (ne)komunikativnosti dediščinskega in turističnega sektorja ter opozarja na razvojne priložnosti. Izpostavljen je tudi pomen kulturnega in kreativnega turizma za razvoj celostnih muzejskih doživetij.

Ključne besede: turistična muzeografija, muzeji, muzeologija, kulturni turizem, kreativni turizem, Slovenija

Abstract: As a subfield of applied museology, tourism museography is a yet unexplored area in museological and cultural tourism theory. Thus, eleven museums and eleven organizations responsible for tourism development were included in a qualitative research. The research demonstrates the current (un)communicative nature of relations between the sectors of heritage and tourism, and draws attention to developmental opportunities. The importance of cultural and creative tourism for the development of holistic museum experiences is also illuminated.

Keywords: tourism museography, museums, museology, tourism, cultural tourism, creative tourism, Slovenia

Uvod

Sodobne družbe in novi muzeji šibijo stare utečene definicije ter vzpostavljajo nujno po njihovih redefinicijah, kot odrazu novih izzivov, poslanstev in vlog muzejev v 21. stoletju. Tega se zaveda tudi Mednarodni muzejski svet (ICOM), ki je leta 2018 pozval k razmisleku in sprejetju nove definicije muzeja. Ni bila potrjena, zato v veljavi ostaja definicija iz leta 2007, ki se glasi: »Muzej je nepridobitna, stalna ustanova v službi družbe in njenega razvoja, odprta za javnost, ki pridobiva, hrani, raziskuje, posreduje in razstavlja snovno in nesnovno dediščino človeštva in okolja za namene izobraževanja, preučevanja in uživanja« (Spletni vir 1). Predlagana novejša definicija, ki je povzročila precej nemira med muzejskimi eksperti, je obsežnejša in predpisuje še bolj specifične družbene učinke in rezultate:

Muzeji so demokratični, vključujoči in polifoni prostori za kritičen dialog o preteklosti in prihodnosti. Ob priznavanju in reševanju konfliktov in izzivov sedanjosti hranijo artefakte in primerke v zaupanju za družbo, varujejo raznolike spomine za prihodnje generacije in zagotavljajo enake pravice in enak dostop do dediščine za vse ljudi. Muzeji niso za dobiček. So participativni in pregledni ter delujejo v dejavnem partnerstvu z različnimi skupnostmi in zanje, da zbirajo, ohranjajo, raziskujejo, interpretirajo, razstavljajo in krepijo razumevanje sveta, s ciljem prispevati k človekovemu dostojanstvu in socialni pravičnosti, globalni enakosti in blaginji planeta. (Spletni vir 2)

Muzeji kot služabniki skupnega spomina predstavljajo platformo za kontemplacijo naše preteklosti s pogledom v prihodnost, zato se kritiki definicije (Fraser 2019) zavze-

majo za bolj aktivistično vlogo muzejev, odpravljanje preteklih krivic, za bolj vključujočo in okoljsko odgovorno globalno kulturo. Sodobni muzej 21. stoletja je »usmerjen v prihodnost, je generator kulture, vednosti in znanja, v dobro sonaravnega trajnostnega razvoja« (Gačnik 2004b: 202). Je pobudnik družbenih sprememb, prizadeva si za blagostanje lokalne skupnosti in vse skupine znotraj nje predstavlja enakovredno (Black 2010: 132).

Povsod po svetu se povečuje zanimanje in ozaveščenost za kulturno dediščino, saj je danes zagotavljanje in dostop do informacij lažji in hitrejši (Bassa 2019: 81), kar je priložnost in odgovornost za tesnejše povezovanje z mladimi na vseh ravneh. Zaposleni v muzejih se zavedajo, da morajo za publiko tekmovali ne zgolj z drugimi kulturnimi atrakcijami, kot so kmetije, vrtovi, historične posesti/stavbe (Richards 2016: 2), temveč tudi z drugimi ponudniki prostočasnih aktivnosti, kot so tematski parki, nakupovalni centri, kinematografi, gledališča, izobraževalni centri, ponudniki interneta in televizije ter športni in sprostitveni centri (Minghetti, Moretti in Micelli 2001: 133). Iz tega razloga si muzeji prizadevajo razvijati visokokakovostna izobraževalna, družabna, rekreacijska in participativna doživetja, ki vključujejo tudi digitalne medije (Black 2016a: 268). Ključen del muzejske in kulturno turistične izkušnje soustvarjajo tudi muzejska restavracija oz. kavarna, muzejska trgovina, dvorana za predavanja in film ter drugi prostori, ki skupaj ustvarjajo okolje za socialno interakcijo, pogovor, sprostitev, sodelovanje in soustvarjanje (Black 2016b: 9). Muzeji so ključni deležniki v kulturnem turizmu, saj predstavljajo pomembno vez med preteklostjo in sedanjostjo (odražajo spremembe in kontinuiteto v

* Aleš Gačnik, dr. etnologije, docent, Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Katedra za kulturni turizem, vodja Centra za gastronomijo in kulturo vina; ales.gacnik@fts.upr.si.

tradicionalnih kulturnih vrednotah) ter na ta način aktivno sodelujejo pri oblikovanju identitete turistične destinacije (Ambrose in Paine 2006: 5) in njene atraktivnosti.

Porast števila turistov kot muzejskih obiskovalcev ne prinaša zgolj več finančnih sredstev, temveč vpliva tudi na ugled muzejev, jim omogoča boljše pozicioniranje na trgu ter posredno tudi ponazarja njihovo pomembnost in relevantnost (UNWTO 2018: 81). Kot je zapisano v UNESCO-vem priporočilu o varstvu in promociji muzejev in zbirk, njihove raznolikosti in vlogi v družbi so »muzeji lahko gospodarski akterji v družbi in prispevajo k dejavnostim, ki ustvarjajo dohodek.« S svojim delovanjem »sodelujejo v turističnem gospodarstvu in s produktivnimi projekti prispevajo h kakovosti življenja v skupnostih in regijah, v katerih se nahajajo« (UNESCO 2017: 3). Uspešno sodelovanje temelji tudi na sodelovanju muzejev s turističnimi agencijami, z gostinsko-hotelirskim sektorjem in z drugimi deležniki v destinaciji (Mavragani 2018: 38). Za muzeje je zelo pomembno snovanje strateških partnerstev, ki omogočajo povezovanje različnih produktov in storitev v pakete (Hausmann 2007: 179) oz. v integralne turistične programe in storitve. Žal pa se muzeji in turistični sektor srečujejo tudi z nekaterimi konflikti, ki otežujejo vzpostavitev partnerstva, temelječega na medsebojnem zaupanju, produktivnem dialogu in strmenju k skupnim ciljem (Black 2016a: 263). Prav nič drugače ni tudi v Sloveniji, kar je razberljivo iz pričujoče raziskave, v kateri vpeljujemo izraz turistična muzeografija.

Proučevanje muzejsko turistične (ne)komunikativnosti, odnosov in različnih oblik sodelovanj med muzeji in turizmom v času, ko je »virus [...] ustavil naša življenja, potrošništvo, promet in s tem onesnaževanje planeta, [...] turizem, potovanja, druženja« (Poljak Istenič idr. 2020: 99) se morda na prvi pogled lahko zdi pretirano ambiciozno. A kljub temu, da so bili muzeji zaradi izrednih okoliščin prisiljeni zapreti vrata, moramo izpostaviti, da so uspešno »preselili svoje dejavnosti na splet in iskali nove načine interakcije z obiskovalci« (Poljak Istenič idr. 2020: 94).¹

Kljub temu, da je raziskava potekala v času, ki ga je na globalni ravni zaznamoval omenjeni virus, pa vpliv le – tega na muzejsko turistično (ne)komunikativnost ni predmet pričujoče raziskave, bi pa to lahko in moral biti v kakšnih prihodnjih raziskavah. S pričujočo raziskavo v ospredje izpostavljamo odnose in oblike povezovanj oz. (ne)komunikativnosti muzejskega in turističnega sektorja na lokalni, regionalni in državni ravni, ki temeljijo na kritičnem pregledu virov in literature z vidika analiziranja razmerij

in odnosov med muzeji in turizmom. Med glavna raziskovalna vprašanja lahko izpostavimo aktualna prepoznavanje (ne)komunikativnosti med obema sektorjema, na osnovi katerih lahko prepoznavamo tako priložnosti, kot tudi nevarnosti takšnega povezovanja, kot osnov za oblikovanje bodočih kulturno-turističnih politik, vizij muzealstva in turizma. Raziskovalni vprašanja sta povezani tudi s tem, ali lahko slovenski muzeje in galerije obravnavamo kot turistične atrakcije, če le-ti ne predstavljajo primarnega motiva turistov za obisk izbrane destinacije. Vprašujemo se tudi, ali lahko koncepta in principi kulturnega in kreativnega turizma pripomorejo k večji medsebojni komunikativnosti.

Raziskava je bila v metodološkem pogledu v večinski meri zasnovana še pred izbruhom pandemije. Potekala v daljšem časovnem obdobju in je temeljila na metodi samostojnega opazovanja z udeležbo na ogledu različnih tipov muzejev, muzejskih razstav in muzejskih projektov (zlasti na Štajerskem, v Posavju, Ljubljani, Krasu, Primorskem) v obdobju zadnjih petih let, na izvedbi polstrukturiranih intervjujev med aprilom in majem 2020, v katere je bilo vključenih enajst muzejev in enajst organizacij, ki so zadolžene za razvoj turizma na različnih ravneh.² Sodelovali so trije nacionalni muzeji, trije regionalni muzeji, dva mestna muzeja, trije specializirani muzeji, Slovenska turistična organizacija (STO), tri regionalne razvojne agencije (RRA) in sedem lokalnih turističnih organizacij (LTO). Dodatni polstrukturirani intervjuje in pogovori s predstavniki štirih različnih tipov muzejev (nacionalni, dva regionalna, en specializiran) in treh predstavnikov s področja turističnega gospodarstva (na lokalni in regionalni ravni) so bili izpeljani v obdobju med junijem 2021 in januarjem 2022. Raziskava je temeljila tudi na analizah različnih razvojnih strategij, zlasti tistih s področja kulturnega turizma, kot tudi na spremljanju komuniciranja muzejev preko družbenih omrežij in izbranih spletnih strani, kar pa ni direktno povezano s predmetom te raziskave.

Med omejitvami raziskave lahko izpostavimo manko komparativnega pogleda na muzejsko-turistično (ne)komunikativnost in sodelovalnost z izbranimi državami (sprva v Evropi), pa tudi manko večje stopnje vključenosti analiz spletnih strani in uporabe družbenih medijev med izbranimi muzejskimi in turističnimi deležniki, kar pa je lahko predmet samostojnih raziskav.

2 V raziskavi smo upoštevali različne tipe muzejev in turističnih deležnikov na različnih ravneh (lokalna, regionalna, nacionalna). Upoštevano je bilo načelo regionalne oz. teritorialne pokritost, kot tudi različni tipi profesionalcev v izbranih institucijah (od vodstvenega kadra, PR služb, do tistih, ki so odgovorni za razvoj in komunikacijo z obiskovalci). Ker več kot polovica vključenih deležnikov ni želela, da jih navajamo z imeni in priimki (niti z inicialkami). NedoVOLILO za navajanje izjav vključenih informatorjev (pod tem izrazom navajamo tako osebe moškega, kot ženskega spola) lahko razumem le v kontekstu nekakšnega strahu pred kritičnim izpostavljanjem in potencialnimi sankcijami »nadrejenih«, kar je zaskrbljujoče. Zbrani podatki se hranijo pri avtorju članka.

1 Izpostavimo lahko odlično zamišljeno, izpeljano in odmevno akcijo Slovenskega etnografskega muzeja, ki je pozval k zbiranju vicev na temo virusov, epidemije, ukrepov in odnosov v družbi v času bolezni Covid-19. S tem je opozoril na pomen tovrstnih zbirateljskih politik, zbirk, na ohranjanje nesnovne kulturne dediščine na Slovenskem, kar prispeva k še večjemu ugledu, komunikativnosti in vizibilnosti muzeja.

Raziskovalni kontekst

Kulturni turizem

Heterogenost, multidisciplinarnost in medsektorsko delovanje kulturnega turizma³ se kaže v množstvu različnih definicij, tako različnih avtorjev, kot globalnih institucij. Med njimi izpostavljamo eno s sektorja turizma in drugo z dediščinskega področja. Najpogosteje navajana definicija Svetovne turistične organizacije iz leta 2017 (UNWTO) definira kulturni turizem kot obliko turistične aktivnosti, pri kateri turistu osrednjo motivacijo predstavljajo učenje, odkrivanje novega, doživetje ter izkustvo snovnih in nesnovnih kulturnih atrakcij/produktov v turistični destinaciji. Te atrakcije/produkti se ponašajo s skupkom razločevalnih materialnih, intelektualnih, duhovnih in čustvenih posebnosti družbe, ki zajemajo umetnost in arhitekturo, zgodovino in kulturno dediščino, kulinarično dediščino, literaturo, glasbo, kreativne industrije in sodobne lokalne skupnosti z njihovim načinom življenja, sistemi vrednot, prepričanji in tradicijami (Spletni vir 3). UNESCO-va definicija je najkrajša in govori o »razločujočem tipu turizma, ki upošteva kulturo drugih narodov« (Spletni vir 4).-

Kulturni turizem ne smemo razumeti kot modni pridevniški turizem, ampak kot koncept in proces, kar se kaže v dveh izrazito različnih pristopih v razumevanju, raziskovanju in interpretacijah kulturnega turizma. Prvi se opira na izbrane kulturne teorije v poljih različnih disciplin, kot so zgodovina, antropologija, sociologija kulture, kulturna geografija, filozofija, kulturni študiji, ki obravnavajo kulturni turizem multidisciplinarno, holistično in podmeno. Drugi, večinski pristop v polju turističnih študijev je poslovni, upravljalški in tržni, turizem prevladujoče razume kot industrijo, ekonomsko panogo in parcialni fenomen (Weber, Hrobat Virloget in Gačnik 2021: 17). Prvi izpostavlja kulturo kot proces in drugi kot produkt. Muzeje, kot ikone dediščinskega turizma, kot ene izmed vej kulturnega turizma, je potrebno raziskovati v obeh kontekstih, pri čemer dajemo v raziskavi več poudarka na razumevanju muzejev kot turističnega produkta.

Turistična muzeografija

Turistično muzeografijo⁴ lahko v sistemu in strukturi muzeologije obravnavamo v kontekstu muzeografije (Stransky 1995: 9) oz. aplikativne muzeologije. Peter van Mensch je že pred desetletji prepoznal težnjo k delitvi specialne muze-

ologije na serijo različnih muzeologij, kot npr. »etnografska muzeologija«, »zgodovinska muzeologija«, »umetnostna muzeologija«, »literarna muzeologija«, »zoomuzeologija«, »antropomuzeologija« in »etnomuzeologija« (Mensch 1992: 64–65, 277–281). Med tovrstne specializirane muzeologije bi lahko uvrstili tudi do sedaj še ne definirano in opredeljeno turistično muzeografijo, ki vzpostavlja interesni presek med turizmom in muzealstvom skozi kritično opisovanje in pojasnjevanje njunih medsebojnih razmerij, predvsem z vidika razumevanja kulture kot turističnega produkta. Z vidika metodologije turistične muzeografije le-ta temelji tako na metodoloških usmeritvah in opredelitvah muzeologije, kot kulturnega turizma. Kljub izpostavljenim usmeritvam v etnografsko deskriptivnost in analiziranja muzejsko-turistične sedanjosti je turistična muzeografija usmerjena v načrtovanje razvoja, kar bi v kontekstu štirih temeljnih funkcij (etnološke) muzeologije sodilo znotraj razvojne funkcije (ob raziskovalni, varstveni in komunikacijski), kar se odraža v aplikativnosti in strateških razvojnih usmeritvah vključevanja dediščine in kulture v razvoj (Gačnik 2004a: 43), tudi turistični. Turistično muzeografijo bi lahko opredeljevali tudi znotraj koncepta neoetnografije (Gačnik 1995a) ali turistične etnografije (Kuret 1961a),⁵ v širšem kontekstu pa tudi kot povezovanje dediščine (folklore) in turizma, saj so folklorne posebnosti in zanimivosti važen privlačen element za turizem, kot je menil Franjo Baš (1958). Turizem je opredelil kot gospodarsko in kulturno dejavnost. »Priroda, promet in gostinstvo so temelji gospodarskega, prosveta in omika pa del kulturnega turizma« (Baš 1958: 145), kar nas v kontekstu kulturnega turizma vodi k razumevanju kulture kot procesa, saj se po Bašu kulturni turizem razrašča v vedno širše gibanje za spoznavanje ljudi in zemlje z njeno preteklo in sedanjo omiko, kar kulturni turizem opredeljuje kot eno najstarejših zvrsti turizma.

Prizadevanja na področju medsektorskega sodelovanja

Dvojnost pogledov na povezovanja muzejskega in turističnega sektorja se kaže v muzejsko-centričnih ali turizmo-centričnih pogledih na muzeje, kot tudi na turizem. Operativni načrt trženja kulturnega turizma 2018–2020 (ONKULT) (Petek idr. 2017: 101) in Strategija razvoja in trženja kulturnega turizma 2009–2013 (SRTKT) (Lebe idr. 2009: 48) izpostavljata nepovezanost slovenskega turističnega gospodarstva in kulture. ONKULT med ključne šibkosti kulturnega turizma na Slovenskem izpostavlja še nepovezanost ponudbe na področju kulturnega turizma, slabo prepoznavnost Slovenije kot destinacije kulturnega turizma ter problematiko kadra. SRTKT (Lebe idr. 2009: 85–87) se

3 Dileme o kulturnem ali nekulturnem turizmu je že pred desetletjem razjasnila in pojasnila Lebe (2008: 28–33).

4 Z raziskavo vpeljujemo izraz turistična muzeografija v kontekstu sistema in strukture muzeologije, ki pa ga je potrebno analizirati tudi z vidika koncepta kulturnega turizma v samostojnem članku, saj predmet le-tega ni bil povezan s predstavitvijo koncepta turistične muzeografije, kot novega termina na področju muzeoloških raziskav.

5 Kuret uporablja izraz turistična etnografija za poimenovanje nedatirane skripte Turistična etnografija iz leta 1961, ki pa je vsebinsko enaka Kuretovemu Slovenskemu narodpisnemu gradivu za turistično propagando iz leta 1961(b).

podrobneje posveča tudi muzejem in stanju odnosov med obema sektorjema. Izpostavlja netržno naravnost muzejev, tradicionalne pristope in način razmišljanja, problematiko netočnih podatkov o muzejskih obiskovalcih, skromno dodatno muzejsko ponudbo, problematiko v zvezi s prijavljanjem muzejev na razpise, problematiko pomanjkanja sredstev in kadra v muzejih, omejeno komuniciranje muzejev s publiko, povezovanje muzejev s turističnimi deležniki le v manjših krajih, problematiko nepoznavanja turističnih deležnikov oz. njihovih vlog v kraju in drugo.

Vprašanju povezovanja muzejskega in turističnega sektorja so se posvečali muzealci, ne pa tudi deležniki s področja turizma. Devetdeseta leta prejšnjega stoletja so bila obdobje, v katerem so muzeji na Slovenskem postali komunikativnejši, dostopnejši in družbeno odgovornejši, kar je odraz povečanega muzeološkega znanja med muzealci ter drugačne miselnosti in pogledov na vlogo muzejev v sodobnih družbah. Muzeji začnejo nagovarjati širšo javnost (Gačnik 1997: 86), kar se odraža v drznejših muzejskih razstavah in muzeoloških projektih. Velik razvojni korak v muzejski komunikativnosti, ki pa se v večji meri še ne odraža v povezovanjih s turističnim sektorjem.

Vse večje zavedanje pomena muzejske odprtosti ter povezovanja muzejskega in turističnega sektorja je bilo izpostavljeno na zborovanju Slovenskega muzejskega društva v Bohinju leta 1999 (Hudales 2008: 254, 259–260) ter v Portorožu leta 2005 (Trobec Zadnik, Smrekar in Rebolj 2005, Hudales 2008: 235). Na globalni pomen strateškega razvojnega povezovanja muzejskega in turističnega sektorja je opozorila tudi tema mednarodnega muzejskega dne v letu 2009 z naslovom *Muzeji in turizem* ter tiskovna konferenca z omizjem slovenskega odbora ICOM z naslovom *Perspektive muzejskega turizma v Sloveniji*. Na slednjem so bile predstavljene možnosti za razvoj, intenzivnejše povezovanje med muzeji in turističnim sektorjem ter dosedanja praksa in izkušnje na tem področju. Tema »Muzeji in turizem« je bila istega leta tudi nosilna tema Poletne šole muzeologije v Piranu, na kateri je Sebastjan Weber izpostavil aktualno vprašanje »muzeji v turizmu ali turizem v muzejih?« kot »dva nasprotujoča si tabora z vsak svojim razumevanjem in podajanjem vsebine ali morda še neodkrit diamant vzajemnega sodelovanja, ki samo čaka, da ga nekdo že končno opazi?« (2009: 79).

Muzejsko opreznost v povezovanju s sektorjem turizma izpostavlja Železnik (2007: 21), češ da se »muzeji v svojih vsebinah ne smejo podrediti poenostavljanju in potrošniški kulturi, temveč morajo ostati varuhi zgodovinskega spomina ter posredovalci znanja,« kar lahko razumemo kot nekakšen »prastrah« muzealcev, ki je v večji meri prisoten še danes, pa ne le med muzealci in konzervatorji, ampak tudi med raziskovalci. Kljub temu opozarja Hudales (2008: 242), da eno izmed znanj, ki jih potrebuje muzejski delavec predstavlja tudi »poznavanje sodobnih vlog muzejev [...] na področju turizma in kulture prostega

časa ter na področju marketinške-komercialne naravnosti muzejev,« kar lahko razumemo kot odraz adaptacije sodobnih muzeoloških spoznanj v vsakdanjo muzejsko prakso. Verena Vidrih Perko vidi priložnost v »implementaciji dediščinskih znanj v kreativno in turistično kulturno industrijo«, saj to razume kot »obogatitev vsebin na izvirni in regionalno značilen način, kar posredno spodbuja zanimanje družbe za dediščino« (2016: 121).

Želja po uspešnem sodelovanju med muzeji in turističnim sektorjem je izpostavljena v Zborniku Slovenskega muzejskega društva iz leta 2019, kjer so predstavljeni primeri povezovanja muzejev in turizma na Slovenskem. Muzejski delavci se zavedajo pomena kulturnega turizma, a so vseeno previdni v odnosu do turističnih delavcev, saj lahko ti, po njihovih besedah »uberejo bližnjice na račun kulturne dediščine« (Vidrih Perko, Terčon in Bonin 2019: 11). Zaskrbljenost je odraz slabega poznavanja in razumevanja različnih zvrsti turizma, ki je že pred desetletji postal izrazito multidisciplinarna panoga, kjer v ospredju ni le ekonomski pristop, ampak tudi izkustvena ekonomija oz. ekonomija doživetij. Koncept, ki sta ga že pred desetletji razvila B. Joseph Pine II in James H. Gilmore (1998), vpliva na razvoj muzejskih konceptov (Jelinčič in Jelinčič 2021), na komuniciranje dediščine, kot tudi na razvoj trajnostnega turizma.

Stanje muzejsko-turistične (ne)komunikativnosti

Turisti so vse pomembnejši in zaželen segment muzejske publike. So samostojna ciljna skupina, ki je vključena v komunikacijsko strategijo muzeja. Nekateri nacionalni muzeji turiste kot skupino dodatno segmentirajo glede na domače ali tuje turiste, državo, iz katere prihajajo in njihovo starost. Eden izmed njih podatke o turistih pridobiva s posebnimi anketami, ki poleg informacije o narodnosti turista priskrbijo tudi informacijo o tem, kje je turist izvedel za muzej. Regionalni in lokalni muzeji pozornost posvečajo predvsem temu, iz katerih držav turisti prihajajo (organizirano ali kot individualni obiskovalci). Različnost v vodenju evidenc med posameznimi muzeji vodi v stihijski odnos do razumevanja muzejskih obiskovalcev, zato je z vidika razvoja muzejskih komunikacij pomembno poenotenje standardov zbiranja podatkov, tudi zavoljo njihove medsebojne primerljivosti.

Tako kot ne moremo razumeti konceptov kulturnega turizma brez raziskovanja profila kulturnih turistov in njihovih motivacij, tako tudi ne moremo razumeti razmerja med muzejskim in turističnim sektorjem brez proučevanja muzejsko-turistične publike. Muzeji jo beležijo, analizirajo in interpretirajo na različne načine in pri tem delijo muzejsko publiko na muzejske obiskovalce in turiste. Velika večina muzejev zbira in obdeluje podatke o obiskovalcih ter na podlagi tega snuje komunikacijske in razvojne strategije. Prepoznavajo ciljne skupine ter v skladu s tem oblikujejo svoje produkte oz. programe ter tudi preverjajo kakovost storitve oz. zadovoljstvo obiskovalcev z anketnimi vpra-

šalniki, knjigo vtisov⁶ ter osebnim stikom. Kot pomemben način pridobivanja povratnih informacij o zadovoljstvu obiskovalcev je izpostavljeno tudi ocenjevanje muzeja po spletnih platformah, kot so Facebook, Instagram, TripAdvisor in Google, ki bodo v prihodnje, tudi ob vseh drugih razpoložljivih turističnih platformah, zaznamovale prihodnost muzejev in kulturnega turizma. Muzeji poskušajo nagovarjati turiste po čim bolj raznolikih kanalih, večinoma brezplačnih, zaradi pomanjkanja sredstev, vse bolj pa informatorji iz muzejev izpostavljajo tudi pomen digitalnega komuniciranja.

V muzejih so turistom na ogled stalne in občasne razstave s spremnimi napisi in vodenji v več tujih jezikih, v uporabi pa so tudi večjezični avdio vodiči, QR kode, razstavniki katalogi, publikacije, tiskovine in plakati (večinoma v angleškem jeziku). V ponudbi redkih muzejev zasledimo programe in delavnice, posebej prilagojene turističnim agencijam oz. organiziranim turističnim skupinam, kar odraža paketno turistično storitev, zlasti v regionalnih, lokalnih in specializiranih muzejih. Komunikativnost muzejev in večja turistična usmerjenost se kaže pri dveh nacionalnih muzejih, vse bolj pa tudi pri nekaterih regionalnih, ki turističnim vodnikom omogočata specializirana izobraževanja z možnostjo pridobitve posebne licence s strani muzeja za izvajanje samostojnih turističnih vodenj po muzeju, kar lahko razumemo kot povečano stopnjo interesa za medsektorsko povezovanje in delovanje.

Nekateri muzeji v času glavne turistične sezone prilagajajo tudi svoj delovni čas. Turisti lahko v muzejski trgovini kupijo spominke in muzejske replike, nekateri muzeji pa imajo v svojo ponudbo vključeno tudi muzejsko kavarno. Določeni muzeji, ki muzejske kavarne zaradi raznih okoliščin nimajo, to rešujejo na različne načine: s kavomati ali povezovanjem z gostinskimi lokali v neposredni bližini.

Skrb za muzejske obiskovalce in za kakovost muzejskega doživetja sodi med temeljne muzeološke postulate in sodobna načela muzejev. Eden izmed predstavnikov v regionalnem muzeju še posebej izpostavi pomen celostnega muzejskega doživetja, ki zajema izredno širok spekter elementov (od možnosti dostopa/parkiranja, pa vse do sprejema in dodatne muzejsko-turistične ponudbe). Skrb za kakovostno in edinstveno muzejsko doživetje, atmosfero, kakovostno komunikacijsko kulturo, varnost in ugled muzeja sooblikujejo vsi zaposleni, od vratarja, sprejema na blagajni, do paznikov, vodnikov, muzejskih pedagogov in kustosov, kot tudi vsi drugi kadri v storitvenem (gostinskem) sektorju.

Muzeji se vedno bolj odpirajo vključevanju multimedij-skih vsebin ter virtualnim predstavitev muzejskih raz-

stav, kot tudi oblikovanju unikatnih in inovativnih muzejskih produktov in doživetij (Palaić 2021; Antoš 2021; Roženberger 2021).⁷ Kljub nenehnemu sklicevanju muzejev na pomanjkanje sredstev lahko izpostavimo, da pri t. i. krizi muzejev, ki je nekakšna stalnica v zgodovinskem razvoju muzejev, v prvi vrsti ne gre za finančna vprašanja, ampak za krizo muzejskih in muzeoloških konceptov.

Stopnja sodelovalnosti muzejev z organizacijami, ki so zadolžene za turistični razvoj je odvisna tako od stopnje turistične razvitosti kraja ali destinacije, kot od (ne)komunikativnosti slehernega muzeja. Informatorji, zaposleni v muzejih, so navedli, da sodelujejo z različnimi deležniki na področju turizma, predvsem v obliki promocije, raznih načinov vsebinskega in programskega sodelovanja, prireditvev ter vključevanja v integralne turistične proizvode destinacije. Ocene uspešnosti sodelovanj na lokalni, regionalni ali nacionalni ravni ni mogoče natančno opredeliti. Kljub izkazanim interesom po proaktivnem in razvojno usmerjenem sodelovanju prihaja do nekaterih absurdnih situacij, kjer je sodelovanje med LTO in še zlasti med nacionalnimi muzeji močno oteženo zaradi različnih ustanoviteljev (lokalna skupnost ali država) ter s tem povezanimi prednostnimi usmeritvami zavodov, ki zagovarjajo bodisi lokalni bodisi nacionalni interes. Spet drugi pa izpostavljajo, da kljub številnim pobudam po tesnejšem medsebojnem povezovanju do tega ne prihaja v večjem obsegu. Informator iz nacionalnega muzeja meni, da »muzeji niso dovolj dobro prepoznani kot turistične atrakcije«, pa čeprav ponujajo »izjemne zgodbe in zaklade« ter se želijo intenzivneje vključevati v turistični sektor. Boljše so tovrstne komunikacije med regionalnimi in specializiranimi muzeji ter LTO, saj oboji izpostavljajo sodelovanje kot »pozitivno in vzajemno« ter potrebno.

STO z muzeji sodeluje na način promocije na uradnem spletnem portalu v slovenskem in v šestih tujih jezikih in na druž. STO posredno s pomočjo vodilnih destinacij sodeluje z njimi tudi na način, da spodbuja razvoj, povezovanje, komunikacijo in promocijo njihove kulturne ponudbe. Organizira razne delavnice za pripravo produktov in spodbuja inovativnost v turistični ponudbi (*Hackathon, poziv Sejalac & Snovalec, Slovenia Unique Experiences...*). STO prav tako spodbuja muzeje, naj skozi Zeleno shemo slovenskega turizma pridobijo trajnostni znak oz. znak Slovenija *Green Attraction* ter se tako na trgu pozicionirajo kot okolju in družbi prijazen muzej. Informator iz STO na področju kulture izpostavlja, da so nosilci kulture »v prvi vrsti predvsem varuhi dediščine« in šele nato tržniki, prav tako pa med izziv za muzeje navede tudi zaostajanje v interpretaciji in digitalizaciji kulturne dediščine.

Informatorji iz RRA so navedli, da se agencije z muzeji

6 Knjige vtisov so z vidika celostnih muzeoloških kritik in kritik muzejskih razstav nepogrešljivi in v slovenski muzejski praksi vse pre pogosto spregledan vir preučevanja (Gačnik 1995b). Njen pomen v muzejsko-turističnih raziskavah je izpostavljen tudi na primeru treh izbranih hrvaških muzejev (Jelinčić in Senkić 2017).

7 Kot primer dobre prakse s tega področja lahko navedemo simulacijo letenja z nadzvočnim vojaškim letalom, ki je nastala v sodelovanju muzeja s slovenskim 'startup' podjetjem ter požela velik uspeh.

(zlasti regionalnimi) povezujejo v primerih skupnih projektov, skupne organizacije dogodkov in raznih izobraževalnih usposabljanj. Muzeje informirajo o razvojnih aktualnostih, z njimi pa sodelujejo bolj priložnostno. V LTO kot ključno gonilo turističnega razvoja na lokalni ravni izpostavljajo široko paleto različnih načinov sodelovanj z muzeji. Z njimi sodelujejo na področju oblikovanja posebnih turističnih produktov oz. doživetij, jih na različne načine vključujejo v ponudbo destinacije (turistična kartica, sistem skupnih vstopnic, turistični paketi), z njimi izvajajo tudi skupne projekte in druge aktivnosti (festivali, prireditve, dogodki ...) ter organizirajo različna srečanja. Eden izmed informatorjev izpostavlja pomen posebne »partnerske mreže«, katere namen sta »organizirano merjenje razvoja in promocije kulturnega turizma ter spodbujanje tesnejšega sodelovanja med kulturo in gospodarstvom«. Kot poseben primer učinkovite optimizacije v medsektorskem sodelovanju lahko izpostavimo umestitev dejavnosti TIC kot dela muzejske trgovine,⁸ kar je še zlasti pomembno za razvoj kulturnega turizma zunaj večjih urbanih središč in na podeželju. Povezovanje med različnimi deležniki s področja kulture in turizma je še zlasti izrazito prav v manjših krajih, ki se zavedajo pomena celostnega turističnega doživetja kraja, destinacije.

Informatorji iz RRA muzeje označujejo kot pomembne akterje, ki se trudijo za razvoj turizma v regiji in jih opredeljujejo zelo pozitivno ter izpostavljajo pozitivnejši odnos muzejev do turizma. Tako za lokalni, kot še zlasti za regionalni oz. destinacijski razvoj turizma so muzejska znanja in informacije lahko ključen dejavnik trajnostnega razvoja. Tudi v LTO se zavedajo, da muzeji dvigujejo prepoznavnost destinacije in ji omogočajo boljše pozicioniranje na trgu. Do nesporazumov po mnenju informatorja iz LTO prihaja tudi zaradi pomanjkljivih marketinških kompetenc vodilnih v muzejih, ki se ne more znebiti občutka, da muzeji LTO dojemajo kot »osebne promotora njihovih vsebin« in ne kot organizacije, zadolžene za promocijo celotne destinacije. V več primerih je bilo izpostavljeno opažanje, da je proaktivnost zaposlenih v muzejih odvisna tudi od tega ali gre za zasebni ali javni muzej, saj slednji »razumejo svoje poslanstvo v raziskovanju zgodovine« in ne razmišljajo o trženju, pa tudi, da imajo muzeji zaradi morebitnega potenciranja svoje strokovnosti lahko občutek vsevednosti in večvrednosti v odnosu do drugih institucij.

Informatorji v muzejih so izpostavili, da se muzeji v določenem obsegu povezujejo tudi z nekaterimi drugimi turističnimi deležniki v destinaciji. Nekaj jih je navedlo, da sodelujejo s hoteli ter v manjši meri tudi z okoliškimi

gostilnami ali kavarnami.⁹ Redkeje se muzeji povezujejo s transportnimi podjetji.¹⁰ Druge oblike povezovanja s turističnimi deležniki, ki so jih informatorji, zaposleni v muzejih, navedli, so še povezovanje s turističnimi informacijskimi točkami, sodelovanja s turističnimi agencijami, sodelovanje z obrtniki, zdravilišči, mladinskimi centri in drugimi ponudniki namestitvev.

Kot primer sistematičnega in razvojno usmerjenega povezovanja enega izmed specializiranih muzejev s skoraj vsemi ostalimi turističnimi ponudniki v občini lahko izpostavimo muzej, ki je del muzejsko-turističnega centra. Lahko bi rekli, da ta primer predstavlja posebnost v slovenskem prostoru, saj gre za izrazito lokalni projekt, ki je nastal v želji po turističnem preboju občine (oz. njenih turističnih ponudnikov).¹¹ Prej zgolj tranzitni kraj se je tako uspešno razvil v pomembno turistično destinacijo z lastno veliko atrakcijo, ki skozi svoj obstoj dela vidne tudi druge ponudnike storitev v destinaciji.¹²

Muzeji se povezujejo med seboj, kot tudi z nekaterimi drugimi dediščinskimi in kulturnimi institucijami (zavodi za varstvo kulturne dediščine, arhivi, knjižnicami, gledališči, organizatorji festivalov ...), društvi in posamezniki. Med seboj večinoma sodelujejo razstavno in programsko, kot tudi v skupnih nacionalnih in mednarodnih aktivnostih, kot sta Poletna muzejska noč in Mednarodni muzejski dan, poleg tega pa se z drugimi muzeji povezujejo tudi v okviru Skupnosti muzejev Slovenije, Slovenskega muzejskega društva, Mednarodnega muzejskega sveta ICOM Slovenija, kot tudi z nekaterimi strokovnimi društvi, fakultetami, akademijami, inštituti.

Prihodnost perspektiv muzejsko-turistične (ne)komunikativnosti

Z vidika povezovanja in sodelovanja muzejskega in turističnega sektorja izpostavljamo dva sklopa, ki lahko zaznamujeta prihodnost takšnega partnerstva: 1 – razumeva-

9 V obeh primerih sta to sodelovanje izpostavila muzeja, ki nimata svoje lastne muzejske kavarne.

10 V enem primeru je bilo navedeno, da ima muzej sklenjeno pogodbo z avtobusno postajo, v drugem primeru pa je šlo za oblikovanje skupnega turističnega produkta s strani muzeja, občine, gostinskega obrata in Slovenskih železnic.

11 Destinacija leži obdana z večjimi turističnimi atrakcijami in ima močan tok turistov, ki prehajajo skozi kraj od ene do druge atrakcije. Občina in lokalno prebivalstvo se zato odločijo, da bodo ta turistični potencial kraja poskušali uspešno izkoristiti na način vzpostavitve lastne atrakcije (specializiranega muzeja), ki bo del obiskovalcev za dlje časa zadržal na destinaciji.

12 Muzej s turističnimi ponudniki odlično sodeluje – dvakrat na leto organizira srečanja ter skrbi za njihovo promocijo kot tudi za turistično promocijo Slovenije (na vhodni točki parka deluje TIC, kjer turisti dobijo promocijski material tudi za druge turistične destinacije v Sloveniji). V trgovini znotraj muzejsko-turističnega centra se prodajajo domači pridelki in pijače iz lokalnega okolja, velika pozornost se posveča tudi promociji restavracij, gostiln in deležnikov, ki se ukvarjajo s turizmom na podeželju.

8 V tem primeru imata korist obe udeleženi strani – turist v muzejsko trgovino (oz. TIC) pride s potrebo po informaciji, a hkrati vidi, da je vstopil v zanimiv muzej ter se ga posledično odloči ogledati in morda kupiti še kakšen spominek.

nje muzejev kot turističnih atrakcij, 2 – kreiranje muzejsko turističnih identitet: muzejske kavarne, restavracije in trgovine (kot sekundarne muzejske in kot primarne muzej-sko-turistične infrastrukture).

Razumevanja muzejev kot turističnih atrakcij

Če želimo muzeje obravnavati v vlogi potencialnih turističnih atrakcij, moramo najprej definirati turistične atrakcije same po sebi, saj ne obstaja univerzalna, splošno sprejeta, mednarodno prepoznavna definicija, predvsem zaradi mnogoterih vrst in obsega področja, ki ga atrakcije zajemajo (Vodeb 2018: 20). Med definicijami turističnih atrakcij, ki jih omenja Vodeb (2018: 18, 20), izpostavljamo dve: 1) Kruczek (2012) atrakcije definira kot konstitutivni element turističnega proizvoda, imenovan edinstvena privlačnost, ki ima moč privabiti obiskovalce, da obiščejo neko območje ali destinacijo. V kombinaciji s turističnimi storitvami atrakcije sestavljajo turistični proizvod.; 2) turistična privlačnost je vitalni organ neke destinacije, najpomembnejši element turističnega proizvoda in glavni motivator za turistična potovanja in obiske (Zorko 1999; Swarbrooke 2002).

Ali lahko slovenske muzeje in galerije sploh obravnavamo kot turistične atrakcije, če le-ti ne predstavljajo primarni motiv turistov za obisk izbrane destinacije? Vprašanju lahko pritrdimo z vidika celostnega razvoja turizma na destinacijski ravni, v muzeološkem, muzejskem in galerijskem pogledu pa predvsem v kontekstu spektakularnih, aktualnih in mednarodno pomembnih občasnih razstav. Le-te so praviloma bolj drzne, provokativne, atraktivne, bolj inovativne in kreativne ter v splošnem bolj komunikativne, saj želijo delovati kot atrakcije na področju kulturnega turizma.

Ob tem se moramo zavedati, da konkurenčnost atrakcije temelji na njeni sposobnosti, da obiskovalcem ponudi edinstveno, drugačno, posebno, nepozabno doživetje (Vodeb 2014: 121–122). Vsi v muzejih zaposleni informatorji so izrazili izrazito pozitiven odnos do dožemanja muzeja kot turistične atrakcije: nekateri so poudarili, da so muzeji kot atrakcija že pozicionirani oz. prepoznani, drugi pa, da si ta status še prizadevajo doseči. V obzir je vsekakor treba vzeti, da imajo določeni muzeji na tem področju že v izhodišču prednosti ali ovire, na katere težko vplivajo (npr. prepoznavnost turistične destinacije, intenzivnost turističnega pretoka v destinaciji, obkroženost s konkurenčnimi ponudniki, dostopnost, velikost, monumentalnost/privlačnost arhitekture stavbe v kateri je muzej ...). V tem kontekstu velja izpostaviti specializirane muzeje, ki lahko s svojimi drugačnimi in specifičnimi vsebinami nagovarjajo nišne segmente muzejskih obiskovalcev, tudi turistov, ter na tem področju dosegajo večji turistični uspeh ter mednarodno prepoznavnost. S tega vidika lahko predstavljajo eno glavnih kulturno-turističnih identitet in atrakcij destinacije. Muzeji se kot pomemben deležnik vključujejo v turistično ponudbo destinacije in predstavljajo eno izmed turističnih atrakcij na področju kulture in kulturnega turizma. Na ta način muzeji dediščino popularizirajo in jo

delajo dostopnejšo širokemu krogu družbenih skupin. Zavedajo se, da kulturna dediščina, ki jo hranijo, tvori pomembno osnovo za oblikovanje lokalne oz. regionalne in nacionalne zavesti ter tako predstavlja pomemben element z vidika državotvornosti in regionalne ali lokalne pripadnosti.

Organizacije, ki so zadolžene za razvoj turizma v destinacijah, dojemajo muzeje kot turistične atrakcije oz. se v določenih primerih zavedajo njihovega potenciala, da to postanejo. Vidijo jih kot pomembne deležnike, ki jih je treba vključevati v turistično ponudbo. STO v ONKULT poda tipologijo kulturnih turistov – 12 person slovenskega turizma, v koncept katerih so bili vključeni tudi muzeji, kar se je še zlasti odražalo v letih 2018 in 2019, ko je bila za nosilno temo slovenskega turizma izbrana kultura, v kategorijo katere se kot eni najpomembnejših akterjev uvrščajo prav muzeji. Na ravni LTO so bili pogledi na muzeje precej različni: od tistih, ki jih razumevajo predvsem kot glavne varuhe kulturne dediščine, do tistih, ki jih vidijo kot glavne akterje na področju turizma. Drugi turistični deležniki na lokalni ravni so muzeje definirali kot vrhunec kulturne ponudbe v mestu, ustvarjalce doživetij, snovalce turističnih zgodb, promotorje bogate zgodovine in dediščine destinacije, kot temeljne gradnike razvoja kulturnega turizma in kot kulturne ustanove, ki privabljajo veliko število turistov.¹³ V primeru pogleda informatorja iz LTO so bili muzeji opisani kot »zanimivi, ne predstavljajo pa atrakcije oz. 'teaserja', zaradi katerega bi obiskovalci prvotno obiskali destinacijo«. Informatorji, zaposleni v RRA, so muzeje označili kot akterje, ki pomembno prispevajo k dvigu prepoznavnosti destinacije, kar predstavljajo eno izmed ključnih osnov za razvoj kulturnega turizma.

Nekateri muzeji, zlasti na regionalni in lokalni ravni, se povezujejo tudi z drugimi atrakcijami v destinaciji oz. širše, kar jih dela veliko bolj prepoznavne, po drugi strani pa obiskovalcem omogočajo celovitejšo doživetje destinacije. Tovrstni muzejsko-turistični produkti nagovarjajo veliko širši segment publike, različne tipe turistov, kar vpliva na povečan obseg obiska na celotni destinaciji, kot tudi na izbranih lokalitetah.

Ustvarjanje muzejsko-turistične identitete: muzejske kavarne, restavracije in trgovine

Vse pomembnejši del sodobne muzejsko-turistične infrastrukture predstavlja gostinska ponudba v muzejih in galerijah, razpeta od avtomatov za prigrizke in pijače, do muzejskih kavarn in slaščičarn do muzejskih restavracij, v katerih kuhajo svetovno znani chefi (Mihalache 2016). V

13 Muzeji kot kulturne turistične atrakcije igrajo pomembno vlogo še zlasti v mestnem turizmu, saj vse več turistov prihaja na destinacijo s kulturno motivacijo. Zato morajo muzeji slediti trendom na strani povpraševanja kot novim potrebam turistov. Ustvariti morajo svoje oskrbovalne elemente, ki bi lahko bili primarna motivacija izkušenih zelenih potrošnikov ob obisku atrakcije (Jászberényi, Ásványi, Bodnár 2018).

delu Muzeji in hrana Levent in Mihalache (2017) zapišeta opažanja, da ljudje ob obisku muzejev pogosto več časa porabijo za posedanje v muzejski restavraciji, kot pa za ogledovanje razstave. Z vključevanjem hrane v muzejsko ponudbo se hkrati kažejo muzeološki potenciali hrane (Levent in Mihalache 2017), še zlasti pa se da s hrano opozarjati na muzeološki koncept muzeja in njegovih zbirk. Gastronomsko ponudbo muzejskih restavracij lahko razumemo kot pomemben del komunikacije muzejske prakse (Park, Kim in Xu 2020), kot prostor kritične interpretacije (Mihalache 2016), pa tudi kot sestavino različnih pedagoških programov. Na Slovenskem močno zaostajamo tako s tovrstnimi razmišljanji in ponudbo, kot tudi z pripravo stalnih ali občasnih razstav na temo gastronomije. Deloma k temu pripomore tudi zakonodaja, predvsem pa zavedanje o smotrnosti razvoja tovrstnih gastronomskih konceptov. Posledično Mihalache (2018) opozarja na pomanjkanje zanimanja s strani akademikov in raziskovalcev, k čemur botruje tudi pomanjkljivo znanje o muzeologiji in gastronomskem turizmu. Koncepti muzejskih restavracij morajo odražati esenco muzeja, kjer gastronomska (lokalna, regionalna, nacionalna) dediščina predstavlja temelje razvoja gastronomskega turizma, ponudbe v muzeju in na destinaciji. Kljub temu, da so bili muzeji in galerije pogosto deležni raziskovalnih interesov akademske stroke McIntyre (2008) opozarja na pomanjkanje zanimanja za razvoj muzejskih kavarn predvsem v smislu njihove vsebine, vrednosti, namena ali oblike znotraj muzejske ponudbe. Muzejske in galerijske kavarne bi lahko predstavljale sredstvo pridobivanja novih obiskovalcev in spodbujale ponovni obisk (McIntyre, 2008). Sistematični razvoj muzejskih restavracij se v Sloveniji še ni pričel, četudi lahko najdemo v kakšnem muzeju zanimive poskuse povezovanja razstavnih vsebin s kulinariko, kjer pa je v ospredju enostavna vsakdanja hrana, ne pa tudi ponudba visoke kuhinje, kot je to sicer značilno za veliko muzejskih restavracij po Evropi. Nekoliko bolje je z muzejskimi kavarnami (in slašičarnami), zlasti v nekaterih nacionalnih in regionalnih muzejih, kjer pa ponudba po moji oceni ne presega povprečnosti.

Z vidika celostnega doživetja in spominjanja muzeja kot kulturno-turistične atrakcije ter posledično tudi destinacije, kot z vidika muzejskih prihodkov, je potrebno več podjetnosti in ustvarjalnosti tudi na področju razvoja konceptov muzejskih trgovin in ponudbe muzejskih spominkov.¹⁴ Med muzeji na Slovenskem imajo najbolj kakovostno ponudbo nacionalni in nekateri regijski muzeji, kot tudi specializirani. Muzejski spominki so nosilci zgodbe o destinaciji ter spominov na enkratno muzejsko doživetje.

Hafiz in Alvanov (2014) menita, da kakovostni muzejski spominki obiskovalcem zagotavljajo močan čustven spo-

min, zato je potrebno predhodno analizirati in oblikovati profil muzejskih obiskovalcev in turistov, pri čemer izpostavljata, da je bila vloga spominkov in muzejskih trgovin v glavnem prezrta, kljub temu, da odigravajo pomembno vlogo pri vzpostavljanju povezav med muzeji in njihovimi obiskovalci. Tudi drugi raziskovalci opozarjajo na pomen muzejskih spominkov in muzejskih trgovin (Wakefield in Baker 1998; Chen 2017), vse bolj pa so v razmahu tudi spletne trgovine, česar se poslužujejo še zlasti veliki ikonični muzeji po celem svetu. Kakovostni muzejski spominki različnih vrednosti in za različne ciljne skupine niso le medij komuniciranja identitete muzeja, ampak tudi didaktični pripomoček za razlaganje vsebin muzejskih zbirk. Trendi so usmerjeni k principom kreativnega turizma – v participativnost, v sodelovalnost med muzealci in muzejskimi obiskovalci/turisti, v (so)ustvarjanje muzejskih izkušenj ter v (so)ustvarjanje lastnega muzejskega spominka in posledično spomina na muzej. Dobra muzejska trgovina ni muzeološki dekor muzeja, ampak njen nepogrešljiv sestavni del.

Različnost pogledov na prihodnost muzejsko-turističnega povezovanja in sodelovanja

Informatorji, zaposleni v muzejih, so v svojih predvidevanjih in željah za prihodnost kot enega izmed ključnih projektov izpostavili digitalizacijo zbirk in čim intenzivnejšo spletno prisotnost. Ta potreba se je sicer močno kazala že prej, v času pandemije COVID-19 pa se je zaradi specifičnih okoliščin le še okrepila in v številnih primerih tudi udejanila. Prodiranje kulturne dediščine v virtualni svet predstavlja številne nove priložnosti, predvsem v smislu muzejev kot proaktivnih komunikatorjev, ki po različnih virtualnih platformah omogočajo dostop do kulturne dediščine vsem ter tako izpolnjujejo svoje poslanstvo popularizacije in demokratizacije kulturne dediščine.

Poleg oblikovanja novih interaktivnih stalnih in občasnih razstav, nadgradnje že obstoječih muzejskih programov, intenzivnejšega vključevanja sodobnih tehnologij v komuniciranje muzejskih vsebin, muzealci strmiijo k povečevanju števila obiskovalcev. Zavedajo se, da morajo graditi na močni krajevni in destinacijski identiteti ter specifičnih karakteristikah muzeja, ki bodo obiskovalcem¹⁵ privlačne, po drugi strani pa jih bodo ločevale od drugih muzejev ter drugih ponudnikov prostočasnih dejavnosti in jih na ta način delale konkurenčne na trgu. Prav tako načrtujejo, da bodo še naprej udejanjali idejo sodobnega muzeja kot prostora interakcije, doživetij, razvedrila, izobraževanja, povezovanja in hkrati tudi stalno stremeli k nadgrajevanju tega koncepta ter razvijanju novih kreativnih in inovativnih pristopov v odnosu do varovanja, raziskovanja in komuniciranja dediščine. Eden izmed informatorjev iz nacionalnega muzeja je izpostavil svoj pogled na prihodnost

¹⁴ Tematiki muzejskih spominkov in muzejskih trgovin je bil posvečen zbornik s posveta ob razstavi *Zgodbe muzejskih predmetov v Posavskem muzeju Brežice* v letu 2002 (Kastelic 2003).

¹⁵ Izpostavlja se pomen takšnih konceptov muzejev, ki bodo razumljivi in zanimivi (še zlasti) za mlajše generacije (Bassa 2019).

z besedami: »ko se krepi zavest o uporabnosti in pomembnosti kulturne dediščine, ta dobiva večjo družbeno moč in s tem se stvari začnejo odvijati na višjem nivoju – dediščina postane zanimiva za vse, tudi za vlagatelje«. Eden izmed informatorjev zaposlenih v regionalnem muzeju pa izpostavlja pomen trajnosti na vseh področjih muzejskega delovanja ter poudarja, da je bistvenega pomena »prepoznavanje in ustrezno komuniciranje s kulturnim turistom«, kar kaže na potrebno odprtost muzejev do turizma.

V prihodnosti si zaposleni v muzejih nameravajo še intenzivneje prizadevati za povezovanje muzejev z drugimi turističnimi deležniki v destinaciji, kot tudi za širše oblike sodelovanja na lokalni, regionalni in nacionalni ravni, saj so prepričani, da »sinergija vedno rodi boljše rezultate«. Eden izmed informatorjev iz regionalnega muzeja je izpostavil nujnost vključevanja muzejev v »aktivnosti na področju dediščine, turizma in izobraževanja« ter hkrati upoštevanja dosedanjih, že obstoječih strateških dokumentov s področja turizma, kulture in razvojnih usmeritev države.¹⁶ Informator iz specializiranega muzeja je izpostavil, da je muzej v poplavi najrazličnejših informacij »svetilnik pravih, poglobljenih informacij in prijeten odmik od vsakdanjega življenja družbe.« Prav tako je poudaril, da se je v Sloveniji v preteklih letih povečalo število turistov, ki si ogledajo le tri ali štiri najbolj ikonične znamenitosti oz. destinacije ter pot nato nadaljujejo v kakšno tujo metropolo.¹⁷ Tudi eden izmed informatorjev, zaposlen v nacionalnem muzeju, je izpostavil, da kaže občasne spregledanosti muzejev v turistični ponudbi iskati v samem tipu turistov, ki obiščejo Slovenijo oz. v naravi njegovih motivacij. V STO v prihodnosti vidijo številne priložnosti predvsem na področju večjega sodelovanja v okviru vodilnih turističnih destinacij, oblikovanja doživetij višje dodane vrednosti, na področju digitalizacije, intenzivnejše promocije kulturnih vsebin, obnove gradov ter deljenja vsebin preko *Feel Slovenia* družbenih kanalov. Tudi informatorji, zaposleni v LTO menijo, da je za prihodnost muzejev izrednega pomena digitalizacija kulturne dediščine, s čemer se povečuje njena dostopnost in vizibilnost. Prav tako se strinjajo v prepričanju, da morajo muzeji, tako kot ostali ponudniki v turizmu, spremljati aktualne trende ter svojo ponudbo prilagajati povpraševanju, kar je lažje za turistični, kot dediščinski sektor, predvsem zaradi narave samih institucij. V povezavi s tem se jim zdi potrebno, da se muzeji še bolj tržno usmerijo, še bolj odprejo in postanejo še bolj fleksibilni.¹⁸ Prav tako je bilo poudarjeno, da bi

bilo za muzeje v prihodnosti dobro sodelovanje s kreativnimi industrijami, saj so muzeji sami po sebi včasih preveč strokovni in jim kreativnost predstavlja nekaj izven njihovih utečenih okvirov delovanja. Muzeji bi prav tako morali stremeti k ustvarjanju več doživljajskih in izkustvenih vsebin ter si obiskovalca prizadevali animirati in tudi zabavati. Kljub nekaterim kritikam pa se v LTO zavedajo, da so muzeji v zadnjih letih nadgradili svojo turistično ponudbo in na tem področju naredili že marsikaj. V prihodnosti si organizacije, ki so zadolžene za razvoj turizma v destinaciji želijo še intenzivnejšega povezovanja in sodelovanja z muzeji. Medsektorsko sodelovanje in povezovanje na vseh geografskih ravneh mora postati princip in ne izjema.

Velik izziv na področju sodelovanja in povezovanja muzejskega in turističnega sektorja predstavlja institucionalna (ne)povezanost področja kulture in turizma na Slovenskem, kot tudi novi in nadgrajeni izobraževalni programi s področja muzeologije, dediščinskega/kulturnega/kreativnega turizma, kreativnih in kulturnih industrij, digitalizacije, sodobnih informacijsko komunikacijskih tehnologij in digitalnega marketinga. Trajnostni in sistematični razvoj bo odvisen prav od kreativnih in inovativnih razvojnih strategij ter medsektorske kulturno-turistične politike na ravni države, ki bo gradila na vzajemnem in spoštljivem odnosu do skupnih razvojnih priložnosti, posledično tudi na stimulativnejših sistemih financiranja in davčnih ugodnostih za oba sektorja. Če so nekoč predstavljale zgodbe stičišče med muzeji in turističnim sektorjem, je njihova nadgradnja v prihodnosti usmerjena k inovativnim integralnim turističnim produktom, k (so)ustvarjanju enkratnih doživetij in spominov.

Veliko priložnost predstavlja tudi intenzivnejše sodelovanje muzejev s kulturnimi in kreativnimi industrijami za potrebe oblikovanja produktov za muzejsko trgovino, razstave, pedagoške programe, prireditve ter za prepoznano znamčenje in trženje muzejev. Čas je tudi za ustanavljanje novih, drugačnih, inovativnih, družben odgovornih muzejev, ki komunicirajo prihodnost, ideje 21. stoletja (npr. muzeji o hrani, čustvih, umetni inteligenci, varovanju okolja itn.). Kljub temu, da muzejski predmet ostaja v osrčju muzejskih in muzeoloških usmeritev, pa muzeji v prihodnosti prehajajo od muzejev predmetov k muzejem idej ter posledično do dodatnih izzivov za muzeologijo in kulturni turizem.

Zaključni poudarki: o raziskavi in razvojnih priložnostih muzejsko-turistične (ne)komunikativnosti

Turistična muzeografija nas v raziskavi vodi do izpostavljanja aktualnih razmerij med muzejskim in turističnim sektorjem, do primerov slabih in neučinkovitih, kot tudi dobrih inovativnih praks oz. pristopov ter pogledov na področju muzejskega delovanja v kontekstu kulturnega turiz-

16 Poleg tega je podal tudi predlog za samostojno Ministrstvo za turizem, kjer bi bila glavna naloga ustrezno medsektorsko povezovanje s poudarkom na kulturnem turizmu.

17 Po mnenju informatorja iz specializiranega muzeja s tega vidika pridobi zgolj izbrana peščica atrakcij oz. destinacij, medtem ko je večina drugih manjših, butičnih ponudnikov spregledana.

18 Informator, zaposlen v LTO je izpostavil, da »muzeji morda ne čutijo take potrebe po intenzivnejši tržni usmeritvi, ker imajo dovolj sredstev zagotovljenih s strani ministrstev in občin«.

ma.¹⁹ V raziskavi se je jasno pokazalo, da so komunikacijsko učinkovitejši, tudi v obdobju pandemije, bili in so tisti muzeji, ki so tesneje povezani s turističnim sektorjem, ne glede na njegov status, velikost, razvitost destinacije ipd. Muzeji morajo poznati profil svojih obiskovalcev, kot tudi profil turistov na destinaciji, njihove potrebe in pričakovanja. Zato potrebujemo na ravni države in nacionalne kulturne politike poenotene standarde vodenja evidenc, s pomočjo katerih lahko preidemo od stihijskega do strateškega razvoja muzejev (in drugih dediščinskih institucij) ter povezovanj s sektorjem turizma. V kolikor želimo okrepiti muzejsko-turistično povezovanja in razvoj skupnih programov in storitev je potrebno na ravni države standardizirati tudi pridobivanje licenc za turistično vodenje po zbirkah muzejev. Tudi interpretacija muzejskih vsebin skozi muzejske kavarne in restavracije, kot tudi muzejske trgovine in spominke, predstavlja eno od strateških stičišč medsektorskega povezovanja, tako z vidika celovitejšje izkušnje muzejskega obiskovalca (in turista), kot z vidika vzpostavljanja potrebne muzejsko-turistične infrastrukture v vsakem muzeju.

V ospredje prihajajo (kulturni) turisti, željni izkušenj, osredotočeni na sprostitev, odkrivanje in znanje (UNWTO 2015). Skrb za načrtovanje muzejsko-turističnih izkušenj in doživetij bi moralo temeljiti tudi na ekonomiji izkušenj.²⁰ V ocenah kakovosti le-te se izpostavljajo štiri razsežnosti: 1 - izkušnje, 2 - interakcije s strankami, 3 - pripovedovanje zgodb in 4 - dramaturgija (Mansfeld in Jelinčič 2019: 341). Na osnovi analize različnih avtorjev v povezavi s tem Jelinčič (2019: 7-8) izpostavlja oblikovanje sedmih principov v kreiranju izkušenj: 1 – tematska definiranost izkušnje, 2 - usklajevanje vtisov s pozitivnimi namigi, 3 - odpravljanje negativnih, 4 - zagotavljanje spominkov za dodatno izboljšanje izkušenj, 5 - vključevanje vseh petih čutov, 6 - spodbujanje sodelovanja in soustvarjanja, 7 - vzbujanje čustev pri obiskovalcih.²¹ Razvoj muzealstva ne razumeva muzeje samo z vidika varovanja in ohranjanja dediščine, ampak tudi z vidika inovativnih in kreativnih načinov razstavljanja, usmerjenega k potrošniku in ustvarjanju izkušenj (Jelinčič in Senkić 2017: 116). Današnji kulturni turisti k temu dodajajo še potrebo po stikih z lokalnim prebivalstvom, po osebnih zgodbah in po

aktivnem sodelovanju v oblikovanju lastne izkušnje,²² tudi muzejske, kar je še zlasti pomembno za lokalne, regionalne in specializirane muzeje. Te potrebe so začele premikati meje na področjih delovanja muzejev, saj so se pričakovana obiskovalcev osredotočila iz opazovanja predmetov in pripovedovanja zgodb na soustvarjanje izkušnj obiskovalcev, na soustvarjanje zgodb. Številni premiki in inovacije na teh področjih so uspešno zadovoljili potrebe obiskovalcev, saj so jim ponudili nekaj novega in najpomembnejše, ponudili so jim moč popolne vključenosti v oblikovanje izkušnje obiska. Številni so to dosegli z inovativnimi in naprednimi tehnološkimi rešitvami, ki so spodbudile obiskovalce k sodelovanju in razmišljanju. Pri tem se izpostavlja uporaba najnovejšo tehnologijo za povečanje sodelovanja in interakcije z obiskovalci, kot tudi podajanje aktivne vloge v »igri« ter oblikovanje vzajemnega pristopa, kjer je obiskovalec »posrkan« v zgodbo (Frasca idr. 2014).²³ V prihodnjih raziskavah bo potrebno valorizirati tudi muzejsko-turistično (ne)komunikativnost skozi analize uporab družbenih medijev, ki vse bolj vplivajo na viziabilnost in komunikativnost muzejskega sektorja.

Prva tovrstna raziskava na Slovenskem potrjuje mnenje vključenih deležnikov v raziskavi, da so muzeji v zadnjem desetletju dosegli opazen napredek v komunikativnosti, česar se zavedajo tudi organizacije, ki so zadolžene za razvoj turizma na vseh ravneh. Muzeji se prepoznavajo v vlogi (potencialnih) turističnih atrakcij,²⁴ za turiste pripravljajo ponudbo in jih poskušajo čim intenzivneje nagovarjati in vključevati v soustvarjanje muzejskega doživetja. Zaznaven napredek se vidi tudi na področju medsektorskega sodelovanja, ki se je odražal v razvojnih strategijah (SRTKT in ONTKTS), kot tudi v izboru kulture kot nosilne dvoletne teme slovenskega turizma (2018–2019). Muzeji veliko aktivneje kot v preteklosti sodelujejo z organizacijami, ki usmerjajo razvoj turizma, zlasti na lokalni in regionalni ravni. V manjšem obsegu se muzeji povezujejo z drugimi turističnimi deležniki v destinaciji, kot tudi z drugimi turističnimi atrakcijami, čeprav gre pri slednjih za redkejšje izjeme.

Kulturni in vse bolj tudi kreativni turizem lahko bistveno pripomoreta k učinkovitejšemu medsektorskemu povezovanju ter k večji medsebojni komunikativnosti, še zlasti, če bosta v svoje delovanje vključevala tudi kulturne in

19 V prihodnje si želimo več sistematičnih multidisciplinarnih raziskav na temo muzejsko-turistične (ne)komunikativnosti, več mednarodnih primerjav, kot tudi več specializiranih raziskav. Pa tudi »drugačno« raziskovalno okolje, kjer bomo lahko informatorje navajali z imeni in priimki.

20 Več o povezavah med izkustveno ekonomijo (ekonomijo izkušenj), kulturo in turizmom Jelinčič (2019: 4), o ustvarjalnosti in izkušnjah kot značilnostih kulturnega sektorja pa Jelinčič in Senkić (2017).

21 O preskoku od enostavnega in pasivnega »ogledovanja« muzejskih zbirk in poslušanja vodnikov, nakupa obeskov za ključe in razglednice, do želje postati del muzeja, dogodka, turistične atrakcije, ki zagotavlja trajnostni dostop do spominov na obisk, izpostavlja Bassa (2019: 81).

22 Le-te predstavljajo temeljne gradnike principov kreativnega turizma kot podzvrsti kulturnega turizma.

23 Z razvojem tehnologije je porasel tudi pomen virtualnega muzeja, ki je sprva služil digitalnemu shranjevanju žive razstave. Kasneje je to preraslo na internetne razstave, arhive preteklih razstav, doživljanje delovanja muzeja pred obiskom, interaktivne ogleda in najpomembnejše, obogatitev doživetij obiskovalcev tudi na daljavo (Frasca idr. 2014).

24 S samostojno raziskavo muzejev kot turističnih atrakcij bi pripomogli k zavedanju in razumevanju razvojnih potencialov muzejev v kontekstu kulturnega turizma in trajnostnega razvoja turističnih destinacij.

kreativne industrije. Kreativnost in inovativnost ne smeta biti prepoznani samo v raziskovanju, ampak tudi v komuniciranju zgodb o muzejskih predmetih, zbirkah, muzejih, pa tudi o lokalnih skupnostih in njihovem načinu življenja in kulturi. Muzej tako postaja tudi svojevrstna osebna izkaznica destinacije, lahko tudi države. V obdobju družbenih medijev so zgodbe in pripovedovanje zgodb »mainstream«, osnova vsebinskega razvoja (muzejev) in osnova oblikovanja izkušenj obiskovalcev (Arsenault 2019: 173).

Skrb za muzejskega obiskovalca in turista ter za kakovostno muzejsko doživetje postaja vse bolj kompleksna in večplastna, zato muzejski profesionalci potrebujejo dodatne kompetence in nova znanja, kot pred desetletji. Z vidika vse večjega zavedanja in usmerjenosti muzejev na področje kulturnega turizma moramo muzeološkim in muzejskim disciplinarnim znanjem pridati tudi tista s področja kulturnega turizma in med profile muzejskih strokovnjakov (in muzejskih poklicev) uvrščati tudi eksperte s področja dediščinskega/kulturnega/kreativnega turizma. In to zato, ker poznajo zakonitosti turizma ter posledično tudi različne profile muzejskih oz. kulturnih turistov ter njihova pričakovanja in potrebe. Prav nič manj pomembno pa ni, da se turistični sektor doizobrazi z znanji in izkušnjami s področja dediščine in umetnosti. Deležniki iz obeh sektorjev morajo slediti prepričanju, da je »za dober muzejsko-turistični produkt potrebna sinergija znanja turističnih delavcev na področju tržnega marketinga in znanja muzejskih delavcev na področju kulturne dediščine« (Černilogar in Mlinar 2019: 147). S tem bodo slovenski muzeji ne le komunikativnejši, ampak tudi še bolj mednarodno prepoznavni in konkurenčni.

Zahvala

Članek delno temelji na raziskavi za magistrsko nalogo, vendar njen avtor želi ostati anonimen. Zahvaljujem se mu za dovoljenje za uporabo podatkov v članku. Vsa dokazila hrani uredništvo.

Viri in literatura

AMBROSE, Timothy in Crispin Paine: *Museum Basics*. Abingdon: Routledge, 2006.

ANTOŠ, Zvezdana: Reinterpretacija muzejskih zbirk z digitalno tehnologijo. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 61/2 2021, 64–71.

ARSENAULT, Nancy: The Power of Stories in Tourism. V: *Creating and Managing Experiences in Cultural Tourism. Managing Cultural Tourism: A Sustainability Approach 1*. Singapore: World Scientific Publishing, 2019, 173–189.

BASSA, Lia: New Tools for Museums and Sites to Gain the Interest of the Younger Generation in Tourism. V: *Creating and Managing Experiences in Cultural Tourism. Managing Cultural Tourism: A Sustainability Approach 1*. Singapore: World Scientific Publishing, 2019, 71–83.

BAŠ, Franjo: *Kulturni turizem na Gorenjskem*. Gorenjska: Revijska za kulturo 1/4–6, 1957/58, 145–151.

BLACK, Graham: Embedding Civil Engagement in Museums. *Museum Management and Curatorship* 25/2, 2010, 129–146.

BLACK, Graham: Museums and Tourism: Time to Make Friends. V: Glenn Hooper (ur.), *Heritage and Tourism in Britain and Ireland*. London: Palgrave Macmillan, 2016a, 263–278.

BLACK, Graham: Remember the 70%: Sustaining 'Core' Museum Audiences. *Museum Management and Curatorship* 31/4, 2016b, 386–401.

CHEN, Ka Tat Nixon: Influence of store environment of museum gift shops on buying emotion of visitors: A study of museums and visitors in Thailand. *Aphait International Journal* 6/2, 2017, 20–39.

ČERNILOGAR, Damjana Fortunat in Miha Mlinar: Kulturni turizem v Posočju: Izzivi za prihodnost. V: Verena Vidrih Perko, Nadja Terčon in Flavio Bonin (ur.), *Muzeji in njihova vloga v sodobni družbi: Program simpozija s povzetki, 19. zborovanje Slovenskega muzejskega društva 2019*. Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo, 2019, 135–148.

FRASER, John: A Discomforting Definition of Museum. *Curator: The Museum Journal* 62/2, 2019, 501–504.

FRASCA, Roberto, Davide Pantile, Mateo Ventrella in Giovanni Verreschi: Innovative Museum Exhibits: Telling a Story by Means of an Engaging Experience. V: Halina Gottlieb in Marcin Szelaĝ (ur.), *Engaging Spaces: Interpretation, Design and Digital Strategies: Nodem 2014 Conference*. 2014, 202–208; <http://nodem.org/wp-content/uploads/2015/08/NODEM-2014-Proceedings.pdf>, 30. 3. 2021.

GAČNIK, Aleš: *Dediščina kurenta v kulturi Evrope: Etnološko muzeološki vidik*. Ptuj: Znanstvenoraziskovalno središče Bistra, 2004a.

GAČNIK, Aleš: Komuniciranje neopredmetenih tradicij v muzejih: Kritika muzejev in muzejskih razstav. *Traditiones* 33/1, 2004b, 201–224.

GAČNIK, Aleš: Med močjo in nemočjo predmeta: Predmet kot vez med neoehtnografijo in muzeologijo. V: Rajko Muršič in Mojca Ramšak (ur.), *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj: Zbornik prispevkov s kongresa, Ljubljana, Cankarjev dom, 24.–27. oktober 1995*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995a, 221–229.

GAČNIK, Aleš: Med virtualno mrtvimi in kibernetičnimi muzeji: Med nacionalnim in evropskim poročilom o kulturni politiki Slovenije ter globalnimi megatrendi na prelomu tisočletja. V: Matija Počivalšek in Mojca Jenko (ur.), *Zborovanje Slovenskega muzejskega društva: Murska Sobota, 8.–10. oktobra 1997*. Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo, 1997, 86–116.

GAČNIK, Aleš: Muzejski oskarji: Prispevek k vzpostavitvi muzejske kritike in kritike muzejskih razstav na Slovenskem. V: Taja Čepič, Marija Počivalšek in Andreja Rihter (ur.), *Zborovanje Slovenskega muzejskega društva, Idrija, 11. do 13. oktobra 1995*. Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo; Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 1995b, 16–25.

HAFIZ, Ahmad A. in Mansoor Z. Alvanov: Looking into the Role of Souvenirs in Building Interest towards Museums. Prispevek na mednarodni konferenci *Museum of Our Own: In Search of Local Museology in Asia 2014*, 2014; <https://www.academia>.

- edu/9660845/Looking_into_the_Role_of_Souvenirs_in_Building_Interest_towards_Museums, 30. 3. 2021.
- HAUSMANN, Andrea: Cultural Tourism: Marketing Challenges and Opportunities for German Cultural Heritage. *International Journal of Heritage Studies* 13/2, 2007, 170–184.
- HUDALES, Jože: *Slovenski muzeji in etnologija: Od kabinetov čudes do muzejev 21. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2008.
- JÁSZBERÉNYI, Melinda, Katalin Ásványi in Dorottya Bodnár: New museology and tourist experience in cultural tourism. *Review of Economic Studies & Research Virgil Madgearu* 11/1, 2018, 41–53.
- JELINČIĆ, Daniela Angelina in Matea Senkić: Creating a Heritage Tourism Experience: The Power of the Senses. *Etnološka tribuna* 47/40, 2017, 109–126.
- JELINČIĆ, Daniela Angelina in Karla Jelinčić: Surprise me Softly: The Element of Surprise in Designing Museum Experiences. *Muzeológia a kulturne dedišstvo (Museology and Cultural Heritage)* 9, 2021, 5–19.
- JELINČIĆ, Daniela Angelina: Creating Experiences in Cultural Tourism: From Sightseeing to Engaged Emotional Action. V: *Creating and Managing Experiences in Cultural Tourism. Managing Cultural Tourism: A Sustainability Approach 1*. Singapore: World Scientific Publishing, 2019, 3–16.
- KASTELIC, Ivan (ur.): *Spominki, muzej, turizem: Zbornik s posveta »Spominki (tudi replike) v muzejski trgovini, muzej v turizmu, organiziranega ob razstavi »Zgodbe muzejskih predmetov«*. Brežice: Posavski muzej Brežice, 2003.
- KRUCZEK, Zygmunt: Current Trends in the Development of Tourist Attractions, 2012; Prispèvek na konferenci Aktualny trendy Lazenstva, Hotelnictvia a Turizmu; http://www.proknesia.pl/download/Current_Trends_in_The_Development_of_Tourist_Attractions.pdf, 9. 2. 2022.
- KURET, Niko: *Turistična etnografija*. Skripta. Nedatirano (podobno Slovenskemu narodopisnemu gradivu za turistično propagando), 1961a.
- KURET, Niko: *Slovensko narodopisno gradivo za turistično propagando*. Ljubljana: [s.n.], 1961b.
- LEBE, Sonja Sibila, Borut Milfelner, Aleš Gačnik, Dejan Pestotnik, Tatjana Zalokar in Polonca Blažič: *Strategija razvoja in trženja kulturnega turizma 2009–2013*. Maribor: Multidisciplinarni raziskovalni inštitut Maribor, 2009.
- LEBE, Sonja Sibila. *Kulturna dediščina in lokalne tradicije kot temelj turistične ponudbe podeželja*. Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta, 2008.
- LEVENT, Nina Sobol in Irina D. Mihalache: *Food and museums*. London: Bloomsbury Publishing, 2017.
- MANSFELD, Yoel in Daniela Angelina Jelinčić: Concluding Thoughts. V: Yoel Mansfeld in Daniela Angelina Jelinčić (ur.), *Creating and Managing Experiences in Cultural Tourism. Managing Cultural Tourism: A Sustainability Approach Vol. 1*. Singapore: World Scientific Publishing, 2019, 339–346.
- MAVRAGANI, Eleni: Museum Services in the Era of Tourism. V: Gerald Bast, Elias G. Carayannis in David F.J. Campbell (ur.), *Arts, Research, Innovation and Society: The Future of Museums*. Cham: Springer Nature Switzerland AG, 2018, 37–48.
- MCINTYRE, Charles: Museum foodservice offers—experience design dimensions. *Journal of Foodservice* 19/3, 2008, 177–188.
- MENSCH, Peter van: *Towards a methodology of museology*. Doktorska disertacija. Zagreb: University of Zagreb, 1992.
- MIHALACHE, Irina. D.: Critical Eating: Tasting Museum Stories on Restaurant Menus. *Food, Culture & Society: An International Journal of Multidisciplinary Research* 19/2, 2016, 317–336.
- MIHALACHE, Irina. D.: A Cultural History of Restaurants in Art Museums: Collaborative Creativities. V: Kathleen Lebesco in Peter Naccarato (ur.), *The Bloomsbury Handbook of Food and Popular Culture*. London: Bloomsbury Academic, 2018, 211–225.
- MINGHETTI, Valeria, Andrea Moretti in Stefano Micelli: Re-engineering the Museum's Role in the Tourism Value Chain: Towards and IT Business Model. *Information Technology & Tourism* 4, 2001, 131–143.
- PALAIĆ, Tina: Interpretacija zunajevropskih etnografskih zbirk: Utišanje zgodovinskih in sodobnih naracij. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 61/2 2021, 53–62.
- PARK, Eerang, Sangkyun Kim in Min Xu: Hunger for learning or tasting? An exploratory study of food tourist motivations visiting food museum restaurants. *Tourism Recreation Research*, 2020, 1–15.
- PETEK, Neja, Petra Goneli, Jana Apih, Tina H. Zakonjšek, Darjan Mihajlovič Cerar, Jaša Koceli in Noah Chrney: *Operativni načrt trženja kulturnega turizma Slovenije 2018–2020*. Ljubljana: Nea Culpa d.o.o., 2017.
- PINE, Joseph B. in James H. Gilmore: *The experience economy: Work is theatre & every business a stage*. Harvard: Harvard Business Press, 1999.
- POLJAK ISTENIČ, Saša idr.: Zaprti za obiskovalce, a še kako aktivni: Muzeji med pandemijo covid-19. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60/2, 2020, 94–105.
- RICHARDS, Greg: Cultural Tourism. V: Paulette M. McManus (ur.), *Archeological Displays and the Public: Museology and Interpretation*. Abingdon: Routledge, 2016, 1–12.
- ROŽENBERGAR, Tanja: Muzej in izkušnje pandemije novega korona virusa. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 61/2 2021, 72–75.
- Spletni vir 1: ICOM. Museum Definition, 14. 8. 2007; <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>, 18. 2. 2021.
- Spletni vir 2: ICOM. Creating the new museum definition, 30. 9. 2019; <https://icom.museum/en/news/the-museum-definition-the-backbone-of-icom/>, 15. 3. 2022.
- Spletni vir 3: UNWTO. Cultural tourism definition; <https://www.unwto.org/tourism-and-culture>, 19. 11. 2020.
- Spletni vir 4: UNESCO. Cultural tourism definition; <https://culent.com/2013/03/25/unesco-cultural-tourism/>, 15. 3. 2022
- STRANSKY, Zbynek Z.: *Introduction to the Study of the Theory of Presentation*. Brno, International Summer School of museology (course C), 1995.

SWARBROOKE, John: *Development and management of visitor attractions, 2nd edition. Washington: Taylor and Francis, 2002.*

TROBEC ZADNIK, Dragica, Andrej Smrekar in Janja Rebolj: VII. Zborovanje Slovenskega muzejskega društva – zborovanje slovenskih muzealcev v Portorožu, od 20. do 22. oktobra 2005. Poročilo; <http://www.smd-drustvo.si/Arhiv%20dokumentov/2%20Zborovanje/Zborovanje%20Portoroz%202005%20-%20porocilo.pdf>, 18. 2. 2021.

UNESCO – The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: *Priporočilo o varstvu in promociji muzejev in zbirk, njihove raznolikosti in vloge v družbi*. Ljubljana: ICOM, Mednarodni muzejski svet, Slovenski odbor, 2017.

UNWTO – United Nations World Tourism Organization: *Global Report on Cultural Routes and Itineraries*. Madrid: UNWTO, 2015.

UNWTO – United Nations World Tourism Organization: *Tourism and Culture Synergies: Tourism and Culture Partnership*. Madrid: UNWTO, 2018.

VIDRIH PERKO, Verena, Nadja Terčon in Flavio Bonin: Muzeji v času dediščinske kolere in okoljske kuge ali ne rinete z glavo skozi zid, kjer to zmore teorija...V: Verena Vidrih Perko, Nadja Terčon in Flavio Bonin (ur.), *Muzeji in njihova vloga v sodobni družbi: Program simpozija s povzetki, 19. zborovanje Slovenskega muzejskega društva 2019*. Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo, 2019, 7–15.

VIDRIH PERKO, Verena: Muzealec, gladiator sodobnega biznisa?. V: Nadja Terčon in Verena Vidrih Perko (ur.), *Muzeji, dediščina in kulturna krajina: 1. mednarodni kongres slovenskih muzealcev SMD-SMS-ICOM*. Radovljica: Slovensko muzejsko društvo, 2016, 115–129.

VODEB, Ksenija. *Turistična destinacija: Sodobna obravnava koncepta*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2014.

VODEB, Ksenija: *Turistične atrakcije*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018.

WAKEFIELD, Kirk L. in Julie Baker: Excitement at the mall: Determinants and effects on shopping response. *Journal of Retailing* 74/4, 1998, 515–539.

WEBER, Irena, Katja Hrobat Virloget in Aleš Gačnik: Kulturni turizem. V: Miha Lesjak, Marijana Sikošek in Simon Kerma (ur.), *Tematski turizem: Teoretični in aplikativni primeri oblik turizma v svetu in Sloveniji*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2021.

WEBER, Sebastjan: Muzeji in turizem: Poletna šola muzeologije Piran. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 49/3–4, 2009, 79–80.

ZORKO, Daniela: *Uvod v turizem*. Ljubljana. Zavod RS za šolstvo, 1999.

ŽELEZNIK, Adela: *Od pedagogike do učenja*. V: Darko Knez (ur.), *Zborovanje Slovenskega muzejskega društva: Slovenj Gradec, 4.–6. 10. 2007*. Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo, 2007, 22–26.

Tourism Museography: (non)Communicativity between the Museum and Tourism Sectors

Tourism museography is a subfield of applied museology, representing a cross-section between tourism and museology through a critical description and explanation of their mutual relations, especially from the viewpoint of understanding culture as a tourist product. The present research findings confirm that collaboration between museums and the tourism sector in Slovenia has improved over the last decade. Considerable potential in this area is represented by the additional offer, which includes museum cafes, restaurants, and shops. Compared to the past, museums cooperate more actively with destination organisations responsible for tourism development, though some challenges persist. The Slovenian Tourist Board promotes museums and cooperates with them through tenders, projects, trainings, enables them to obtain the sustainability label Slovenia Green Attraction, organizes workshops on developing tourism products, and promotes innovation (Hackathon, the Sejalec and Snovalec calls for applications, Slovenia Unique Experiences). Regional development agencies cooperate with museums occasionally through projects, trainings and organization of events or joint event attendance. Local tourist organizations promote museums, cooperate with them through projects, organized meetings, tourism product development and inclusion in integral tourist destination products (e.g.: tourist card, one ticket for several tourist attractions, tourist packages). To a certain extent, museums cooperate with other tourist stakeholders, such as hotels, restaurants, cafes, bus stations, Slovenian Railways, promotional agencies, craftsmen (souvenir production), health resorts and youth centres. They also cooperate with travel agencies, although they have not specified to what extent and how successfully. Museums and organizations responsible for tourism development at destinations wish to strengthen their proactive cooperation in the future. To note, the development of the (non)communicativity between the museum and tourism sectors will also depend on knowledge in the field of cultural tourism, and on the integration of the principles of creative tourism into museum practice; as well as on the levels of knowledge about heritage and culture among tourism experts.

KREATIVNI TURIZEM IN GASTRONOMSKE TURISTIČNE IZKUŠNJE

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Datum prejema: 7. 1. 2022

Izvleček: Prispevek obravnava relativno nov koncept kreativnega turizma v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj. Skozi sistematičen pregled literature preverja, v kolikšni meri obstoječe znanstvene raziskave preučujejo gastronomske turistične izkušnje skozi prizmo kreativnega turizma, katere vsebinske tematike obravnavajo ter kakšne metodologije uporabljajo. S tem osvetljuje pomembna stičišča med gastronomskim in kreativnim turizmom ter izpostavlja potencial njenega doprinosa k trajnostnim praksam turizma skozi razumevanje in spoštovanje kulturne dediščine ter krepitev kulturne identitete.

Ključne besede: kreativni turizem, gastronomske turistične izkušnje, lokalna hrana

Abstract: The paper explores the relatively new concept of creative tourism in the context of gastronomic tourism experiences. Through a systematic review of the literature, it analyses to what extent existing studies examine tourism experiences through the lens of creative tourism, and their main themes of interest and methodologies. It highlights the potential of creative tourism and creative gastronomic tourism experiences to contribute to sustainable tourism practices through understanding and respecting cultural heritage, and strengthening the cultural identity of local communities.

Key words: creative tourism, gastronomic tourism experiences, local food

Uvod

Koncept kreativnega turizma se je v znanstveni literaturi pojavil v začetku 21. stoletja (Richards in Raymond 2000) in zagovarja, da je z vpeljavo kreativnosti v načrtovanje in razvoj kulturnega turizma mogoče poustvariti kulturno dediščino tako, da ima ta interaktivno vlogo ter zagotavlja boljše in bolj angažirano izkušnjo, ki jo soustvarjajo obiskovalec in lokalni prebivalci (Richards in Wilson 2006). V turističnih izkušnjah se vse več pozornosti namenja soustvarjanju turistove izkušnje na destinaciji. Turisti vstopajo v interakcijo s ponudnikom storitev, generirajo svoje lastne izkušnje (Binkhorst in Dekker 2009 v Zhang, Fong in Li 2019) ter pri tem soustvarjajo vrednost, ko si delijo in uživajo v praksah vsakdanjega življenja (Paulauskaite idr. 2017 v Rachão idr. 2019). V središču koncepta kreativnega turizma je interaktivna vključenost posameznika in participativno učenje skozi avtentične in edinstvene lokalne izkušnje. V kontekstu kreativnega turizma je obravnava gastronomije in prehranske dediščine relevantno področje obravnave in znanstvenega raziskovanja. Zanimanje za okušanje kulinarčnih produktov destinacije je naraščajoč trend v sodobnem turizmu ter glavni motiv obiska destinacij za vse večje število ljudi (Hall in Sharples 2003 v Li idr. 2020; Cohen in Avieli 2004 v Li idr. 2020; Dixit 2019). Turisti dajejo vse večji pomen lokalni hrani, ki jo okušajo na destinacijah (JiménezBeltrán idr. 2016 v Folgado-Fernández idr. 2019). Povezujejo jo z lokalnim območjem in jo razumejo kot sestavni del lokalne kulture in zgodovine (Björk in Kauppi-

nen-Räisänen 2016). Hrana predstavlja medij, prek katerega turisti vstopajo v interakcijo s prostorom (Ellis idr. 2018). Povezovanje kulinarike in turizma predstavlja platformo za promocijo kulture skozi njene kulinarčne vsebine, razvoj lokalne ekonomije, podpiranje lokalnih praks ter pomoč pri trženju destinacij (Hjalager in Richards 2002; OECD 2009 v Dixit 2019). Razumevanje lokalne kulture je osnovni korak na poti do trajnostnega turizma (Legendre in Baker 2019), saj spoštovanje lokalnih navad, kultur in življenjskih stilov pomaga turistom bolje razumeti njihov vpliv na destinaciji (UNESCO 2010 v Legendre in Baker 2019). Pomembnost kreativnosti v turizmu prepoznava tudi globalna mreža kreativnih mest UNESCO, ki postavlja kreativnost in kulturne industrije v središče svojih strateških razvojnih načrtov na lokalni ravni (Spletni vir 1). V kategorijo kreativnih mest gastronomije UNESCO¹ je trenutno vključenih 36 mest (Spletni vir 2).

Namen tega prispevka je skozi sistematičen pregled literature raziskati, v kolikšni meri obstoječe znanstvene raziskave obravnavajo gastronomske turistične izkušnje z vidika kreativnega turizma, katere vsebinske tematike obravnavajo ter kakšne metodologije uporabljajo. Poleg tega želimo identificirati vrzeli v obstoječem korpusu znanstvenih dognanj, ki bodo nakazale smiselno smer za prihodnje raziskave.

1 Kreativna mesta se združujejo v okviru sedmih področij, in sicer rokodelstvo, dizajn, film, gastronomija, literatura, medijska umetnost in glasba.

* Janja Berložnik Šuler, magistra ekonomskih in poslovnih ved, doktorska kandidatka, Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica; direktorica LANARA Consulting, d.o.o.; janja.suler@gmail.com.

** Aleš Gačnik, doktor etnologije, docent, Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Katedra za kulturni turizem; vodja Centra za gastronomijo in kulturo vina; ales.gacnik@fts.upr.si.

V ta namen smo uporabili metodo sistematičnega pregleda literature ter vsebinsko analizirali skupno 27 relevantnih znanstvenih člankov, objavljenih v znanstvenih revijah v angleškem jeziku v obdobju med letoma 2016 in 2021. Podrobnejši proces in kriteriji izbora člankov so navedeni v poglavju »Metodologija«.

V nadaljevanju so najprej predstavljena teoretična izhodišča relevantnih konceptov, sledi pa jim predstavitev metodologije. Nato so podani rezultati izvedenega sistematičnega pregleda literature ter sklepne ugotovitve z omejitvami raziskave in predlogi za nadaljnje raziskovanje.

Teoretična izhodišča

Kreativni turizem

Koncept kreativnega turizma je primarno obravnavan v kontekstu razvoja kulturnega turizma, kjer Weber, Hrobat Virloget in Gačnik (2020: 17–19) izpostavljata dve kompleksni monografiji o kulturnem turizmu (gl. Smith in Richards 2013; Du Cros in McKercher 2015). Monografiji kažeta na metodološko dvojnost in drugačnost, ki prevzema bodisi vidik humanistike in kritičnega družboslovja ali drugi, večinski pristop v polju turističnih in ekonomskih študij. Prvi pristop poudarja kulturo kot proces z izrazito historično dimenzijo, drugi pa jo izpostavlja kot produkt, pri katerem je historičnost običajno abstrahirana (Weber, Hrobat Virloget in Gačnik 2020). Porast zanimanja za kreativni turizem po vsem svetu (*ATLAS 2015*: 20–32; Richards 2018a) časovno sovпада s Konvencijo UNESCO o varovanju nesnovne kulturne dediščine človeštva (Spletni vir 3).

Koncept kreativnega turizma sta prva omenila Pearce in Butler (1993 v Duxbury in Richards 2019), konkretnije pa opredelila Richards in Raymond (2000) v začetku 21. stoletja. Prvenstveno se je pojem pojavil kot nišna oblika turizma v okviru razvoja kulturnega turizma in kot odgovor na masovni kulturni turizem (Duxbury in Richards 2019). Naraščajoče povpraševanje po kreativnem turizmu sovпада s spremenjenimi potovalnimi navadami milenijcev (Ketter 2017) ter z naraščajočim številom turistov, ki iščejo aktivnejše in bolj vključujoče kulturne izkušnje, v okviru katerih lahko uporabijo in razvijejo tudi svojo lastno kreativnost (Duxbury in Richards 2019).

Kreativni turizem predstavlja potovalno vedenje, ki vključuje proaktivno načrtovanje ter izvajanje edinstvenih osebnih izkušenj, ki so prilagojene interesom, osebnosti in življenjskemu stilu turistov (Ketter 2017). V središču koncepta sta interaktivna vključenost in angažiranost posameznika, participativno učenje skozi avtentične in edinstvene lokalne izkušnje, ki jih soustvarjajo obiskovalec in lokalni prebivalci in v katerih ima kulturna dediščina interaktivno vlogo (Richards in Wilson 2006).

Od prve opredelitve kreativnega turizma se je koncept razvijal skozi štiri faze, pri čemer Richards in Duxbury

(2019) izpostavljata, da so vsi štirje tipi kreativnega turizma prisotni še danes in se prekrivajo. Kreativni turizem 1.0 izpostavlja pomen aktivne participacije, učenja turista in priložnosti za razvoj osebnega kreativnega potenciala z aktivno participacijo v tečajih in izkušnjah z izobraževalno noto, ki predstavljajo značilnosti počitniške destinacije oziroma območja, kjer se izvajajo (Duxbury in Richards 2019). Kreativni turizem 2.0 zavzema širšo, makro perspektivo potrošnje, kjer so kreativna doživetja razumljena kot način za privabljanje turistov na destinacijo, ter se nanaša na turizem, ki izhaja iz lokalne skupnosti, jo aktivno vključuje in upošteva. Njegovo definicijo odraža opredelitev mreže kreativnih mest UNESCO: »Kreativni turizem je potovanje, usmerjeno v angažirano in pristno izkušnjo s participativnim učenjem o umetnosti, dediščini ali posebnem značaju kraja, ter zagotavlja povezavo s tistimi, ki prebivajo v tem kraju in ustvarjajo to bivalno kulturo« (UNESCO 2006: 3 v Duxbury in Richards 2019: 2). Kreativni turizem 3.0 je vsebinsko širši pojem ter zajema večji obseg aktivnosti, ki so odraz širšega družbenega premika od otipljivih k neotipljivim virom. Ta premik se je na področju kulturnega turizma odrazil predvsem kot premik k vse večjemu pomenu simbolnih in nesnovnih dimenzij kulture posamezne destinacije (»mehka kulturna infrastruktura«), kot izpostavljata Duxbury in Richards (2019). Richards (OECD 2014: 7 v Duxbury in Richards 2019: 2) opredeli kreativni turizem 3.0 kot »kreativne aktivnosti, ki temeljijo na znanju ter povezujejo proizvajalce, potrošnike in destinacije z uporabo tehnologije, talentov ali sposobnosti posameznikov, s ciljem ustvariti pomenko polne nesnovne kulturne produkte, kreativne vsebine in izkušnje.« Kreativni turizem 4.0. označuje premik proti »relacijskemu turizmu«, ki temelji na soustvarjanju izkušenj, ki jih zagotavljajo mreže *peer-to-peer* (Richards 2014). V središču opredelitve je pomen mrež, ki delujejo kot kanal za pretok znanja in sredstvo za ustvarjanje kreativnih izkušenj (Richards 2018 v Duxbury in Richards 2019). Gre za potrošniški pogled na mikro ravni, ki se vsebinsko povezuje s konceptom potrošnika, ki z aktivno vključitvijo sooblikuje potrošno dobrino.

Kot izpostavljata že Duxbury in Richards (2019), je razumevanje koncepta kreativnega turizma zaradi njegove stalno razvijajoče se pomenskosti v praksi zelo raznoliko in se nanaša na zelo različne oblike kreativnih aktivnosti ter kreativnih kontekstov. Znanstveno raziskovanje kreativnega turizma razumeta kot razvijajoče se področje. Avtorja izpostavljata, da se je fokus raziskovanja kreativnega turizma premaknil od prvotnega identificiranja pojavnosti kreativnega turizma do preučevanja 1. motivacije in vedenja kreativnega turista, 2. narave kreativnih turističnih izkušenj, 3. splošnih oblik organizacij, ki zagotavljajo kreativne turistične produkte, 4. odnosov med turisti in destinacijami ter 5. preučevanja učinkov, ki jih ima kreativni turizem znotraj skupnosti (Duxbury in Richards 2019: 4).

Galvagno in Giaccone (2019) sta z bibliometrično analizo člankov, objavljenih med letoma 2003 in 2016, analizirala ključne raziskovalne tematike in področja raziskovanja kreativnega turizma, identificirala tematike v razvoju ter povzela aktualne raziskovalne trende. Podobno kot Duxbury in Richards (2019) avtorja ugotavljata, da se kreativni turizem vse bolj osamosvaja od krovnega koncepta kulturnega turizma in uveljavlja kot samostojno raziskovalno področje z velikim potencialom za prihodnje raziskovanje. Identificirala sta tri prevladujoče raziskovalne tematike: 1. turistično izkušnjo in soustvarjanje, 2. kreativnost v turizmu ter 3. kulturni turizem in dogodke (Galvagno in Giaccone 2019). Izpostavljata, da turistična izkušnja in soustvarjanje v povezavi s kreativnim turizmom temelji na teoretičnih izhodiščih ekonomije doživetij (Pine in Gilmore 1998 v Galvagno in Giaccone 2019), soustvarjanja (Prahalad in Ramaswamy 2004 v Galvagno in Giaccone 2019) ter na storitve osredotočeni perspektivi (angl. *service-dominant logic*) (Vargo in Lusch 2004 v Galvagno in Giaccone 2019).

Vloga kreativnosti je predvsem ustvarjanje večje zapomnljivosti turistične izkušnje (Galvagno in Giaccone 2019). Kreativnost v turizmu predstavlja osrednje vsebinsko področje kreativnega turizma in zajema predvsem dela Grega Richardsa, ki so med najpogosteje citiranimi na tem področju. Obravnavajo koncept kreativne turistične izkušnje, njenih karakteristik in dejavnikov, predvsem v kontekstu destinacij kulturnega turizma in kreativnih industrij. Področje kulturnega turizma in dogodkov vsebinsko zajema vlogo kreativnih dejavnosti za doseganje večje vključenosti in stimuliranja turistov ter se osredotoča na destinacijski vidik.

Tan, Kung in Luh (2013) so izpostavili, da je razumevanje vloge kreativnosti v okviru turizma izzivalna in kompleksna naloga. »Kreativnost je mogoče preučevati iz številnih dimenzij: vsakdanje kreativnosti, umetniške kreativnosti in intelektualne kreativnosti« (Ivcevic in Mayer 2009 v Tan, Kung in Luh 2013: 158). Kot pravi Richards (2011), leži preplet kreativnosti in turizma v praksah vsakdanjega življenja oziroma vsakdanje kreativnosti. Sodoben turist se želi čim bolj vplesti in začutiti vsakdanje življenje ljudi na obiskani destinaciji. Ivcevic in Mayer (2009 v Tan, Kung in Luh 2013) sta opredelila pet temeljnih kategorij vsakdanje kreativnosti, ki jih sicer sestavlja 121 enot in ki zaradi svojega potenciala, da spodbudijo aktivno turistovo vključitev, predstavljajo kreativno bazo za potrebe kreativnega turizma: 1. obrt, 2. kulturno izpopolnjevanje, 3. samoizrazna kreativnost, 4. medosebna kreativnost ter 5. sofisticirana medijska potrošnja. Kreativne turistične izkušnje imajo zaradi kompleksne in kontekstualne narave kreativnega turizma svoje specifične glede dimenzij (Wang idr. 2020). Različni avtorji so oblikovali različne merske lestvice za merjenje teh dimenzij. Hung idr. (2016 v Wang idr. 2020) so verificirali tri dimenzije kreativnih turističnih izkušenj: 1. občutek dosežka, 2. edinstveno učenje in

3. interakcijo z inštruktorjem. Ali idr. (2016 v Wang idr. 2020) so opredelili in verificirali pet dimenzij kreativne turistične izkušnje: 1. pobeg od vsakdanjika in priznanje (angl. *recognition*), 2. umirjenost, 3. edinstveno vključitev, 4. interaktivnost in 5. učenje.

Duxbury in Richards (2019) izpostavljata tri temeljne izzive v povezavi s prihodnjim raziskovanjem na področju kreativnega turizma: 1. Potrebo po razvoju integriranega modela oz. ogrodja za celovito razumevanje koncepta kreativnega turizma in njegovih elementov, ki bo temeljil na dinamičnem pristopu in omogočal vključevanje različnih vrst aktivnosti kreativnega turizma ter družbeno-kulturnih in geografskih kontekstov. 2. Bolj eksplicitno prepoznavanje in kritično vrednotenje časovnih, konceptualnih in geografskih kontekstov, v katerih je področje kreativnega turizma skozi znanstveno raziskovanje in konceptualizacije napredovalo. Prakse kreativnega turizma se namreč še naprej spreminjajo, s čimer pa se razvijajo tudi konteksti, znotraj katerih interpretiramo in razumemo kreativni turizem. 3. Potrebo po povezavi kreativnega turizma s širšimi izzivi družbe in planeta, kot je na primer okoljska trajnost ali družbeno-kulturna dobrobit lokalnih (*in situ*) skupnosti. Znanstveno raziskovanje v tem kontekstu bi se lahko v večji meri usmerilo na aktivno vlogo kreativnega turizma pri oblikovanju prihodnosti – snovanju, informiranju in opolnomočenju alternativ.

Kreativne gastronomske turistične izkušnje kot pot do trajnostnega turizma

V akademski literaturi se za koncept gastronomskega turizma uporabljajo različna poimenovanja, in sicer poleg najpogostejšega, »kulinarični turizem« (npr. Ellis idr. 2018), tudi »prehranski turizem« (angl. *food tourism*), »prehranski in vinski turizem«, »gastronomski turizem« in »gurmanski turizem« (Dixit 2019). Med omenjenimi koncepti obstajajo pomenske razlike, ki jih nekateri avtorji v kontekstu preučevanja gastronomskega turizma uporabljajo kot sopomenke (Lee, Packer in Scott 2015 v Wong in Ng 2019; Okumus, Okumus in McKercher 2007 v Wong in Ng 2019: 109; Horng in Tsai 2012 v Ellis idr. 2018). Vsi trije koncepti (kulinarični, gastronomski in prehranski turizem) so uporabljeni v nekoliko raznolikih kontekstih, pomen vsakega izmed terminov pa predstavlja raznoliko perspektivo v okviru strukture turizma med obiskovalcem in gostiteljem (Ellis idr. 2018). Poglobljena predstavitev razlik na področju terminologije in pomenov gastronomskega turizma presega namen in obseg tega članka, zato jih na tem mestu ne pojasnjujemo podrobneje. Za potrebe tega članka prevzemamo termina »gastronomski turizem« in »gastronomske turistične izkušnje«, s čimer sledimo poimenovanju, ki so ga prevzele Svetovna turistična organizacija (Spletni vir 4), Mednarodni inštitut za gastronomijo, kulturo, umetnost in turizem (IGCAT) ter Slovenska turistična organizacija (Spletni vir 5). Ta izraz se tudi sicer

večinoma uporabljaja na področju turizma v širšem evropskem prostoru.

Gastronomske turistične izkušnje zaznamuje holistični značaj, večdimenzionalnost in kompleksnost (Stone idr. 2018; Björk in Kauppinen-Räisänen 2016; Richards 2014), saj med drugim vključujejo hrano, pokrajino in kulturo obiskane destinacije. Gastronomske turistične izkušnje so ene izmed redkih turističnih izkušenj, ki lahko angažirajo vseh pet čutov (Clark in Chabrel 2007 v Sthapit 2017) in tako še okrepijo intenzivnost in zapomnljivost izkušnje. Med temeljnimi dimenzijami zapomnljivih gastronomskih turističnih izkušenj so vsebina in lastnosti postreženega, avtentičnost, socialna interakcija in skupno početje, gostoljubnost, novost, lokacija (prizorišče), čustva in čutnost (Williams idr. 2019; Björk in Kauppinen-Räisänen 2016; Stone idr. 2017; Sthapit 2017). Nekateri avtorji (Williams idr. 2019; Björk in Kauppinen-Räisänen 2016; Stone idr. 2017; Sthapit 2017) mednje prištevajo še spominke v povezavi s hrano, lokalno hrano, priložnost, ob kateri se je zgodila gastronomska izkušnja, turistične dimenzije, negativne elemente ter fazo potovalnega cikla.

Turisti dajejo vse večji pomen lokalni hrani, ki jo uživajo na destinacijah (Jiménez Beltrán idr. 2016 v Folgado-Fernández idr. 2019). Lokalna hrana je za turiste še posebej zanimiva zato, ker jo dojemajo kot »ikonične« produkta, ki zajemajo značilno naravo določenega prostora (Bessière 1998 v Sims 2009; Urry 1990 v Sims 2009). Predstavlja način za boljše razumevanje nesnovne dediščine, kulture ter prehranske kulture destinacije (Hjalager 2004 v Björk in Kauppinen-Räisänen 2016; Yurtseven in Kaya 2011 v Björk in Kauppinen-Räisänen 2016). Hrana predstavlja način za izražanje zgodovine, kulture, vrednot ter pomaga turistom, da v polnosti izkusijo simbolne, družbene in zabavne aspekte destinacije (Hall idr. 2003 v Chen in Huang 2018).

Ellis idr. (2018) obravnavajo prehranski turizem s perspektive kulturne antropologije. Termin »prehranski« turizem v slovenskem jeziku zveni malce okorno in ne zajame povsem širine pomena, ki ga termin izraža v angleškem jeziku. Avtorji izpostavljajo, da je prehranski turizem prezentacija zgodovine in prostora, pri čemer se turist vključuje in sooblikuje izkušnjo skozi izvajanje, poizvedovanje in angažiranje. Kulturo izpostavljajo kot osrednji koncept, ki je skupen vsem petim ključnim tematikam,² ki so jih identificirali v obstoječih znanstvenih raziskavah prehranskega turizma. Hrano razumejo kot medij, prek katerega turisti vstopajo v interakcijo s prostorom (Ellis idr. 2018) ter ki deluje kot metafora pri konstrukciji in izražanju etničnosti in kulturne identitete. Kulturni vidik razumevanja lokalne hrane izpostavlja fizične in kulturne dejavnike ter je bolj holističen, saj poleg geografske dimenzije vključuje kulturo hrane oziroma procese proizvodnje in priprave, ki

temeljijo na lokalnem znanju, ljudeh, kulturi in tradicijah (Kim idr. 2009 v Stalmirska 2021). Povezovanje kulinarike in turizma predstavlja platformo za promocijo kulture skozi njene kulinarične vire, razvoj lokalne ekonomije, podpiranje lokalne kulture ter pomoč pri trženju destinacij (Hjalager in Richards 2002; OECD 2009 v Dixit 2019). Dixit (2019: 15) izpostavlja pomembno vlogo gastronomskega turizma na več ravneh: predstavlja izjemno velik potencial za spodbujanje lokalnega, regionalnega in nacionalnega gospodarstva ter povečevanje trajnosti in vključenosti. Pozitivno prispeva na različnih ravneh turistične vrednostne verige, kot so kmetijstvo, kultura in lokalna hrana. To ne prispeva zgolj k destinacijskemu znamčenju, temveč pomaga tudi pri promociji trajnostnega turizma skozi ohranjanje dragocene kulturne dediščine, krepitev in negovanje ponosa v lokalnih skupnostih ter povečevanje medkulturnega razumevanja.

Obravnava gastronomskih turističnih izkušenj v povezavi s kreativnim turizmom je relevantno področje znanstvenega raziskovanja. Z interaktivno vključenostjo – participativnim učenjem skozi avtentične in edinstvene lokalne izkušnje, ki jih soustvarjajo obiskovalec in lokalni prebivalci – posameznik doživlja boljše in bolj angažirano izkušnjo (Richards in Wilson 2006) ter lahko bolje razume lokalno kulturo. Slednje je osnovni korak na poti do trajnostnega turizma (Legendre in Baker 2019), saj spoštovanje lokalnih navad, kultur in življenjskih stilov pomaga turistom bolje razumeti njihov vpliv na destinaciji (UNESCO 2010 v Legendre in Baker 2019).

Metodologija

Da bi ugotovili, v kolikšni meri obstoječe znanstvene raziskave obravnavajo gastronomske turistične izkušnje z vidika kreativnega turizma, katere vsebinske tematike oziroma vidike kreativnega turizma obravnavajo in kakšne metodologije pri tem uporabljajo, ter identificirali vrzeli v obstoječem korpusu znanstvenih dognanj kot smer za prihodnje raziskovanje na tem področju smo uporabili metodo sistematičnega pregleda literature, kot ga opredeljuje Fink (2019) in ki vključuje sedem korakov: 1. opredelitev raziskovalnega vprašanja, 2. izbira podatkovne baze virov, 3. izbor iskalnih terminov, 4. opredelitev kriterijev za vključitev ali izključitev člankov; 5. opredelitev metodoloških kriterijev (kakovost znanstvenih prispevkov); 6. vsebinski sistematični pregled relevantnih člankov; 7. sinteza rezultatov. Skladno z opredeljenim namenom študije smo si zastavili sledeča raziskovalna vprašanja (RV):

RV1: V kolikšni meri obstoječe raziskave na področju kreativnega turizma obravnavajo kontekst gastronomskih turističnih izkušenj?

RV2: Katere krovne tematike oziroma vidike kreativnega turizma obravnavajo avtorji obstoječih znanstvenih raziskav na področju kreativnega turizma v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj?

² motivacija, kultura, avtentičnost, management in marketing ter destinacijska orientiranost

RV3: Kakšna metodologija in metode so uporabljene v obstoječih raziskavah kreativnega turizma v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj?

Vsi članki v okviru izvedenega sistematičnega pregleda literature so bili zbrani med aprilom in junijem 2021 v bazi SCOPUS (Spletni vir 6), ki velja za »največjo bazo povzetrov in citatov recenzirane literature: znanstvenih revij, knjig in zbornikov referenc« (Spletni vir 7) na področjih znanosti, tehnologije, medicine, družbenih ved ter umetnosti in humanističnih ved.

Članke smo iskali v več nizih z uporabo naslednjih ključnih besed: *creative, experience, tourism**, *gastronom**, *culinary, food, co-creation*. Z njimi smo želeli zajeti čim širši krog znanstvenih objav na izbrano tematiko. Posamezni iskalni nizi so vključevali: »creative AND experience AND (gastronom* OR food OR culinary)«; »creative AND tourism* AND (gastronom* OR food OR culinary)«; »co-creation AND tourism AND food OR gastronom* OR culinary)«.

V sklopu sistematičnega pregleda relevantne literature so bili v analizo vključeni članki:

- ki so bili objavljeni v obdobju od vključno leta 2016 do vključno leta 2021 (obdobje med 2003 in 2016 je zajeto v bibliometričnem pregledu Galvagno in Giaccone 2019);
- ki so napisani v angleškem jeziku;
- pri katerih se iskane ključne besede (iskalni nizi) nahajajo v naslovu, povzetku ali ključnih besedah članka;
- ki se uvrščajo na področja »poslovanje, management, računovodstvo« (angl. *Business, Management, Accounting*), »družbene vede« (angl. *Social sciences*), »umetnost in humanistika« (angl. *Art*

and Humanism), »agrikultura in biološke znanosti« (angl. *Agricultural and Biological Sciences*) ter »psihologija« (angl. *Psychology*).

- ki so objavljeni v obliki znanstvenega članka.

Na podlagi izbranih iskalnih pojmov in kriterijev za vključitev smo pridobili skupno 107 različnih člankov. Na podlagi pregleda naslovov in povzetrov člankov smo izločili tiste, ki niso eksplicitno obravnavali iskanih konceptov oziroma vsebinsko niso doprinali k odgovorom na zastavljena raziskovalna vprašanja. Prav tako smo iz analize izključili vse podvojene članke. V sistematičen pregled literature smo zajeli skupno 32 relevantnih člankov, od katerih jih je bilo dostopnih 27, ki so bili pregledani z metodo analize vsebine. Med njimi je bilo največ člankov objavljenih v letih 2019 in 2020. Pet člankov v času izvedbe analize ni bilo dostopnih s celotnim besedilom.

Dobljene zadetke pri vseh iskalnih nizih smo preverili tudi z vidika metodološkega kriterija kvalitete. Za merilo smo izbrali mednarodni indeks Academic Journal Guide 2018 (Spletni vir 8). Večina analiziranih relevantnih člankov je bilo objavljenih v znanstvenih revijah z oceno 2*, trije izmed analiziranih člankov so bili objavljeni v revijah z oceno 3* ali 4*.

Ugotovitve

Za vsak analiziran članek so bile povzete ključne tematike in temeljne ugotovitve ter temeljna metodologija raziskovanja. V spodnji tabeli so v strnjeni obliki prikazane ključne tematike in vidiki obravnave kreativnega turizma v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj ter metodologija. Rezultati za vsako raziskovalno vprašanje so zapisani v nadaljevanju.

Avtor	Tematika	Metodologija
Rachão idr. (2021)	<ul style="list-style-type: none"> • dejavniki aktivne participacije v s hrano povezanih turističnih izkušnjah (vpliv soustvarjanja izkušnje, interakcije med turisti in lokalnimi prebivalci ter turisti in zaposlenimi v turizmu, operativni viri (angl. <i>operant resources</i>) ter model soustvarjanja s hrano povezanih turističnih izkušenj 	kvantitativna
Chang idr. (2020)	<ul style="list-style-type: none"> • koncept »kuharskih počitnic« kot način promocije kulture hrane in kulinaričnega bogastva Tajvana • opredelitev okvira in atributov za oblikovanje izkušnje kuharskih počitnic 	kvalitativna
Lugosi idr. (2020)	<ul style="list-style-type: none"> • proces upravljanja soustvarjanja kulinaričnih turističnih dogodkov na primeru pop-up dogodka <i>Le Dîner en Blanc</i>³ • pomen priprave na dogodek s strani udeležencev ter uokvirjanja pravil poteka dogodka s strani organizatorja ter uporabe kulturno-specifičnih simbolnih sistemov pomena in indeksov vrednosti 	kvalitativna (študija primera)

3 Več na spletni strani <https://dinerenblanc.com>.

Prayag idr. (2020)	<ul style="list-style-type: none"> vpliv predhodnega znanja, fizičnega okolja in interakcije med udeleženci in izvajalci na soustvarjanje izkušnje na primeru kuharskih tečajev za domače turiste (Iran) 	kvantitativna
Rinaldi, Cavicchi in Robinson (2020)	<ul style="list-style-type: none"> vloga izobraževalnih inštitucij pri povezovanju lokalnih deležnikov za oblikovanje trajnostnega turizma in razvoja destinacije primer razvoja trajnostne gastronomije in gastronomskega turizma v Italiji ter nadgrajen model soustvarjanja za doseganje trajnosti 	kvalitativna (študija primera)
Rodríguez-Gutiérrez idr. (2020)	<ul style="list-style-type: none"> analiza odnosa med motivacijo in gastronomskim zadovoljstvom turistov v kreativnem mestu gastronomije Popayanu 	kvantitativna
Tugade (2020)	<ul style="list-style-type: none"> Vloga agroturizma kot ekonomskega spodbujevalca razvoja podeželja in diverzifikacije kmetij študija primera produktov, motivacije, koristi in izzivov mikro podjetij s področja agroturizma na Filipinih 	kvalitativna (študija primera)
Vargas-Sanchez in López-Guzmán (2020)	<ul style="list-style-type: none"> analiza kreativnega procesa v Michelinovih restavracijah v Španiji ter njegov vpliv na oblikovanje enega izmed štirih tipov gastronomske izkušnje analiza odnosa med vrsto kreativnega procesa in vrsto gastronomske turistične izkušnje 	kvantitativna
Viljoen in Kruger (2020)	<ul style="list-style-type: none"> vloga in dimenzije degustacijskih izkušenj⁴ ter njihova soustvarjalna narava v kontekstu gradnje izkustvene izkušnje umetniških festivalov 	kvantitativna
Wan in Choi (2020)	<ul style="list-style-type: none"> profil in vedenjske karakteristike gastronomskih turistov v Unescovem kreativnem mestu gastronomije Macao ter primerjava s skupino negastronomskih turistov 	kvantitativna
Yilmaz idr. (2020)	<ul style="list-style-type: none"> analiza projiciranih in percipiranih elementov obstoječega imidža Unescovega kreativnega mesta Gaziantep v Turčiji kot gastronomske destinacije ter povezava s splošnimi cilji mreže kreativnih mest UNESCO 	kvalitativna
Crespi-Vallbona in Mascarilla-Miró (2019)	<ul style="list-style-type: none"> pomen oblikovanja ekonomskih, družbenih in kulturnih mrež (sodelovanje zasebnega in javnega sektorja ter podpora lokalnega prebivalstva) za razvoj kreativnih in uspešnih turističnih produktov ter trajnostni razvoj destinacij na primeru turističnega produkta »Large wine vats walking visits« 	kvalitativna (študija primera)
Grimstad, Waterhouse in Burgess (2019)	<ul style="list-style-type: none"> redefiniranje mednarodno znane vinske regije v smeri gastronomske pokrajine pod vplivom vstopa novih akterjev, ki zagotavljajo inovacije, kreativnost in dodano vrednost pod skupno krovno identiteto vinske regije na primeru »Hunter valley wine region« 	kvalitativna (študija primera)
Rachão idr. (2020)	<ul style="list-style-type: none"> analiza percepcije turistov o konstruktivnosti soustvarjanja, njihovih kulinaričnih turističnih izkušnjah ter pripravljenosti za aktivno soustvarjanje takšnega tipa izkušnje 	kvalitativna
Sthapit, Coudounaris in Björk (2019)	<ul style="list-style-type: none"> dejavniki in posledice, ki vplivajo na pomembno izkušnjo lokalne hrane ter model pomembne izkušnje lokalne hrane 	kvantitativna
Vorasiha (2019)	<ul style="list-style-type: none"> raziskava izpostavlja Pomen lokalne hrane za krepitev turistične privlačnosti destinacije na primeru oblikovanja turistične poti na Tajskem, ki temelji na lokalni hrani in ki se osredotoča na izobraževalno komponento izkušnje 	kvalitativna (študija primera)

⁴ angl. *tasting experience*

Williams idr. (2019)	<ul style="list-style-type: none"> • značilnosti in atributi zapomnljivih turističnih gastronomskih izkušenj 	kvalitativna
Yu in Sun (2019)	<ul style="list-style-type: none"> • vloga Instagrama pri ohranjanju in oživljanju gastronomske kulture v Unescovem kreativnem mestu gastronomije Macau 	mešane metode
Duignan idr. (2018)	<ul style="list-style-type: none"> • vloga kulinarčnih festivalov kot platforme za spodbujanje kreativnega in kontinuiranega sodelovanja med lokalnimi podjetji, za ohranjanje identitete prostora, mesta ali regije ter kot dejavnik na lokalni ravni za promocijo lokalne, avtentične kulinarike z vidika ponudbe in znamčenja destinacije na primeru »EAT Cambridge festival« 	kvalitativna
Justiniano idr. (2018)	<ul style="list-style-type: none"> • pomen participacije profesionalnih umetnikov v procesu izkustvenih inovacij na področju gastronomskih storitvenih izkušenj • ključen pomen kadrov, ki imajo znanje, sposobnosti in tehnik, v tipu storitev, kot je kreativna gastronomija 	kvantitativna
Vorasiha (2018)	<ul style="list-style-type: none"> • obravnava primera oblikovanja kreativnih turističnih poti na Tajskem, ki spodbujajo turizem prek promocije lokalne hrane ter dajejo poudarek na učenje o lokalni hrani in lokalnih posebnostih⁵ 	kvalitativna in kvantitativna
Chen in Liu (2017)	<ul style="list-style-type: none"> • načini za ohranjanje kulture aboriginov ter obogatitev pluralne etnične kulture • pomen ekoturizma in turističnih izkušenj v podporo pri ohranjanju lokalnih značilnosti destinacije • lokalna prehranska kultura (angl. <i>local dietary culture</i>) kot alternativni način za lokalni in regionalni razvoj s potencialom, da okrepi identiteto, spoštovanje do okolja ter regeneracijo lokalne dediščine in ekonomije • procesi v okviru žive kreativne industrije povečujejo priložnosti zaposlovanja in generiranja prihodkov v lokalni skupnosti ter krepijo občutek pripadnosti lokalnega prebivalstva svoji kulturi 	kvalitativna
Duignan idr. (2017)	<ul style="list-style-type: none"> • uporaba fizičnih in digitalnih prostorov v okviru festivalov za ustvarjanje novih prostorov potrošnje ter priložnosti za lokalna podjetja, ki se ukvarjajo s hrano/kulinariko prek uporabe družbenih omrežij na primeru »EAT Cambridge Festival« 	mešane metode
Justiniano idr. (2017)	<ul style="list-style-type: none"> • načini inoviranja podjetij na področju kreativne gastronomije s pomočjo svojih ekip • pomen oblikovanja multidisciplinarnih ekip z raznolikim znanjem in izkušnjami iz različnih sektorjev za uspešno ustvarjanje in oblikovanje inovacij na področju gastronomskih izkušenj. 	kvalitativna
Pearson in Pearson (2016)	<ul style="list-style-type: none"> • soznamčenje med Unescem in vključenimi kreativnimi mesti gastronomije ter vloga vključenosti v mrežo in prejetega naziva h krepitvi imidža njihove destinacijske znamke 	kvalitativna (študija primera)
Thomas-Francois, Joppe in von Massow (2018)	<ul style="list-style-type: none"> • medsektorsko povezovanje za prenos učinkov turizma na lokalno skupnost ter povezave med kmetijstvom in turizmom v kontekstu lokalne hrane • model dobavne verige med kmetijami in hoteli s poudarkom na lokalni hrani kot osrednjem delu storitvene izkušnje 	kvalitativna (študija primera)
Munadjat (2016)	<ul style="list-style-type: none"> • oblikovanje politik in strategij za razvoj trajnostnega gastronomskega turizma ter rast majhnih in srednje velikih podjetij iz gostinske panoge na primeru destinacije Bandung 	kvalitativna (študija primera)

Tabela 1: Tematike v relevantnih člankih na področju kreativnega turizma v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj.

5 učenje na način: potuj – okušaj – spoznavaj (angl. tour – taste – learn)

Obravnavo gastronomskih turističnih izkušenj v okviru znanstvenega raziskovanja kreativnega turizma ocenjujemo kot relativno šibko. Na podlagi iskalnih nizov in kriterijev smo kot relevantne za odgovore na raziskovalna vprašanja našli zgolj 32 člankov, od katerih je bilo dostopnih 27. Koncept kreativnega turizma je v središču obravnave le pri četrtini analiziranih člankov (skupno pri 6 člankih), medtem ko preostali članki obravnavajo kreativnost v turizmu posredno, bodisi s poudarkom na soustvarjanju izkušnje (skupno 5 člankov) ali širši vlogi kulinarike in lokalne hrane pri trajnostnem razvoju destinacij (skupno 5 člankov). Kreativni turizem iz makro perspektive, konkretnije potencial, ki ga omogoča prejeti naziv kreativno mesto gastronomije UNESCO za ustvarjanje konkurenčne prednosti destinacije, preučuje skupno 5 člankov, kar ocenjujemo kot relativno nizko število. Vsebinsko članki preučujejo predvsem potencial prejetega naziva za promocijo, prepoznavnost, imidž ali ugled destinacije.

Vsebinska analiza člankov glede na tip gastronomskih izkušenj je pokazala, da dobra polovica analiziranih člankov ne obravnava posebnega tipa gastronomske izkušnje, temveč obravnava gastronomski turizem celovito, kot način za trajnostni turistični razvoj destinacij (dobra tretjina člankov), ali gastronomske izkušnje na splošno oziroma skozi perspektivo posameznikovega spomina (skupno 6 člankov). Med različnimi tipi gastronomskih turističnih izkušenj so največkrat zastopani festivali in oblikovane kulinarične turistične poti, obravnavane so tudi Michelinove restavracije, kulinarični dogodki, kuharski tečaji, kuharsko obarvane počitnice ter kulinarično obarvana doživetja na kmetiji.

Večina analiziranih člankov preučuje kreativni turizem v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj z vidika turističnih ponudnikov ali destinacijskega vidika (skupno 18 člankov), medtem ko vidik turista v ospredje postavlja tretjina člankov (skupno 9). Vsebinska kategorizacija tematik v 27 analiziranih člankih skladno s klasifikacijo področij raziskovanja kreativnega turizma po Duxbury in Richards (2019) kaže, da so v največji meri obravnavani učinki kreativnega turizma znotraj skupnosti oziroma destinacije (skupno 8 člankov) ter narava kreativnih gastronomskih turističnih izkušenj (skupno 7 člankov). Motivacija in vedenje turistov v kontekstu kreativnega turizma in gastronomskih turističnih izkušenj obravnava skupno 5 člankov, enako število (5 člankov) obravnava vidik različnih oblik organiziranosti za zagotavljanje kreativnih turističnih produktov oziroma izkušenj. V najmanjši meri (skupno le v 2 člankih) je v analiziranih člankih obravnavan odnos med turisti in destinacijo.

Vsebinske tematike analiziranih 27 člankov smo razporedili tudi v tri temeljne kategorije, ki sta jih opredelila Galvagno in Giaccone (2019). Izkazalo se je, da so vse tri kategorije precej enakomerno zastopane, in sicer: turistično izkušnjo in soustvarjanje obravnava skupno 8 člankov;

kreativnost v turizmu obravnava skupno 10 člankov; kulturni turizem in dogodke pa obravnava skupno 9 člankov. Pri obravnavi kreativnega turizma je mogoče zaslediti tudi premik proti relacijskemu turizmu oziroma obravnavi kreativnega turizma 4.0, kot ga pojmuje Duxbury in Richards (2019). Slednji izpostavlja predvsem pomen mrež *peer-to-peer*, ki delujejo kot kanal za pretok znanja in sredstvo za ustvarjanje kreativnih izkušenj. Povezovanje in sodelovanje različnih deležnikov v okviru ustvarjanja gastronomske turistične izkušnje obravnava tretjina analiziranih člankov (skupno 8). Vsebinska analiza člankov, ki so bili objavljeni nedavno (v letih 2020 in 2021), je pokazala, da je največji poudarek na tematiki soustvarjanja gastronomske turistične izkušnje (skupno v 4 izmed 11 člankov), pri čemer gre v precejšnji meri za vidik turističnih ponudnikov, in ne turistov. V nedavnih objavah je poudarek tudi na razumevanju gastronomskih turistov na destinaciji (skupno v 3 izmed 11 člankov). Oblikovanje kreativne gastronomske izkušnje obravnavata skupno 2 članka.

V večini izmed analiziranih 27 člankov je uporabljena kvalitativna metodologija raziskovanja (v skoraj dveh tretjinah oziroma v skupno 17 člankih), pri čemer prevladuje predvsem uporaba metode študije primera (skupno 9 oziroma več kot polovica analiziranih člankov s kvalitativno metodo raziskovanja). Kvantitativna metodologija je uporabljena v slabi tretjini analiziranih člankov (skupno 8), mešane metode pa so bile uporabljene v dveh analiziranih člankih. To nakazuje, da je področje kreativnega turizma v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj, kjer raziskovalci skozi subjektivističen pristop in konstruktivistično paradigmo skušajo bolje razumeti vsebino koncepta in odgovoriti na vprašanja »kako« in »zakaj«, še relativno neraziskano. Študija primera kot najpogostejše uporabljena oblika kvalitativne raziskave v analiziranih člankih poglobljeno preučuje raziskovani pojav skozi različne vidike in dimenzije znotraj njegovega konteksta (Baxter in Jack 2008: 544).

Ocenjujemo, da je preučevanje kreativnega turizma v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj v zametkih ter da obstaja na tem področju še veliko priložnosti za prihodnje raziskovanje. Smotno bi bilo bolje razumeti vlogo in pomen predhodnega znanja ter kulturnega konteksta v povezavi z interpretacijo kreativne gastronomske turistične izkušnje, soustvarjanjem vrednosti in učinki, ki jih ima izkušnja na turiste in lokalno prebivalstvo. Tudi razumevanje narave kreativnih gastronomskih izkušenj z vidika njihovih dimenzij in dejavnikov ocenjujemo kot omejeno, kar ponuja priložnosti za nadaljnje znanstveno raziskovanje. Razumevanje koncepta kreativnega turizma je zaradi njegove stalno razvijajoče se pomenskosti v praksi zelo raznoliko in se nanaša na zelo različne oblike kreativnih aktivnosti ter kreativnih kontekstov (Duxbury in Richards 2019). Obstojč nabor kreativnih mest gastronomije UNE-

SCO bi bil lahko zanimiv referenčni okvir za znanstveno raziskovanje kreativnega turizma v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj. Eden izmed pomembnih vidikov raziskovanja kreativnega turizma v povezavi z gastronomskimi turističnimi izkušnjami je tudi vzpostavljanje in delovanje mrež *peer-to-peer* kot kanala za pretok znanja in sredstva za ustvarjanje kreativnih turističnih izkušenj na lokalni ravni (Crespi-Vallbona in Mascarilla-Miró 2019). Pri tem je pomembno bolje razumeti, na kakšne načine naj se povezujejo raznoliki akterji ter kako naj poteka njihovo medsebojno sodelovanje in proces soustvarjanja kreativne gastronomske turistične izkušnje. Prav tako je potrebno v to relacijo vključiti turista in njegovo vlogo pri soustvarjanju kreativne gastronomske turistične izkušnje. Pomemben aspekt raziskovanja kreativnega turizma v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj je tudi vloga in pomen oblikovanja multidisciplinarnih ekip z raznolikim strokovnim znanjem in izkušnjami (Justiniano idr. 2017) kot način za kreativno in inovativno oblikovanje takšnih izkušenj.

Sklep

Bolj kot se svet globalizira, večje je za zanimanje za lokalno. Na to so pred prelomom tisočletja opozarjali futurologi, saj je bila prav lokalna kultura uvrščena med deset strukturalnih globalnih mega trendov, ki bodo zaznamovali način življenja v 21. stoletju (Naisbitt in Aburdene 1990). V tem obdobju še nismo mogli govoriti o prepoznavnih konceptih gastronomskega in kreativnega turizma, ki uvrščata lokalno med temeljne gradnike prepoznavnosti lastnih konceptov. Multidisciplinarna raziskovanja lokalnega so predmet številnih humanističnih in družboslovnih znanosti (etnologija, antropologija, zgodovina, geografija, sociologija ...), na področju turističnih in kmetijskih strategij pa je izpostavljanje lokalnega opaznejše šele v zadnjih letih. S pričujočo raziskavo izpostavljamo pomen lokalnega v kontekstu kreativnega turizma in gastronomskih turističnih izkušenj.

Dosedanja stopnja raziskanosti navedene tematike kaže na manko tovrstnih raziskav in šibko raziskanost v okviru znanstvene literature, kar je razvidno iz zgoščenega tabelarnega prikaza z interpretacijo analiziranih podatkov. Raziskava je pokazala, da je v ospredju znanstvenih raziskav celovita obravnava gastronomskega turizma v kontekstu kreativnega turizma, veliko manj pa je tistih, ki izpostavljajo gastronomske turistične izkušnje, pa tudi odnose med lokalnim prebivalstvom in turisti na destinaciji. Premalo raziskana so tudi vprašanja, povezana z motivacijo in vedenjem turistov. Na osnovi analize in interpretacije podatkov zaznavamo premike proti relacijskemu turizmu oziroma v obravnavi kreativnega turizma 4.0, kot ga opredelujeta Duxbury in Richards (2019).

V metodološkem pogledu so v ospredju metode kvalitativnega raziskovanja ter študije primerov. Ker gre za relativno novo področje znanstvenega proučevanja, je velik

odstotek dosedanjih raziskav povezan z raziskovanjem konceptov in principov kreativnega turizma. Redke pa so tiste, ki v ospredje postavljajo gastronomske turistične izkušnje znotraj koncepta kreativnega in gastronomskega turizma kot podzvrsti kulturnega turizma. Pomen tovrstnih raziskav je toliko večji, ker ne kažejo le na stopnjo raziskanosti izbrane tematike, ampak tudi na razvoj novih trajnostnih oblik turizma, ki so pomembne tako za varovanje, raziskovanje in komuniciranje dediščine kot tudi za njeno vključevanje v različne oblike trajnostnega razvoja turizma na lokalni, regionalni, nacionalni ravni.

Kompleksnost in pomen lokalnega v gastronomskem turizmu, pa tudi principi kreativnega turizma nas vodijo k naslednjim razvojnim izhodiščem in usmeritvam: 1. historični zavezanosti lokalnemu, 2. lokalni dediščini in kulturi kot temelju razvoja invencij in inovacij ter 3. trajnostnim načelom razvoja. Kreativne gastronomske turistične izkušnje ob strateškem razvojnem pomenu lokalnega poudarjajo in izpostavljajo tudi spoštovanje, samozavedanje in participativnost kot strateške prvine konceptualne drugačnosti kreativnega turizma. Prav participativnost je med turisti in lokalnim prebivalstvom pri ustvarjanju gastronomskih turističnih izkušenj izpostavljena negativnim kritikam z vidika morebitnega vpliva turistov na način življenja in kulturo lokalne skupnosti ter njenega predrugčenja oziroma razkroja, zlasti na področju nesnovne kulturne dediščine. V praksi se to lahko kaže v podobi lažne, igrane avtentičnosti, izumljanja tradicij ipd.

Participativnost v kreativnih gastronomskih turističnih izkušnjah v kontekstu kreativnega turizma moramo razumeti kot razvojni koncept, ki se lahko v svoji konceptualni polnosti udejanji le v primeru, da so ozaveščeni tako lokalni prebivalci kot turisti. Vključevanje in soustvarjanje izkušnje je torej potrebno razumeti v duhu spreminjanja posameznikov v bolj sprejemajoče in razsvetljene osebe, ki z novim znanjem in čustveno angažirano izkušnjo spreminjajo svoj pogled na svet in tudi svoja ravnanja v smeri bolj trajnostno naravnanih praks. Spreminjanje se tako ne nanaša zgolj na turiste, temveč tudi na lokalne prebivalce, s krepitvijo in negovanjem ponosa in pripadnosti svoji kulturi. Močan poudarek kreativnega turizma na participativnem učenju, aktivnem vključevanju, povezovanju v mreže *peer-to-peer* ter soustvarjanju izkušnje prispeva k boljšemu razumevanju lokalne kulture in k spoštovanju lokalnih navad, kultur in življenjskih stilov, kar pomaga turistom bolje razumeti njihov vpliv na destinaciji (UNESCO 2010 v Legendre in Baker 2019).

Kreativno oblikovanje gastronomskih turističnih izkušenj lahko potencialno prispeva k aktualizaciji, poglobljeneemu medkulturnemu razumevanju, boljši ozaveščenosti ter ohranjanju dragocene kulturne dediščine. Procesi v okviru žive kreativne industrije povečujejo priložnosti zaposlovanja in generiranja prihodkov v lokalni skupnosti ter krepijo občutek pripadnosti lokalnega prebivalstva svoji

kulturi (Chen in Liu 2017). Lokalna prehranska kultura ima potencial za krepitev identitete, povečanje spoštovanja do okolja ter spodbujanje regeneracije lokalne dediščine in ekonomije (Chen in Liu 2017). Zato je smiselno in nujno, da kreativni turizem na splošno, pa tudi v kontekstu gastronomskih turističnih izkušenj, naslavlja širše družbene, okoljske in ekonomske učinke, ki jih prinašajo aktivnosti, procesi in sodelovanja med deležniki pri izvajanju praks kreativnega gastronomskega turizma, kar sodi tudi med naša glavna raziskovalna vprašanja, ki ne prispevajo le k nadgradnjam ali razvoju konceptov kreativnega in gastronomskega turizma ter k njenemu medsebojnemu povezovanju, ampak tudi k celostnemu raziskovanju, varovanju in komuniciranju dediščine, še zlasti nesnovne, ter vključevanju slednje v različne oblike trajnostnega razvoja turizma, tako na lokalni in regionalni kot tudi nacionalni ravni.

Podobno kot ostale raziskave ima tudi pričujoče raziskovalno delo nekaj omejitev. Ena pomembnejših je poudarek na tujih avtorjih, ki je posledica zastavljenega metodološkega okvira ter kriterijev za izbor člankov. Slednji zajemajo zgolj znanstvene članke, ki so bili objavljeni v bazi SCOPUS v preteklem petletnem obdobju in so napisani v angleškem jeziku. Na ta način v izbor in pregled literature niso zajeti morebitni slovenski avtorji oziroma objave v slovenskem jeziku. V danem obsegu članka je terminološka dilema na področju pojmovanja in razumevanja koncepta gastronomskega turizma zgolj orisana. V dodatni raziskavi bi bilo smotno dodatno osvetliti terminološko raznolikost pri pojmovanju in razumevanju gastronomskega turizma v kontekstu različnih raziskovalnih disciplin, in sicer z vidika rabe terminov tako v angleško govorečem akademskem svetu kakor tudi na slovenskih tleh. Članek v okviru svojega obsega in namena tudi ne zajema prikaza primerov dobrih praks iz Slovenije in tujine, kar je zagotovo ena izmed omejitev. Kot podaljšek oziroma nadgradnja tega članka bi bila zato smotna dodatna raziskava primerov dobrih praks kreativnega turizma na področju gastronomskih turističnih izkušenj tako iz Slovenije kot iz tujine. Pri tem bi bilo zbir, pregled in razčlenitev raznolikih primerov dobre prakse smotno povezati s teoretičnimi koncepti kreativnega in gastronomskega turizma ter v povezavi z razvojem različnih tipov destinacij. Z aktivno usmeritvijo Slovenije v razvoj zelene in butičnega turizma, gastronomije ter 5zvezdičnih turističnih doživetij je tudi v slovenskem turizmu vse več primerov dobrih praks, ki doživetja gradijo na principih kreativnega turizma, četudi o njem ne govorijo. Pregled dodatnih praks iz tujine bi doprinesel k še večji širini in razumevanju kreativnih gastronomskih turističnih izkušenj tudi glede na različne tipe destinacij in različne trajnostne razvojne politike v turizmu, posledično pa bi nas tovrstne raziskave vodile k razumevanju različnih vidikov kreativnega in gastronomskega turizma.

Viri in literatura

- ATLAS – Association for Tourism and Leisure Education in Greg W. Richards: *Creative tourism trend report 2015*. Association for Tourism and Leisure Education (ATLAS) 2015.
- BAXTER, Pamela in Susan Jack: Qualitative Case Study Methodology: Study Design and Implementation for novice researchers. *The Qualitative Report* 13/4, 2008, 554–559.
- BJÖRK, Peter in Hannele Kauppinen-Räsänen: Exploring the multi-dimensionality of travellers' culinary-gastronomic experiences. *Current Issues in Tourism* 19/12, 2016, 1260–1280.
- CHANG, Janet, Bendegül Okumus, Chih-Hung Wang in Chien-Yin Chiu: Food tourism: Cooking holiday experiences in East Asia. *Tourism Review* 76/5, 2020, 1067–1083.
- CHEN, Qian in Rong Huang: Understanding the role of local food in sustaining Chinese destinations. *Current Issues in Tourism*, 22/5, 2018, 544–560.
- CHEN, Yi-Su in Li-Wei Liu: Interaction and integration of cultural inheritance, ecotourism, and industrial development: Strategies, mechanisms and spatial practice of the amis dietary culture transformed into creativity living industry. *International Review for Spatial Planning and Sustainable Development* 5/3, 2017, 66–78.
- CRESPI-VALLBONA, Montserrat in Oscar Mascarilla-Miró: Wine lovers: Their interests in tourist experiences. *International Journal of Culture, Tourism, and Hospitality Research* 14/2, 2020, 239–258.
- DIXIT, Saurabh Kumar (ur.): *The Routledge Handbook of Gastronomic Tourism*. Oxon: Routledge, 2019.
- DU CROS, Hilary in Bob Mc Kercher (ur.): *Cultural tourism*. Oxon: Routledge, 2015.
- DUIGNAN, Michael B., Sally Everett, Lewis Walsh in Nicola Cade: Leveraging physical and digital liminoidal spaces: The case of the #EATCambridge festival. *Tourism Geographies* 20/5, 2017, 858–879.
- DUIGNAN, Michael B., Seth I. Kirby, Danny O'Brien in Sally Everett: From "clone towns" to "slow towns": Examining festival legacies. *Journal of Place Management and Development* 11/3, 2018, 350–366.
- DUXBURY, Nancy in Greg Richards: Towards a research agenda in creative tourism: A synthesis of suggested future research trajectories. V: Nancy Duxbury in Greg Richards (ur.), *A Research Agenda for Creative Tourism*. Glos: Edward Elgar Publishing, 2019, 182–192.
- ELLIS, Ashleigh, Eerang Park, Sangkyun Kim in Ian Yeoman: What is food tourism? *Tourism Management* 68, 2018, 250–263.
- FINK, Arlene: *Conducting Research Literature Reviews: From the Internet to Paper*. Los Angeles: Sage Publications, 2019.
- GALVAGNO, Marco in Sonia Caterina Giaccone: Mapping Creative Tourism Research: Reviewing the Field and Outlining Future Directions. *Journal of Hospitality and Tourism Research* 43/8, 2019, 1256–1280.
- GRIMSTAD, Sidsel, Jeniffer Waterhouse in John Burgess: Creating a little bit of la Dolce Vita'. Explaining resilience and transformation in the Hunter Valley wine region, NSW, Australia.

International Journal of Globalisation and Small Business 10/4, 2019, 359–380.

HJALAGER, Anne-Mette in Greg Richards (ur.): *Tourism and Gastronomy*. Oxon: Routledge, 2002.

JUSTINIANO, Maria Nelly Hurtado, Jaume Valls-Pasola, Natalia Jaria Chacon: Art as a strategic element for innovation in gastronomic experiential services: The role of teamwork. *Team Performance Management* 24/5–6, 2018, 316–330.

JUSTINIANO, Maria Nelly Hurtado, Natalia Jaria-Chacón in Jaume Valls-Pasola: Innovation and experimental services: The role of multidisciplinary arts in creative gastronomy toward a research agenda. *Direccion y Organizacion* 61, 2017, 32–47.

KETTER, Eran: Eating with EatWith: Analysing tourism-sharing economy consumers. *Current Issues in Tourism* 2017, 1–14.

LEGENDRE, Tiffany S. in Melissa A. Baker: Roles of local food in sustainable development: Evidence from Houston, TX, USA. V: Saurabh Kumar Dixit (ur.), *The Routledge Handbook of Gastronomic Tourism*. Oxon: Routledge, 2019, 217–224.

LI, Yunyun, Viachaslau Filimonau, Ling-en Wang in Shengkui Cheng: Tourist food consumption and its arable land requirements in a popular tourist destination. *Resources Conservation and Recycling* 153, 2020, št. članka 104587; <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2019.104587>, 15. 7. 2021.

LUGOSI, Peter, Richard N. S. Robinson, Gabby Walters in Sarah Donaghy: Managing experience co-creation practices: Direct and indirect inducement in pop-up food tourism events. *Tourism Management Perspectives* 35, 2020, št. članka 100702; <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100702>, 29. 4. 2020.

MUNADJAT: Improving the welfare of small and medium enterprises of culinary tourism in the creative industries of Bandung city in the West Java Province of Indonesia. *Man in India* 96/8, 2016, 2439–2448.

NAISBITT, Joh in Patricia Aburdene: *Megatrends 2000. Ten New Directions For the 1990's*. New York: Morrow, 1990.

PEARSON, David in Thomas Pearson: Branding Food Culture: UNESCO Creative Cities of Gastronomy. *Journal of Food Products Marketing* 23/3, 2016, 342–355.

PRAYAG, Girish, Martin Joseph Gannon, Birgit Muskat in Babak Taheri: A serious leisure perspective of culinary tourism co-creation: The influence of prior knowledge, physical environment and service quality. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 32/7, 2020, 2453–2472.

RACHÃO, Susana, Zélia de Jesus Breda, Carlos de Oliveira Fernandes in Veronique Nelly Paul Marie Joukes: Food tourism and regional development: A systematic literature review. *European Journal of Tourism Research* 21, 2019, 33–49.

RACHÃO, Susana, Zélia de Jesus Breda, Carlos de Oliveira Fernandes in Veronique Nelly Paul Marie Joukes: Food-and-wine experiences towards co-creation in tourism. *Tourism Review* 2020; <https://doi.org/10.1108/TR-01-2019-0026>, 7. 3. 2020.

RACHÃO, Susana, Zélia de Jesus Breda, Carlos de Oliveira Fernandes in Veronique Nelly Paul Marie Joukes: Drivers of experience co-creation in food-and-wine tourism: An exploratory quantitative analysis. *Tourism Management Perspectives* 37, 2021.

RICHARDS, Greg: From cultural tourism to creative tourism: European perspectives. *Tourism* 50/3, 2002, 225–233.

RICHARDS, Greg: Creativity and tourism in the city. *Current Issues in Tourism* 17/2, 2014, 119–144.

RICHARDS, Greg: Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management* 36, 2018, 12–21.

RICHARDS, Greg: *Panorama of creative tourism around the world* [predstavitev na konferenci, 7. december 2018a]. Seminário Internacional de Turismo Criativo [Mednarodni seminar o kreativnem turizmu], Recife, Brazilija.

RICHARDS, Greg in Crispin Raymond: Creative tourism. *ATLAS News* 23/23, 2000, 16–20.

RICHARDS, Greg in Julie Wilson: Developing creativity in tourist experiences: A solution to the serial reproduction of culture? *Tourism Management* 27/6, 2006, 1209–1223.

RINALDI, Chiara, Alessio Cavicchi in Richard N. S. Robinson: University contributions to co-creating sustainable tourism destinations. *Journal of Sustainable Tourism* 2020; <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1797056>, 12. 6. 2021.

RODRÍGUEZ-GUTIÉRREZ, Pablo, Francisco González Santa Cruz, Luz Stella Pemberthy Gallo in Tomás López-Guzmán: Gastronomic satisfaction of the tourist: Empirical study in the creative city of Popayán, Colombia. *Journal of Ethnic Foods* 7/1, 2020, 1–12.

SIMS, Rebecca: Food, place and authenticity: Local food and the sustainable tourism experience. *Journal of Sustainable Tourism* 17/3, 2009, 321–336.

SMITH, Melanie in Greg Richards (ur.): *The Routledge handbook of cultural tourism*. Oxon: Routledge, 2013.

Spletni vir 1: Creative Cities | Creative Cities Network; <https://en.unesco.org/creative-cities>, 18. 6. 2021.

Spletni vir 2: *Creative cities map* | *Creative Cities Network*. (b. d.); <https://en.unesco.org/creative-cities/creative-cities-map>, 18. 6. 2021.

Spletni vir 3: *UNESCO Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage*, 2003. <https://ich.unesco.org/en/convention>; 18. 6. 2021.

Spletni vir 4: *Guidelines for the Development of Gastronomy Tourism*. World Tourism Organization (UNWTO), 2019; <https://doi.org/10.18111/9789284420957>, 18. 6. 2021.

Spletni vir 5: *Okusiti Slovenijo. Akcijski načrt razvoja in trženja gastronomskega turizma 2019–2023*, 2018; https://www.slovenia.info/uploads/gastronomija_b2b/ang_slo_lowres.pdf, 18. 6. 2021.

Spletni vir 6: Scopus; <https://www.scopus.com>, 18. 6. 2021.

Spletni vir 7: What is Scopus preview?; https://service.elsevier.com/app/answers/detail/a_id/15534/supporthub/scopus/#tips, 18. 6. 2021.

Spletni vir 8: Academic Journal Guide 2018. (b. d.). *Chartered Association of Business Schools*; <https://charteredabs.org/academic-journal-guide-2018>, 18. 6. 2021.

STALMIRSKA, Anna Maria: Local Food in Tourism Destination Development: The Supply-Side Perspectives. *Tourism Plan-*

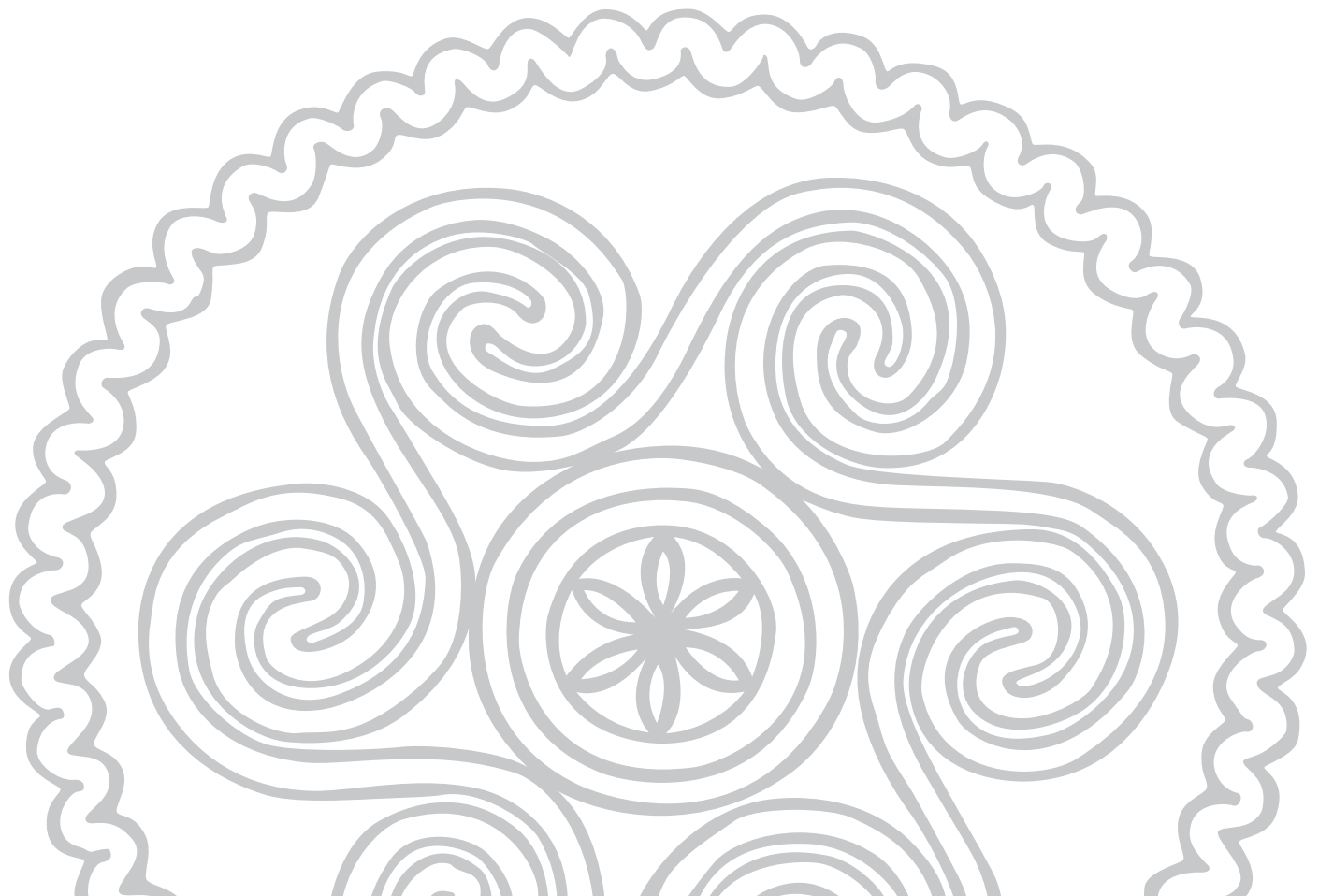
- ning and Development 2021; <https://doi.org/10.1080/21568316.2021.1928739>, 14. 7. 2021.
- STHAPIT, Erosee: Exploring tourists' memorable food experiences: A study of visitors to Santa's official hometown. *Anatolia* 28/3, 2017, 404–421.
- STHAPIT, Erosee, Dafnis N. Coudounaris in Peter Björk: Extending the memorable tourism experience construct: An investigation of memories of local food experiences. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 19/4–5, 2019, 333–353.
- STONE, Matthew. Joelle Soulard, Steven Migacz in Erik Wolf: Elements of Memorable Food, Drink, and Culinary Tourism Experiences. *Journal of Travel Research* 57/8, 2018, 1121–1132.
- TAN, Siow-Kian, Shiann-Far Kung in Ding-Bang Luh: A model of „creative experience“ in creative tourism. *Annals of Tourism Research* 41, 2013, 153–174.
- THOMAS-FRANCOIS, Kimberly, Marion Joppe in Michael von Massow: Improving Linkages Through a Service-oriented Local Farmers–Hotel Supply Chain—An Explanatory Case in Grenada. *Tourism Planning and Development* 15/4, 2018, 398–418.
- TUGADE, Luzviminda O.: Re-creating farms into agritourism: Cases of selected micro-entrepreneurs in the Philippines. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure* 9/1, 2020, 1–13.
- VARGAS-SANCHEZ, Alfonso in Tomás López-Guzmán: Creative Process and Culinary Experiences in Michelin-Starred Restaurants. *Journal of Culinary Science and Technology* 2020, 20/2, 97–116.
- VILJOEN, Adam in Martinette Kruger: The “art” of creative food experiences: A dimension-based typology. *International Journal of Gastronomy and Food Science* 21, 2020, št. članka: 100239; <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2020.100239>, 12. 6. 2021.
- VORASIHA, Ekgnarong: The travelling route for gastronomic tourism via salt in western region of Thailand. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure* 7/3, 2018, 1–9.
- VORASIHA, Ekgnarong: Upgrading the Creative Tourism Route through local food promotion in Western Thailand. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure* 8/2, 2019.
- WAN, Yim King Penny in Suh-Hee Choi: Food Tourists and Food Image in a Creative City of Gastronomy in Macao, China. *Journal of China Tourism Research* 2020; <https://doi.org/10.1080/19388160.2020.1852992>, 12. 6. 2021.
- WANG, Chaohui, Juan Liu, Lijiao Wei in Tingting (Christina) Zhang: Impact of tourist experience on memorability and authenticity: A study of creative tourism. *Journal of Travel and Tourism Marketing* 37/1, 2020, 48–63.
- WEBER, Irena, Katja Hrobat Virloget in Aleš Gačnik: Kulturni turizem. V: Miha Lesjak, Marjana Sikošek in Simon Kerma (ur.). *Tematski turizem: teoretični in aplikativni primeri oblik turizma v svetu in Sloveniji*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2020, 17–37.
- WILLIAMS, Helena A., Jingxue Jessica Yuan in Robert L. Williams, Jr.: Attributes of Memorable Gastro-Tourists' Experiences. *Journal of Hospitality in Tourism Research* 43/3, 2019, 327–348.
- WONG, Brian Kee Mun in Christy Yen Nee Ng: Need recognition and motivation for gastronomic tourism. V: Saurabh Kumar Dixit (ur.), *The Routledge Handbook of Gastronomic Tourism*. Oxon: Routledge, 2019, 109–117.
- YILMAZ, Gökhan, Doğuş Kılıçarslan in Meltem Caber: How does a destination's food image serve the common targets of the UNESCO creative cities network? *International Journal of Tourism Cities* 6/4, 2020, 785–812.
- YU, Chung-En in Runsheng Sun: The role of Instagram in the UNESCO's creative city of gastronomy: A case study of Macau. *Tourism Management* 75, 2019, 257–268.
- ZHANG, Carol Xiaoyue, Lawrence Hoc Nang Fong in ShiNa Li: Co-creation experience and place attachment: Festival evaluation. *International Journal of Hospitality Management* 81, 2019, 193–204.

Creative Tourism and Gastronomic Tourism Experiences

The paper explores the concept of creative tourism in the context of gastronomic tourism experiences. The aim of the article is threefold: 1. Analysing to what extent the existing academic research of creative tourism focuses on creative gastronomic tourism experiences; 2. Establishing the main topics and themes covered in the analysed articles; 3. Observing methodologies and methods used in the analysed articles. Further on, it aims to identify the gaps in the existing body of knowledge and provide suggestions for further research of creative tourism in the context of gastronomic tourism experiences. To achieve the aim, we conducted a systematic review of the literature (Fink 2019). Searching was done in the Scopus database as the largest abstract and citation database of peer-reviewed literature. Altogether, there were 27 articles included in the analysis, based on combinations of keywords creative, experience, touris*, gastronom*, culinary, food, co-creation, as well as a set of inclusion and exclusion criteria. Examined were only articles written in English, published in academic journals between 2016 and 2021, in the field of Business, Management, Accounting or Social Sciences or Art and Humanism or Agricultural and Biological Sciences or Psychology, where the keywords were found either in the title, the abstract, or in the keywords.

Since only 27 articles covering creative tourism in the context of gastronomic tourism experiences were found, we estimate the research in this field as scarce. In most articles creative tourism has been indirectly examined, with focus either on the experience co-creation or the role of local food in supporting sustainable destination development. Only five articles examined the UNESCO Creative Cities of Gastronomy. The following types of gastronomic tourism experiences were examined: food festivals, culinary tourist routes, Michelin restaurants, culinary events, cooking classes, cooking holidays, and culinary experiences at local farms. However, half of the analysed articles focused on gastronomy tourism in general. Two thirds of the articles adopt the destination or tourist provider perspective, whereas only one third adopt the tourist perspective.

The paper highlights the potential of creative tourism and creative gastronomic tourism experiences to contribute to sustainable tourism practices through understanding and respecting cultural heritage, and strengthening the cultural identity of local communities.

RAZISKAVE Z OTROKI IN MLADOSTNIKI: ETIČNI IN METODOLOŠKI IZZIVI

Pregledni znanstveni članek | 1.02
Datum prejema: 20. 4. 2021

Izveček: Prispevek obravnava metodološka vprašanja v raziskavah, ki vključujejo otroke in mladostnike kot soudeležence v raziskavi. Na podlagi lastnih izkušenj raziskovanja z otroki in mladostniki, starimi od tri do petnajst let, avtorica opiše in analizira štiri raziskovalne metode – opazovanje s soudeležbo, video etnografijo, participativno fotografijo in foto elicitacijo. Na podlagi teh metod so v prispevek predstavljene osnovne smernice ter nekateri metodološki problemi, povezani z etiko in vprašanjem delovalnosti in glasu otrok in mladostnikov.

Ključne besede: participativna fotografija, opazovanje s soudeležbo, video etnografija, etika, delovalnost, glas

Abstract: This article addresses methodological issues in conducting research with children and adolescents. The author describes and analyses four research methods she has used with research participants aged three to fifteen – participant observation, video ethnography, participatory photography, and photo elicitation interviews. Drawing on these methods, the article presents the basic guidelines and some methodological issues related to ethics and the question of agency and voice of children and young people.

Keywords: participatory photography, participant observation, video ethnography, ethics, agency, voice

Uvod

Otroci in mladostniki so bili od vsega začetka del antropološkega zanimanja, pa vendar paradoksalno velja, da raziskave, ki vključujejo otroke, ostajajo na obrobju glavnih teoretskih tokov (Hirschfeld 2002).¹ Od sedemdesetih let 20. stoletja lahko sicer govorimo o postopnem preobratu v odnosu do vloge otrok v antropološko-socioloških raziskavah, ko so dotlej marginalizirane družbene skupine stopile v ospredje, sprva ženske in etnične skupine, nekoliko kasneje pa tudi otroci (Hardman 2001; Greene in Hill 2011). Predvsem pod vplivom družbenega konstruktivizma so se raziskovalci odmaknili od razumevanja otroštva kot naravnega in biološkega pojava k razumevanju otroštva kot proizvoda zgodovine, družbe in kulture. Otroci so postali prepoznani kot konstruktivni agenti z zmožnostjo aktivnega delovanja, kot nosilci lastnih izkušenj, kot tisti, ki tudi vplivajo na svoje okolje, na primer kot pobudniki novih dejavnosti ter z vpeljevanjem drugih vanje (James in Prout 1990; Chris-

tensen in Prout 2011; Tudge in Hogan 2011). Spremenilo se je torej tudi samo razumevanje socializacije in učenja kulture. Socializacija je bila prvotno razumljena kot enosmeren proces, nekakšen »trening«, v katerem odrasli na otroke prenašajo določeno znanje. Otroci naj bi po tovrstnem razumevanju znanje zgolj vsrkavali vase ter tako iz asocialnega otroka postajali socialno bitje oziroma prehajali iz polja narave v polje družbe. Odrasli naj bi bili v tem procesu aktivni, otroci pasivni (Theis 2001: 100; Christensen in Prout 2002: 48). V nasprotju s tem so družbeni konstruktivisti presegli dojemanje otroka kot pasivnega prejemnika ter mu priznali aktivno vlogo v procesu socializacije. Izkušnje otrok so začeli obravnavati kot pomembne same po sebi in ne le kot prehodne na poti v odraslost.

Tudi sodobne antropološke raziskave otroku pripisujejo aktivno vlogo – otrok se kot družbeno bitje že rodi ter se nemudoma začne vključevati v proces socialnega učenja skozi socialne interakcije (Porter Poole 1994; Ingold 2007). Pa vendar številni antropologi menijo, da so se predstavniki družbenega konstruktivizma preveč enoznačno osredotočili na otroka kot agenta. Pogosto ga namreč obravnavajo, kot da živi v vakuumu, ter zanemarjajo njegovo vpetost v odnose in družbene strukture (glej npr. Ingold 2007; LeVine in New 2008; Spyrou 2011; Lancy 2012; Toren 2012). Tovrstni kritični glasovi se v zadnjem času pojavljajo tudi na področju študij otroštva, ki je trdno zasidrano v družbenem konstruktivizmu (glej Spyrou idr. 2018). Že sama ideja delovalnosti (angl. *agency*) je namreč »tesno povezana z idejo osebe kot posameznika, z možnostjo izbire in s svobodno voljo« (Toren 2012: 77). Pri tem pa gre za izrazito evrocentrični pogled na otroka, ki izhaja iz določenega časovnega in geografskega kontek-

¹ V članku uporabljam izraza »otrok« in »mladostnik«, ki sta slovnično moškega spola, čeprav se pri tem nanašam na oba biološka spola. Časovno obdobje in definicija otroštva sicer nista univerzalna. Po slovenski zakonodaji je otrok mladoletna oseba do dopolnjenega osemnajstega leta starosti, od dopolnjenega petnajstega leta dalje pa na primer že velja za procesno sposobno osebo v mejah, v katerih ji je priznana tudi poslovna sposobnost. Glede na starost v slovenskem jeziku ločimo vsaj naslednje kategorije: novorojenček, dojenček, malček, otrok in najstnik. Mladostništvo ali adolescenca se začne med enajstim in trinajstim letom, ter traja do osemnajstega leta, oziroma pozno mladostništvo vse do 24. leta. V pričujočem članku uporabljam izraza »otrok« in »mladostnik«, pri tem pa se nanašam predvsem na obdobje otroštva od tretjega do petnajstega leta, saj je to tudi starostni razpon soudeležencev v raziskavi, s katerimi sem sama delala.

* Barbara Turk Niskač, dr. etnologije, kulturne in socialne antropologije, asistentka z doktoratom, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; barbara.turk-niskac@zrc-sazu.si.

sta kapitalistične politične ekonomije (Porter Poole 1994: 853) – takšen pogled pa nikakor ni univerzalen (glej tudi Lancy 2012; Millei 2014).

V tem kontekstu antropologinja Christina Toren opozarja, da bi morali ljudi (in tudi otroke) razumeti hkrati kot objekte in subjekte, kot proizvode in ustvarjalce zgodovine (Toren 1993: 461). Če želimo razumeti svet otrok, lahko največ izvemo od njih samih. Ker pa je svet otrok prepleten s svetom odraslih, ob tem ne gre zanemariti povezav med odraslimi in otroki (Clark 2011: 6), saj otroci pomene ustvarjajo intersubjektivno v odnosih z drugimi ljudmi in okoljem, ki jih obdaja (Toren 2009). Antropologija otroštva otroke dojema hkrati kot človeška bitja, ki živijo tukaj in zdaj, ter kot bitja, ki odraščajo, nastajajo in se spreminjajo (Montgomery 2009: 9; Clark 2011: 15–16). Pri tem pa upošteva tudi ekonomske, družbene in politične odnose moči ter vprašanja družbenega razreda, etnične pripadnosti in spola, ki vplivajo na izkušnje otroštva (Millei 2020: 930; glej tudi Spyrou idr. 2018).

Namen pričujočega članka je predstaviti sodobne metodološke pristope v raziskavah, ki vključujejo otroke in mladostnike kot soudeležence v raziskavi. Glede na to, da v slovenski etnologiji, kulturni in socialni antropologiji vključevanje otrok in mladostnikov v raziskave ni pogosta praksa (za popise etnoloških in antropoloških del glej Levine 2007; Ramšak 2007; Toren 2015 [1989]; Turk Niskač 2015), želim na podlagi lastnih izkušenj podati osnovne smernice ter predstaviti nekatere metodološke probleme, s katerimi se v tovrstnih raziskavah srečujemo. Pri tem se navezujem tako na antropološke teorije kot tudi na sorodne vede sociologije, psihologije, pedagogike in interdisciplinarnih študij otroštva (angl. *childhood studies*).

Podrobneje bom predstavila metode opazovanje s soudeležbo, video etnografijo, participativno fotografijo in foto elicitacijo, začevši z osnovami etničnega raziskovanja. V okviru doktorske naloge v obdobju 2010–2013, v kateri sem se osredotočala na raziskovanje odnosa med delom, igro in učenjem v predšolskem obdobju, sem opravljala etnografsko raziskavo v dveh vrtcih, v urbanem in ruralnem okolju, kjer sem več mesecev izvajala opazovanje s soudeležbo. Slednje sem nadgradila tudi z video etnografijo. Z videokamero sem posnela skupaj 660 minut gradiva, za izbrano gradivo pa sem naredila tudi video prepise. S starši, starimi starši in zaposlenimi v vrtcu sem opravila polstrukturirane intervjuje. Uporabila sem tudi tehniko participativnega fotografiranja in foto elicitacije, in sicer z vzgojiteljico, z nekaterimi starši in z otroki, starimi od tri do šest let.² V letih 2019 in 2020 sem nadaljevala raziskavo o konceptualizaciji igre in dela z osnovnošolskimi otroki in njihovimi družinami. Izvajala sem polstruk-

turirane intervjuje s starši ter participativno fotografijo in foto elicitacijo oziroma pogovore ob fotografijah z otroki in mladostniki.³ Poleg pregleda omenjenih metod bom v zaključni diskusiji podala nekaj iztočnic, s katerimi želim osvetliti relativno odsotnost raziskav v slovenski etnologiji in antropologiji, ki bi kot soudeležence vključevale otroke in mladostnike. Skozi premislek o delovalnosti za konec ponudim predlog, kako premostiti razkorak med otrokom kot subjektom raziskav in otrokom kot Drugim.

Etična vprašanja

Pri raziskavah z otroki in mladostniki kot ranljivo družbeno skupino je potrebno najprej pridobiti soglasje etične komisije.⁴ V primeru, ko raziskavo opravljamo v institucionalnem okolju, npr. v vrtcu ali šoli, je potrebno pridobiti privolitve institucije, nato pa obveščeno soglasje staršev oziroma skrbnikov. Obveščeno soglasje zaobjema vsaj ključne informacije o poteku in namenu raziskave, o tem, kaj točno se pričakuje od udeleženca, katere metode bodo uporabljene ter kakšni so načini diseminacije rezultatov raziskave. Pojasneno mora biti, da je udeležba v raziskavi prostovoljna in da jo lahko sodelujoči kadarkoli brez posledic prekine. Predstavljeno je tudi, kakšne so koristi in tveganja, vezana na sodelovanje v raziskavi, pa tudi, kateri osebni podatki bodo zbirani, kako bodo ti podatki uporabljeni ter ali bodo podatki psevdonimizirani ali anonimizirani. V primeru, ko v okviru raziskave zbiramo tudi osebne podatke, je potrebno zagotoviti njihovo varovanje in anonimnost.

Poleg soglasja staršev se obveščeno soglasje ponudi v podpis tudi starejšim otrokom in mladostnikom, mlajše pa se na njim razumljiv način vpraša po neformalnem ustnem soglasju. V vsakem primeru je pomembno, da se jim starosti primerno predstavi potek in namen raziskave ter se jim ponudi možnost, da v raziskavi ne sodelujejo oziroma da lahko tudi med samo raziskavo odklonijo sodelovanje ali od raziskave odstopijo (Fine in Sandstrom 1988: 31; Hill 2011: 69). Toda tudi kadar otroke vprašamo, če se strinjajo z udeležbo v raziskavi, je njihova izbira odločanja pogojena z odnosi moči med odraslimi in otroki (Holmes 1998; Hill 2011). Na odločitve otrok lahko vplivajo tudi odločitve staršev. Le v enem primeru v podoktorski nalogi se mi je zgodilo, da so se starši strinjali s sodelovanjem, otrok pa ni želel sodelovati, tako da sem izvedla zgolj intervju s starši. Tudi kadar se raziskave odvijajo v izobraževalnih institucijah, se otroci težko odločijo, da ne bi sodelovali, če je dejavnost vključena v dnevni urnik (Montgomery

3 V raziskavi je sodelovalo 23 otrok (10 deklic in 13 dečkov, starih od šest do petnajst let), 24 staršev (20 mater in štirje očetje) ter pet starih staršev.

4 Na Filozofski fakulteti vloge za etično presojo obravnava Komisija za etiko Filozofske fakultete (KEFF), medtem ko npr. ZRC SAZU kot osrednja akademska in raziskovalna ustanova tovrstne komisije (še) nima.

2 V raziskavi so sodelovale tri vzgojiteljice, tri pomočnice vzgojiteljice, 38 otrok (18 deklic in 20 dečkov, starih od dveh do šest let), 35 staršev (27 mater in osem očetov) ter tri stare mame in ena prababica.

2009: 46). Prav zaradi tega mora biti raziskovalec pozoren tudi na to, kaj mu z vedenjem sporočajo otroci. Kadar je na primer otrok med intervjujem nekomunikativen, ne moremo zagotovo vedeti, ali gre za sramežljivost, strah ali pa je to le znak odklonilnega odnosa do sodelovanja v raziskavi (Hill 2011: 71). Želja po nesodelovanju je seveda lahko zgolj situacijska, morda bi otrok v tistem trenutku raje počel kaj drugega ali pa enostavno nima koncentracije. Med mojo doktorsko raziskavo se je zgodilo, da za nekatere otroke v vrtcu pogovor ob fotografijah ni bil zanimiv, kar so pokazali s tišino in neodzivnostjo. Triletna Eli je najprej komentirala svoje fotografije, nato pa odšla in se kmalu vrnila z mehurčasto folijo in pokala mehurčke, medtem ko je fotografije niso več zanimale, kar je opazil tudi eden izmed dečkov in dejal: »*A se je ona naveličala gledat?*« Nezanimanje so predšolski otroci izražali tudi na bolj subtilne načine, štiriletni Nejc je tako v vsak izrečeni stavek dodal še besedo »lulček«: »*To pa je oči, to pa je lulček (smeh – op. p.), to pa je zraven nova hiša /.../ to so naše račke, se jih prižge in pol gagajo, to je pa naš lulček, lulček je /.../ pa sem sliko vzgojiteljico baleto pa vzgojiteljico balino pa Suzano balauro pa Matija balala, Enej lulčka.*« Včasih pa so otroci tudi neposredno izrazili situacijsko nestrinjanje s sodelovanjem v raziskavi. Tako sem na primer ob neki priložnosti, ko sem dogajanje v vrtcu snemala, le-to prekinila, saj mi je ena izmed deklic dejala, da ne želi, da jih snemam med igro.

Etična načela torej narekujejo, da skozi celoten potek raziskave sledimo načelom ustvarjanja odnosa zaupanja, varnosti in anonimnosti (Marković 2008; Clark 2011), kar po drugi strani lahko pripomore tudi k temu, da sicer zadržani otroci radi sodelujejo. To je bilo v mojem primeru lažje v doktorski raziskavi, ko sem bila z opazovanjem s soudeležbo dlje časa prisotna v vrtcu in sem šele v drugem delu raziskave začela izvajati metode participativne fotografije ter foto elicitacije z otroki, kot pri podoktorski nalogi, ko sem se z večino otrok v namene raziskave srečala zgolj dvakrat. Pa vendar, ko je denimo šestletnik z nerazločnim govorom ob pogovoru ob fotografijah ugotovil, da ne ocenjujem in ne popravljam njegove izgovorjave, temveč se zanimam za vsebino fotografij in to, kar mi želi povedati, je bila tudi njegova mama presenečena, kako dolgo je trajal najin pogovor. Čeprav nama je ostalo še nekaj fotografij, sva po 45 minutah zaključila, saj je sam dejal, da »*bi že raje končal.*«⁵

Čeprav se lahko izkušnjam otrok in njihovim perspektivam približamo z različnimi metodami, tudi na primer s fokusnimi skupinami (Boljka, Rosič in Narat 2020) in eksperimentalnimi metodami (Astuti 2001; Toren 2007), se v nadaljevanju osredotočam na metode, ki sem jih doslej tudi sama uporabljala.

Opazovanje s soudeležbo

Ena izmed ključnih metod, s katerimi se lahko prilagodimo otrokovim načinom sporočanja pomena in zaobjamemo kompleksnost vsakodnevnega življenja otrok in mladostnikov, je opazovanje s soudeležbo v njihovem življenjskem okolju (Holmes 1998; Clark 1999; Corsaro 2003; Greene in Hill 2011). Opazovanje s soudeležbo lahko izvajamo v institucionaliziranih okoljih, denimo v vrtcu ali šoli (za primer opazovanja s soudeležbo v šoli glej Močnik 2010, 2016), pa tudi znotraj družinskega okolja (za primer etnografije, ki združuje opazovanje s soudeležbo v šoli in na domu, glej Evans 2006). S tem ko se osredotočamo na to, kar otroci počnejo v svojem vsakdanjiku, lažje razumemo življenja otrok »tukaj in zdaj« (Clark 2011: 64). Z opazovanjem s soudeležbo torej pridobimo bolj celosten vpogled v otrokove izkušnje, v vsebino in pomen njihovega vsakodnevnega življenja (Tudge in Hogan 2011: 103) ter v vpetost otroka v družbene interakcije. Tudi v doktorski raziskavi v dveh vrtcih se je opazovanje s soudeležbo, poleg pridobivanja vpogleda v otroško igro in vključevanje otrok v delovna opravila, izkazalo za priročen način opazovanja, kako otroci začnejo z dejavnostmi, kakšne vloge v njih igrajo, kako vanje vključujejo druge in kako izstopijo iz dejavnosti, v katerih ne želijo sodelovati (Tudge in Hogan 2011: 109, 111). Opazovala sem lahko kompleksnost družabnega življenja predšolskih otrok; kako so otroci sklepali različna zavezištva in prijateljstva ter kako so vzpostavljali odnose skozi skupne dejavnosti (tako igro kot delo), pa tudi skozi skupne lastnosti ter s pomočjo predmetov oziroma igrač. Tudi vrtčevski obedi so bili ena izmed vsakodnevnih priložnosti, kjer so otroci razvijali medsebojne interakcije. Pogosto so se denimo igrali igre besed, pri katerih je eden izmed otrok začel igro z določenim stavkom, drugi otroci pa so nadaljevali v istem stilu. Štiriletni Nejc je med obedom na primer rekel: »*Pojedel bom blato.*« Drugi otroci so nadaljevali: »*Pojedel bom dinozavra, am, am.*«, »*Pojedel bom od kače strup.*«, »*Pojedel bom piščalko [Jakob se dela, da je hrenovka piščalka, potem se dela, kot da mu v ustih igra – op.p.]*«. Da otroci lahko sodelujejo v tovrstni skupni igri nenehno komunicirajo svoje namere drugim ter prepoznajo namere drugih (Schwartzman 1978: 238). Skozi skupna dejanja, sodelovanje in iskanje povezovalnih elementov otroci vzpostavljajo skupno identiteto, porajajo pa se tudi otroške kulture, v katere najboljši vpogled dobimo prav skozi opazovanje s soudeležbo (glej npr. Hirschfeld 2002; Corsaro 2003; Beresin 2010).

Video etnografija

Kot alternativa oziroma nadgradnja opazovanja s soudeležbo se je v doktorski raziskavi izkazala video etnografija. V namene raziskave sem v dveh vrtcih posnela 660 minut gradiva. Snemala sem različne dejavnosti, od proste igre

5 V doktorski raziskavi so pogovori ob fotografijah z otroki trajali od 10 do 30 minut, v podoktorski raziskavi pa od 20 do 45 minut.

in usmerjenih dejavnosti do kosila, zajtrka in sprehodov. Prednosti video gradiva so, da si lahko posnetek ogledamo večkrat ter smo bolj pozorni na interakcije, v ospredje pa poleg izrečenega pridejo tudi obrazna mimika, telesna govorica, gibi in tišina. Presledke in tišino med besedami namreč zapolnijo gibi in dejanja, ki jih lahko opazujemo na videoposnetkih (Turk Niskač 2021).

Snemanje z videokamero se tudi sicer pogosto uporablja pri etnografskih raziskavah z otroki (glej npr. Tobin idr. 1989; MacDougall 2000). Pedagoginja Marit H. Hopperstad je na primer svoje opazovanje otrok med risanjem v vrtcu nadgradila s snemanjem z videokamero na stojalu. Za izčrpno razumevanje procesa risanja je združila pregledovanje videoposnetkov, prebiranje video prepisov govora otrok ter preučevanje risb (Hopperstad 2008: 82). Podobno je pedagoginja Rosie Flewitt (2006) v raziskavi s triletnimi otroki zbirala podatke z digitalnimi vizualnimi metodami, z zvočnim snemanjem ter s terenskimi zapiski. Kombinacija različnih tehnik pokaže, kako otroci in odrasli združujejo različne načine komuniciranja ter kako osebni in institucionalni dejavniki vplivajo na izbor načinov pri posamezniku. Prav video dokumentiranje, skupaj z drugimi načini zbiranja podatkov, omogoča temeljit vpogled v to, kako otroci v konstruiranju pomena uporabljajo različne semiotične načine (Flewitt 2006: 47). S tem v ospredje stopi koncept multimodalnosti, po katerem »skupni semiotični principi delujejo v različnih načinih in jih prehajajo« (Kress in Van Leeuwen 2001: 2). Koncept multimodalnosti poskuša preseči hierarhični odnos med diskurzi in komunikacijskimi načini od jezika, podobe, glasbe, zvoka, teksture do kretnje. Različni semiotični načini so namreč medsebojno prepleteni, kombinacija vizualnih, zvočnih in pisanih podatkov pa omogoča večslojno analizo (Kress in Van Leeuwen 2001; Pink 2005; Flewitt 2006).

Video etnografija oziroma video prepisi posnetkov so mi v doktorski raziskavi tako omogočili bolj natančno analizo dogajanja v vrtcu, pri čemer so v ospredje stopili tudi neverbalni načini interakcije. Štiriletni Lina in Nika sta bili denimo na prvi pogled deklici, ki v vrtcu nista stopali v ospredje. Bili sta tihi in sramežljivi, Nika pa je imela tudi izrazito nerazločno izgovorjavo. Toda kot je razvidno iz analize video prepisa, ko sta deklici risali, za vzpostavitev odnosa niti nista potrebovali veliko besed. Spodnji primer prikazuje, kako se je odnos med deklicama vzpostavil okoli izmenjave barvic in z le malo besedami.

Deklici barvata z roza barvico.

Lina vzame rumeno barvico in reče: »Pa še sonček.«

Nika pogleda k Lini na risbico, tudi ona vzame rumeno barvico. Obe rišeta z rumeno.

Lina riše z modro, nato jo ponudi Niki, Nika nadaljuje z modro barvico.

Lina vzame rjavo barvico.

Nika gleda k Lini; zdi se, da ponavlja za njo, tudi vzame rjavo.

Lina vzame zeleno, Nika še vedno barva z rjavo.

Lina vzame oranžno, Nika nadaljuje z zeleno.

Lina vzame zeleno, Nika je zamišljena, nadaljuje z oranžno barvico, nato pogleda na Linino risbico, nastavi roko in čaka, da ji da Lina zeleno.

Lina vzame oranžno, Nika vzame zeleno.

Lina vzame modro barvico, nato tudi Nika vzame modro.

Lina vzame rumeno, Nika da nazaj modro in vzame rumeno barvico.

Naposled je Lina ugotovila, da Nika ponavlja za njo, vendar je ni motila sama uporaba barv, temveč posvetilo, ki ga je Nika prepisala in ji rekla: »Pa ne za mano ponavljat. Ti bi mogla za svojo mamico napisat, ti za svojga očita pa za svojo mamico pišeš. Ti si zdej za mojga očita napisala« (Video prepis št. 19, 7. 5. 2013).

Participativna fotografija

Raziskovalci se v raziskavah z otroki in mladostniki pogosto poslužujejo metod, ki vključujejo risbe, igro vlog, lutke, fotografijo, video dnevnike, digitalne naracije in druge vizualne metode (Clark 1999; Clark 2011). Pri nas so vizualne metode v raziskavah z otroki in mladostniki uporabljali denimo Vesna Moličnik (1998), Andrej Naterer (2010) in Teja Močnik (2010, 2016).⁶ Razcvet so tovrstne metode doživele predvsem pod vplivom raziskav, ki izhajajo iz družbenega konstruktivizma, saj otroka oziroma mladostnika vključujejo kot soustvarjalca in proizvajalca znanja (in ne zgolj kot vir podatkov), aktivirajo njegovo diskurzivno moč in povečajo njegovo avtoriteto pri srečanju z odraslim (Clark 2004; Mitchell 2006; Thomson 2008b; Clark 2011; Spyrou 2011). Uporaba fotografije (ali drugih vizualnih metod) raziskovalcu odpira svetove otrok in mladostnikov, otrokom in mladostnikom pa daje priložnost, da aktivno interpretirajo svoje izkušnje (Clark 1999: 49; Mizen in Ofosu-Kusi 2010: 258).

V grobem lahko v raziskavah otrok in otroštva ločimo dva pristopa k vizualnemu gradivu. Pri prvem raziskujemo produkcijo, rabo in interpretacije že obstoječega vizualnega gradiva (raziskujemo podobe, da bi dobili informacije o določeni družbi), pri drugem pa v okviru raziskave proizvajamo vizualno gradivo (družbo raziskujemo skozi produkcijo podob). Oba pristopa sta pogosto povezana, drugega pa lahko nadgradimo tako, da sodelujemo z družbenimi akterji pri produkciji vizualnega gradiva (Banks 1995; Thomson 2008b). Prvi pristop vključuje raziskave o ali na otrocih, ko raziskovalci fotografirajo ali snemajo

⁶ Risbe in fotografije kot izhodišče za intervjuje z otroki je v svojih raziskavah uporabljala že Margaret Mead (1953 [1928]). V delu *Balinese Character: A Photographic Analysis* pa sta Margaret Mead in Gregory Bateson (1942) uporabila tematsko urejene fotografije, ki sta jih posnela sama, ter z njimi podkrepila svojo analizo balijske kulture in teorijo oblikovanja kulturno pogojenega karakterja. S fotografijami sta denimo prikazala, kako se otroci igrajo ter učijo raznih večščin in kulturno sprejemljivih socialnih interakcij.

dejavnosti otrok, izvajajo intervjuje ali analizirajo podobe, ki so jih naredili otroci ali drugi o otrocih, ter podobe, ki so namenjene otrokom. Drugi pristop vključuje raziskave z *otroki*, ko raziskovalci otroke vključijo v raziskavo tako, da ti v namene raziskave proizvajajo vizualno gradivo (fotografije, risbe, video, posterje itd.). Nastalo vizualno gradivo navadno služi tudi kot iztočnica za pogovore oz. intervjuje (Thomson 2008b: 12–13). Metode, ki vključujejo soudeležence v raziskavi pri nastajanju vizualnega gradiva za namene raziskave, lahko poimenujemo tudi sodelovalne ali participativne metode (za več informacij o izvoru participativnih metod glej Turk Niskač 2015).

V doktorski raziskavi, kjer so fotografirali predšolski otroci, stari od tri do šest let, sem v vrtcu najprej pripravila delavnico, kjer so se otroci seznanili s fotoaparatom in videokamero. Ko so otroci dobili fotoaparatom za domov, jim nisem dala večjih napotkov, kaj naj fotografirajo. Rečeno jim je bilo le, naj doma fotografirajo tisto, kar bi radi pokazali otrokom v vrtcu, v vrtcu pa, kar bi radi pokazali doma. V ruralnem vrtcu so otroci skupaj posneli 1.309 fotografij, v urbanem pa 1.342 fotografij. V podoktorski raziskavi, kjer sem delala z otroki in mladostniki, starimi od šest do petnajst let, sem jim bolj podrobno razložila, da me zanima, kaj vse počnejo v svojem prostem času, ko niso v šoli, od dela za šolo, interesnih dejavnosti, hobijev do vključevanja v delovna opravila doma. Skupaj so posneli 1.068 fotografij.⁷

Participativna fotografija lepo ponazarja, kako otroci in odrasli »vidijo« različno ter kako tudi njihove interakcije s svetom potekajo na različne načine. Ta različnost pa je lahko zamegljena, ne le zaradi razlike v kognitivnem razvoju, temveč tudi zato, ker odrasli in otroci živijo v različnih kulturnih svetovih, ki jim nudijo različne družbene statuse in odnose moči (Burke 2008: 34; glej tudi Corsaro 2003). Slednje je bilo razvidno predvsem v doktorski raziskavi, kjer sem participativno fotografijo uporabila tako z otroki kot s starši in vzgojiteljico, kar mi je omogočilo vpogled v tri različne perspektive o tem, kako je strukturiran dan posameznega otroka.

Fotografije, ki jih posnamejo otroci in mladostniki v namene raziskave, raziskovalci navadno vidijo predvsem kot orodje, ki jim omogoča vpogled v njihove perspektive (glej npr. Varvantakis, Nolas in Aruldoss 2019). Sama sem izhajala tudi iz reflektivnega pristopa po Sarah Pink (2009), po katerem si lahko s pomočjo avdiovizualnih reprezentacij predstavljamo svetove in izkušnje drugih ljudi. Fotografije, ki so jih posneli otroci in mladostniki, razumem predvsem kot vpogled v njihovo doživljanje okolja, sveta in odnosov, v katere so vpeti. Iz fotografij lahko razberemo marsikatero informacijo iz njihovega vsakdanjega življenja ter o tem, kaj sploh pritegne njihovo pozor-

nost za fotografiranje.⁸ Kot take fotografije predstavljajo fotodokumentacijo otroštva v sodobnem času.⁹ Fotografije predstavljajo tudi priročen medij, saj soudeleženci lahko obdržijo kopijo svojih izdelkov, uporabimo pa jih lahko tudi za diseminacijo.¹⁰ Izbrane fotografije, nastale v okviru podoktorskega projekta, sem tako predstavila na projektni spletni strani (Spletni vir 2), vsak sodelujoči pa si je izbral fotografije, ki sem jih skupaj z izseki iz intervjujev predstavila na fotografski razstavi.¹¹

Foto elicitacija

Vizualni antropolog Marcus Banks opozarja, da je kontekst fotografije (družbeni kontekst, znotraj katerega je fotografija nastala, ter družbeni odnosi, v katere je fotografija vpeta) prav tako pomemben kot njena vsebina (zgodba, ki jo fotografija pripoveduje) (Banks 2001: 11). Podobe (tako kot besede) namreč niso nevtralne, temveč so vedno družbeno pogojene (Thomson 2008b: 10). Fotografij potemtakem ne moremo razumeti kot avtentične opise družbene resničnosti (Spyrou 2011: 154), saj pomen fotografij vedno soustvarjata tako avtor kot gledalec (Johnson 2008: 84). Participativna fotografija zato navadno vključuje tudi intervju ali pogovor ob fotografijah (angl. *photo elicitation interview*), kjer fotografije služijo kot iztočnica za pogovor. Čeprav lahko nekatere informacije pridobimo z neposredno analizo fotografij, je že John Collier (Collier in Collier 1986), ki je fotografiral od tridesetih let 20. stoletja dalje, opazil, da lahko fotografije uporabljamo tudi za pridobivanje znanja, ki presega znanje iz neposredne analize.

8 Poleg tega sem v doktorski nalogi fotografije predšolskih otrok analizirala tudi z estetskega vidika, tako da sem izdelala inventar motivov, ki jih fotografije predstavljajo. Pri tem sem izhajala predvsem iz fotografij in pogovorov ob fotografijah, in ne iz vnaprej določenih vsebinskih kategorij. Tovrstna analiza je na primer pokazala, da so otroci v urbanem in ruralnem okolju izpostavljeni različnim načinom dela: otroci iz urbanega okolja so fotografirali predvsem gospodinjska opravila znotraj doma, otroci iz ruralnih okolij pa tudi kmetijska opravila zunaj doma. Tudi sicer so otroci iz ruralnih okolij več fotografij posneli zunaj (56 %), otroci iz urbanih okolij pa znotraj doma (68 %). Fotografije torej nakazujejo, da imajo otroci izrazito različne vsakodnevne izkušnje glede na življenjsko okolje ter da odraščajo v različnih sistemih izkušenj in usmeritve pozornosti, ki ju lahko opremo na habitucijo različnih vrednot in navad (glej Turk Niskač 2018).

9 Za podoben koncept glej spletni arhiv otroške fotografije *The Children's Photography Archive* (Spletni vir 1).

10 Kopije svojih fotografij so vsi soudeleženci v raziskavi lahko obdržali, v doktorski raziskavi pa sem sodelujočim družinam za spomin zmontirala tudi kratke filme z izbranim video gradivom.

11 Fotografska razstava *Kaj delo je – in kaj ne? Premislek o (ne)delu v vsakdanjem življenju z vidika otrok in mladostnikov* je bila na ogled v atriju ZRC med 19. 5. in 8. 6. 2021 ter v Baričevi hiši v Prelesju ob Kolpi med 18. 7. in 15. 8. 2021 (Spletni vir 2). Fotografske razstave sem sicer pripravila tudi v obeh vrtcih, pa tudi v okviru raziskave naravne in kulturne dediščine skozi perspektive otrok (glej Turk Niskač 2013) in delavnic participativne fotografije in videa za mlade v sodelovanju z Zavodom Apis (Spletni vir 3).

7 Predšolski otroci so posamezno posneli od 21 do 208 fotografij, osnovnošolski pa od 12 do 178, pri čemer so predšolski otroci fotoaparatom dobili za en dan, osnovnošolski pa v povprečju za en teden.

Slika 1: Kuhanje (foto: tretješolka, Ljubljana, 15. 6. 2020).

Pridobivanje podatkov s pomočjo fotografij so uporabljali že v psiholoških ter antropoloških raziskavah na začetku 20. stoletja. S tovrstno metodo so poskušali prikazati, kako člani družbe doživljajo, označujejo in strukturirajo svet, v katerem živijo (El Guindi 2000: 475).

Pri izvajanju pogovorov ob fotografijah sem sledila antropologinji Cindy Dell Clark (1999, 2011) ter sociologinji Marisol Clark Ibáñez (2008), ki uporabljata metodo samodejno izpeljanega intervjuja z izvajanjem podatkov ob fotografijah (angl. *auto-driven photo-elicitation interview*). Gre za pristop, pri katerem soudeleženci v raziskavi fotografirajo brez strogih napotkov raziskovalca, nato pa sledi intervju oziroma pogovor, ki izhaja iz fotografij (Clark Ibáñez 2008: 96). Če izhajamo iz dejstva, da so otroci oziroma mladostniki posneli fotografije iz lastnega interesa, lahko rečemo, da tudi spodbuda za pogovor izhaja iz njihovega interesa (Cook in Hess 2007: 32; glej tudi Clark 1999). Ob fotografijah pogovor tudi sicer poteka lažje, kot če se pogovarjamo o nečem abstraktnem. Za razliko od intervjuja, ki temelji na vprašanih in odgovorih, pogovor ob podobah spodbuja odgovore otrok v obliki krajših naracij in pripovedi (Clark Ibáñez 2008: 103). Na ta način pridobimo vizualni prikaz sogovornikovih izkušenj ter ustne podatke, ko otroci oblikujejo pomen, ki jih pripisujejo fotografijam (Clark 2011: 65).

Čeprav sem se v podoktorski raziskavi osredotočala na vlogo dela v vsakdanjem življenju osnovnošolcev, sem na takšen način pridobila tudi informacije o delih vsakdana, v katerega odrasli navadno nimamo vpogleda. Gre za čas, ki ga preživijo v druženju s prijatelji, v vmesnem prostoru in času med šolo in interesnimi dejavnostmi, med potepanjem, v brezdelju in dolgočasju, pa tudi na družbenih omrežjih (glej Turk Niskač 2020). Če se osredotočim na pomen dela v vsakdanjem življenju, fotografije in pogovori ob fotografijah pričajo o različnih pomenih, ki jih otroci in mladostniki pripisujejo svojim dejavnostim, kot je razvidno tudi iz naslednjih primerov.

Slika 2: Pobiranje krompirja (foto: tretješolka, okolica Šentjerneja, 7. 8. 2020).

I1: *To skupaj kuhava.*

I2: *Ja, rada kuhava.*

I1: *Nama je všeč.*

I2: *Reževa, delava različne jedi, lazanje, pice.*

I1: *Drugače pa ne še čisto sama, mami naju še sproti malo uči. Ja, no, večerjo si kdaj narediva, samo to pa si samo kruh nareževa, pa kakšno zelenjavo opereva.*

I2: *Kdaj narediva kakšen smuti, samo dava notri pa zmiksava.*

R: *Pa je tudi kaj takšnega, da se vama ne da, pa morata naredit, ali samo tisto delata, kar sama želita?*

I1: *Pri nama je tako, na primer; ko morava kaj počistiti, na primer svojo sobo, prvo se ful upirava, pol si pa neki, na primer neko zgodbo iz tega najdeva.*

I2: *Ja, recimo, da sva čistilki.*

I1: *Ja, sobarici v hotelu in pol čistiva sobe.*

I2: *In pospravljava.*

(tretješolec in prvošolka, Ljubljana)

I: *To je krompir, krompir rada pobiram. V ponedeljek gremo celo njivo pobrat.*

R: *In zakaj ti je to všeč?*

I: *Da je na koncu malica, pa da se lahko s traktorjem peljem, pa dva osja pajka sta bila tisti dan, ko smo dve vrsti krompirja pobirali. V ponedeljek pridejo tudi prijateljice pobirat krompir. Krompir pa rada dajem tudi tam notri, tam kamor ga dajemo, ko smo ga pobrali, gajbe stresamo.*

(tretješolka, okolica Šentjerneja)

Čeprav je participativna fotografija s foto elicitacijo priročna metoda za vpogled v perspektive otrok, lahko deluje tudi parcialno. V podoktorski raziskavi je denimo petošolec Lenart posnel le petnajst fotografij, ki so prikazovale lego kocke, lokostrelstvo, domače živali in živali njegove prijateljice. Lenartova družina je sodelovala že v doktorski disertaciji in tako sem, čeprav tokrat ni fotografiral delovnih opravil, vedela, da se je že pri dveh letih vključeval v številna opravila s starši, denimo košnjo trave, gospodinjska opravila, kot je zlaganje posode iz pomivalnega stroja, zalivanje rož itd. V kolikor bi se osredotočala le na fotografije, ki jih je posnel v namene podoktorske raziskave, bi lahko hitro zaključila, da vključevanje v delo ni del njegovega vsakdana. Tako pa sem ga povprašala tudi po dejavnostih, v katere se je vključeval že v predšolskem obdobju, in Lenart je povedal, da sedaj že sam kosi travo »s samohodko, pa z laksarco«, da se je od strica naučil obrezovati in vezati trto pri šestih letih, da rad obira sadno drevje in sodeluje pri trgatvi. Pomaga tudi pri gospodinjskih opravilih: »Včasih dam notri stvari [v pralni stroj – op. p.] pa prižgem. Ko sušilec posuši stvari, jih ja zložim, tiste, ko so moje, pa če so od mamice tudi. Pol pa mami zlika. Včasih tudi namečem v pomivalni stroj, pa dam ven«.

Poleg tega, da fotografije posnamejo soudeleženci v raziskavi, je mogoče s pomočjo fotografij podatke pridobiti tudi ob fotografijah, ki jih je zbral raziskovalec. Fotografije v tem primeru predstavljajo pripomoček za pogovor o določeni temi (Clark 2011: 160). Poleg zgoraj opisanih pogovorov ob fotografijah, ki so jih posneli otroci in mladostniki, sem tako v doktorski kot podoktorski raziskavi dodatno izvedla še pogovor ob fotografijah, ki sem jih poiskala na spletu in ki so predstavljale otroke med igro, delom in raznimi interesnimi dejavnostmi, da bi dobila boljši uvid v to, kako otroci pravzaprav razumejo igro in delo. Sogovornike sem prosila, da fotografije razvrstijo glede na to, ali otroci po njihovem mnenju na fotografijah delajo ali se igrajo, tretji kupček pa je bil namenjen dejavnostim, ki po njihovem mnenju niso spadale niti pod igro niti pod delo. Te fotografije so sogovornike tudi dodatno spodbudile, da so podrobneje opisovali, v katerih delovnih opravilih doma sodelujejo.

Na ta način sem pridobila vpogled v to, kako z odraščanjem nezavedno razvijemo družbeno in kulturno pogojene ideje, kaj je delo in kaj igra. Že štiriletni otroci so imeli precej izoblikovano idejo o tem, kaj spada pod igro in kaj pod delo, osnovnošolski otroci pa so sploh imeli razvite predstave, značilne za naš kulturni prostor. Med delo so osnovnošolci prištevali dejavnosti, ki predstavljajo obveznosti, ki jih morajo narediti po navodilih drugih ter so pogosto dolgočasne, pod igro pa dejavnosti, v katerih se udeležujejo na lastno željo, kjer lahko delajo, kar sami hočejo, ter so zabavne. A kot je bilo razvidno iz pogovorov ob fotografijah, ki so jih sami posneli, so posamezne dejavnosti kljub temu označili za delo ali igro glede na svoja

Slika 3: Primer fotografij, ki so jih udeleženci v raziskavi razvrščali glede na to, ali so menili, da predstavljajo delo, igro ali niti eno, niti drugo (foto: Barbara Turk Niskač, 27. 12. 2020).

subjektivna občutja. Petošolec iz okolice Črnomlja je takole razmišljal o tem, kaj je zanj delo in kaj igra: »Meni je delo kakšna igra, na primer žaganje, vožnja traktorja, to mi je vse igra. Ko moram pa za šolo delat, mi je pa to delo«. Pretočnost posameznih dejavnosti je podobno opisala tudi petošolka iz Ljubljane:

Delo je nekako tako, da moraš prav to narediti, da neki opraviš, igra je pa, da to delaš, da se zabavaš. Lahko se pa tudi med delom zabavaš, na primer ko se učim v šoli, ko imamo dramske nastope, na vrtu, ko grabim listje, pol smo rezali veje, kosili travo. Pa z babi presajava rože, pa zalivat rože. Rada tudi rišem, pa ustvarjam. Če ustvarjaš za šolo, je tako kot delo, če ustvarjaš za hec je igra, ampak lahko pa ustvarjaš tudi za hobi.

Razprava in sklep

Zbiralec ljudskega gradiva in učitelj Vinko Möderndorfer (Möderndorfer 1938; Gradišnik in Hudales 2016) je že med obema vojnama podatke pridobival tudi od otrok samih, pa vendar so bili otroci na Slovenskem skozi 20. stoletje le redko subjekti etnoloških in antropoloških raziskav. Te so se osredotočale predvsem na odrasle sogovornike ali na spomine odraslih na otroštvo (za podroben pregled glej Ramšak 2007; Turk Niskač 2015). Folkloristi sicer priznavajo, da so otroci aktivni reproducenti otroških folklornih obrazcev (glej Stanonik 1984), pa vendar se tudi oni pogosteje poslužujejo analize arhivskega in drugega že objavljenega gradiva (npr. Pisk in Šrimpf Vendramin 2021). Poleg tega nekateri poskusi neposrednega zbiranja otroške folklore niso naleteli na zeleni odziv, kar nakazuje

na to, da dostop do otrok in mladostnikov ni enostaven (npr. Stanonik 1993; Babič 2020).

Relativna odsotnost otrok in mladostnikov kot subjektov raziskav pa morda nakazuje tudi na to, da ti v našem akademskem prostoru niso razumljeni kot dovolj verodostojni sogovorniki, kar je povezano predvsem z vprašanji otrokove kompetentnosti, starosti in zrelosti (Komulainen 2007: 11–12; tudi Thomson 2008a). S tem pa se postavlja tudi vprašanje o otrocih kot Drugih (Marković 2008: 151). Izvire tovrstnega razumevanja sicer lahko poiščemo tudi v filozofiji razsvetljenstva in njeni predpostavki, da človeška zgodovina teče linearno v smeri vedno večje racionalnosti (Godina 1995: 32–33). Razsvetljenski misleci so namreč poskušali postaviti človeka v sfero narave, naravni zakoni pa naj bi bili univerzalni in objektivni. Poleg tega so poudarjali pomen vzgoje in izobraževanja, saj so verjeli, da so pri oblikovanju človeka ključni vplivi iz okolja (Godina 1995). Linearno razumevanje razvoja torej predpostavlja, da ta poteka od preprostega h kompleksnemu, od iracionalnega obnašanja k racionalnemu ter od biološke nezrelosti v otroštvu k zrelemu odraslemu. Od tod tudi izhaja dojemanje otrok kot nezrelih, iracionalnih, nekompetentnih in nedružbenih, medtem ko naj bi bili odrasli zrela, racionalna, kompetentna, družbena bitja. Šele skozi proces socializacije naj bi tudi otroci prešli iz prve faze v drugo (Christensen in Prout 2011: 48; glej tudi Schwartzman 1978: 24). Čeprav se je samo razumevanje socializacije spremenilo in je v ospredje stopila aktivna vloga otrok, razvojne teorije otroka še vedno obravnavajo glede na to, kako napreduje na poti v odraslost.

Kot sem prikazala, sodobne smernice raziskovanja otrok in mladostnikov narekujejo, da jih obravnavamo kot relevantne sogovornike, ki ustvarjajo pomene znotraj njihovih lastnih izkušenj in kognitivnih sposobnosti. Socialna antropologinja Pia Christensen in sociolog Alan Prout poudarjata, da je treba upoštevati izkušnje otrok, njihova zanimanja, vrednote in vsakodnevne rutine ter tako zgraditi dialog, skozi katerega lahko bolje razumemo družbene interakcije in odnose, v katere so vpeti otroci in mladostniki (2002: 482–483). Nekatere izmed možnih metod v raziskavah z otroki in mladostniki sem predstavila v pričujočem članku, pri tem pa je potreben tudi razmislek o izbiri metod, ki so primerne glede na otrokovo stopnjo razumevanja, znanja in zanimanja in glede na njegovo mesto v družbenem svetu (Greene in Hill 2011: 8).

Opazovanje s soudeležbo ostaja ključna metoda, ki omogoča poglobljen uvid v življenje otrok in mladostnikov. Kadar te ni mogoče izvajati, ali kadar se odločimo za kombiniranje različnih metod, so za raziskovanje perspektiv otrok in mladostnikov primerne tudi različne vizualne metode, ki pripomorejo k širšemu razumevanju, saj vključujejo tudi neverbalno komunikacijo (Flewitt 2006; Mitchell 2006). Video etnografija denimo omogoča vpogled v različne semiotične načine in neverbalne načine interakcije

ter lahko predstavlja pomembno alternativo ali nadgradnjo opazovanju s soudeležbo. Na podlagi mojih izkušenj se je tudi participativna fotografija izkazala kot primerna za delo tako s predšolskimi otroki kot z mladoletniki, saj omogoča lažje izražanje ter poleg intelektualnih izjavlja tudi estetske in čustvene odzive (Freedman v Thomson 2008b: 11). Tudi pri tem pa je pomembno, da se prilagodimo izražanju in razumevanju sogovornikov (Hill 2011: 63), in sicer tako glede na njihovo starost kot na siceršnjo komunikacijo, ki se razlikuje tudi med otroki in mladostniki iste starosti.

Institucionalizirani konteksti, kot so šole in vrtci, močno vplivajo na obnašanje in imaginacijo tako odraslih kot otrok, saj podajajo svoj ritem interakcij, ki se jih otroci hitro naučijo, ter jim, v kolikor se ne uprejo, ostajajo zvesti (Burke 2008: 27). Otroci in mladostniki so tako vajeni nastopanja pred različnimi skupinami ljudi in se v različnih okoljih različno obnašajo – doma na primer drugače kot v vrtcu ali šoli – na podlagi česar se tudi prilagajajo v tem, kaj povedo in kaj zamolčijo (Fine in Sandstrom 1988: 9). Njihovi odgovori so lahko odsev njihove želje po ugajanju, odnosi moči pa lahko narekujejo, da ne izrazijo svojega nestrinjanja z odraslo osebo ali da ne izrazijo mnenja, ki bi bilo nesprejemljivo. Tudi pogovori v domačem kontekstu, ki sem jih izvajala na domovih s starejšimi otroki in mladostniki, lahko nakazujejo na ponotranjeno dinamiko komunikacije iz šolskega konteksta, ki raziskovalko postavlja v vlogo učiteljice, ki pričakuje »pravilen« odgovor. Pri nekaterih otrocih in mladostnikih se je njihov opis vključevanja v delovna opravila in pomenov, ki jih pripisujejo delu, precej ujema s pripovedjo staršev, kar lahko nakazuje na ponotranjanje družbenih vrednot. Nekateri starši pa so denimo povedali, da je njihov mladostnik napihnil svojo zgodbo o vključevanju v delovna opravila ter da se v resnici v delo vključuje precej manj.

Toda osredotočanje zgolj na verbalno produkcijo sogovornikov je lahko problematično z več vidikov. Poleg tega, da mlajši otroci, ki se še učijo jezika, še niso povsem večji uporabe besed za sporočanje tega, kar mislijo (Clark 1999), je potrebno izpostaviti tudi vprašanje kulturno in razredno pogojenih predstav, ki jih imamo o otrocih in mladostnikih. Christina Toren opozarja na to, kako hitro raziskovalci kot samoumevne jemljemo predstave o posameznikih kot agentih, kar se odraža tudi v osredotočenosti na delovalnost otrok in mladostnikov. S tem pa hitro spregledamo, da je »diskurz kot vrednota« ključen element ideologije »zahodnega« izobraženega srednjega razreda in njegove predstave o individualizmu, demokraciji in univerzalnih človekovih pravicah, kar pa nikakor ni univerzalna ideologija (Toren 1999: 29; glej tudi Porter Poole 1994; Harkness in Super 2008). Poleg tega z osredotočanjem zgolj na delovalnost otrok in mladostnikov lahko hitro spregledamo vprašanja družbene in kulturne reprodukcije (Spyrou 2011). Kako se otroci iz različnih

družbenih razredov tudi znotraj iste družbe učijo različnih veščin izražanja svojega mnenja, potreb in občutij, pričajo tudi številne etnografske raziskave (glej npr. Kusserrow 2004; Evans 2006).

Da bi premostili razkorak med pristopi, ki otroke in mladostnike obravnavajo kot subjekte raziskav, ter zakoreni-njenimi predstavami, ki jih postavljajo v polje Drugega akademskega sveta, osredinjenega na zrelega, racionalnega in kompetentnega odraslega, je morda potrebno premisliti sam koncept glasu. Raziskave z otroki in mladostniki dajejo glas družbeni skupini, ki je sicer izvzeta iz družbene participacije, pri tem pa se osredotočajo na njihovo sposobnost govora in pravico do izražanja mnenja (Thomson 2008b: 2; glej tudi James 2007). V tem kontekstu je glas navadno obravnavan kot umska, verbalna in racionalna lastnost posameznika (Komulainen 2007: 13). Toda vsaka izgovorjena beseda oziroma izjava je vedno družbeno naravnana, pomene pa ustvarjamo vedno znova v odnosu (Bahtin in Vološinov 2005: 25). Kar namreč povemo nekemu v določenem okolju, ni nujno isto kot tisto, kar bi povedali drugič komu drugemu.

Namesto da se osredotočamo zgolj na avtonomijo, racionalnost in namene govorečega otroka ali mladostnika, je torej potrebno upoštevati tudi proizvajanje besede znotraj različnih kontekstov, odnose moči in ideološke kontekste, ki vplivajo na reprezentacije (Marković 2008; Thomson 2008b; Spyrou 2011). Odnosi moči, ki se nanašajo na razred, raso, etničnost, seksualnost in spol, pogojujejo družbene odnose in tisto, kar izrečemo in kar slišimo (Thomson 2008b: 6). Glas je tako vedno družben, soustvarjen in zgodovinsko in kulturno specifičen ter odseva prevladujoče diskurze, prakse in kontekste, znotraj katerih se poraja (Komulainen 2007; Thomson 2008b; Lutrell in Chalfen 2010; Spyrou 2011). Zato bi bilo primerneje, da glas razumemo kot večdimenzionalno družbeno konstrukcijo, ki je nagnjena k spreminjanju. S tem ko priznamo, da lahko ista oseba v različnih okoliščinah zavzema različne položaje, tudi spodkopljemo »psihološki model 'subjekta', ki je unitaren, stabilen in dosleden«, ter zavzamemo mnenje, da so »nasprotja in različne pozicije subjektov nekaj povsem vsakdanjega« (Alldred in Burman 2011: 179; glej tudi Komulainen 2007). V tem kontekstu pa se vključevanje otrok in mladostnikov v etnološke in antropološke raziskave izkaže za ključno, če želimo pridobiti celosten vpogled v proces, v katerem ljudje ustvarjamo pomene in ideje, ki jih imamo v dani kulturi za samoumevne (Toren 1999; Hirschfeld 2002).

Zahvala

Članek je nastal s finančno podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije v okviru podoktorskega projekta z evidenčno številko Z6-1881 in raziskovalnega programa P6-0088.

Viri in literatura

- ALLDRED, Pam in Erica Burman: *Analysing Children's Accounts Using Discourse Analysis*. V: Sheila Greene in Diane Hogan (ur.), *Researching Children's Experience*. London: SAGE, 2011, 175–198.
- ASTUTI, Rita: Are We All Natural Dualists? A Cognitive Developmental Approach. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 7/3, 2001, 429–447.
- BABIČ, Saša: Sodobna folklore med otroki in mladostniki. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60/1, 2020, 122–124.
- BAHTIN, Mihail M. in Valentin N. Vološinov: Marksizem in filozofija jezika. Osnovni problemi sociološke metode v znanosti o jeziku. V: Lev Centrih idr. (ur.), *Marksizmi in jezikoslovje: Bahtin/Vološinov, Stalin, Williams*. Ljubljana: Zbirka Oktobra, 2005 [1929], 21–75.
- BANKS, Marcus: Visual Research Methods. *Social Research Update* 11, 1995. <https://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU11/SRU11.html>, 16. 4. 2021.
- BANKS, Marcus: *Visual Methods in Social Research*. London: Sage, 2001.
- BERESIN, Anna: *Recess Battles: Playing, Fighting and Storytelling*. Jackson, University Press of Mississippi, 2010.
- BOLJKA, Urban, Jasmina Rosič in Tamara Narat: Who Calls the Shots? The Insiders and Outsiders of (Un)just Participation in Slovenian Elementary Schools. *Šolsko polje* 31/3–4, 2020, 81–106.
- BURKE, Catherine: 'Play in Focus': Children's Visual Voice in Participative Research. V: Pat Thomson (ur.), *Doing Visual Research with Children and Young People*. London in New York: Routledge, 2008, 23–36.
- CHRISTENSEN, Pia in Alan Prout: Working with Ethical Symmetry in Social Research with Children. *Childhood* 9/4, 2002, 477–497.
- CHRISTENSEN, Pia in Alan Prout: Anthropological and Sociological Perspectives on the Study of Children. V: Sheila Greene in Diane Hogan (ur.), *Researching Children's Experience*. London: SAGE, 2011, 42–60.
- CLARK, Cindy Dell: Autodriven Interview: A photographic Viewfinder into Children's Experience. *Visual Studies* 14/1, 1999, 39–50.
- CLARK, Cindy Dell: Visual Metaphor as Method in Interviews with Children. *Journal of Linguistic Anthropology* 14/2, 2004, 171–185.
- CLARK, Cindy Dell: *In a Younger Voice: Doing Child-Centered Qualitative Research*. Oxford in New York: Oxford University Press, 2011.
- CLARK IBÁÑEZ, Marisol: Gender and Being 'Bad': Inner-City Students' Photographs. V: Pat Thomson (ur.), *Doing Visual Research with Children and Young People*. London in New York: Routledge, 2008, 95–113.
- COLLIER, John in Malcolm Collier: *Visual Anthropology: Photography as a Research Method*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1986.

- COOK, Tina in Else Hess: What the Camera Sees and from Whose Perspective: Fun Methodologies for Engaging Children in Enlightening Adults. *Childhood* 14/1, 2007, 29–45.
- CORSARO, William A.: *We're Friends, Right? Inside Kids' Culture*. Washington: Joseph Henry Press, 2003.
- EL GUINDI, Fadwa: From Pictorializing to Visual Anthropology. V: Russell Bernard (ur.), *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Lanham: Altamira Press, 2000, 459–512.
- EVANS, Gillian: *Educational Failure and Working Class White Children in Britain*. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- FINE, Gary Alan in Kent L. Sandstrom: *Knowing Children: Participant Observation with Minors*. Newbury Park: SAGE, 1988.
- FLEWITT, Rosie: Using Video to Investigate Preschool Classroom Interaction: Education Research Assumptions and Methodological Practices. *Visual Communication* 5/1, 2006, 25–50.
- GODINA, Vesna V.: Antropologija pred antropologijo, razsvetljenska antropologija 18. stoletja. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 35/2–3, 1995, 25–40.
- GRADIŠNIK, Ingrid Slavec in Jože Hudales (ur.): »Kar ustvariš ostane. Svet cvet. Tebi rane.« Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2016.
- GREENE, Sheila in Malcolm Hill: Researching Children's Experience: Methods and Methodological issues. V: Greene Sheila in Diane Hogan (ur.), *Researching Children's Experience*. London: SAGE, 2011, 1–21.
- HARDMAN, Charlotte: Can There be an Anthropology of Children? *Childhood* 8/4, 2001 [1973], 501–517.
- HARKNESS, Sara in Charles Super: Why African Children are so Hard to Test? V: Robert A. LeVine in Rebecca S. New (ur.), *Anthropology and Child Development: A Cross-cultural Reader*. Malden: Blackwell Publishing, 2008, 182–186.
- HILL, Malcolm: Ethical considerations in researching children's experiences. V: Sheila Greene in Diane Hogan (ur.), *Researching Children's Experience*. London: SAGE, 2011, 61–86.
- HIRSCHFELD, Lawrence: Why Anthropologists don't Like Children? *American Anthropologist* 104/2, 2002, 611–627.
- HOLMES, Robyn M. *Fieldwork with Children*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE, 1998.
- HOPPERSTAD, Marit Holm: How children make meaning through drawing and play. *Visual Communication* 7/1, 2008, 77–96.
- INGOLD, Tim: The Social Child. V: Alan Fogel idr. (ur.), *Human Development in the Twenty-first Century. A Dynamic Systems Approach to the Life Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 112–118.
- JAMES Allison in Alan Prout, (ur.): *Constructing and Reconstructing Childhood*. London: Falmer Press, 1990.
- JAMES, Allison: Giving Voice to Children's Voices: Practices and Problems, Pitfalls and Potentials. *American Anthropologist* 109/2, 2007, 261–272.
- JOHNSON, Kaye: Teaching Children to Use Visual Research Methods. V: Pat Thomson (ur.), *Doing Visual Research with Children and Young People*. London in New York: Routledge, 2008, 77–94.
- KOMULAINEN, Sirkka: The Ambiguity of the Child's 'Voice' in Social Research. *Childhood* 14/1, 2007, 11–28.
- KRESS, Gunther in Theo Van Leeuwen: *Multimodal Discourse: The Modes and Media*. London: Arnold, 2001.
- KUSSEROW, Adrie: *American Individualisms: Child Rearing and Social Class in Three Neighborhoods*. New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- LANCY, David: Why Anthropology of Childhood? A Brief History of an Emerging Discipline. *AnthropoChildren* 1, 2012. Dostopno na: <https://popups.uliege.be/2034-8517/index.php?id=918>, 16. 4. 2021.
- LEVINE, Robert A.: Ethnographic Studies of Childhood: A Historical Overview. *American anthropologist* 109/2, 2007, 247–260.
- LEVINE, Robert A. in Rebecca S. New: Introduction. Discovering diversity in Childhood: Early works. V: Robert A. LeVine in Rebecca S. New (ur.), *Anthropology and Child Development: A Cross-Cultural Reader*. Malden: Blackwell Publishing, 2008, 11–17.
- LUTRELL, Wendy in Richard Chalfen: Guest Editors' Introduction: Lifting Up Voices of Participatory Visual Research. *Visual Studies* 25/3, 2010, 197–200.
- MACDOUGALL, David: *Doon School Chronicles*. Berkeley: Berkeley Media, 2000. (Etnografski film, 140 min.).
- MARKOVIĆ, Jelena: Je li etično etički istraživati s djecom? Neka etička pitanja u istraživanju folklorističkih i kulturnoantropoloških aspekata djetinstva. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* 31/38, 2008, 147–165.
- MEAD, Margaret: *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*. New York: Random House, 1953 [1928].
- MEAD, Margaret in Gregory Bateson: *Balinese Character: A Photographic Analysis*. New York: The New York Academy of Sciences, 1942.
- MILLEI, Zsuzsanna: The Cultural Politics of 'Childhood' and 'Nation': Space, Mobility and a Global World. *Global Studies of Childhood* 4/3, 2014, 137–142.
- MILLEI, Zsuzsanna: Child as Human Capital. V: Daniel Thomas Cook (ur.), *The SAGE Encyclopedia of Children and Childhood Studies (Vols 1–4)*. Thousand Oaks: SAGE, 2020, 929–932.
- MITCHELL, Lisa: Child-centered? Thinking Critically about Children's Drawings as a Visual Research Method. *Visual Anthropology Review* 22/1, 2006, 60–73.
- MIZEN, Phil in Yaw Ofosu-Kusi: Unofficial Truths and Everyday Insights: Understanding Voice in Visual Research with the Children of Accra's Urban Poor. *Visual Studies* 25/3, 2010, 255–267.
- MOČNIK, Teja: Otroške krajine. *Kula* 2/1, 2010, 21–34.
- MOČNIK, Teja: *Predadolescenti iz Reteč: Antropološka raziskava o inkulturaciji*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2016.
- MOLIČNIK, Vesna: *Analiza konstrukcije realnosti s pomočjo vizualne produkcije*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 1998.

- MONTGOMERY, Heather: *An Introduction to Childhood: Anthropological Perspectives on Children's lives*. Wes Sussex: Wiley Blackwell, 2009.
- MÖDERNDORFER, Vinko: *Slovenska vas na Dolenjskem*. Ljubljana: Merkur, 1938.
- NATERER, Andrej: *Antropološka analiza subkulture cestnih otrok*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2010.
- PINK, Sarah: *Doing Visual Ethnography*. London: SAGE, 2005.
- PINK, Sarah: *Doing Sensory Ethnography*. London: SAGE, 2009.
- PISK, Marjeta in Katarina Šrimpf Vendramin: Večjezične kratke folklorne oblike: Primeri iz Goriških Brd. *Studia Mythologica Slavica* 24, 2021, 161–178.
- PORTER POOLE, Fitz John: Socialization, Enculturation and the Development of Personal Identity. V: Tim Ingold (ur.), *Companion Encyclopedia of Anthropology*. London in New York: Routledge, 1994, 831–860.
- RAMŠAK, Mojca: Etnološko preučevanje otrok v slovenski etnologiji in folkloristiki. *Etnolog* 17/68, 2007, 31–41.
- SCHWARTZMAN, Helen: *Transformations: The Anthropology of Children's Play*. New York: Plenum Press, 1978.
- Spletni vir 1: *The Children's Photography Archive*; <https://cpa-staging.childhoodpublics.org>, 28. 12. 2021.
- Spletni vir 2: Antropologija otroštva; <https://antropologijaotrostva.zrc-sazu.si>, 28. 12. 2021.
- Spletni vir 3: Ljubljana, moje mesto: delavnica participativne fotografije in videa za mlade; <https://zavodapis.si/ljubljana-moje-mesto-delavnica-participativne-fotografije-vidaa-za-mlade>, 28. 12. 2021.
- SPYROU, Spyros: The Limits of Children's Voices: From Authenticity to Critical, Reflexive Representation. *Childhood* 18/2, 2011, 151–165.
- SPYROU, Spyros, Rachel Rosen in Daniel T. Cook: *Reimagining Childhood Studies*. London: Bloomsbury Academic, 2018.
- STANONIK, Marija: Otroška slovstvena folklor. *Traditiones* 10–12/1, 1984, 85–93.
- STANONIK, Marija: Etnologija v šoli – v preteklosti in v prihodnje. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 33/1, 1993, 42–51.
- THEIS, Joachim: Participatory Research with Children in Vietnam. V: Helen Schwartzman (ur.), *Children and Anthropology: Perspectives for the 21st Century*. Westport: Bergin in Garvey, 2001, 99–109.
- THOMSON, Pat: *Doing Visual Research with Children and Young People*. London in New York: Routledge, 2008a.
- THOMSON, Pat: Children and Young people: Voices in Visual Research. V: Pat Thomson (ur.), *Doing Visual Research with Children and Young People*. London in New York: Routledge, 2008b, 1–17.
- TOBIN, J. Joseph idr.: *Preschool in Three Cultures: Japan, China and the United States*. New Haven in London: Yale University Press, 1989.
- TOREN, Christina: Making History: The Significance of Childhood Cognition for a Comparative Anthropology of Mind. *Man* (NS) 28, 1993, 461–478.
- TOREN, Christina: Why Children Should be Central to Anthropological Research. *Etnofoor* 12/1, 1999, 27–38.
- TOREN, Christina: Sunday Lunch In Fiji: Continuity and Transformation in Ideas of the Household. *American Anthropologist* 109/2, 2007, 285–295.
- TOREN, Christina: Intersubjectivity as Epistemology. *Social Analysis* 53/2, 2009, 130–146.
- TOREN, Christina: Imagining the World that Warrants Our Imagination: The Revelation of Ontogeny. *Cambridge University* 30/1, 2012, 64–79.
- TOREN, Christina: Recent Studies of Ethnography of Childhood. V: Gustav Jahoda in Ioan M. Lewis (ur.), *Acquiring Culture: Cross Cultural Studies in Child Development*. New York: Psychology Press, 2015 [1989], 307–333.
- TUDGE, Jonathan in Diane Hogan: An Ecological Approach to Observations of Children's Everyday Lives. V: Sheila Greene in Diane Hogan (ur.), *Researching Children's Experience*. London: SAGE, 2011, 102–122.
- TURK NISKAČ, Barbara: Naravna in kulturna dediščina skozi perspektive otrok. *Traditiones* 42/2, 2013, 127–147.
- TURK NISKAČ, Barbara: Otroci in otroštvo v etnologiji in antropologiji. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 55/1–2, 2015, 32–40.
- TURK NISKAČ, Barbara: A Tale of Two Kindergartens: Visual Representations of Slovenian Children's Daily Lives in a Rural and an Urban Setting. V: April Mandrona in Claudia Mitchell (ur.), *Visual Encounters and Rural Childhoods*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2018, 147–160.
- TURK NISKAČ, Barbara: Drobtinice prostega časa: Prosti čas otrok med produkcijo in potrošništvom. *Etnolog* 30=81, 2020, 15–28.
- TURK NISKAČ, Barbara: *O igri in delu: Antropologija zgodnjega otroštva*. Ljubljana: Založba ZRC, 2021.
- VARVANTAKIS, Christos, Sevasti-Melissa Nolas in Vinnarasan Aruldoss: Photography, Politics and Childhood: Exploring Children's Multimodal Relations with the Public Sphere, *Visual Studies* 34/3, 2019, 266–280.
- Video prepis št. 19, osebna zbirka terenskih posnetkov, Ljubljana, 7. 5. 2013.

Research With Children and Adolescents: Ethical and Methodological Challenges

This article provides an overview of methodological issues in research with children and adolescents. It presents a methodology that is distinctly interdisciplinary, as it also draws from related sciences such as sociology, psychology, education, and childhood studies. At the same time, the article focuses on the anthropology of childhood as a sub-discipline that emphasizes children as primary research participants, but also considers their embeddedness in social relations to their lifeworld and thus economic, social, and political power hierarchies that shape their everyday experiences.

Ethical aspects of research with children such as ethical clearance, consent, anonymity and confidentiality are discussed when studying children and young people. In addition, the author describes and analyses four research methods she has used with research participants aged three to fifteen – participant observation, video ethnography, participatory photography, and photo elicitation interviews.

Finally, the article raises questions about power dynamics and knowledge production in studies of children and adolescents, and posits possible reasons for the relative absence of children and adolescents as research participants in Slovenian ethnology, cultural and social anthropology. It also points out some pitfalls in accessing the voices of children and adolescents by focusing on the creative, agentive child (which in itself is an ethnocentric understanding of a child rooted in the individualization process), which often leads to the neglect of cultural and social reproduction. It calls for a more holistic understanding of children that recognizes them simultaneously as subjects and objects. By rethinking the concept of voice beyond the unitary, rational and autonomous individual, and pointing to its social embeddedness and multidimensional social construction that is susceptible to change, we might bridge the gap between approaches that treat children and young people as research subjects, and those in which they are still seen as the Other.

REPREZENTACIJA GOSPODINJSKEGA DELA, DVOJNEGA BREMENA IN MATERINSTVA V (VIZUALNI) ANTROPOLOGIJI IN ETNOGRAFSKEM FILMU

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Datum prejema: 14. 6. 2021

Izveček: Članek se ukvarja z reprezentacijo gospodinjskega dela, dvojnega bremena in materinstva v (vizualni) antropologiji in etnografskem filmu, in sicer z analizo teoretičnih prispevkov in obravnavo izbranih etnografskih filmov, ki neposredno naslavljajo žensko vlogo v gospodinjstvu, materinstvo in skrbstveno nego ter usklajevanje gospodinjskega dela s plačanim delom (t. i. dvojno breme) oz. z drugimi člani gospodinjstva. Članek je tudi metodološki razmislek načinov iskanja in uporabe avdiovizualnega gradiva.

Gljučne besede: etnografski film, reprezentacija, gospodinjsko delo, dvojno breme, materinstvo, spol

Abstract: This article addresses the issue of gender representation, household work, double burden and motherhood in (visual) anthropology and ethnographic film, by analysing theoretical discussions and some ethnographic films directly concerned with the role of women in the household, motherhood and childcare; and the coordination of housework with paid work (i.e., double burden) and other household members. The article also serves as a methodological consideration of the search for, and use of, audiovisual research material.

Keywords: ethnographic film, representation, housework, double burden, maternity, gender

Gospodinjsko delo, dvojno breme in materinstvo

Neplačano gospodinjsko delo, tj. delo izven ekonomskih kategorij in tržnih odnosov, zajema številne dejavnosti, večine in znanja, kot so ohranjanje bivalnih prostorov, pospravljanje, urejanje doma, nakupovanje, organizacijo aktivnosti, skrb za zdravje, prevoz, administracijo, izobraževanje, a tudi medosebne odnose, skrbstveno nego in t. i. odnosno, čustveno naravnano delo, ki je ključen vidik sodobnega družinskega dela (Oakley 2000; Švab 2001; Novak 2015). Sociologinja Ann Oakley definira gospodinjsko vlogo kot delovno, družbeno in primarno vlogo ženske, ki je pogojena z ekonomsko odvisnostjo in institucionaliziranostjo (preko zakonske zveze) in je pogosto enačena z družino oz. zasebno sfero (Oakley 2000: 7–15, 237). V tem smislu gospodinjsko delo kot neplačano, neproduktivno delo oz. nevidno delo nosi breme številnih, tudi zgodovinsko pogojenih kontradikcij (glej Kain 1993: 121; Kanjuo Mrčela 2002: 31; Šikić-Mičanović 2001: 733; Šterk 2003: 41; Picchio 2003: 1–3; Novak 2015: 25). Različne raziskave so pokazale, da je ena izmed tovrstnih kontradikcij dvojno breme, tj. kulturno in zgodovinsko zaznamovan preplet plačanega dela in neplačanega gospodinjskega dela ter distribucije časa med njima.¹ O vzpostavi

vitvi nasprotja med zasebnim, ekonomsko neproduktivnim življenjem doma ter zunanjim, javnim svetom plačanega dela, ki je zaznamoval evropsko družino predvsem nižjega in srednjega razreda, v Evropi govorimo od procesa industrializacije ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja dalje (Oakley 2000; Žnidaršič-Žagar 2003; Goody 2003; Sitar 2011, 2017; Studen 2015; Bueskens 2018).

V kontekstu razprav o (ne)plačanem delu je pri novejših humanističnih in družboslovnih raziskavah delitev gospodinjskega dela med spoloma manj izrazita tema, v ospredju je vprašanje materinstva in upravljanje s časom kot pomembnim in redkim virom, ki je spolno zaznamovan² in povezan z diskurzom moči in neenakosti (Jurczyk 1998: 284, 292; Hrzenjak 2007: 62; Beck in Arnold 2009: 124, 130–133; Ochs in Kremer-Sadik 2013). K neenakosti med spoloma torej ne prispeva le dvojno breme, ampak tudi materinstvo kot svojevrsten obred prehoda (Yearley 1997; gl. tudi Walks 2010), ki prekine »začasne počitnice enakosti« med spoloma (Bueskens 2018: 13) in pripomore k trčenju ob t. i. materinski zid (angl. *maternal wall*) na delovnem mestu, ki ženskam zaradi usklajevanja med materinstvom in kariero ter številnimi prekinitvami zaradi

čanega dela (Kanjuo Mrčela 2002: 44–46; Picchio 2003: 1; Graesch 2013: 35).

¹ Razprave o nevidnem gospodinjskem delu so bile pogoste od 1950., predvsem pa od sredine 1970. let naprej (glej Wilk 1989; Roberts 1991; Kanjuo-Mrčela in Černigoj-Sadar 2006; Hrzenjak 2007; Lazarevič idr. 2015). Z namenom presejanja spolno zaznamovane dihotomije javnega in zasebnega in s premislekom o ekonomski vrednosti neplačanega dela se v novejših prispevkih predlagajo koncepti, kot so »totalno delo« (angl. *total work*), tj. vsota neplačanega in pla-

² Razmislek o spolno zaznamovani naravi časovne izkušnje je omogočila feministična teorija v 60. letih 20. stoletja, ki je kritizirala dominantni, tj. moški delovni čas (izhajajoč iz prevladujoče predstave moškega družbenega časa) z vpeljavo termina ženski čas (angl. *female time*) (Leccardi 1996). V antropologiji je bil pogostejši poudarek na t. i. spolno zaznamovanih prostorih (angl. *gendered space*) (Rezeanu 2015).

skrbstvene nege otežuje napredovanje ter vpliva na njihove zaposlitvene cilje in odločitve (Stone in Lovejoy 2004: 63–64; Paré in Dillaway 2005: 78–79; Lorenčič 2015: 64; Zimmerman in Clark 2016: 621; Bueskens 2018: 11–12; gl. tudi Švab 2001; Hrženjak 2007; Moe in Shandy 2010). Namen pričujočega članka je analiza reprezentacije gospodinjskega dela in z njim povezanih odnosov med spoloma, dvojnega bremena in materinstva oz. starševstva v vizualno antropoloških raziskavah in etnografskem filmu, upoštevajoč širše družboslovne in humanistične razprave. V osrednjem delu reprezentacijo gospodinjskega dela obravnavam z analizo šestih izbranih etnografskih in dokumentarnih filmov. Poleg vsebinske reprezentacije teme so me zanimali tudi metodološki in raziskovalni pristopi s kamero v različnih časovnih obdobjih. Pri tem sem poskušala prepoznati predvsem, kakšen je bil v različnih obdobjih doprinos etnografskega filma k razpravam o (ne)enakosti med spoloma, ki se, ravno skozi vizualno gradivo, kaže v delitvi gospodinjskega dela in skrbstvene nege znotraj gospodinjstev.

Obravnave spola, gospodinjskega dela, dvojnega bremena in materinstva oz. starševstva v vizualni antropologiji

Za razliko od številnih humanističnih in družboslovnih, najpogosteje socioloških razprav, je teoretični diskurz vizualne antropologije, pa tudi produkcija etnografskih filmov, ki neposredno naslavljajo žensko in moško vlogo v gospodinjstvu, starševstvo kot skrbstveno nego (t. i. drugo izmenno) ali usklajevanje gospodinjskega dela s plačanim delom in z drugimi člani gospodinjstva, relativno skromna. V teoretskem doprinosu izstopa antropologinja Sarah Pink, ki v svojih delih pod vplivom čutne oz. senzorne antropologije in z vizualnimi metodami, tj. video sprehodi po gospodinjstvih, raziskuje, kako lahko v kontekstu intimne sfere in konkretnih gospodinjstev opravi (npr. pranje in obešanje perila) prepoznavamo različne načine oblikovanja in predstavljanja spola ter spolno zaznamovane delitve dela med različnimi generacijami (Pink 2004, 2005; Pink idr. 2013). V širšem smislu je reprezentacija spola v etnografskih filmih področje, ki je skoraj povsem odsotno iz teoretičnih razprav v kontekstu vizualne antropologije, razen v redkejših študijah primera, ki so kot refleksija vizualnih etnografskih del študijskih raziskav (Lydall in Strecker 2006; Kościańczuk 2013; Green 2015; Sikand 2015; Wilking 2016; Zaki 2017; Molsbergen 2020), strokovnih referatov na konferencah (Spletni vir 28; Schillaci 2021; van de Port 2021; Hillman 2021), metodologije v vizualni antropologiji (Pink 2004, 2005, 2007; Mannay idr. 2018; Schillaci 2019; van de Port 2020), ter v delih, ki se delno ukvarjajo z ženskami v dokumentarni tradiciji (Loizos 1993; Fenner 2009; Scarparo in Luciano 2010; Warren 2019) ali reprezentacijo spola v igranih in dokumentarnih filmih (Shohat 1991; Hammons 2019; de Bromhead 2019). Slednje

izpostavljajo nezadostno zastopanost ženskih avtoric na področju dokumentarnega filma ter pogoste stereotipne obravnave žensk na področju igranega filma. Refleksije vizualno antropoloških raziskav odstirajo raznolike študije primera in izkušnje predvsem ženskih avtoric pri opravljanju vizualne etnografije ali uporabo fotografije pri etnografskem terenskem delu.

Pregled in analiza etnografskih in dokumentarnih filmov

V sklopu obravnave etnografskih in dokumentarnih filmov izpostavljam tiste, ki se neposredno ukvarjajo s vprašanji gospodinjskega dela, delitve dela med spoloma, dvojnega bremena in skrbstvene nege oz. starševstva. Filmov, ki posredno naslavljajo to temo, je seveda več.³ Pregled je pokazal, da je produkcija tematskih etnografskih filmov s področja Evrope in Severne Amerike (v primerjavi npr. z Afriko) skromna, iskanje pa so otežili razpršenost filmov po spletnih zbirkah in arhivih ter raznoliki režimi njihove dostopnosti in navajanja metapodatkov.⁴ Problem ni le v razlikah med institucionalnimi, nacionalnimi in festivalskimi arhivi, ampak tudi v pomanjkanju metapodatkov, ključnih besed in gesel, s katerimi bi si lahko raziskovalec oz. raziskovalka pomagala pri raziskovanju sicer številne produkcije filmov. V primeru etnografskega filma in videa so podatki in znanje o kontekstu, vsebini in strukturi dela izredno pomembni (Cool 2014: 175).

Pomanjkanje filmov, ki bi neposredno naslavljali gospodinjstvo vlogo in delo, lahko pripišemo predpostavki, da je gospodinjstvo delo v družbi na nek način banalizirano (Oakley 2000: 106), nevidno in ponotranjeno delo, ki ga ob ogledu filmov, ki ga vsaj posredno prikazujejo, pogosto ne zaznamo. Reprezentacija in diskurzi o spolu so v tem smislu neločljiv del procesa ustvarjanja in gledanja filmov, zaradi česar so pogosto neopazni (Hamilton 2018). Hkrati se zdi, kot da se o tem v evropskem ali severnoameriškem kontekstu ni več potrebno preizpraševati. Pomanjkanje filmov lahko pripišemo še etičnim zadržkom, ki so povezani

3 Npr. etnografski filmi *Imprisoned Lullaby* (»Zaporniška uspavanka«; 2016), *Kilanta* (2018), *Bearing* (»Breme«; 2021); magistrski in doktorski projekti, ki v širšem smislu naslavljajo vprašanja žensk (Spletni vir 23), feministični projekti, kot so *Semiotics of the Kitchen* (»Kuhinjska semiotika«; 1975), ter dokumentarni filmi *Eggs for later* (»Jajčeca za pozneje«; 2010), *The Motherhood Archives* (»Materinski arhivi«; 2013), *First comes love* (»Najprej pride ljubezen«; 2013), *Through the night* (»Skozi noč«; 2018), *Malamadre* (»Slaba mama«; 2019), *No Kids For Me Thank You* (»Nič otrok zame, hvala«; 2019), *Mothers and Others* (»Matere in drugi«; 2020); *Project Motherhood* (»Projekt materinstvo«; 2020). Pri slednjih prevladuje kritika idealizacije materinstva in družbenih pričakovanj ob prehodu v materinstvo. V ospredju so avtorski pogled na tematico, večja filmska ekipa, vnaprej pripravljen scenarij za film in pogosto potenciranje čustvenih elementov vsakdanjega življenja.

4 Za seznam pregledanih festivalov, arhivov in platform gl. Spletni vir 1–23.

npr. s snemanjem otrok, pa tudi relativno težji »upodobitvi« teme, ki prikazuje najbolj intimne kotičke naših domov in življenj. Nekateri vizualni antropologi so namreč ugotovili, da se protagonisti in protagonistke v intimnih okoljih lahko kamere zavedajo bolj kot v strukturiranih in javnih okoliščinah (Heider 1976: 54–55). Ravno intimni konteksti gospodinjstev oz. družinskega življenja so pogosto tesno povezani z javnimi diskurzi oz. medijskimi obravnavami (Jones 2012; Mannay idr. 2018; Bueskens 2018) in se kažejo kot integralni del organizacije javnega življenja (DeVault 1991: 1).

Izbrane filme sem umestila v dva metodološko različna sklopa. V prvem sklopu obravnavam tri filme od konca 50. do sredine 70. let 20. stoletja, ki so izrazito didaktični, posredujejo nam razumevanje avtorjevih, avtoričinih stališč in pogledov na starševstvo, dvojno breme in življenje žensk v različnih kulturnih in političnih kontekstih. V drugem sklopu obravnavam tri etnografske in dokumentarne filme iz obdobja od 70. let 20. stoletja do začetka 21. stoletja, kjer je kamera aktivna protagonistka in raziskovalno orodje, filmi pa so prvoosebni in reflektivni pogled avtorjev in avtoric.

Podrejenost žensk: Etnografski film kot prikaz in dokaz

Etnografski film je prešel od preprostih dokumentarnih prikazov drugih kultur k različnim načinom in oblikam reprezentacije. Razvil se je od »nedolžnosti« – t. i. observacijskega realizma, tendence k znanstveni in objektivni dokumentaciji (včasih tudi poustvarjanju) družbenega življenja – k reflektivnejšim procesom snemanja, ki so zajemali predvsem participatorne metode od 60. let 20. stoletja dalje (MacDougall 1992; Crawford 1992; Loizos 1993; Weinberger 1994; Križnar 1996; Grimshaw 2001; de Laet 2004; Grimshaw in Ravetz 2009; Jenssen 2009; Suhr in Willerslev 2012; Erlewein 2015). Kljub omenjenim spremembam so obravnavani filmi iz obdobja od konca 50. do sredine 70. let 20. stoletja didaktični pripomoček za ponazorilo teoretske usmeritve avtorjev oz. avtoric in tedanje paradigme vede ter zanemarjajo aktivnejšo vlogo protagonistov in protagonistk. Kot taki služijo predvsem za prikaz določenega argumenta. Na drugi strani filmi že sledijo priznavanju vpliva spola raziskovalca oz. raziskovalk in protagonistov oz. protagonistk na terensko delo pa tudi na ustvarjanje pisnih in vizualnih reprezentacij (Connor in Asch 1995: 5; Jenssen 2009: 82; Sikand 2015: 46; gl. tudi Warren in Hackney 2000; van de Port 2020). Gre za filme *Four families* (»Štiri družine«), *Od 3 do 22* (»Od treh do dvaindvajsetih«) in *NIGER-NORGE: Women, ethnocentrism and development* (»NIGER-NORVEŠKA: Ženske, etnocentrizem in razvoj«).

Enourni črno-beli film ameriške antropologinje Margaret Mead *Štiri družine* (1959) prikazuje štiri družine iz ruralnih območij Indije, Francije, Japonske in Kanade. V njem Margaret Mead kot antropologinja in povezovalc Ian

MacNeill razpravljata o možnosti medsebojne primerjave načinov vzgoje, skrbi za otroke, delitve dela in odnosov med spoloma v različnih kulturnih kontekstih. Filmske sekvence, ki so posnete v maniri igranega filma, projicirata pred seboj za gledalce in gledalke, v ozadju posnetkov pa se njun pogovor nadaljuje. Film je prikaz medkulturne primerjave, ki je namenjen širšemu občinstvu in ne zgolj za raziskovanje. Mead je pri svojem siceršnjem raziskovalnem delu uporabljala kamero predvsem v pozitivistični maniri, kot beležko oz. vizualno dokumentiranje za znanstvene namene (Warren 2019).

Filmski teoretik Bill Nichols film *Štiri družine* kot »relikt svojega časa« kritizira zaradi etnocentrizma (1981). Na podlagi primerov nam skozi film Mead razloži, da se starši do svojih otrok obnašajo avtoritativno, od njih pričakujejo predvsem uslužnost, poslušnost in aktivno sodelovanje pri delovnih opravilih, medtem ko le kanadska družina svoje otroke spodbuja k samostojnosti in igri, starša pa si vsaj delno delita skrbstveno nego, a ne tudi gospodinjstvo. Najbolj je kritična do japonske družine, kjer po njenem mnenju velja največja neenakost pri delitvi gospodinjstevga dela: žena prevzame gospodinjstvo, babica oz. moževa mama skrbstveno nego otrok; mož v gospodinjstvu in pri negi otroka ne sodeluje. Kljub tendenci po objektivnosti je film *Štiri družine* (in drugi filmi Margaret Mead) pionirsko delo v okviru feminističnega dokumentarnega filma 20. stoletja, ko se je pogosteje preizpraševalo dominantne vloge okoli gospodinjstevga dela (Warren 2019: 63).

Slika 1: Sklop štirih videogramov iz filma *Štiri družine*, ki prikazujejo družine iz Kanade (levo zgoraj), Japonske (desno zgoraj), Indije (levo spodaj) in Francije (desno spodaj) (videogram: Manca Filak, 15. 4. 2021).

Kratki črno-beli dokumentarni film *Od treh do dvaindvajsetih* hrvaškega režiserja Kreša Golika (1966) prikazuje socialistični kontekst dvojnega bremena. Film je metodološko težje primerljiv z ostalimi primeri, saj ga je naredil filmski režiser in ne antropolog, a naslavlja vprašanje dvojnega bremena v kontekstu povojne socialistične realnosti,

ki je pogosto v družboslovnih in humanističnih raziskavah.⁵

Brez dialoga ali glasbe, a s karakteristikami igranega filma *Od treh do dvaindvajsetih* skozi kratke in hitre posnetke prikaže delovni dan soproge, tekstilne delavke in mame Smilije Glavaš iz vzhodnega predela Zagreba (gl. tudi Spletni vir 27). Prikaže hitro in z delom zasičeno dnevno rutino žene, ki se začne ob treh ponoči in konča ob desetih zvečer. Pred in po delu v tekstilni tovarni protagonistka filma brez pomoči moža, ki je sicer po delu doma, opravlja skrbstveno nego (hranjenje, previjanje, kopanje) približno leto dni starega sina, pa tudi vsa gospodinjska opravila (kuhanje, pripravljavanje mize, obešanje perila, kurjenje ognja, pospravljanje, prinašanje vode itd.). Poleg prikaza pasivnosti očetovske vloge režiser nakaže tudi problem pomanjkanja ustreznega varstva ali pomoči, saj otrok v času starševske odsotnosti ostaja sam v hiši. Skozi film kot celoto nam režiser skuša prikazati delavko kot simbol cene, ki jo je morala v tem primeru posameznica plačati za socialistični projekt kolektivnega (Spletni vir 27), s čimer nakazuje nekatere sistemske kritike socializma, ki naj bi ženski kljub številnim novim pravicam (volilne pravice, možnost splava, legalna ločitev, materinski in starševski dopust, organiziranje institucionalnega vrtčevskega varstva itd.) ravno zaradi množičnega zaposlovanja naložil dvojno breme (glej Bonfiglioli 2017; Ghodsee in Mead 2018). Sociologinja Alenka Švab opozori, da moramo vstop žensk na trg delovne sile videti predvsem kot zgodovinski trenutek, ki dvojno obremenitev žensk naredi družbeno vidno oz. aktualno, in ne kot indikator ali vzrok ženske neodvisnosti oz. podrejenosti (2001: 12).

Slika 2: Sklop štirih videogramov iz filma *Od treh do dvaindvajsetih*, ki prikazuje delo v tekstilni tovarni in doma (videogram: Manca Filak, 15. 4. 2021).

5 Za položaj žensk v socialističnem obdobju gl. npr. Štular 1999; Verginella 2006; Vidmar-Horvat 2013; Vodopivec 2001, 2015 in Sitar 2017, za položaj žensk v post-socialističnem obdobju pa Šikić-Mičanović 2012; Vidmar-Horvat 2013; Burcar 2015 in Lorenčič 2015.

Zadnji film prvega sklopa, ki naslavlja vprašanje reprezentacije spolov, je primerjalni film vizualne antropologinje Lisbet Holtedahl z naslovom *NIGER-NORVEŠKA: Ženske, etnocentrizem in razvoj* (1975). Film s prvoosebним komentarjem avtorice skozi perspektivo etnocentrizma primerja življenja žensk na severu Norveške v mestu Tromsø (avtoričin vsakdan) in v vzhodnem Nigru v vasi Mañiné-Soroa. S filmskim gradivom in fotografijami, ki so bile posnete kot del enoletnega magistrskega terenskega dela (Spletni vir 7), film služi kot pedagoško orodje za posredovanje terenske izkušnje, premagovanje stereotipov o (ne)enakosti med spoloma ter učenje o medkulturnem razumevanju.

V filmu z avtoričino naracijo spoznavamo način življenja in vsakdanjik v dveh različnih kulturnih kontekstih. V opazovanju norveškega vsakdana spremljamo izseke iz njenega življenja (v času, ko je bila profesorica antropologije), kot so na primer vrtčevsko varstvo, previjanje otrok in različna gospodinjska opravila. Strukturno je film delno podoben medkulturni primerjavi skrbstvene nege in vzgoje otrok pri Margaret Mead, a se za razliko od filma *Štiri družine* kaže predvsem kot kritika evropocentrizma, narejen ravno kot posledica pomanjkanja samorefleksije glede lastne kulturne pogojenosti Norvežanov in Norvežank, ki ga je Holtedahl zaznala med delom v muzeju in na Univerzi v Tromsu (gl. *Interview with Lisbet about Niger-Norge*, »Intervju z Lisbet Holtedahl o filmu *Niger-Norveška*«). *NIGER-NORVEŠKA* je edini film v opusu avtoričinih del, ki uporablja kamero za prikaz raziskovalnega pogleda na medkulturne razlike v življenju žensk. Za Holtedahl so namreč značilni predvsem etnografski filmi, kjer je kamera aktivna protagonistka in raziskovalno orodje, zato je film *NIGER-NORVEŠKA* potrebno razumeti kot didaktični pripomoček, ki je nastal kot posledica pomembnih družbenih gibanj (npr. feminizem drugega vala) in v obdobju, ko se je v institucionalnem smislu skozi delo na Univerzi borila za enakopraven položaj žensk pri dostopu do izobrazbe (Spletni vir 7). Njeni filmi z metodologijo vizualne antropologije in znanstveni prispevki (glej npr. Arnsten in Holtedahl 2005) pogosto naslavlajo prav vprašanja spola in moči, ki jih je Holtedahl od konca 60. let prejšnjega stoletja raziskovala v vzhodnem Nigru in severnem Kamerunu, pa tudi na Norveškem.⁶

6 Film, ki prikazujejo ženski vsakdanjik v kontekstu poligamije v Kamerunu, so *Before the feast: Fulani woman during ramadan* (»Pred praznikom. Fulani ženska med ramadanom«; 1984/2018), *Wives* (»Žene«; 2017) in *Four wives and Marabout* (»Štiri žene in Marabout«; 1989). Televizijski dokumentarni film *Few are like father, no one like mother* (»Malo jih je po očetu, nobena po mami«; 1987) prikazuje odnose med različnimi generacijami žensk v ribiški vasi Eersfjordbotn na severu Norveške.

Slika 3: Sklop štirih videogramov iz filma NIGER-NORVEŠKA. Zgornja dva prikazujeta družine iz Nigra, spodnja dva pa avtoričin vsakdan na Norveškem (videogram: Manca Filak, 15. 4. 2021).

Kot vizualne reprezentacije so obravnavani filmi pomembni kot didaktičen pripomoček za spodbujanje ali zavračanje stereotipov, a so zanemarjali aktivno in enakovredno vlogo gledalcev in gledalk pri ustvarjanju različnih pomenov v filmu, ki je značilna za kasnejša razumevanja t. i. kinematografskega trikotnika, ki zajema tri ločene, a recipročne odnose, in sicer med snemalcem oz. snemalko, gledalci oz. gledalkami ter protagonistami oz. protagonistkami (MacDougall 2019: 153). Film nakazujejo tudi pasivno vlogo protagonistk, saj so njihovi glasovi utišani z montažo ali s tretjeosebni komentarjem (glas v ozadju slike).

Za kontekstualizacijo raziskovalnega pristopa izbranih filmov je pomembno upoštevati tudi vpliv antropoloških raziskav v 70. in 80. letih 20. stoletja, ki so (deloma) kot posledica drugega vala feminizma skozi primerjalni vidik naslovile prevladujočo idejo univerzalne podrejenosti žensk na eni ter kulturne specifičnosti položaja žensk na drugi strani (glej Rosaldo in Lamphere 1974; Reiter 1975; Lamphere 1977; Rogers 1978; Ortner 1989, 1996).⁷ Razmerje med antropologijo in feminizmom je bilo za številne antropologinje ambivalentno (Strathern 1987; Stacey 1988), saj feministična perspektiva v primerjavi z antropološko bližino pogosto ni uspela razrešiti etičnih dilem, ki nastanejo med etnografskim delom in reprezentacijo antropoloških raziskav (Schrock 2013).

Prehod v starševstvo: Kamera kot katalizator in raziskovalno orodje

V drugi sklop sem umestila etnografske in dokumentarne filme, kjer je kamera aktivna protagonistka raziskave. Ob-

⁷ Tovrstne obravnave položaja žensk so izhajale iz dihotomij moške in ženske izkušnje ter javnega in zasebnega (sfere in dela) (Švab 2001: 95–97; Verginella 2006: 18; Ledinek Lozej 2015: 134; Bilancetti b.n.l.: 4).

ravnavam prvoosebna filma *Joyce at 34* (»Joyce pri 34«) in *Over the Threshold* (»Čez prag«) ter novejšo vizualno etnografijo *Family Time* (»Družinski čas«).

Polurni ameriški film *Joyce pri 34* (1972) režiserke Joyce Chopra je bil posnet v 16-mm formatu. Spada med prve dokumentarne in prvoosebne filme, ki so se v feministični maniri časa poglobljali v razmerja med osebnostjo, materinstvom in skrbstveno nego oz. reproduktivnim delom, ter neposredno prikaže porod (Ro 2016; Warren 2019). V času nastanka filma je bila ženska produkcija pisanja in filmov o ženskah v porastu. Pomemben vpliv so imeli feminizem drugega vala⁸ in številne tehnološke novosti (sinhronost slike in zvoka; cenejše, lažje, prenosne kamere; 16-mm film), ki so sovpadale s spremembami v temah, teoretičnih paradigmah in načinih reprezentacije v antropologiji (Loizos 1993: 10–12; Grimshaw 2001: 7; Pink 2007: 96, 586; Pink idr. 2015: 12; MacDougall 2019: 137; Friedman 2020: 3).

Joyce Chopra, ki je sicer znana predvsem kot režiserka igranih filmov, je v obdobju pred nastankom filma *Joyce pri 34* sodelovala tudi s pionirji direktnega kina, D.A. Pennebakerjem in Rickyjem Leacockom (Ro 2016). Tako je film posnet v značilnem refleksivnem pristopu kina resnice oz. *cinéma vérité*, ki spremlja njeno življenje od pozne nosečnosti, poroda in prvega leta v življenju hčerke Sarah do trenutka, ko ta naredi svoje prve korake. Kamere v filmu ni držala avtorica, katere glas nas nagovarja v ozadju slike, ampak njena kolegica, snemalka Claudia Weill. Film je kot prikaz daljšega obdobja sosledje krajših izsekov iz avtoričinega življenja, predvsem po porodu (dojenje, pestovanje, prvo kopanje otroka, hranjenje, obiski zdravnika na domu) in med delom oz. filmskimi snemanji, pa tudi kritični razmislek in refleksija njenih strahov ob usklajevanju poklicnega in družinskega življenja. Joyce se kljub strahovom v filmu pokaže kot izredno suverena pri usklajevanju novih filmskih projektov in skrbi za otroka, saj v prvem letu po rojstvu hčere sprejme dva filmska projekta izven kraja bivanja, prvega že šest tednov po rojstvu (med snemanjem v New Yorku je dojenčica v varstvu pri njeni mami). Avtoričine skrbi glede dela v filmski produkciji dopolnjuje refleksija odnosov z mamo, pa tudi skrb in pogledi njene mame na hčerkino življenje. V filmu je poleg ženskih vidikov predstavljen tudi pogled njenega moža, pisatelja, ki se podobno kot Joyce zaradi fleksibilnega delavnika in kreativne narave svojega dela sooča s težavami pri usklajevanju poklica s skrbstveno nego in gospodinjstvom.

⁸ Temu se je v 70. letih pogosto očitilo, da je posplošil žensko izkušnjo na izkušnjo »belih« heteroseksualnih žensk srednjega razreda (glej Yuval-Davis in Anthias 1989; Schrock 2013; McGuirk 2018). Prav dokumentarni filmi so v istem času izzvali ta razmerja moči, stremeli k večji solidarnosti v feminističnem delovanju in se zavzemali za partikularnost ženskih izkušenj (Warren 2019).

Slika 4: Sklop štirih videogramov iz filma *Joyce pri 34*, ki prikazujejo usklajevanje dela in skrbstvene nege med različnimi člani družine (videogram: Manca Filak, 15. 4. 2021).

Enourni film *Čez prag* (1989) japonskega režiserja Yoshija Tezuke in britanske režiserke Christine Lloyd-Fitt je bil posnet na 16-mm filmski trak.⁹ Film je naslovljen kot osebni dokumentarni film o medkulturni poroki in družini ter skozi različne generacije v režiserjevi družini v Tokiu poleti leta 1987 predstavi podrobnejši vpogled v japonsko gospodinjstvo in odnos do ženske v njem. Že vzpostavitevni kader nam razkrije oba avtorja filma, tako v besedi kot v sliki. Gre za poročen par, Angležinjo Christine in Japonca Yoshija, ki obiščeta Japonsko, da bi Christine spoznala moževo družino, saj Yoshi zdaj živi v Veliki Britaniji. Prvoosebni film (o svojem pogledu govori Christine, pri snemanju s kamero in snemanju zvoka se izmenjujeta) je na ta način prikaz stika med filmarjema in protagonisti, Yoshijevimi sorodniki, ki jih Christine šele spoznava. Protagonistka filma je kljub stalni prisotnosti avtorjev filma predvsem Yoshijeva mama, gospodinja; v hiši živijo še Yoshijev oče, sestra in dva brata. Očetova figura je v filmu pretežno odsotna, vidimo ga v službi in doma, ko počiva pred televizijo, medtem ko žena pripravlja različne obroke. V filmu spoznamo tudi nekaj drugih zakoncev in parov, ki opisujejo svoje izkušnje z medkulturnimi zakoni in vzgojo otrok na Japonskem.

Yoshijevi mami ritem življenja narekujejo moževa služba in obveznosti otrok. Tako kot druge ženske hodi po opravkih s kolesom. Med vožnjo pogosto klepeta s sosedo, s katero razpravljata o t. i. »gospodinjki filozofiji«, ki je zanju popolna predanost možu in sočasna odvisnost od njega. Spoznamo, da Yoshijeva mama idealizira gospodinjstvo vlogo, saj popolno predanost možu, ki finančno skrbi za družino, razume kot pogoj dobre gospodinje. V nasprotju z mamo

otroci življenje gospodinje dojemajo kot relativno enostavno. Zdi se, da je to povezano z dejstvom, da so otroci skoraj izključeni iz gospodinjstvih opravil, zato se jim zdijo red, čistoča, obroki, higiena itn. samoumevni. Film, ki se predstavlja kot film o začetku nekega zakona in posledičnem spoznavanju razširjene družine – v tem primeru dveh kulturnih ozadij – je končno tudi subtilen prikaz kulturne utelešenosti gospodinjstvih opravil in gest, od kuhanja, pomivanja, pospravljanja do obešanja perila. Je film o delitvi dela med spoloma in prenosu te delitve na mlajše generacije.

Filma *Joyce pri 34* in *Čez prag* sta pomembna kot prvoosebni in reflektivni pogled avtorjev in avtoric na usklajevanje poklicnega in družinskega življenja, pa tudi na generacijske razlike v odnosu do delitve gospodinjstvega dela in skrbi za otroke. Posneta sta v obliki prvoosebnih¹⁰ dokumentarnih filmov, ki so bili pred 80. leti 20. stoletja predvsem v Severni Ameriki v domeni avantgardnih filmarjev in filmark (Lebow 2012: 5–6).¹¹ Sovpadata tudi s trendi v dokumentarnem filmu v poznih 60. in 70. letih, kot so direktno kino (angl. *direct cinema*) v ZDA, kino resnice (fran. *cinéma vérité*) v Franciji in observacijsko kino (angl. *observational cinema*) v britanski in avstralski tradiciji (Erlewein 2015: 31; Otto idr. 2018: 309; de Bromhead 2019: 12). Te spremembe so imele vpliv na metodološke in epistemološke usmeritve pristopov v etnografskem filmu, ki so omogočili bolj intimno in spontano snemanje, odmik od vnaprej postavljenih scenarijev, manj tretjeosebne komentarja, manjše ekipe, več interakcije pred kamero, participatorno in reflektivno uporabo kamere (Crawford 1992: 67; Crawford 1993: 125–126; Loizos 1993: 11–12; Jenssen 2009: 38; Lunaček 2015: 105; MacDougall 2019: 30–31). Zgodila se je tudi sprememba v načinu naslavljanja zdaj aktivno vključenega občinstva (Martinez 1992; Crawford 1993; Banks 2002; Basu 2008; Pink 2009; Banks in Ruby 2011), saj je film postal sredstvo komunikacije in izmenjave različnih vidikov subjektivne izkušnje med gledalci oz. gledalkami in protagonistami oz. protagonistkami (MacDougall 2019: 156).

V zadnjem delu sklopa se osredotočam na novejši raziskovalni in longitudinalni projekt, ki prikazuje družinsko življenje v Atenah. Vizualna etnografija *Družinski čas* (2020) je nastala kot del daljšega raziskovalnega projekta Univerze v Edinburgu.¹² *Družinski čas* skozi pogled grške družine

10 Alisa Lebow loči med avtobiografskim in prvoosebnim dokumentarnim filmom. Slednjega vidi kot film z artikuliranim pogledom snemalca, ki priznava svojo subjektivno pozicijo (Lebow 2012: 2).

11 Avantgarda in eksperimentalna forma sta bili pogosto videni kot najbolj ustrezni obliki za feministično kritiko in za prikaz kompleksnosti ženskih identitet (Sikand 2015: 7).

12 Nastala je v sklopu raziskave *A Global Anthropology of Transforming Marriage* (»Globalna antropologija spreminjanja zakonskega stana«), ki jo vodi socialna antropologinja Janet Carsten v sodelovanju s filmskim festivalom *Ethnofest* v Atenah (Spletni vir 20). Ogled je bil možen le na 17. mednarodnem filmskem festivalu in konferenci Kraljevega antropološkega inštituta RAI (19.–28. 3. 2021).

9 Avtorja sta se izobraževala na Akademiji za film in televizijo v Veliki Britaniji (angl. *The National Film and TV School UK*) (Spletni vir 24; Spletni vir 25). Film, ki ga najdemo v arhivu Nordijske zveze za antropološki film NAFA (Spletni vir 2), je prejel kar nekaj nagrad na mednarodnih festivalih etnografskega filma.

Slika 5: Sklop štirih videogramov iz filma Čez prag. Zgornja prikazujeta mamino obešanje perila, spodnja dva družino ob fotografiranju – tudi avtorja filma (videogram: Manca Filak, 15. 4. 2021).

srednjega razreda zasleduje spremembe, ki se zgodijo v posameznikovem življenju po poroki in s prehodom v starševstvo, s čimer sledi trenutnemu zanimanju za starševstvo kot pomembnemu vidiku dvojnega bremena, ki je pogost pri novjših humanističnih in družboslovnih raziskavah.¹³ Soavtor filma je eden izmed protagonistov, oče, ki je s kamero eno leto beležil vsakdanje trenutke v življenju svoje družine. Ti trenutki so v filmu prepleteni z intervjuji z zakoncema in s širšimi razpravami s prijatelji, ki služijo kot refleksija in kritični razmislek o družinskem in zakonskem življenju ter starševstvu. Gre za »intimno etnografijo«, kot jo imenujejo sami avtorji filma (Spletni vir 20), ki ne prikazuje pogleda raziskovalca oz. raziskovalke na določeno topiko, ampak je participatorni projekt, kjer je (v tem primeru) protagonist tudi avtor oz. sooblikovalec filma.

Opazovanje družinskih trenutkov sprva vzbuja nelagodje, saj nas že vzpostavitevni kader umesti v jutro družine, ki se pripravlja na odhod od doma. Opazujemo ženo, ki v modrcu in dolgih hlačah pripravlja malice za tri otroke, medtem ko ti prehajajo med prostori in potencirajo hektično vzdušje. To napetost stopnjuje, a hkrati obvlada žena, medtem ko mož mirno spremlja dogajanje s kamero. Žena ga priganja, medtem ko skuša celotno družino spraviti v red, da bi vsi pravočasno odšli po svojih opravkih (na delo in v šolo). Ob gledanju se sprva zdi, da občutek voajerizma in poseganja v intimo sproža dejstvo, da gledamo prvoosebne in intimne trenutke v življenju neke družine, a se mi zdi, da gre pri tem za »kulturno« pogojenost samega procesa gledanja. Ko snemamo ali gledamo nekaj, kar sodi v kulturni prostor, s katerim se lahko identificiramo, nas

podrobnejši pogled v intimne trenutke spravlja v nelagodje – lahko si celo predstavljamo, kako bi na podoben način film prikazoval naš vsakdan. Ko gledamo sicer številnejše etnografske filme, ki prikazujejo intimne in vsakdanje trenutke posameznikov, posameznic in skupin iz drugih, nam oddaljenejših načinov življenja, na drugi strani pogosto ne čutimo podobnega nelagodja. Še več, prav ti trenutki se nam zdijo zanimivi, kulturno drugačni, posebni in posledično vredni ogleda ali dokumentiranja. Občutek poseganja v intimo ob gledanju vizualne etnografije *Družinski čas* je močnejši tudi zaradi tega, ker gledamo domače posnetke, in ne mediiranega pogleda določenega raziskovalca, raziskovalke in intersubjektivnosti raziskovalnega stika, ki ima iz perspektive fenomenološke antropologije pomemben vpliv na naše raziskovanje in antropološko razumevanje, predvsem pa na odnose, ki jih vzpostavimo med raziskovalnim procesom in so ključni za vizualno etnografijo (gl. tudi Jackson 1996; Lunaček Brumen 2018).

Sklep

Reprezentacija spola je področje, ki je relativno odsotno v teoretičnih razpravah vizualne antropologije in etnografskega filma. Izjeme so študije primera, ki so kot refleksija vizualnih etnografij del študijskih raziskav in metodologije v vizualni antropologiji. Poleg skromne teoretske produkcije je opazno tudi pomanjkanje etnografskih in dokumentarnih filmov, ki neposredno naslavljajo vprašanja gospodinjske vloge, dvojnega bremena in starševstva oz. njihovo prostorsko zamejenost z določenimi geografskimi območji (npr. Afrika). Redkost vizualnih prikazov iz Evrope ali Severne Amerike kaže na več vidikov: na ponotranjenost oz. nevidnost gospodinjskega dela na eni ter na občutek domnevne razrešenosti vprašanja (ne)enakopravne delitve družinskega dela na drugi strani. Iskanje in analizo filmov po tematiki otežuje tudi njihova razpršenost po različnih spletnih zbirkah in arhivih ter raznoliki režimi njihove dostopnosti in neenotnost navajanja metapodatkov. Etnografske in dokumentarne filme, ki naslavljajo usklajevanje družinskega in poklicnega življenja, sem umestila v dva metodološko različna sklopa. V prvem obravnavam tri filme, kjer kamera oz. vizualno gradivo služi predvsem kot ilustracija raziskovalnega pogleda. Filmi od konca 50. do sredine 70. let 20. stoletja so izrazito didaktični, posredujejo nam razumevanje avtorjevih, avtoričinih stališč in pogledov na starševstvo, dvojno breme in življenje žensk v različnih kulturnih in političnih kontekstih. V drugem sklopu obravnavam tri etnografske in dokumentarne filme iz obdobja od 70. let 20. stoletja do začetka 21. stoletja, kjer je kamera aktivna protagonistka in raziskovalno orodje. Ti filmi so prvoosebni in refleksivni pogled avtorjev in avtoric (ki so hkrati tudi protagonisti oz. protagonistke) na usklajevanje poklicnega in družinskega življenja ter na generacijske razlike v odnosu do gospodinjskega dela in skrbi za otroke. Produkcija etnografskih filmov in razumevanje položaja

¹³ Podoben primerjalni projekt je dokumentarni film *Ten years of love* (»Deset let ljubezni«; 2017), ki prikazuje pet mladih družin na Finskem, Slovaškem, Češkem in v Romuniji. Družine so avtor filma, snemalec in prevajalec spremljali med letoma 2006 in 2016 (Kotrha 2020; Spletni vir 26). Motiv filma je predvsem starševstvo in partnerski odnosi in manj delitev dela med spoloma.

žensk sta se razvijala z roko v roki s spremembami v antropologiji, tj. od feministično zaznamovane podmene o univerzalni podrejenosti žensk do razumevanja materinstva predvsem kot starševstva. Pomembne so bile tudi novosti na področju tehnologije in spremembe metodoloških usmeritev (od znanstvenosti do participativnosti). Prelom s prvoosebni komentarjem skozi refleksijo osebne izkušnje, ki se zgodi v 70. letih, je nakazal na pomemben doprinos etnografskega in dokumentarnega filma k razumevanju subjektivne izkušnje, predvsem pa k razpravi o (ne)enakosti med spoloma, ki se kaže ravno v delitvi gospodinjskega dela in skrbstvene nege. Na metode snemanja, načine reprezentacije in razumevanje obravnavanih tem sta imela vpliv tudi spol in razredna pripadnost avtorjev oz. avtoric in protagonistov oz. protagonistk, kar se vidi v medkulturni primerjavi filmov (na primer med hrvaško delavsko družino in ameriško družino srednjega razreda ter njunim usklajevanjem (ne)plačanega dela). Številnost družboslovnih in humanističnih raziskav o načinih usklajevanja dela in družinskega življenja kaže na relevantnost teme, ki pa je hkrati relativno odsotna iz etnografskih raziskav, ki poudarjajo vsakdanji način življenja. Obravnavane sociološke, feministične in medijske raziskave poudarjajo družbene strukture; osebne naracije in življenjske zgodbe raziskujejo z vprašalniki in intervjuji, določene pojave pa vrednotijo predvsem glede na njihovo statistično pojavnost. Zato je tako v antropologiji kot tudi na področju etnografskega filma potreben etnografski vpogled, ki bi nam razkril, kako se zrcalijo individualne odločitve in strategije žensk in moških v njihovih vsakdanjih praksah, in nasprotno, kako se v njihovih vsakdanjih praksah in taktikah ustvarja in oblikuje »gospodinjstvo« oz. »gospodinjskost«.

Zahvala

Članek je nastal v sklopu usposabljanja mladih raziskovalcev in raziskovalnega programa Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika (P6-0088), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Literatura in viri

ARNSTEN, Bjørn in Lisbet Holte Dahl: Visualizing Situatedness: The Role of the Audience/Reader in Knowledge Production. V: Engelstad, Ericka in Siri Gerrard (ur.), *Challenging Situatedness: Gender, Culture and the Production of Knowledge*. Utrecht: Eburon Academic Publishers, 2005, 67–83.

BANKS, Marcus: Visual Research Methods. *Indian Folklife* 1/4, 2002, 8–10.

BANKS, Marcus in Jay Ruby: Made to Be Seen: Historical Perspectives on Visual Anthropology. V: Marcus Banks in Jay Ruby (ur.), *Made to Be Seen: Perspectives on the History of Visual Anthropology*. Chicago in London: University of Chicago Press, 2011, 1–18.

BASU, Paul: Reframing Ethnographic Film. V: Thomas Austin in Wilma de Jong (ur.), *Rethinking Documentary: New Perspectives and Practices*. Maidenhead: Open University Press, 2008, 94–106.

BECK, Margaret E. in Jeanne E. Arnold: Gendered Time Use at Home: An Ethnographic Examination of Leisure Time in Middle-Class Families. *Leisure Studies* 28 (2), 2009, 121–142.

BILANCETTI, Ilaria: Wives, Mothers and Workers in and out the Domestic Sphere. *Jura Gentium* 20, b.n.a., 1–20.

BONFIGLIOLI, Chiara: A Working Day that has no End: The Double Burden in Socialist Yugoslavia. Themenportal Europäische Geschichte, 2017; <http://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1705>, 31. 5. 2020.

BUESKENS, Petra: *Modern Motherhood and Women's Dual Identities: Rewriting the Sexual Contract*. London in New York: Routledge, 2018.

BURCAR, Lilijana: *Restavracija Kapitalizma: Repatriarhalizacija družbe*. Ljubljana: Založba Sophia, 2015.

CONNOR, Linda in Patsy Asch: Subjects, Images, Voices: Representing Gender in Ethnographic Film. *Visual Anthropology Review* 11/1, 1995, 5–18.

COOL, Jennifer: Gardening Metadata in the New Media Ecology: A Manifesto (of Sorts) for Ethnographic Film. *American Anthropologist* 116/1, 2014, 173–178.

CRAWFORD, Peter Ian: Film as discourse: The invention of anthropological realities. V: Peter Ian Crawford in Granada Centre for Visual Anthropology (ur.), *Film as Ethnography*. Manchester, New York: Manchester University Press, 1992, 66–84.

CRAWFORD, Peter Ian: Text and context in ethnographic film. Or »To whom it may concern.« V: Peter Ian Crawford in Sigurjon Baldur Hafsteinsson (ur.), *The Construction of the Viewer: Media Ethnography and the Anthropology of Audiences, Proceedings from NAFA 3*. Aarhus: Left Coast Press, 1993, 135–149.

DEVAULT, Marjorie: Family Discourse and Everyday Practice: Gender and Class at the Dinner Table. *Syracuse Scholar* 11/1, 1991, 1–12.

DE BROMHEAD, Toni: *Muddied Waters. The Fictionalisation of Ethnographic Film*. Aarhus: Intervention Press, 2019.

DE LAAT, Sonya: Picture Perfect (?): Ethical Considerations in Visual Representation. *NEXUS* 17, 2004, 122–149.

ERLEWEIN, Shina-Nancy: Nesnovno je važno: Metodologije v vizualni antropologiji in dokumentacija nesnovne kulturne dediščine. V: Nadja Valentinčič Furlan (ur.), *Dokumentiranje in predstavljanje nesnovne kulturne dediščine s filmom*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2015, 25–38.

FENNER, Angelica: Jennifer Fox's Transcultural Talking Cure. *Feminist Media Studies* 9/4, 2009, 427–45.

FRIEDMAN, P. Kerim: Defining Ethnographic Film. V: Phillip Vannini (ur.), *The Routledge International Handbook of Ethnographic Film and Video*. New York: Routledge, 2020, 1–21.

GHODSEE, Kristen R. in Julia Mead: What Has Socialism Ever Done for Women? *Catalyst* 2/2, 2018, 100–133.

GOODY, Jack: *Evropska družina*. Ljubljana: *cf, 2003.

- GRAESCH, Anthony P.: At Home. V: Elinor Ochs in Tamar Kremer-Sadlik (ur.), *Fast-Forward Family: Home, Work, and Relationships in Middle-Class America*. Berkeley: University of California Press, 2013, 27–47.
- GREEN, Kai M.: The Essential I/Eye in We: A Black TransFeminist Approach to Ethnographic Film. *Black Camera* 6/2, 2015, 187–200.
- GRIMSHAW, Anna: *The Ethnographer's Eye: Ways of Seeing in Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- GRIMSHAW, Anna in Amanda Ravetz: *Observational Cinema: Anthropology, Film, and the Exploration of Social Life*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press, 2009.
- HAMILTON, Annette: Gender and Cinema, Anthropological Approaches To. V: Hilary Callan (ur.), *The International Encyclopedia of Anthropology*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2018, b. n. s.
- HAMMONS, Christian: *Exploring Culture and Gender through Film*. San Diego: Cognella inc., 2019.
- HEIDER, Karl G.: *Ethnographic Film*. Austin: University of Texas Press, 1976.
- HILLMAN, Rosie Reed. Becoming a mother, becoming an ethnographic filmmaker: Performativity and identity making in feminist visual ethnography as emotional thick description. Referat, predstavljen na mednarodni konferenci in filmskem festivalu *RAI: Anthropological Institute Film Festival and Conference*. Splet: 19.–28. 3. 2021.
- HRŽENJAK, Majda. *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2007.
- JACKSON, Michael (ur.): *Things as They Are: New Directions in Phenomenological Anthropology*. Indianapolis: Indiana University Press, 1996.
- JENSSEN, Toril: *Behind the Eye: Reflexive Methods in Culture Studies, Ethnographic Film, and Visual Media, NAFA series volume 4*. Aarhus: Nordic Anthropological Film Association and Intervention Press, 2009.
- JONES, Bernie D.: Introduction: Women, Work and Motherhood in American History. V: Jones, Bernie D. (ur.), *Women Who Opt Out: The Debate over Working Mothers and Work-Family Balance*. New York: NYU Press, 2012, 3–32.
- KOŠCIAŃCZUK, Marcela: Problems of the Application of Visual Anthropology in Palestinian Gender Research. *Kultura i Edukacija* 6/99, 2019, 88–110.
- JURCZYK, Karin. Time in Women's Everyday Lives: Between Self-Determination and Conflicting Demands. *Time & Society* 7/2–3, 1998, 283–308.
- KAIN, Philip J.: Marx, Housework, and Alienation. *Hypatia* 8/1, 1993, 121–144.
- KANJUO-MRČELA, Aleksandra: Sodobna rekonceptualizacija dela: Delo med racionalnim in emocionalnim. *Teorija in praksa* 1/39, 2002, 30–48.
- KANJUO-MRČELA, Aleksandra in Nevenka Černigoj-Sadar: Starši med delom in družino. *Teorija in praksa* 435/5–6, 2006, 716–736.
- KOTRHA, Peter: osebna komunikacija, 13. 1. 2020.
- KRIŽNAR, Naško: *Vizualne raziskave v etnologiji*. Ljubljana: Založba ZRC, 1996.
- LAMPHERE, Louise: *Anthropology. Signs* 2/3, 1977, 612–627.
- LAZAREVIĆ, Žarko, Mojca Šorn in Nina Vodopivec (ur.): *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, Vpogledi 12. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- LEBOW, Alisa: *The Cinema of Me: Self and Subjectivity in First Person Documentary*. London in New York: Wallflower Press, 2012.
- LECCARDI, Carmen: Rethinking Social Time: Feminist Perspectives. *Time & Society* 5/2, 1996, 169–186.
- LEDINEK LOZEJ, Špela: *Od Hiše Do Niše: Razvoj Kuhinje v Vipavski Dolini*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2015.
- LOIZOS, Peter: *Innovation in Ethnographic Film: From Innocence to Self-Consciousness, 1955–85*. Manchester: Manchester University Press, 1993.
- LORENČIČ, Aleksander: Ženske v gospodarstvu po osamosvojitvi Slovenije. V: Lazarevič, Žarko, Mojca Šorn in Nina Vodopivec (ur.), *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, Vpogledi 12. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, 57–67.
- LUNAČEK, Sarah: Spekter vizualne antropologije v Sloveniji. V: Miha Peče, Nadja Valentinčič Furlan in Monika Kropelj (ur.), *Vizualna antropologija: Osebne izkušnje in institucionalni vidiki*. Ljubljana: Založba ZRC, 2015, 99–124.
- LUNAČEK BRUMEN, Sarah: V iskanju skupne antropologije. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58/3–4, 2018, 91–106.
- LYDALL, Jean in Ivo Strecker: Men and Women on Both Sides of the Camera. V: Metje Postma in Peter Ian Crawford (ur.), *Reflecting Visual Ethnography: Using the Camera in Anthropological Research*. Leiden: CNWS Publications & Intervention Press, 2006, 138–156.
- MACDOUGALL, David: Whose Story Is It? V: Peter Ian Crawford, Jan Ketil Simonsen in Nordic Anthropological Film Association (ur.), *Ethnographic Film Aesthetics and Narrative Traditions: Proceedings from NAFA 2*. Aarhus: Intervention Press in association with the Nordic Anthropological Film Association, 1992, 25–42.
- MACDOUGALL, David. *The looking machine: Essays on cinema, anthropology and documentary filmmaking*. Manchester: Manchester University Press, 2019.
- MANNAY, Dawn, Jordon Creaghan, Dunla Gallagher, Ruby Marzella, Sherelle Mason, Melanie Morgan in Aimee Grant: Negotiating Closed Doors and Constraining Deadlines: The Potential of Visual Ethnography to Effectually Explore Private and Public Spaces of Motherhood and Parenting. *Journal of Contemporary Ethnography* 47/6, 2018, 758–781.
- MARTINEZ, Wilton: Who constructs anthropological knowledge? Toward a theory of ethnographic film spectatorship. V: Peter Ian Crawford in Granada Centre for Visual Anthropology (ur.), *Film as Ethnography*. Manchester in New York: Manchester University Press, 1992, 131–164.
- MCGUIRK, Siobhan: AnthroBites: Feminist Anthropology. *AnthroPod, Fieldsights* 15. 3. 2018; <https://culanth.org/fieldsights/anthrobites-feminist-anthropology>, 29. 9. 2020.

- MOE, Karine S. in Dianna J. Shandy: *Glass Ceilings and 100-Hour Couples: What the Opt-Out Phenomenon Can Teach Us about Work and Family*. Athens: University of Georgia Press, 2010.
- MOLSBERGEN, Laura: *A-Town: On Post-Socialist Belonging through Dance Practices*. Magistrsko delo. Leiden: Universiteit Leiden, 2020.
- NOVAK, Meta: *Neformalno delo: opredelitev javnopolitičnega problema*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2015.
- NICHOLS, Bill: Films: Four Families. 1959. *American Anthropologist* 83 (3), 1981, 743–744.
- OAKLEY, Ann: *Gospodinja*. Prev. Zdenka Erbežnik. Ljubljana: Založba *cf., 2000.
- OCHS, Elinor in Tamar Kremer-Sadik (ur.): *Fast-Forward Family: Home, Work, and Relationships in Middle-Class America*. University of California Press. Berkeley, Los Angeles in London, 2013.
- ORTNER, Sherry B.: Gender Hegemonies. *Cultural Critique* 14, 1989, 35–80.
- ORTNER, Sherry B.: *Making Gender*. Boston: Baking Press, 1996.
- OTTO, Ton, Christian Suhr, Peter Ian Crawford, Arine Kirstein Høgel, Christian Vium in Karen Walto: Camera, Intervention and Cultural Critique: An Introduction. *Visual Anthropology* 31/4–5, 2018, 307–317.
- PARÉ, Elizabeth R. in Heather E. Dillaway: 'Staying at Home' versus 'Working': A Call for Broader Conceptualizations of Parenthood and Paid Work. *Michigan Family Review* 10/1, 66–87, 2005.
- PICCHIO, Antonella: Introduction. V: Picchio, Antonella (ur.), *Unpaid Work and the Economy: A Gender Analysis of the Standards of Living*. London: Routledge, 2003, 11–28.
- PINK, Sarah: *Home Truths: Gender, Domestic Objects and Everyday Life*. Oxford in New York: Berg 3PL, 2004.
- PINK, Sarah: Dirty Laundry: Everyday Practice, Sensory Engagement and the Constitution of Identity. *Social Anthropology* 13, 2005, 275–290.
- PINK, Sarah: *Doing Visual Ethnography*. Druga izdaja. Los Angeles: SAGE Publications Ltd, 2007.
- PINK, Sarah: *Doing Sensory Ethnography*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington: SAGE Publications Ltd, 2009.
- PINK, Sarah, Kerstin Leder Mackley in Roxana Moroşanu: Hanging out at Home: Laundry as a Thread and Texture of Everyday Life. *International Journal of Cultural Studies* 18, 2013, 209–224.
- PINK, Sarah, Heather Horst, John Postill, Larissa Hjorth, Tania Lewis in Jo Tacchi: *Digital Ethnography: Principles and Practice*. London: SAGE, 2015.
- REITER, Reina R. (ur.): *Toward an Anthropology of Women*. B.n.k.: Monthly Review Press, 1975.
- REZEANU, Cătălina-Ionela: The Relationship between Domestic Space and Gender Identity: Some Signs of Emergence of Alternative Domestic Femininity and Masculinity. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology* 6/2, 2015, 9–29.
- RO, Lauren: We're Definitely Still Having the Same Conversations: Joyce Chopra on Joyce at 34, and Working Motherhood 45 Years Later. *Brooklyn Magazine*, 10. 5. 2016; <https://www.bkmag.com/2016/05/10/joyce-at-34/>. 2016, 2. 12. 2020.
- ROBERTS, Penelope: Anthropological Perspectives on the Household. *IDS Bulletin* 22/1, 1991, 60–66.
- ROGERS, Susan Carol: Woman's Place: A Critical Review of Anthropological Theory. *Comparative Studies in Society and History* 20/1, 1978, 123–162.
- ROSALDO, Michelle Zimbalist in Louise Lamphere (ur.): *Woman, Culture, and Society*. Stanford: Stanford University Press, 1974.
- SCARPARO, Susanna in Bernadette Luciano: The Personal is Still Political: Films 'by and for Women' by the *New documentariste*. *Italica* 87/3, 2010, 488–503.
- SCHILLACI, Rossella: Telling a Different Motherhood. *G/i GENDER/SEXUALITY/ITALY* 6, 2019, 174–178.
- SCHILLACI, Rossella: Immersive Ethnography: Authorship, Agency and Collaboration in VR and 360 video. Referat, predstavljen na mednarodni konferenci in filmskem festivalu *RAI: Anthropological Institute Film Festival and Conference*. Splet: 19.–28. 3. 2021.
- SCHROCK, Richelle D.: The Methodological Imperatives of Feminist Ethnography. *Journal of Feminist Scholarship* 5 (5), 2013, 48–60.
- SHOHAT, Ella: Gender and culture of empire: Toward a feminist ethnography of the cinema. *Quarterly Review of Film and Video* 13 (1–3), 1991: 45–84.
- SIKAND, Nandini: Filmed Ethnography or Ethnographic Film? Voice and Positionality in Ethnographic, Documentary, and Feminist Film. *Journal of Film and Video* 67/3–4, 2015, 42–56.
- SITAR, Polona: Dajte nam dobrih gospodinj in dober bode svet!: Gospodinjsko delo na Slovenskem v začetku 20. stoletja in njegova zapuščina. *Zgodovina za vse, vse za zgodovino* 18/2, 2011, 49–58.
- SITAR, Polona: *Ne le kruh, tudi vrtnice!* Ljubljana: ZRC SAZU, 2017.
- Spletni vir 1: Granada Centre for Visual Anthropology; <http://granadacentre.co.uk/portfolio/>, 7. 9. 2020.
- Spletni vir 2: About The NAFA Film Collection; <http://nafafilm.org/?q=home>, 5. 10. 2020.
- Spletni vir 3: Journal of Anthropological Films; <https://boap.uib.no/index.php/jaf/issue/archive>, 5. 10. 2020.
- Spletni vir 4: Royal Anthropological Institute: Archive of past editions; <https://raifilm.org.uk/archive-of-past-editions>, 18. 11. 2020.
- Spletni vir 5: Mesto žensk; <http://www.cityofwomen.org>, 19. 11. 2020.
- Spletni vir 6: Alexander Street; <https://video.alexanderstreet.com/watch/adhiambo-born-in-the-evening/details?context=channel:anthropology>, 1. 12. 2020.
- Spletni vir 7: Lisbet Holtedahl personal page; http://www.lisbetholtedahl.com/?page_id=441, 1. 12. 2020.
- Spletni vir 8: Criterion Channel; <https://www.criterionchannel.com>, 3. 12. 2020.

- Spletni vir 9: Dnevi etnografskega filma; <http://www.def.si>, 4. 12. 2020.
- Spletni vir 10: Avdiovizualni laboratorij Inštituta za slovensko narodopisje: Metapodatkovne zbirke in digitalni arhivi; <http://isn3.zrc-sazu.si>, 4. 12. 2020.
- Spletni vir 11: Visual Cultural Studies UiT; <https://www.youtube.com/user/TheVisualculture?feature=mhum>, 7. 12. 2020.
- Spletni vir 12: The VISCAM project; <https://site.uit.no/viscam>, 4. 1. 2021.
- Spletni vir 13: Documentary Educational Resources; <https://www.der.org>, 7. 1. 2021.
- Spletni vir 14: German National Library of Science and Technology (TIB) AV Portal; <https://av.tib.eu>, 20. 1. 2021.
- Spletni vir 15: Ethnofest Athens Database; <https://www.ethnofest.gr/database>, 22. 1. 2021.
- Spletni vir 16: Women Make Movies; <https://www.wmm.com>, 22. 1. 2021.
- Spletni vir 17: Kanopy; <https://www.kanopy.com>, 25. 1. 2021.
- Spletni vir 18: Journal of Video Ethnography; <http://www.videoethno.com/index.html>, 27. 1. 2021.
- Spletni vir 19: Visual Anthropology Facebook Group; <https://www.facebook.com/groups/visualanthropology>, 3. 2. 2021.
- Spletni vir 20: Royal Anthropological Institute Film festival & Conference 2021; <https://raifilm.org.uk/rai-film-festival-2021>, 19.-28. 3. 2021.
- Spletni vir 21: CULTUREELS - ETNOGRAFINEN ELOKUVAFESTIVAALI; <https://tv.festhome.com/festivaltv/cultureels-film-festival>, 12. 4. 2021.
- Spletni vir 22: Sjó Anthropolgical Film Festival; <https://sjonfilm.org>, 13. 4. 2021.
- Spletni vir 23: VISCAM, Category Gender; <https://site.uit.no/viscam/category/filmcam/subject/gender>, 13. 4. 2021.
- Spletni vir 24: Curriculum Vitae: Yoshiharu Tezuka; <https://komazawa-u.academia.edu/YoshiharuTezuka/CurriculumVitae>, 13. 4. 2021.
- Spletni vir 25: Christine Llyod-Fitt; <https://christinelloyd-fitt.com/about>, 13. 4. 2021.
- Spletni vir 26: Adam Hanuljak: Producer, director; <https://dokweb.net/database/persons/biography/a5b1ca92-c271-44a7-821d-6757ec86e0bd/adam-hanuljak>, 13. 4. 2021.
- Spletni vir 27: Višnja Vukašinović, Od 3 do 22 – Život na traci, 16. maj 2016; <https://www.dokumentarni.net/2016/05/16/prozori-od-3-do-22-zivot-na-traci>, 4. 2. 2021.
- Spletni vir 28: Ethnographic films made by women about women: Is there a feminist visual anthropology? IUAES 2013 World Congress: Evolving humanity, emerging worlds, Manchester, 6. 8. 2013; <https://www.nomadit.co.uk/conference/iaes2013/p/1735>, 23. 9. 2020.
- STACEY, Judith. Can there be a feminist ethnography? *Women's Studies International Forum* 11/1, 1988, 21–27.
- STONE, Pamela in Meg Lovejoy: Fast-Track Women and the 'Choice' to Stay Home. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 596, 2004, 62–83.
- STRATHERN, Marilyn: An Awkward Relationship: The Case of Feminism and Anthropology. *Signs* 12/2, 1987, 276–292.
- STUDEN, Andrej: Dobra meščanska gospodinja: Ideološki pogledi na žensko delo v dobi meščanstva. V: Žarko Lazarevič, Mojca Šorn in Nina Vodopivec (ur.), *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, Vpogledi 12. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, 89–101.
- SUHR, Christian in Rane Willerslev: Can Film Show the Invisible?: The Work of Montage in Ethnographic Filmmaking. *Current Anthropology* 53/3, 2012, 282–301.
- ŠIKIĆ-MIČANOVIĆ, Lynette: Some conceptualizations and meanings of domestic labour. *Društvena Istraživanja: Časopis Za Opća Društvena Pitanja* 10/4–5, 2001, 731–766.
- ŠIKIĆ-MIČANOVIĆ, Lynette: *Skriveni životi: Prilog antropologiji ruralnih žena*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2012.
- ŠTULAR, Suzana: Mit o materinstvu. *Časopis za kritiko znanosti* 27/194, 1999, 65–76.
- ŠVAB, Alenka: »Enake ali različne?« *Teorija in praksa* 43/4, 1997, 644–653.
- ŠVAB, Alenka: *Družina. Od modernosti k postmodernosti*. Zbirka Sodobna družba 1. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2001.
- VAN DE PORT, Mattijs: Knots and holes. *Entanglements* 3/2, 2020, 28.
- VAN DE PORT, Mattijs: Don't Go There with an Open Body!: Thoughts on the Surplus of the Ethnographic Self. Referat, predstavljen na mednarodni konferenci in filmskem festivalu RAI: *Anthropological Institute Film Festival and Conference*. Splet: 19.–28. 3. 2021.
- VERGINELLA, Marta: *Ženska obrobja*. Ljubljana: Delta, 2006.
- VIDMAR-HORVAT, Ksenija: *Zamišljena mati: Spol in nacionalizem v kulturi 20. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.
- VODOPIVEC, Nina: Sem delavka, mati in gospodinja. *Etnolog* 11/1, 2001, 69–90.
- VODOPIVEC, Nina: Od niti in majice do družbenega standarda: Pogled v socialistično tovarno. V: Žarko Lazarevič, Mojca Šorn in Nina Vodopivec (ur.), *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, Vpogledi 12. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, 163–178.
- WALKS, Michelle: Anthropology of mothering. V: A. O'Reilly (ur.), *Encyclopedia of motherhood*. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc., 2010, 64–67.
- WARREN, Carol in Jennifer Hackney: *Gender Issues in Ethnography. Qualitative Research Methods* 9. London in New Delhi: Sage Publications, 2000.
- WARREN, Shilyh. *Subject to Reality: Women and Documentary Film*. Urbana: University of Illinois Press, 2019.
- WEINBERGER, Eliot: The Camera People. V: Lucien Taylor (ur.), *Visualizing Theory: Selected Essays from V.A.R.*, 1990–1994. New York in London: Routledge, 1994, 3–26.

WILK, Richard: Decision Making and Resource Flows Within the Household: Beyond the Black Box. V: Richard Wilk (ur.), *The Household Economy: Reconsidering the Domestic Mode of Production*. London in New York: Routledge, 1989, 23–54.

WILKING, Anna: Filming sex/gender: the ethics of (mis)representation. *Somatosphere: Science, Medicine, and Anthropology* 2016; <http://somatosphere.net/2016/the-filmmaking-case-the-ethics-of-misrepresentation.html>, 14. 4. 2021.

YEARLEY, Carole: Motherhood as a Rite of Passage: An Anthropological Perspective. V: Jo Alexander, Valerie Levy in Carolyn Roth (ur.), *Midwifery Practice: Core Topics 2*. London: Macmillan Education, 1997, 23–37.

YUVAL-DAVIS, Nira in Floya Anthias: *Woman-Nation-State*. New York: St. Martin's Press, 1989.

ZAKI, Iris: *Open Conversation in Closed Communities – Subjectivity, Power Dynamics and Self in First Person Documentary Practice*. Doktorska disertacija. Egham: Royal Holloway, Univerza v Londonu, 2017; https://www.academia.edu/36789783/Open_Conversation_in_Closed_Communities_-_Subjectivity_Power_Dynamics_and_Self_in_First_Person_Documentary_Practice, 5. 3. 2020.

ZIMMERMAN, Lauren in Malissa Clark: Opting-out and Opting-in: A Review and Agenda for Future Research. *Career Development International* 21, 2016, 603–633.

ŽNIDARŠIČ-ŽAGAR, Sabina: Novo materinstvo. *Annales: Series historia et sociologia* 13/2, 2003, 327–338.

Filmografija¹⁴

Bearing. VB, 2021. Rosie Reed Hillman in Scott Dulson, HD, barvni, zvočni, 28 min. Režija in kamera Rosie Reed Hillman in Scott Dulson.

Before the feast: Fulani woman during ramadan. Ngaoundéré, Kamerun, 1984 (2018). Lisbet Høltedahl, UiT University of Tromsø, 8 mm, barvni, zvočni, 25 min. Raziskava in kamera Lisbet Høltedahl, montaža Konrad Pilot, zvok Malam Oumarou Nduudi.

Desat' rokov lásky / Ten years of love. Finska, Slovaška, Češka, Romunija, 2017. DogDocs in RTVS, VHS, HD, barvni, zvočni, 96 min. Scenarij in režija Adam Hanuljak, kamera Peter Kothra, zvok Dusan Kozák, glasba Karol Mikloš.

Family time. Atene, Grčija, 2020. University of Edinburgh, HD, barvni, zvočni, 43 min. Avtorji Dimitris Glystras, Silas Michalakas, Eirini Papadaki.

Few are like father no one like mother. Ersfjordbotn, Norveška, 1987. NRK Fjernsynet Nord-Norge, barvni, zvočni, 66 min. Režija Lisbet Høltedahl in Knut Erik Jensen, kamera Hans B. Hartvingen.

First comes love. ZDA, 2013. Nina Davenport, barvni, zvočni, 135 min. Režija Nina Davenport.

¹⁴ Filmografijo navajam v posebnem seznamu zaradi lažje identifikacije tovrstnih virov. Navajam naslov filma, letnico snemanja oz. izdelave, lokacijo, produkcijo, tehnične podatke, dolžino trajanja ter posamezne vloge sodelujočih pri nastanku filma (snemanje, kamera, montaža ipd.).

Four Families. 1959, ZDA. National Film Board of Canada, 16-mm film, črno-beli, zvočni, 60 min. Scenarij in produkcija Ian MacNeill in Guy Glover, antropologinja Margaret Mead.

Od 3 do 22. 1966, Zagreb. Zagreb film, črno-beli, zvočni, 14 min. Scenarij in režija Krešo Golac, kamera Ivica Rajković, zvok Erik Molnar, montaža Katja Majer.

Four wives and Marabout. Kamerun, 1989. Režija Lisbet Høltedahl, 16-mm, barvni, zvočni, 53 min. Kamera in režija Lisbet Høltedahl, montaža Skule Eriksen, zvok Aliou Mohamadou.

Ei voor later / Eggs for later. Nizozemska, 2010. Barvni, zvočni, 50 min. Raziskava Marieke Schellart, kamera Anneke de Lind van Wijngaarden, zvok Rob van de Schootbrugge, montaža Anneke de Lind van Wijngaarden.

Imprisoned Lullaby. Italija, Francija, 2016. Indyca, Azul, HD, barvni, zvočni, 82 min. Režija, kamera Rossella Schillaci.

Interview with Lisbet about Niger-Norge. Tromsø, Norveška. University of Tromsø, HD, barvni, zvočni, 26 min.

Joyce at 34. 1972, ZDA. New Day Films, 16-mm, barvni, zvočni, 29 min. Režija Joyce Chopra, kamera Claudia Weill, zvok Polly Guggenheim, Anne Lewis, Miriam Weinstein. *Niger-Norway: Women, ethnocentrism and development*. 1975, Niger, Norveška. Ekman - Wingate, 16-mm, barvni, zvočni, 41 min. Režija Lisbet Høltedahl.

Kilanta. 2014, Mbang-Foulbe, Kamerun. University of Tromsø, HD, barvni, zvočni, 33 min. Režija, kamera, montaža Rachidatou Ibrahim.

KLÄTBÛTNE / Mothers and Others. Estonija, 2020. Ego Media, HD, barvni, zvočni, 58 min. Režija Liene Linde, Armands Zacs.

Malamadre. Argentina, 2019. Ah! Cine, U Films, barvni in črno-beli, zvočni, 70 min. Režija Amparo González Aguilar, scenarij Agostina Bryk in Amparo González Aguilar, direktor fotografije in kamere Iván Gierasinchuk, montaža Lautaro Colace.

No Kids For Me Thank You. Italija, 2019. ZeLIG - School for Documentary, HD, barvni, zvočni, 36 min. Režija Linda Nyman.

Over the Threshold. Japonska, 1989 (1987). NFTS, Yoshi Tezuka in Christine Lloyd-Fitt, 16-mm, barvni, zvočni, 56 min. Režija, kamera, montaža Yoshi Tezuka in Christine Lloyd-Fitt.

Project Motherhood. 2020. Lea Hanzelová in Michal Babinec, koprodukcija Cristina Hergueta & Tasio, Bolex H16 in Kern-Paillard leča, barvni, zvočni, 10 min. Režija Lea Hanzelová in Michal Babinec, montaža Daniel Paz Mireles in Aura Tampoá Lizardo, oblikovanje zvoka Quino Piñero, koloriranje Andrés Lopetegui.

Semiotics of the Kitchen. ZDA, 1975. Martha Rosler, video, črno-beli, zvočni, 6 min. Režija Martha Rosler.

The Motherhood Archives. ZDA, 2013. Women make movies, barvni in črno-beli, zvočni, 91 min. Režija Irene Lusztig.

Through the night. ZDA, 2018. Loira Limbal, HD, barvni, zvočni, 75 min. Režija Loira Limbal.

Wives. Kamerun, Nigerija, 2017 (1997-2001). Lisbet Høltedahl, The Arctic University of Norway. DV (SD format), barvni, zvočni, 85 min. Raziskava in kamera Lisbet Høltedahl, montaža Konrad Pilot, zvok Adamou Ahmadou, Adamou Galdima, Trond Waage.

Representation of gender, double burden and motherhood in (visual) anthropology and ethnographic film

The representation of gender in general, and of women in particular, in ethnographic film is rarely the subject of theoretical debate in the context of visual anthropology. There are some exceptions, namely case studies that are part of research (as a reflexive account and methodology of visual ethnography) and works that address the question of gender in film or in the documentary tradition. Apart from relatively rare theoretical contributions, the question of double burden, domestic division of labour and motherhood (or parenthood) is rather underrepresented in ethnographic and documentary films, especially in the Western part of the world. This article explores ethnographic and documentary films that directly address women's role in the household, motherhood or mothering and childcare, and the coordination of domestic and paid work (i.e. double burden) with other household members. The films are divided into two methodologically specific sections: first, ethnographic films from the period between the late 1950s and the mid-1970s in which the camera serves as an illustration of the researcher's point of view. These films are didactic, conveying the author's viewpoint and cross-cultural comparison. The second section deals with films from the beginning of the 1970s to the beginning of the 21st century, in which we can see the camera as an active protagonist. These films are important as first-person narratives and reflective accounts by the authors (also protagonists) of the coordination of paid and unpaid work, i.e. career and family. They also reveal some generational differences in the valuation of housework and childcare. The absence of research as well as films indicates a mundane, culturally shaped nature of housework that is often invisible and unaccounted for. In the same vein, the way films are currently being searched and utilized for research purposes shows a lack of methodological tools for using audiovisual material in research.

MOČERADOVEC, STAROVERSKI IN DRUGI

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 10. 12. 2021

Izvleček: Avtor že vrsto let raziskuje močeradovec, žganje, v katerega postopek izdelave naj bi dodali močerade. O njem je malo znanega, leta 1995 je v širši javnosti njegovo podobo avtentičnega slovenskega halucinogena oblikoval literat in novinar Blaž Ogorevc. Leta 2015 je ljubiteljski etnograf Pavel Medvešček objavil knjigo o skrivnostni skupnosti posoških »starovercev«, med katere skrivnostmi se znajde tudi močeradovec. Pričujoči članek analizira staroversko naracijo o tem napitku. Avtor jo jemlje kot sondažni vzorec ali točkovni preizkus Medveščkove naracije o staroverstvu nasploh in se sprašuje o Medveščkovi verodostojnosti in intencah.

Ključne besede: močeradovec, staroverstvo, žganjekuha, halucinogeni, Pavel Medvešček, Blaž Ogorevc

Abstract: For many years, the author has been researching *močeradovec*, a spirit whose distillation procedure purportedly includes fire salamanders. Little is known about this beverage; in 1995 its image as an authentic Slovenian hallucinogen was designed for the wider public by author and journalist Blaž Ogorevc. In 2015, amateur ethnographer Pavel Medvešček published a book about a mysterious community of "followers of the ancient faith" in the Soča River drainage basin in western Slovenia, whose mysteries included *močeradovec*. The article analyses the said community's narrative concerning this beverage. The author treats it as a survey sample or point test of Medvešček's narrative about the ancient faith in general and questions Medvešček's credibility and intentions.

Key words: *močeradovec*, Ancient Faith, distilling spirits, hallucinogens, Pavel Medvešček, Blaž Ogorevc

S pričujočim prispevkom nadaljujem svoje preizpraševanje posoškega staroverstva na eni (Kozorog 2020, 2021a, 2021b) in žganja, imenovanega močeradovec, na drugi strani (Kozorog 2003, 2005, 2016).¹ Razlog za to, da bom oba fenomena obravnaval skupaj, je pojavljanje močeradovca v temeljni knjigi o staroverstvu *Iz nevidne strani neba*, ki je delo Pavla Medveščka (2015). V knjigi avtor predstavi pričevanja poslednjih posoških starovercev kot pripadnikov skrivnostne in skrite ter nazorsko, duhovno in organizacijsko specifične skupnosti. Ti pripovedujejo tudi o tem, da so uživali poseben napitek – močeradovec. Staroverci so trd oreh. Obstoj njihove skupnosti je odkril (le) Pavel Medvešček, ki je njihove prakse in predstave, prej skrbno skrite pred nestaroverci, pokazal širši javnosti. Njegovo gradivo zaradi izjemnosti pričevanj na eni in njihove nepreverljivosti na drugi strani – stik z njimi je imel namreč le Medvešček, danes pa so že preteklost – vznemirja strokovno javnost (Kravanja 2018; Hrobat Virloget 2021; Kozorog 2021b). Osebnostno menim, da je gradivo problematično (glej Kozorog 2020, 2021a). Vidim ga kot mešanico avtorjevih lastnih predstav, predstav njegovih sogovornikov in predstav, ki so se porajale iz dialoga med avtorjem in sogovorniki, iz te mešanice pa je danes tež-

ko izluščiti, kaj je avtentično, torej kaj zares odraža neko preteklo družbeno-kulturno resničnost. Menim tudi, da so sogovorniki Medveščku veliko govorili, drznim si celo reči, da so mu včasih »napletali«, torej govorili brez pravega poznavanja tvarine. To bom skušal pokazati na primeru močeradovca. Ta je sicer obstranski element staroverstva, vendar je vsebinsko in po obsegu pripovedi obvladljiv, zato je priročen za ocenjevanje širše naracije Medveščka in sogovornikov. Staroversko naracijo o močeradovcu torej jemljem kot sondažni vzorec ali točkovni preizkus verodostojnosti Medveščkovega staroverstva nasploh.

Z močeradovcem dobimo dodaten trd oreh. Tako kot smo za staroverce prvič slišali šele od Medveščka, je tudi močeradovec le po kapljicah pronical iz temačnih davnin preteklosti, dokler ni doživel medijskega buma. Zaslugo za javno uveljavitev njegovega razpitega imena edinstvene slovenske halucinogene droge ima literat in novinar Blaž Ogorevc (1995). Podobno kot so Medveščkovi staroverci zaviti v debele plasti skrivnosti, skozi katere se je uspelo prebiti le Medveščku, tako je tudi Ogorevc močeradovec zaviti v debele plasti skrivnosti, skozi katere se je uspelo prebiti le Ogorevcu. Ogorevc je odkritje močeradovca – z nemalo (samo)ironije, ki ohranja nekaj dvoma v pripoved – obelodanil dve desetletji pred Medveščkovim razkritjem starovercev. Za razliko od Ogorevca slednji ne dopušča dvoma, ker o stvarih v dialogu z avtorjem spregovorijo staroverci sami. Medvešček se na Ogorevca ne sklicuje; kar o močeradovcu izvemo, povedo njegovi so-

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika (P6-0088). Raziskovalni program št. P6-0088 sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

* Miha Kozorog, dr. etnologije, izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; miha.kozorog@ff.uni-lj.si.

govorniki, pa tudi, kot bom skušal pokazati, Medvešček sam. Ogorevčev močeradovec je skrivnosten sam na sebi, pri Medveščku pa je ena od številnih staroverskih skrivnosti. Pri obeh avtorjih igra pomembno vlogo učinek toksinov, ki jih navadni močerad (*Salamandra salamandra*) izloča iz kožnih žlez (glej Lüddecke idr. 2018). Ogorevca ga predstavi kot sredstvo za haluciniranje, analogno pripravkom za razširjanje zavesti v drugih tradicionalnih kulturah. Pri starovercih pa je poleg tega še marsikaj drugega. V nadaljevanju bomo te naracije primerjali z naracijami, ki sem jih zabeležil na terenu ali našel v pisnih virih. Kaj lahko z njihovo primerjavo zaključimo o staroverskem močeradovcu in kakšno luč to meče na Medveščkovo staroverstvo?

Močeradovec sem začel raziskovati dve leti po Ogorevčevi objavi, ko sva z Borisom Prinčičem (še kot študenta etnologije) opravila ekstenzivno terensko delo v okolici Škofje Loke in Polhovega Gradca (glej Prinčič in Kozorog 1998). Kasneje sem na to območje hodil sam in na enodnevnih terenskih obiskih različnih vasi zbral številne izjave o tem fenomenu. Posebej pomembno je bilo podrobnejše raziskovanje neke kmetije, za katero so okoliški prebivalci trdili, da so tam nekoč kuhali in prodajali močeradovec (glej Kozorog 2005). Sicer pa sem se o žganjekuhi, njenih postopkih in posebnostih, vključno z dodajanjem močeradov, sporadično pogovarjal z vsakomer, ki bi o tem lahko karkoli vedel, in sicer v različnih krajih Slovenije, ne le na omenjenem območju. Svojo reprezentacijo imenujem vernakularni močeradovec, ker temelji na pripovedih številnih sogovornikov.

V nadaljevanju bomo primerjali tri naracije o močeradovcu: staroversko, Ogorevčevo in vernakularno. Na osnovi lastne etnografske evidence bom – kot sem to že naredil za Ogorevčev močeradovec (Kozorog 2003, 2005, 2016) – izrazil dvom v staroverski močeradovec, s tem pa tudi v Medveščkove staroverce nasploh. Če je res, kar trdi Katja Hrobat Virloget (2021), da sem o njih doslej izražal dvom brez trdne osnove v nasprotnih dejstvih, bom tokrat skušal Medveščkovo gradivo »analizirati, kontekstualizirati, ovrednotiti« (Hrobat Virloget 2021: 199) s pomočjo takšnih dejstev. In če je res, kar nameravam pokazati, da so sogovorniki Medveščku tudi »napletali«, se s tem ruši verodostojnost njihovih pripovedi. Kot pa bom še ugotavljal, je Medvešček tudi sam o močeradovcu podajal določeno vednost. Ta se delno ujema z Ogorevčevo naracijo, deluje pa tudi kot korektiv staroverski duhovnosti in etiki. Staroverski močeradovec, ki nima zveze z vernakularnim, tako bolj kot na neobremenjeno raziskovanje kaže na raziskovalno intenco po ustvarjanju duhovne zapuščine, ki bi v sodobni Sloveniji našla plodna tla.²

2 S pojavi, ki kažejo na to, da je Medveščkova naracija o starovercih padla na plodna tla v zelo različnih kontekstih, se v svoji doktorski raziskavi ukvarja Manca Račič (osebna komunikacija).

Staroverski močeradovec

Poglejmo najprej, kaj o močeradovcu povedó staroverci. Ker iz Medveščka (2015) sledi, da so mu o njem pripovedovali prav oni, v tej zvezi govorim o staroverskem močeradovcu. Čeprav sem uporabil ednino, poudarjam, da staroverski močeradovec nastopa v številnih različicah. Medvešček je o močeradovcu večinoma poslušal, in sicer kar sedem sogovornikov. Njegovo prvo srečanje z njim pa je bilo izkustveno: leta 1965 je za to poskrbel glavni akter njegove knjige, Janez Strgar. Bilo je ob slovesnem dogodku, ko je avtor svojemu vodiču skozi skrivnosti staroverstva pokazal zapiske pogovorov z njim. Strgar nad zapisanim ni imel pripomb, želel je le avtorjevo zaprisego molčečnosti, ki jo je imenoval oglarska prisega. Ritual je Strgar napovedal takole:

V močeradovo žganje bom namočil to volneno krpico in jo položil na mojo desnico. Ti pa jo boš pokrtil ravnó tako s svojo desno dlanjo. Skupaj jo bova tiščala tako dolgo, dokler ne bo suha. Po tem dejanju vedi, da če to prisego prelomiš, te bo močeradov zduhec našel in ti za vedno zaprl sapnik. (Medvešček 2015: 44)

Medvešček v opombi pojasni, da je bil to nekoč obred oglarjev, ki jih je bilo v okoliških gozdovih veliko. S prisego so se zavezali, da bodo »podnevi in ponoči« skrbeli za oglarsko kopo in »ko je kopa gorela, so pili močeradovec« (Medvešček 2015: 44). Zduhec, ali živa sila, ki so jo staroverci kot animisti (prim. Descola 2018 [2005]) prepoznavali tudi v nečloveških entitetah, v tem primeru močeradov *zduhec*, ki ga je žganje iz močeradov ekstrahiralo vase, pa je v zaprisegi Strgarju imel vlogo priče (Medvešček 2015: 44).

Ko je Medvešček prisegel, da o skrivnostih starovercev več desetletij ne bo spregovoril javno (zaradi česar je knjiga izšla šele leta 2015), ga je Strgar povabil, naj se čim prej vrne, da mu bo povedal še več. Ko se je še istega leta vrnil, mu je že na začetku pogovora ponudil močeradovec, tokrat za pitje. Medvešček mu je odvrnil, da o njem ve »le to, da ga tisti redki, ki ga pripravljajo, ponujajo kot čudežno pijačo«, Strgar pa mu je odvrnil, da ima z njim dolgoletne izkušnje: »Boš videl, kako te bo dvigal, da boš lebdel nad Zemljo. Strašno moč ima. No ja, name pač tako deluje« (Medvešček 2015: 45). Po zaužitju sta imela dolg pogovor, na koncu katerega je Strgarja zanimalo, če je pijača učinkovala, če je Medveščka prevel občutek lebdjenja. Ta je to zanikal in Strgar mu je povedal, da sta pila le navaden sadjevec, da je bil to le preizkus, če bo podle gel njegovim besedam – ker ni, je pridobil novo zaupanje (Medvešček 2015: 51).³

3 Pred objavo knjige je v intervjuju za spletni portal društva Slovenski staroverci Medvešček (2013) opisal ta dogodek, pri čemer pa ni omenil Strgarja, ampak dehnarja, to je duhovnega in posvetnega vodjo staroverske skupnosti. Hkrati je zanikal, da bi bil dehnar Str-

Leta 1967 mu je Strgar razkril nove skrivnosti, med drugim ritual zaprisege, ki ga je izvajal *dehnar* – duhovni in posvetni vodja staroverske skupnosti – skupaj s še tremi izbranci. Zaključno dejanje te svečanosti je bilo pitje močeradovca (Medvešček 2015: 67). Iz zapisanega pa sledi, da pitje ni bilo del ožjega obreda kot pri oglarski zaprisegi, ampak element zaključevanja oziroma po van Gennepovih treh stopnjah obreda del ponovnega vključevanja (fran. *agrégation*) v vsakdanjik (van Gennep 1960 [1909]). Tudi Tone Javor, še en pomemben informator, omeni pitje močeradovca kot del vsakdanjika (»sva na vso žalost spila nekaj močeradovca«; Medvešček 2015: 124), na drugem mestu pa v povezavi z ritualom, a spet predvsem kot vrni-
tev k vsakdanjim opravilom:

V popolni tišini smo prišli do konca Padenc, kjer se konča kanjon Doblarca. Posedli smo se v travo in brez besed nestrpnost čakali. Točno ob polnoči pa so se spodaj v kanjonu oglasili komaj slišni zvoki piščali, ki so se jim pridružili še tihi udarci iz visečega bakrenega kotla, tako da so delovali kot odmev, ki se je ponavljal in izgubljal v stenah kanjona. Udarci so bili usklajeni z zvoki piščali in so se zlili v eno melodijo. Bakreni zvoki so se enkrat redčili, drugič zgostili, prav tako tudi njihova glasnost. Na vse prisotne so delovali zelo pomirjajoče, zato so nekateri kmalu zaspali. Vsi pa smo bili zatopljeni v misel na dehnarja in njegovega združca. Ko so zvoki počasi izginjali v nič, je zopet zavlada tista mrtvaška tišina. Molče smo vstali in odšli. Ko smo se vrnili k Malnu, sem iz grma potegnil steklenico močeradovca in jim ga ponudil. Ob zadnjem kozarčku smo, ne da bi kaj rekli, odšli vsak v svojo smer. (Medvešček 2015: 134)

Podobno sledi iz opisa praznovanja zimskega solsticija. Jože Blažev se je za Medveščka spominjal, kako so se leta 1933 na pobudo Janeza Strgarja ob zimskem solsticiju staroverci zbrali v hiši enega od gospodarjev in si pripovedovali »pripovedi, ki so segale daleč v preteklost. Vsak od udeležencev je moral o tem kaj povedati. Za to pa je poskrbel Janez.« Ko pa je »Janez povedal, da se je novo sonce pravkar rodilo, je naročil, da v ta namen spijemo še kozarček močeradovca, ki ga je pripravil jeseni prav za to priložnost« (Medvešček 2015: 451). Potem so se razšli po domovih.

Na tej točki lahko ugotovimo, da se staroverski močeradovec pojavlja na meji med vsakdanjikom in številnimi, zelo različnimi obredi. Večino zgoraj predstavljenih obredov le »začini«, domnevno tako, da ustvari poseben – halucinogen – občutek, kot je lebdenje. Po drugi strani je osrednji element oglarske prisega. Toda ta je v prvi vrsti stvar oglarjev, slednji pa so močeradovec pili tudi ob delu (»ko je kopa gorela, so pili močeradovec«; Medvešček 2015:

44), torej v vsakdanjiku. Zato ima tudi v tem primeru mejni značaj, saj je in ni obreden. Ta mejnost je zgovorna in kaže na nejasno predstavo Medveščkovih sogovornikov, čemu močeradovec v resnici služi. Nedoločnost in mnogoterost je po mojem mnenju osrednja značilnost staroverskega močeradovca, zato se ji posvetimo podrobneje. V nekaterih staroverskih pričevanjih – za razliko od zgorajšnjih – ima močeradovec bolj izrazito ritualno vlogo, ker simbolizira zanje pomembno entiteto – luno.⁴ Močeradovec kot ekstrakt močerada predstavlja lunino esenco. Jože Čančar in Štefan Gašparjev, zgovorna pripovedovalca, sta leta 1967 v skupnem pogovoru z Medveščkom o močeradovcu najprej povedala, da je bil v preteklosti cenjena lokalna pijača (Medvešček 2015: 138). Čez čas (v istem pogovoru) pa ga Štefan Gašparjev ni več predstavljal kot nekaj preteklega, temveč je spregovoril o lastnih izkušnjah. Te so poudarile povezavo z luno in halucinogene učinke po zaužitju, kar je napitek postavilo v središče obreda:

Ko sem bil nekoč na Jezdi, sem podoživel vse tisto, kar so mi pripovedovali o *luninem kalu*. Bil sem z nekaterimi, ki so vseskozi srkali *močeradovec* iz meha, medtem ko so na gladini vode opazovali polno luno in se z njo pogovarjali. Glas, ki je prihajal iz vode, me je uspal. Ko sem se zbudil, sem ležal v travi ob neki ženski. Bila je noč in na jasnem nebu je sijala polna luna. (Medvešček 2015: 151; ležeči tisk v citatih je v originalu; op. M. K.)

Noči so zagotovo skrivnostnejše od dneva. Še posebno, če je na nebu polna luna z obiljem zvezd. Seveda pa ji je potem potrebno slediti vse do mlaja, in to popolnoma sam. Gre za nepozabne trenutke, ki jih doživljaš skupaj z združcem. Če pa imaš še posebno srečo, lahko vidiš tudi Nirkmano [za staroverce vrhovna življenjska sila; op. M. K.], in to v različnih podobah, ki se spreminjajo na nebu. Nono [dedek; op. M. K.] nam je vedno priporočal, naj imamo takrat ob sebi pravi *močeradovec*, ki ima v sebi tudi sledi lune, ki se je zajedla v močeradove rumene lise, ko se je ponoči plazil po vlažnih travnikih in poteh. (Medvešček 2015: 152–153)

Istega leta (1967) je tudi Jože Blažev, za katerega Medvešček zapiše, da je pripravljala najboljši močeradovec (Medvešček 2015: 469), pokazal na povezavo med močeradom in luno ter tako nakazoval na njegove ritualne rabe:

Močeradi so [...] lunine živali. Njihove živo rumene »flike« so razporejene po celotnem telesu, kot bi se razletela luna. Živijo predvsem ponoči, medtem ko podnevi spijo pod vlažnim listjem. Ker so za nas svete živali, so zato nedotakljive. Njihova uporaba v zdravilstvu⁵ in pri nekaterih obredih je zelo strogo določena in v rokah deh-

gar. Ali primer kaže na nekonsistentnost Medveščkovih navajanj? Mu je preizkus nastavljal dehnar ali Strgar? Ali pa je bil dehnar Strgar in je avtor le skrival njegovo identiteto?

4 Eno od luninih men so imenovali »v znamenju močerada« (Medvešček 2015: 380).

5 Medvešček nekeje tudi omeni, da so ga kot žival s posebno močjo uporabljali za vedeževanje (Medvešček 2015: 403).

narja. To, kar se je dogajalo po prvi svetovni vojni, ko so jih množično uporabljali za izdelovanje *močeradovca*, je nastajalo izven staroverstva. Seveda pa moram priznati, da smo ga tudi mi z veseljem uporabljali in ga še vedno. Dehnarjev *močeradovec* pa je bil izdelan drugače, a recepta nihče ne pozna. [...] Vem le, da se je uporabljal še pri obredih, pri katerih so bili prisotni tudi zapriseženi ali člani črne vahte. (Medvešček 2015: 469–470)

Črno vahto, tj. obrambno formacijo starovercev, katere člani so, preden so »odšli izvrševati zapovedane naloge« (Medvešček 2015: 254), pili močeradovec, je leta 1968 omenil tudi klatež Jerin. V tem primeru močeradovec ni imel le ritualne vloge, ampak je spodbujal bojevitost in dajal moč.

Poseben močeradovec – zeleni močeradovec, ki so mu dodali pelin – pa je poznal Anton Volarjev. Ritualno naj bi bilo tako njegovo izdelovanje kot uživanje spet povezano tudi z luno:

Po pripovedovanju starejših mož je nekje v Volčanskih Rutih jama, ki so ji rekli Glenca. [...] Ker je bila jama v notranjosti temna z veliko vlage in vodnih kotlic, so v njej skoraj vedno našli rumenočrne močerade. K spodmolu so možje hodili dvakrat letno, in sicer poleti, ko je sonce ponovno posijalo v spodmol, in pozimi, ko je spodmol ostal brez sonca. Kaj so v resnici tam počeli, ne vem. V spominu mi je ostalo le, da so pili zeleni močeradovec. [...] Priprava zelenega močeradovca je bila pravi obred. Pripravljali pa so ga pred prvo vojno nekje na Ostrožniku in v Čančah. V bakreni kotel so dali močerade, tako da iz njega niso mogli, in jih polili z žganjem. Čez dobri dve uri so močerade odstranili, žganje pa prelili v steklenico. V kotel so potem postavili druge močerade in ga na ognjišču nekoliko pogreli. Na močerade so nato posuli že prej pripravljene pelinove liste, ki so jih premešali s kuhalnico. Toplota močeradom ni prijala, zato so se zvijali in silili navzgor. S kuhalnico pa so jih porivali navzdol in jih mešali med liste. Ko so listi postali temno zeleni, so močerade pobrali iz kotla in jih na žerjavici spekli, da so zogleneli. Pelinovo listje pa so dali v žganje in ga dobro premešali. Čez 33 dni so žganje precedili in močeradovec je bil pripravljen. Možje so ga pili tudi ob zimskem kresu, na katerega so, preden so ga prižgali, vrgli zoglenele močerade. Menda so vplivali na moč sonca in lune ali nekaj podobnega. Pač vraža, kot vse druge. (Medvešček 2015: 304)

Iz izjav sledi, da je staroverski močeradovec mnogoter in včasih protisloven. Po eni strani ga uživajo obredno, še posebej, ker je esenca lune, po drugi je tudi vsakdanja pijača. Po eni strani sproža spremembo zavesti – lebdenje in sanje – po drugi daje fizično moč – oglarjem pri delu in *črni vahti* v boju. Umeščajo ga predvsem v preteklost (Jože Čančar, Štefan Gašparjev, Jože Blažev, Anton Volarjev), a hkrati omenjajo lastne izkušnje z njim (Janez Strgar, Štefan Gašparjev, Jože Blažev). Sila bogata pojavnost.

Opazimo pa lahko tudi, da izjave včasih zvenijo hvalisavo,

češ da nekaj vedó, pri čemer pa niso najbolj prepričljivi, kaj zares vedó. Janez Strgar na primer omeni lastno uživanje napitka in posebne učinke, a se izkaže le s šegavim preizkusom. Štefan Gašparjev govori o nečem skrivnem, preteklem in minulem, hkrati pa se pohvali z izjemno izkušnjo. Jože Blažev izjavi, da gre za nekoč posvečeni napitek, danes pa le še za množični artikel (glej tudi v nadaljevanju). Kaj pa, če vsa ta protislovja izhajajo iz neke druge značilnosti starovercev – pripovedovanja, govorjenja, napletanja? Kot je zgoraj lepo opisano ob praznovanju zimskega solsticija, je Janez Strgar družčino spodbujal, da si pripovedujejo o »starih časih«. Pripovedovanje je bilo očitno pomemben del njihove družbenosti. Njihove precej različne, pogosto skope in večkrat meglene izjave o močeradovcu zato terjajo vprašanje: mar so zares nekaj vedeli o njem, ali pa so le slišali, da nekaj obstaja, in so si drug drugemu – in za Medveščka – izmišljevali?

Staroverski močeradovec v Medveščkovih rokah

Ime staroverski močeradovec sem izbral, ker o njem govorijo Medveščkovi sogovorniki – staroverci. Izjave iz prejšnjega razdelka so njihove. Vendar pa za nekatere podatke o močeradih in močeradovcu avtor ne navaja, kdo mu jih je povedal, s čimer je izvor te vednosti neznan ali nejasen. Na nekaterih mestih se tako zdi, da je avtor znanja kar Medvešček sam. Njegove intervencije pa sogovornike dopolnjujejo tako, da konstruktivno prispevajo v pozitivno podobo staroverske skupnosti. Čeprav daje knjiga *Iz nevidne strani neba* videz nepristranskega navajanja terenskega gradiva oziroma čim bolj nepotvorjenih, izvirnih pričevanj posameznih starovercev, avtorjeve dopolnitve kažejo na njegovo intenco po konstrukciji etično neoporečne duhovne tradicije (prim. Hobsbawm 1988).

Tako je v zvezi s protislovjem glede neetičnega ravnanja z živalmi – kajti staroverci naj bi spoštovali vsa živa bitja, izdelava močeradovca pa vzbuja asociacijo na mučenje in iztrebljanje živali, ki je zanje celo sveta (glej zgoraj Jože Blažev) – v pomoč starovercem priskočil Medvešček:

Dehnar je opozarjal, da bo treba z izdelovanjem *močeradovca* nekaj postoriti, in sicer glede lovljenja močeradov, saj so namreč ugotovili, da je teh živali vsako leto manj. Zato so se dogovorili za način, ki je bil za močerade prizanesljivejši, in sicer, da so jih po »izrabi« zopet vrnili v naravo. Obešanje za rep [eden od postopkov izdelave močeradovca; op. M. K.] pa je bilo prepovedano. (Medvešček 2015: 138)

V tej opombi je torej avtor sam uredil videz neke potencialno sporne prakse, ki bi lahko vrgla slabo luč na enega osrednjih atributov staroverstva, ki je spoštovanje do vsega življenja.

Že sicer raznolik staroverski močeradovec (glej prejšnje poglavje) z Medveščkovimi dopolnitvami tako dobi nove pojavnosti. Zdi pa se, da so te včasih – kot v primeru rav-

nanja z živalmi – tudi premišljene, in sicer služijo ustvarjanju neke zelene ali ustrezne, določenim sodobnim kontekstom sprejemljive podobe močeradovca in posledično staroverstva.

Poglejmo še en tak primer. Jože Čančar in Štefan Gašparjev sta pripovedovala, da sta obstajali dve vrsti močeradovca: navaden in poseben. Slednji je bil še posebej skrivnosten in so mu rekli *gun*:

O *gunu* [...] so veliko govorili še posebno tisti, ki so imeli pred prvo vojno z njim izkušnje. [...] Povedali so, da so ga uživali le nekateri naši. Če pa nisi bil »v tem doma«, ti je lahko zelo škodil. Zatrjevali so, da si lahko ob pitju *guna* vzpostavil tudi stik z Nikrmano, a obredja oziroma postopka niso razkrili. (Medvešček 2015: 138)

Medvešček pa v opombi *gun* predstavi bolj poznavalsko od svojih sogovornikov, ko pravi, da je bil to močeradovec, ki so mu dodali rdečo mušnico in volčjo češnjo. Po njegovem so torej močeradovemu toksinu dodali še dva halucinogena dodatka, s čimer je napitek pridobil na halucinogeni moči. Zakaj bi se to poudarjanje halucinogenov Medveščku utegnilo zdeti pomembno? Če je bil avtor namen pri zgoraj omenjeni intervenciji »očistiti« določeno prakso, da ne bi spominjala na mučenje in iztrebljanje živali, je tukaj namen »ojačati« določeno prakso, in sicer prakso razširjanja zavesti. Halucinogene pripravke za tovrstne namene poznajo različne tradicionalne družbe, kar je pritegnilo tudi pozornost popularnih novodobnih duhovnih krogov (Caplan 2005; Chryssides 2007: 6; De Rios in Rumrill 2008; Hanegraaff 1996: 11, 50–51). V tem kontekstu se zato zdi, da je skušal avtor z omembo lokalnih halucinogenov staroverstvo še tesneje povezati z »eksotičnimi« tradicijami, ki so ali še vedno poznajo prakse razširjanja zavesti, s tem pa tudi z njimi navdahnjenimi sodobnimi duhovnimi gibanji.

Medvešček nadaljuje, da so z *gunom* »ravnali bolj previdno«. Kot močeradovec in še nekatere druge skrivne napitke pa so ga uživali le moški, čeprav »so [te napitke] pile tudi nekatere ženske, a le na skrivaj« (2015: 138). Toda od kje mu ta podatek? Je tudi na tem mestu nemara poskušal z intervencijo le uravnotežiti za sodobni okus preveč spolno neuravnoteženo prakso? Kakorkoli že, na nekaj mestih se zdi, da je imel avtor v mislih prav določeno sodobno občinstvo, občutljivo za določena ravnanja – z živalmi, z ženskami – ter odprto za sporočila o duhovnosti in razširjanju zavesti.

Pri nekaterih avtorskih intervencijah lahko slutimo, kdo mu je nekaj povedal. Na primer pri recepturi za izdelavo močeradovca, ko je bil mogoči informator Jože Blažev:

Za normalni močeradovec so uporabljali enega močera da na liter žganja, za srednjega dva, za najmočnejšega pa tri. Po tem opravi naj bi močera da zopet spustili v naravo. Najboljšega je vedno pripravljala Jože Blažev. Kot je povedal, ga je leta 1946 v času angloameriške vojaške uprave nekaj litrov prodal celo ameriškemur oficirju. Jože

je poznal še en recept za izdelavo močeradovca, vendar tega ni hotel povedati, ker naj bi bil namenjen le tistim, ki ta recept poznajo in ga cenijo. (Medvešček 2015: 469)

Toda drugje Medvešček preseneti z veliko bogatejšim znanjem o recepturah, ki pa ga v knjigi ne podkrepi nobena izjava sogovornikov, niti ga tam ne bomo našli. V intervjuju za spletni portal društva Slovenski staroverci je pripovedoval:

Delali so ga na tri načine. Prvi je, da so ga zvezali za rep in je žganje kapljalo po njem. So rekli, da je ta blag močeradovec. Najbolj hud je bil tisti, ko so dali nekaj močeradov v bakren kotel. Pod kotel so zakurili, močera da pa so polivali z žganjem. Ko so prišli močera da do bakra, da bi se rešili, jih je speklo in so šli stran. Ob tem so močera da oddajali strup, ki je kot neko mamilo. Notri v kotlu je bilo veliko močeradov. Tak močeradovec je bil najhujši. Kasneje so jih spustili, vendar ne vem, če so preživeli. Tretji način pa je bil, da so dali živega močera da notri v flaško in zaprli. Močera da je potem notri umrl. Čez nekaj mesecev so potem žganje precedili. Vsi, ki sem jih spoznal, pa so delali močeradovec samo iz tistih močeradov, ki imajo razbito luno, s teh, ki so lisasti. Nikoli s črnega. Rekli so, da je ta močera da, kot da bi luno razbil. Rekli so, da je vsak malo drugačen, češ da dva skupaj nista ista.

Meni je Strgar rekel, da ima najraje tistega, kjer žganje po močera da kaplja. So pa delali močeradovec skrivaj, ker pod Italijo niti žganja niso smeli kuhati. Največ so ga kuhali tja do prve svetovne vojne, in sicer so ga pili fizični delavci. Ko so bili utrujeni, so ga pili, da so lahko naprej delali. Potem so pa popadali od izčrpanosti. Otrokom ga niti slučajno niso dali. Delali in pili so ga tisti, ki so ga rabili. Nekateri pa so tudi mislili, da je to zdravilo, saj so ga še v Tolmin in Kanal prodajali. (Medvešček 2013)

Zelo nenavadno je, da te vednosti v knjigi ni, saj je tako markantna, da bi jo pričakovali. A še bolj nenavadno je, da se v zadnjem delu izjave močeradovec spet razlikuje od zgornjih prikazov, kar vnaša nova protislovja: uživa ga slehernik iz čisto praktičnega razloga, zaradi delovne moči (in nekateri kot zdravilo), ne pa zaradi razširjanja zavesti. Je morda ta korekcija nastala z mislijo na tiste bralce, ki bi v uživanju halucinogenov utegnili videti brezplodno uživaštvo, cenijo pa delo?

Medvešček je svoje sogovornike na nekaj mestih torej dopolnil, in to je verjetno naredil z razlogom. Morda je bil razlog ta, da so njihove izjave sestavljale nekaj preveč heterogenega – halucinogen za razširjanje zavesti; obredna pijača, ki simbolizira luno; oglarska obredna pijača; »začimba« različnih obredov in vsakdanjika; pijača za moč – zato so klicale po urejanju. Pomemben razlog pa je bil verjetno tudi ta, da mu je primerno »urejen« močeradovec pomagal pri konstrukciji staroverstva kot do »narave« spoštljive duhovne tradicije, ki je vključevala razširjanje zavesti in se s tem postavljala ob bok danes popularnim tovrstnim tradicijam z različnih koncev sveta. Eden od

možnih razlogov pa tiči tudi v dejstvu, da je v času, ko je pisal knjigo, slovenska javnost že poznala Ogorevčev močeradovec, ki ga je zato moral upoštevati. Avtohtoni halucinogeni, možne vzporednice z drugimi kulturnimi rabami halucinogenov za razširjanje zavesti in podatek o treh receptih (glej zgoraj in spodaj: »delali so ga na tri načine«) kažejo na nekatere podobnosti med staroverskim in Ogorevčevim močeradovcem. Zato pojdemo k slednjemu.

Ogorevčev in vernakularni močeradovec

Moje preizpraševanje staroverskega močeradovca temelji na rezultatih raziskovanja močeradovca, ki ga je v članku *Močeradovec: halucinogene droge na Slovenskem* v tedniku *Mladina* predstavil Blaž Ogorevc (1995) in ga tukaj imenujem Ogorevčev močeradovec. Za razliko od staroverskega, ki je mnogoter, toda s poudarkom na duhovni rabi, je edini atribut Ogorevčevega močeradovca povzročanje halucinacij (in – s tem povezano – dvigovanje seksualnega razpoloženja). Ogorevc o njem razpravlja v kontekstu »psihedelicne kulture«, ki korenini v hipijevskih šestdesetih, ponovni zalet pa je dobila z novodobniškimi gibanji v 90. letih 20. stoletja. Ta kultura vključuje preizkušanje tradicionalnih halucinogenih pripravkov z različnih delov sveta (glej npr. De Rios in Rumrill 2008). V tem kontekstu se močeradovec Ogorevcu kaže kot dokaz, da je tudi slovenska kmečka kultura poznala sredstvo za razširjanje zavesti. Staroverski in Ogorevčev močeradovec sta si v tej točki podobna. Vendar pa se tudi razlikujeta: Ogorevčev poudarek je na prepuščanju užitek ob uživanju mamila, Medveščkov pa na duhovnosti. Ogorevc v svojem članku nazorno opiše svoje iskanje skrivnostnega napitka, ki ga z nekaj truda uspe pridobiti od kmeta na Škofjeloškem, po zaužitju pa doživi halucinacijo. Ogorevc – tako kot kasneje Medvešček (glej zgoraj) – predstavi tri recepte za izdelavo napitka (več spodaj), pri čemer metodo s priležanim živim močeradom najdemo pri obeh.

Ogorevčev močeradovec je kulturni. Marsikdo je članek v *Mladini* prebral ali vsaj slišal za vsebino. Postal je del popularne kulture, ki presega meje Slovenije (glej npr. Blom 2010: 227–228). Pod vtisom članka sva se študenta etnologije leta 1997 odpravila na teren v okolico Škofje Loke, ki je po Ogorevčevem navajanju domovina močeradovca. A bolj kot sva iskala Ogorevčev močeradovec, bolj je teren izrisoval podobo nekega popolnoma drugačnega močeradovca (Prinčič in Kozorog 1998). Ljudje so o močeradovcu govorili kot o slabem žganju, ki se ga je treba bati, ker po njem zbolijo. Pošteni ga ne delajo, ker je to sramotno dejanje. To je žganje, pridobljeno na goljufiv način, z namenom povečanja količine, kar ga naredi neužitnega. Delali naj bi ga izključno za prodajo, nikoli za domačo rabo. Najbolj značilna izjava sogovornikov je bila, da je s tem, ko so v postopek žganjekuhe dodali močerade, žganje »bolj teklo« oziroma je »dalo več«. Pridobili naj bi ga torej več, vendar slabega žganja. Ko pa ljudje o tem pripovedujejo,

le redko na koga tudi pokažejo s prstom, raje se ozirajo na sosednje vasi ali doline, kot bi želeli slabo od sebe ograditi. Kuhanje močeradovca tako srečamo le v govoricah, težko pa srečamo žganjekuharja, ker se o njem (ali njej) le govori, sam pa kuhanja ne bi nikoli priznal. Tovrstne govorice so bile priročne za škodljivo obrekovanje (glej Kozorog 2005: 127–128). Kuhanje so povezovali tudi z revščino; šlo naj bi za način iskanja zaslužka pri revnih ljudeh.

Vaja iz etnografije, ko sva se študenta na teren odpravila z določeno predstavo, ljudje pa so nama pripovedovali nekaj čisto drugega, je najprej prinesla razočaranje, ker je teren zahteval opustitev Ogorevca, nato pa zadovoljstvo ob spoznanju, da je močeradovec pač nekaj drugega. Kasneje sem zabeležil še več pričevanj, ki so zgornjo naracijo potrdile. Nekaj si jih pogledjmo. Gospa iz Poljske doline (roj. 1922) mi je pripovedovala:

M. K.: *Kaj pa močeradovec, ste ga poznali?*

Gospa (G) [rahlo v zadregi, hudomušno, z nasmehom]: *Tudi se je govorilo, da ga kuhajo.*

M. K.: *V vasi?*

G: *Ne, ne v vasi, drugje.*

M. K.: *Kakšno je bilo to žganje?*

G: *So rekli, da je dalo več.*

M. K.: *Pa je bilo cenjeno?*

G: *Ah, kje pa! Sigurno da ne.*

V Selški dolini mi je upokojeni delavec (roj. 1956) razložil, da so mrtve, posušene močerade dali v kapo kotla, kjer se med kuho žganja nabira para, ali pa so jih zdrobili v prah in ga dodali v namočeno sadje. »Dalo je več,« je nadaljeval, a če si ga pil, nisi bil v redu. Ko je imel deset let, so za nekega gostilničarja (pove mi ime), ki da je bil »ena baraba«, »prav pokvarjen«, »znan kot slab človek«, govorili, da se pri njem dogajajo vseh vrst lumparije (»kuple-raj«), med drugim je delal in prodajal tudi močeradovec. Ogorevčev močeradovec je gorenjski, Medvešček pa ga je našel v Posočju. Kot kaže naslednji primer, bi ga tam utegnili poznati. Sogovornik iz Baške grape (roj. 1931) je ob moji omembi stranpoti žganjekuhe, ne da bi jaz sploh omenil močeradovec ali močerade, povedal, da so nekateri v postopek dodajali močerade. Pri tem nikoli ni uporabil besede močeradovec, ampak je govoril izključno o dodajanju močeradov v namočeno sadje: »Nekateri pa so dodajali močerade med sadje.« Iz mojega terenskega dnevnika po pogovoru:

Vprašam ga zakaj in odvrne, da zato, ker je tako nastalo več žganja. Po zaužitju si se slabo, neprijetno počutil. Tega žganja niso pili doma, nisi ga kahal zase, temveč izključno za prodajo. Kot pravi, so to delali v času splošne revščine. Poznali so tudi načine, kako ga prodati: niso ga prodajali v domačem okolju, ampak so pošiljali ženske v vasi stran od doma, da so ga prodale, pri čemer so si

izmislile, od kje prihajajo, da bi tako zabrisale sled. Tako žganje so kuhali le zato, ker niso imeli denarja in so poskušali z goljufigo dodatno zaslužiti. Vprašam, kje je slišal za močeradovec, če se spomni, kdo konkretno mu je o tem kaj povedal. Njegov oče je v času okoli prve svetovne vojne pomagal pri kmečkih opravilih v Baški grapi [omembo vasi tukaj izpuščam; op. M. K.]. Po opravljenem delu mu je kmet v zahvalo podaril žganje. Ko ga je poskusil, se ni počutil dobro, zato je kmetu rekel, naj žganje vzame nazaj. Ta mu je odvrnil, da se je zmotil, da mu je podaril tisto žganje, ki ga sicer prodaja, ne pa žganja, ki ga ima zase. Tako se je razkril, da za prodajo kuha močeradovec, ki ga je verjetno poskusil podtakniti kot darilo, a je po razkritju moral podariti svoje dobro žganje.

Vernakularni močeradovec torej predstavlja izključno ekonomsko logiko, in sicer goljufanje,⁶ s čimer nima zveze z Ogorevčevim ali staroverskim. Če sta slednja pozitivna kulturna elementa – prvi kot del izumirajočih duhovnih starosvetnosti, drugi v okviru psihedelične kulture – je vernakularni močeradovec izrazito negativen: nekonvencionalna proizvodnja, koristoljubje, goljufiga prodaja, opetnajsteni kupci, slabo počutje pivcev, povezava proizvajalcev z revščino in družbenim obrobjem (o slednjem glej tudi Kozorog 2005: 127–128). Razhajanja pa so na primer tudi v tehnologiji. Medtem ko Ogorevc in staroverci (oziroma Medvešček) govorijo o živih močeradih, ki jih na različne načine prelivajo z žganjem, so moji sogovorniki govorili bodisi o posušenih močeradih, ki so jih obesili v kapo, kjer se med destiliranjem fermentirane sadne drozge akumulira para, preden se utekočini kot žganje, bodisi o živih (ali posušenih) močeradih, ki so jih vrgli v sadno drozgo za dobo fermentacije (zadnjo metodo z živimi močeradi omeni tudi Ogorevc; 1995: 30).

A vrnimo se k najpogostejši izjavi mojih sogovornikov, da je z dodajanjem močeradov žganje »bolj teklo« oziroma »več dalo«. V resnici je tudi Ogorevcu kmet povedal, da s tem dodatkom »bolj teče« (Ogorevc 1995: 30). A Ogorevca je motiviral prav določen kontekst psihedelične kulture, zato izjavi ni pripisal kakšnega pomena, ker ga v izbranem kontekstu pač nima. V samoironiji pa je le dodal, da mu je kmet, ko je videl njegovo zagnanost za močeradovec, morda prodal kar navadni sadjevec, sicer za dvojno ceno, toda »za ideologijo je pač vedno treba nekaj plačati« (Ogorevc 1995: 30). Ogorevc je torej dvomil, da je zares pil, kar je iskal, a je bila ideja o avtohtonem slovenskem halucinogenu premočna, da bi se ne spustil v ustvarjanje mita.

V izjavi, da je »več dalo«, pa se zrcali tudi staroverski močeradovec in spet motivirana brezbriznost raziskovalca do te izjave. Jože Blažev ga je tudi prodajal (Medvešček

2015: 469). In hkrati s tem, ko se je Blažev pritoževal, da grede stara znanja o napitku v pozabo, da recepture dehnarjevega močeradovca nihče več ne pozna (Medvešček 2015: 470), in se pohvalil, da pozna še en star recept, ki pa ga noče razkriti, ker je »namenjen le tistim, ki ta recept poznajo in ga cenijo« (Medvešček 2015: 469), se je pritožil čez nestaroverce, ker ga delajo za prodajo: »Vem, da ga mnogi delajo, ne da bi sploh vedeli, zakaj. Kot slišim, jim služi le, da je nekaj 'ekstra', ki gre dobro v prodajo. O močeradu pa zanesljivo ne vedo prav ničesar« (Medvešček 2015: 469). Ali ni besedo »ekstra« v tej izjavi mogoče razumeti kot »več« (»je več dalo«, »več teklo«), še posebej ker omeni kontekst prodaje? In čeprav se Blažev predstavi kot skrben varuh tradicije, poln modrosti o nekem starejšem, bolj staroverskem in zato dobrem močeradovcu – v nasprotju z novim, slabim, ki ga graja zaradi prodaje, ki vodi v iztrebljanje živali v okolici – se pohvali, da ga je tudi sam prodal Američanu (glej zgoraj). Je bil v resnici sam eden od dobičkaželjnih žganjekuharjev? Če drugega ne, je naracija, ki smo jo opisali kot vernakularno, vsaj on očitno poznal.

Zgodovinski ogledi

Starovercem (oziroma Medveščku) in Ogorevcu je pomembno, da gre za staro reč. Staroverci so posebljenje starih časov, Ogorevčeva psihedelična kultura pa se reprezentira kot naslednica domorodnih tradicij razširjanja zavesti s pomočjo halucinogenov. Zato pogledimo v zgodovino močeradov, nato pa še v zgodovino žganjekuhe, da bomo lahko čim boljše ocenili starost močeradovca. Kot bomo videli, zgodovina pritrjuje vernakularni različici. Kako stara je raba močeradov v človeški konzumpciji?⁷ Lahko ugibamo. Da izloča strup, so vedeli že zdavnaj, če ne drugega zato, ker so lahko opazovali silovite krče, pa tudi smrt svojih psov in mačk, ki so si drznili spraviti nad to dvoživko (prim. Lüddecke idr. 2018: 10). V prvem stoletju je Plinij starejši zapisal, da je močerad »najhujšobnejši od vseh strupenih živali« (po Lüddecke idr. 2018: 2), kar ne kaže na to, da bi si ga želeli uživati. Tu in tam zasledimo, da so ga za svoje zvarke uporabljale srednjeveške čaravnice in alkimisti, čeprav za to ne poznam dokazov.⁸ Se je pa za močeradov strup zanimala novodobna medicina (morda na osnovi ljudske; glej Mencej 2006: 80), kar dokazuje anonimni zapis o potencialni farmakološki rabi iz leta 1529, čeprav so ga bolj kot za kaj drugega uporabljali za zastrupljanje (Lüddecke idr. 2018: 2, 3). Zgodovina nava-

7 Tukaj nas zanimajo praktične rabe močerada. Simboliko močerada, močno povezano z ognjem, je (med drugimi) opisal Boria Sax (2001: 231).

8 Tako je Dario Cortese (2017) – odličen poznavalec užitnih rastlin, s katerim sva se večkrat zasebno pogovarjala tudi o močeradovcu – na simpoziju o staroverstvu omenil možen alkimistični izvor dodajanja močeradov v postopek destilacije alkohola, toda dokazov za to ni. So pa alkimisti izumili destilacijski aparat (Rasmussen 2014: 79–88).

6 Na tem mestu omenimo zanimivo vzporednico s čarovništvom. Ljudje so določene ženske obtoževali čarovništva prav na osnovi nepojasnjivega izvora večjih količin pomembnega preživitvenega živila – mleka. Obtoževali so jih, da »več« pridobijo s pomočjo živali, in sicer krastače, lahko pa tudi močerada (Mencej 2006: 67–80).

dnega močeradada torej nikjer zares ne govori o človekovem uživanju te živali in njenih toksinov, vsaj ne do sredine 19. stoletja, ko so začeli toksine farmakološko raziskovati.

Za močeradovec velja, da je vrsta žganja. Destiliranje alkohola pa nima dolge zgodovine, posebej ne kot kmečka (domača) žganjekuha. V Evropi naj bi ga prvič proizvedli v 12. stoletju za uporabo v medicini (Rasmussen 2014: 89), kot zdravilo, proizvajano in rabljeno v zelo majhnih količinah, pa je obstajal vse do 16. stoletja, ko se je razširil tudi kot pijača. Toda razširitev žganih pijač po Evropi je po regijah variirala, prednjačila so severna območja, južna so bila pretežno vinska (Gerritsen 2000: 27, 33–38; Phillips 2014: 110–131). Šele 18. stoletje je prineslo množično uživanje, spet predvsem na severu: v Angliji je na primer poraba gina narasla z 1,2 milijona galon leta 1700 na 8,2 milijona leta 1743 (Martin 2001: 8). Domnevamo lahko, da so bili naši kraji bolj vinski, z bistveno manj popitih žganih pijač. Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske* (1969 [1689]) pogosto omenja vino in z njim povezano veseljačenje, pa tudi več vrst sadja (glej tudi Bogataj 2019). Glede na to je presenetljivo, kako redko omeni žganje (prim. Valvasor 1969 [1689]: 338), ki bi se ga iz tega sadja sicer dalo napraviti obilo. Verjetno je, da žganje v teh krajih še ni imelo statusa pijače za vsakodnevno nazdravljanje, tako kot vino, da je do njega – kot še kje v Evropi (Phillips 2014: 110–131) – vladala zadržanost, saj je bilo do takrat medicinsko sredstvo.

Žganjekuha se je na območju današnje Slovenije takrat sicer že začela, verjetno predvsem v samostanih in gradovih. Razširitev kmečke žganjekuhe pa je pojav 18. in 19. stoletja. Kot navaja Andrej Studen, se je uveljavila v »poznem 18. in zgodnjem 19. stoletju [...] zlasti v hribovitih in nevinorodnih predelih« (Studen 2009: 41; glej tudi Sušnik 1958: 176). Še sredi 19. stoletja je v avstrijskem delu dvojne monarhije predstavljala le 3 % celotne proizvodnje alkoholnih pijač, večino žganja so namreč proizvedli industrijsko (Studen 2009: 42). Se je pa skozi 19. stoletje kmečka žganjekuha močno okrepila:

Število manjših kmečkih žganjarn se je na Kranjskem že sredi 70. let 19. stoletja izrazito povečalo. Po poročilih finančne straže je obstajalo v sezoni 1874–1875 2.592, v sezoni 1875–1876 pa že 4.294 kmečkih žganjarn. V letih pred prvo svetovno vojno je nato število kmečkih žganjarn na Kranjskem še naraščalo. (Studen 2009: 71)

Iz zgodovine žganja tako sledi, da močeradovec kot vrsta doma pripravljenega žganja ne more biti iz davnin preteklosti, ampak lahko obstaja šele od nedavnega, najbolj zgodaj iz 18. ali 19. stoletja.

Toda Medvešček v eni od svojih intervencij, za katero spet ni jasno, od kje mu znanje (morda od Jožeta Blaževga, ki je naveden v isti opombi) – in kjer je spet pazljiv, da staroverce prikaže kot čuječe pri ravnanju z živalmi – pravi, da so močeradovec poznali že pred žganjekuho:

Ko še niso poznali žganja, so močeradovec delali drugače kot danes. Močeradada so v naravi ulovili tako, da se ni počutil ogroženega. Pred njim so postavili lončeni lonec, da je šel sam vanj, ga prekrili z vlažnim listjem in ga prinesli domov. V lončeno skledo so potem dali že vnaprej pripravljeno medico, nad skledo pa so obesili močeradada za rep, tako da je visel z glavo navzdol. Nato so ga mazali s posebno pekočo rastlinsko snovjo, da je začel izločati obrambni sok. Tako so ga izmenično mazali in ga polivali z medico. Čim dlje so to ponavljali, tem več soka se je nabralo v medicini. To opravilo je trajalo več kot eno uro. Močeradovec so po navadi pili le moški, ko so opravljali težka fizična dela, ali pa takrat, ko je bil človek zelo prestrašen ali v hudi duševni stiski. Medica za ta namen je bila pripravljena v razmerju 2 : 1, to je dva dela čiste vode in en del medu. Na toplem je moral med do konca prevreti v medico. Ko so ljudje začeli doma kuhati žganje, pa so močeradovec pripravljali le še z njim, vendar so to pripravljali tako, da je po njem kapljal in se po tem nabiral v posodi pod njim. (Medvešček 2015: 469)

To je edini znani podatek o tem, da močeradovec ni izključno žganje. Ker gre za tako edinstven podatek in ker se vse druge navedbe močeradovca nanašajo na žganje, ga ne morem sprejeti kot verodostojnega. Je pa zanimivo nekaj drugega: Medveščku se je zdelo pomembno poudariti, da močeradovec ni le žganje. Zakaj? Kaj pa, če zato, da ne bi ogrozil njegovega statusa starodavnega pripravka, saj je imela kmečka žganjekuha sorazmerno kratko zgodovino?⁹ Če bi močeradovec segel kvečjemu nekaj stoletij nazaj, za staroverstvo ne bi imel ravno častitljive starosti. Ker pa je avtor razglasil, da ni izključno žganje, je lahko poljubno star in s tem primeren kandidat za starosvetnosti.

Za tukajšnjo analizo je bolj ključno zgodovinsko dejstvo, da so ljudje, ko so se navadili piti žganje, tega pridobivali iz marsičesa. Poleg sadja so za proizvodnjo uporabljali različna živila, posebej krompir (Studen 2009: 65; Sušnik 1958: 177). Iznajdevali pa so tudi načine za pridobivanje žganja, kadar niso imeli na voljo dovolj sadja ali živil, torej kako proizvesti »več«:

Ker so kmetje lahko proizvedli samo 56 litrov neobdavenega žganja, so bili prisiljeni svojemu nepotvorjenemu žganju dodati vodo in kupljeni špirit. Špirit je bil naprodaj v vseh trgovinah in [...] prebivalstvo se je počasi navadilo na opisano nezdravo mešanico. (Studen 2009: 77)

Na Štajerskem so cenanim mešanicom s špiritom (glej tudi Sušnik 1958: 168) rekli *fuzel*, ki je pomenil slabo žganje. Pavel Turner je leta 1884 poročal, da ga ljudje ljubijo, ker »več 'izda'« (Turner po Studen 2009: 77). Proizvesti več, pridobiti količino, profitirati s sumljivimi postopki je bil nekaterim cilj bodisi zaradi revščine bodisi zaradi dobička.

9 Tudi Corteseja (2017; glej prejšnjo opombo) je mučila opisana zagata s starostjo domače žganjekuhe, zato je izpostavil to Medveščkovo navedbo, ki naj bi dokazovala, da je močeradovec starejši od žganja.

Ta cilj pa zasledimo tudi že v prejšnji dobi, ko kmetje še niso kuhali žganja, ampak so alkohol proizvajali s fermentiranjem medu.¹⁰ Valvasor navaja:

Kranjska [porabi] sama veliko medu za kuhanje medice; pozimi imajo medico skoraj v vseh vaseh [...]. V moči ji nobeno vino ni enako, zato tudi brž odpravi pivec ter jih dobro okaljene pošlje domov [...]. Najdejo pa se včasih slabi, dobička željni kmetje, ki dodajo, kadar kuhajo medico, neki plevel (Kranjci mu pravijo ljuljka¹¹); od tega postanejo pivci tako divji in besni, kakor da so pili najmočnejšo medico, čeprav je najslabša in najšibkejša. (Valvasor 1969 [1689]: 132–133)

Z dodatki so torej nepridipravi iskali dobiček, goljufiva medica pa je bila slabe kakovosti in je slabo delovala na človekovo počutje. Sila podoben diskurz kot v primeru vernakularnega močeradovca. Opisani zgodovinski primeri govorijo o postopkih, ki so »dali več«, kar legitimira vernakularno, ne pa tudi Ogorevčeve ali staroverske nariacije o močeradovcu. Za halucinogene rabe žganja pač nimamo nobenih zgodovinskih dokazov, za stranpoti žganjekuhe, za postopke s ciljem pridobiti »več«, pa so. Dokazi se sicer ne nanašajo na močerade, ampak na druge postopke, vseeno pa govorijo o istem cilju.

Močeradovec buri domišljijo

Ko trdim, da močeradovec ne izvira iz davnih prizadevanj za razširjanje zavesti, ampak iz stranpoti žganjekuhe, ne trdim, da je iskanje halucinacij pri nas nov pojav (glej npr. Šmitek 2019). Valvasor na primer omenja halucinacije služinčadi na gradu Vrhovo po nehotenem zaužitju neke rastline, ki so jo učene glave poznale kot halucinogeno (1969: 336–338). Vendar pa trdim, da gre pri močeradovcu bolj za fascinacijo nad halucinogeni kot za halucinogeno sredstvo. Menim, da je prav možnost nečesa tako nenavadnega, kot je dodajanje močeradov v žganje, spodbudila domišljijo, da so to vizualno edinstveno črno-rumeno bitjece povezali tudi s posebnimi stanji zavesti in drugimi učinki. Ugibam, da bi literatu Ogorevčevega kova že ob sami besedi močeradovec prav lahko zaigrala domišljija in, kar je Ogorevc tudi naredil, iz besede spletla zgodbo. Veliko vlogo so nato imeli mediji (glej Kozorog 2005), največjo pa prav Ogorevčeva objava.

Ko se je Medvešček (2013) v intervjuju postavil v vlogo eksperta za močeradovec, je najprej izjavil, da so poznali tri recepte (glej zgoraj). To je naracija Blaža Ogorevca. Kot sem pokazal drugje (Kozorog 2016), so se nekatere fraze iz Ogorevčevega članka močno zasidrle v javnosti, med njimi predvsem trditev o treh receptih. Ali je možno, da je tudi na Medveščka ta trditev – neposredno ali posre-

dno prevzeta od Ogorevca – naredila takšen vtis, da jo je v eni od svojih intervencij ponovil?

Toda Medvešček je zagotovo govoril z ljudmi, ki jih navaja v knjigi, in izjave njegovih starovercev je treba presojeti tudi kot bolj ali manj avtentičen zapis tega, kar so mu povedali. Sprejeti torej moramo, da so mu sogovorniki o močeradovcu vendarle nekaj pripovedovali. Toda kako razumeti njihove pripovedi, ko pa so tako različne od vernakularnih, ki sem jih sam zbral, za katere pa smo že spoznali, da se precej bolje vklaplajo v zgodovino kmečke žganjekuhe?

Možno je, da so Medveščkovi sogovorniki o močeradovcu slišali v domačem okolju, saj bi ga lahko – kot kaže eden od mojih zgornjih primerov – poznali tudi v Posočju. Toda njihove tako različne izjave o tem, kaj je močeradovec in zakaj je uporaben, ne izražajo resničnega poznavanja, ampak bolj hvalisavo nastopanje, da nekaj vedo in da so nekaj celo izkusili. Podobne nastope je spodbudil Ogorevčev članek, ko so se mladi radi pohvalili kot poznavalci in pogosto recitali tri Ogorevčeve recepte (Kozorog 2016). Toda Ogorevc je nastopil dolga desetletja po času, ko je Medvešček zbiral gradiva, zato je kvečjemu vplival na Medveščkovo knjižno objavo in spremljajoče intervjuje, ne pa tudi na njegove staroverce. Vse pa kaže, da Ogorevc ni bil prvi, ki je iz močeradovca napravil medijski hit. Tri povedke iz zbirke slovstvene folklorne iz Kamnika in okolice (Podbrežnik Vukmir in Kotnik 2009) govorijo o tem, da je napitek medijsko zaslovel že okoli leta 1958. Iz njih sledi, da je neki novinar v Tunjicah naletel na močeradovec in o tem pisal v časopisu. Pričevanja gredo takole:

Holcar [...] je djav: »[...] [M]očerada je kuhov. [...] [S]ta bla dva načina. Edən, de je v kap močerada z žico zalotov, je živga not v kapo pærvezov in je šnops teku. Ta drug je biv pa tak, de je na flajšmašino močerada zrezov pa ga dal vmes med tisto blino in je skoz dol šnops teku. In tud əldje so bli pol tak kə močerad.« In to səm jest tud bral v časopis [...]. Holcar ni vedu imena, kdo j to vən spelov. Ja, Tunčan so kupal tak močeradovc. To j blo menda sedeminpetdesetga al pa osemipetdesetga leta. Ja, tam zravən, kə sta se una dva meniva, je mogu bit en novinar, pa j šlo to u cajtenge. (Podbrežnik Vukmir in Kotnik 2009: 296)

Oče j not sedu u en gostilən, po j pa pæršu en lublanski gospod. Oče pa ni vedu, de j novinar.

Je djav: »Fant, to ga morš pa znat kuhat.«

»Ja,« prav, »kugá pa kuhate?«

»Ja,« prav, »pol, kə enkrat skuhamo sadje, pol je pa blina in tisto še enkrat skuhamo [...]. Še prej gremo pa v gmajno, močerade ujamemo. [...] Tri al pa pet živəh zavežeš pod kapo gor al pa na kəkšən tak močən cvérn, de ga ne odtrgajo. [...] Po pa kòtu dol zakrijəš pa kuhaš. Pol pa teče, skor tolk cajta, dokler se ne naveličaš. In tega, ti

10 To je bil razširjen domači alkohol. Morda ga je tudi zato Medvešček navedel kot osnovo za močeradovec pred žganjem.

11 Spletni slovar Fran navaja, da je ljuljka »med žitom rastoči plevel s strupenimi plodovi«.

jest povem, ga navš velik spil.« Prav: »Pol litra ga maš dost, pa novš vedu, ke j Kamøn̄k, niti ke j Komenda, ne na kero stran boš šu.«

Oče ni vedu, de j to novinar. Ta j pa v cajtenge dav, je dav takle člank not. Še sam sēm ga brav. Noben več ni hotu tunškøga šnopsa pit, so reklø: »Klinc te gleda, je močeradov!« (Podbrežnik Vukmir in Kotnik 2009: 297)

Čaki, kerga leta j to blo? Osəminpetdesetga. Sēm bla operirana na rakovmo odelk. [...] Pa pridəm pa se uležəm na tisto mizo. Pa Polanšək [zdravnik?, op. M. K.] pride pa malo hód sēm pa ke.

Pa prav sestra: »Oh, donəs je pa men tko slab.«

Un je pa reku: »Ja, zakaj?«

Je rekva: »Sēm prej en šilčøk žgajna spiva. [...] Dej mō pa cev dopovne tist tla gor hod, tist močeradøk. Təm nekje iz močerada šnops kuhajo.«

Polanšək je pa men reku: »Gospa, a niste vi iz Kamønka? [...] A bi vi lahko men tola mal povedal. [...] Moj ata tud šnops kuha. A bi vi vedla, kam se tistga močerada da. A se not vrže v kotu al pa se ga mārbit v kapo gor pərveže. Pravjo, kakšən dobər šnops je to.«

[...] »Ja,« sēm rekva, »se govori. [...] Majo tak šnops Tunčan, de j čudnø.«

Poj sta s pa oba vkøp smejava. Jest sēm cev roman napredva. Poj, k jest končam tis svoj roman, obenga šiva ni blo več not. (Podbrežnik Vukmir in Kotnik 2009: 297–298)

»Pol pa teče, skor tolk cajta, dokler se ne naveličaš,« gre tukaj naracija na znano temo, da »daje več«. Tunjiški močeradovec se je torej okoli leta 1958 znašel v časopisu in ljudem buril domišljijo. Bi lahko tudi to spodbudilo staroverce in Medveščka, da jih je začela stvar zanimati? Povedke govorijo o tem, da so se o močeradovcu pletle pripovedi, in to prav v času, ko je Medvešček začel opravljati svoje raziskave. Morda pa so tudi staroverci, ko so opazili Medveščkovo vnemo, o njem spletali »romane«, tako kot gospa iz tretjega pričevanja svojemu zdravniku?

Kot sem že omenil (Kozorog 2020, 2021a), vidim staroverce kot dobre pripovedovalce napol resničnih in napol napletenih zgodb (prim. Pleterski 2015: 23), za katere je Medvešček priskrbel okvir, ki ga je imenoval staroverstvo. Tukaj bi dodal le to, da vidim zgodbe o močeradovcu kot še posebej napletene, saj povedo le malo konkretnega, kar povedó, pa je polno navzkrižnega širokoustenja, ki le podčrtuje, da o zadevi najverjetneje niso vedeli prav veliko.

Izpeljave o močeradovcu in staroverstvu

Tukajšnja analiza močeradovca in staroverstva se je morala opreti na zelo različne vire in dokaze, ki so različnega izvora in katerih primerjava je marsikje spekulativne nara-

ve. Tudi sklepne izpeljave bodo deloma spekulativne. Nekateri moji sogovorniki so bili mnenja, da je močeradovec obstajal le v govoricah, da to ni nekaj materialnega. Poštar iz Poljanske doline (roj. 1919), ki je s kolesom vsak dan prekriziral številne vasi, se je na moje vprašanje o močeradovcu nasmehnil, mi pritrtil, da so ljudje govorili, da so ga drugi ljudje proizvajali, a je bilo vse le izmišljotina. Domačin iz Polhograjskega hribovja (let. 1953) pa mi je med kuhanjem žganja pripovedoval naslednjo zgodbo:

Glede močerada. Takole je streha [z rokami pokaže nagib strehe; op. M. K.], tam je rob, in kle not so bili sodi [pod napuščem; op. M. K.]. In je iz strehe sem prišel močerad in pade noter, v gomala [sadna drozga, ki jo kuhajo pri destilaciji; op. M. K.]. In potem je en prišel, bla bla bla [pogovor z gospodarjem; op. M. K.] in tistega močerada vidi tam, v sodu. Potem pa pravi [gospodar; op. M. K.]: »Oh«, je rekel, »saj je že štirinajst dni notri, svoje je že ven dal.« V resnici ga je pa ven vrgel. Pa nič smejal, čisto resen. [Sogovornik nadaljuje v smehu.] Un pa: »Oh«, pravi, »zakaj?« Je rekel: »Veš kaj«, je rekel, »fino peno drži!« Da je močan šnops! In ta, bla bla bla, in je šlo od vasi do vasi, in zdaj govorijo močeradovc, da je to najboljši [najmočnejši; op. M. K.] šnops. [...] To je bilo samo v govoricah. Po nesreči je not padel in to je šlo od vasi do vasi.

Če izhajamo iz zgodovinskega konteksta goljufive žganjekuhe, česar del je tudi obtoževanje določenih posameznikov, da z neobičajnimi postopki proizvajajo slabo žganje, je prav mogoče, da je močeradovec obstajal le v govoricah, kot obtožba, da je nekdo žganju dodal močerade, da bi pridobil »več«. Razmišljamo pa lahko tudi, da se je vse začelo pri govoricah, nato pa je nastala tudi praksa. Recimo, da se je začelo pri obtožbah, da v žganje dodajajo močerade, da bi dobili »več«, podobno kot so »čarovnice« obtoževali, da s pomočjo močeradov delajo mleko, smetano in sir (Mencej 2006: 79–80). Ali pa, če malo pretiravamo, pri zgornji šali o močeradu, ki je padel s strehe. Večinoma je verjetno tudi ostalo pri tovrstnem zbadanju, bodisi šaljivem (kot v zgornji pripovedi) bodisi slabonamernem (v zvezi z revnimi ljudmi; Kozorog 2005: 127–128). Posledično je morda kdo – na osnovi govorice in fascinacije (kot v kamniškem primeru) – tudi poskusil, če resnično »daje več« in če je žganje res močnejše. In nenazadnje, morda je kdo ob pitju takšnega žganja tudi doživel kaj neobičajnega (glede na običajno žganje). Ko je Ogorevc objavil članek v *Mladini*, so nekateri močeradovec (po njegovih recepturah) naredili in preizkusili (o tem imam zbranih nekaj pričevanj) – zakaj ga torej ne bi preizkusili tudi že kdaj prej, ko je bilo vse še pri vaških govoricah? A za obstoj močeradovca v materialni obliki iz časa pred Ogorevcem nimamo dokazov, imamo pa jih za to, da je obstajal v besedi in da je ta beseda pomenila nekaj slabega, zato je bila uporabna za obrekovanje (glej Kozorog 2005: 127–128).

Medvešček je s skrivnostmi in duhovnostjo starovercev očaral del slovenske javnosti, in eden od elementov tega očaranja je bil tudi močeradovec. Ta ob podrobnem branju izjav starovercev sicer nima koherentne pojavnosti, a Medvešček ga je nekoliko »uredil«, da je njegovo halucinogeno naravo distanciral od Ogorevčevega uživanja in ji nadel bolj svečano, duhovno in etično podobo. S tem ga je napravil sprejemljivejšega za nekatere sodobne bralce. V članku smo primerjali tri naracije o močeradovcu, ki so nastale z različnimi nameni. Za ljudi, ki so mi o močeradovcu pripovedovali, lahko rečemo, da so etnografu predstavljali svojo vednost, domnevno brez računice in načrtov. Ob spoznavanju, da ljudje pripovedujejo nekaj, kar se močno razlikuje od tega, kar je predstavil Blaž Ogorevc (1995), sem njihove izjave združil v reprezentacijo, ki sem jo tukaj poimenoval vernakularni močeradovec. Z njo sem lahko spodbijal Ogorevčevo reprezentacijo, s primerjavo obeh pa sem lahko osvetlil tudi Ogorevčevo pisateljsko intenco. Avtor je za imenom napitka nekaj slutil, zato je verjetno prav na tej osnovi – in ne na osnovi raziskovanja – ustvaril avtentični halucinogen, domorodno sredstvo za omamljanje. S tem je slovensko kmečko kulturo postavil ob bok drugim, bolj »eksotičnim« kulturam, katerih pripadniki za razširjanje zavesti uporabljajo halucinogene. Za del Slovencev je tako (verjetno nenamerno) ustvaril dediščino, vir ponosa, ker so njihovi predniki s tem postali povezani z »oddaljenimi«, domnevno bolj »pristnimi« tradicijami, ki poznajo razširjanje zavesti (Kozorog 2005, 2016). A Ogorevca je bolj kot duhovnost zanimalo neobremenjeno vdajanje omamljanju. Duhovno komponento je močeradovcu zares nadel šele Medvešček s staroverci. Čeprav so slednji o močeradovcu povedali marsikaj (in zato obenem bore malo), v Medveščekovi knjigi vendarle nastopajo kot »naši« »sorodniki« oddaljenih, domnevno duhovno zrejših tradicij, ki danes mnogim predstavljajo pozitiven zgled modrosti in spoštljivega ravnanja z življenjem oziroma »naravo«. Ali ne drži, da v tem kontekstu močeradovec kot avtohtoni halucinogen starovercem pravzaprav kar pripada? Ker pa so Medveščku pripovedovali nekonsistentno in »megleno« ter sprožali zadrego glede nekaterih etičnih vprašanj, jih je mestoma moral dopolniti. Z močeradovcem kot pozitivnim kulturnim elementom mu je tako uspelo ustvariti sliko duhovne skupnosti, sorodne iskalcem razširjene zavesti na drugih koncih sveta. Naj zaključim z anekdoto. Ko je Medvešček objavil knjigo *Iz nevidne strani neba*, je požel navdušenje številnih bralcev. Posebno navdušenje je požel v Posočju, kjer je njegovo odkritje skrivnostne skupnosti marsikom vzbudilo lokalni ponos. Del publike pa je navdušil močeradovec, saj je od Ogorevčevega članka minilo že vrsto let, mlajši članka niso več poznali, zato je Medvešček močeradovcu dal ponovni zalet. Kakšno leto po izidu Medveščekove knjige sem v domačem Tolminu zavil v bar, ko stopi do mene mlajši znanec: »Ravno sem bral tvoj članek, zdaj te pa sre-

čam.« Pove, da je bral Medveščekovo knjigo, ki ga je v več pogledih očarala, v njej pa je spoznal tudi močeradovec. Ker ga je to začelo zanimati, je dodatne informacije iskal na spletu in tako našel moj članek (glej Kozorog 2003). »Ampak«, je nadaljeval, »vajina prikaza se ne skladata, kdo ima torej prav?« Naslednji večer sva se ponovno srečala, prišel je z zgodbo tega dneva. Skupaj s starši je na domači kmetiji pobiral krompir, ko se je na mopedu mimo pripeljal starec iz sosednje vasi. Prišleka je opisal kot edinega človeka, za katerega ve, da je nepismen: »Čeprav so mu v vojski abecedo vbijali v glavo, je ostal trmast, da to ni zanj, da se brati ne bo naučil, pa naj delajo, kar hočejo!« S tem je poudaril, da je srečal človeka, ki ni mogel biti kontaminiran z nobenim zapisom, ne Ogorevčevim, ne Medveščkovim in ne mojim. Mož se je ustavil in z družino spil šilce žganja. Trenutek je moj sogovornik izkoristil za vprašanje: »Ko smo ravno pri žganju, včeraj smo se ves večer pogovarjali o njem. Ali ste kdaj slišali za močeradovec?« Mož je odvrnil: »Ne, ampak neki Hrvat mi je enkrat rekel, da če želim nakuhati več žganja, naj le nekaj močeradov, 'onih crnih životinja sa žutim pikama', vržem med sadje. Žganja bo več, le glava bo po njem bolela.« Značilna vernakularna naracija je tako spet postavila staroverski močeradovec pod velik vprašaj.

Literatura in viri

- BLOM, Jan Dirk: *A Dictionary of Hallucinations*. New York: Springer, 2010.
- BOGATAJ, Janez: *Z Valvasorjem za mizo: prehranska kultura na Kranjskem v 2. polovici 17. stoletja*. Ljubljana: Hart, 2019.
- CAPLAN, Pat: In Search of the Exotic: A Discussion of the BBC2 Series 'Tribe'. *Anthropology Today* 21/2, 2005, 3–7.
- CHRYSSIDES, George D.: Defining the New Age. V: Daren Kemp in James R. Lewis (ur.), *Handbook of New Age*. Leiden in Boston: Brill, 2007, 5–24.
- CORTESE, Dario: Medezija v luči šamanizma in farmakologije. Predavanje na simpoziju Staroverstvo: staro vedenje, novi izzivi interdisciplinarnih znanosti, Goriški muzej, 2. in 3. junij 2017; <https://www.youtube.com/watch?v=HnJg0bSs0dM>, 25. 1. 2022.
- DE RIOS, Marlene Dobkin in Roger Rumrill: *A Hallucinogenic Tea, Laced with Controversy: Ayahuasca in the Amazon and the United States*. Westport and London: Greenwood, 2008.
- DESCOLA, Philippe: *Onstran narave in kulture*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2018 [2005].
- GERRITSEN, Jan-Willem: *The Control of Fuddle and Flash: A Sociological History of the Regulation of Alcohol and Opiates*. Leiden, Boston in Köln: Brill, 2000.
- HANEGRAAFF, Wouter J.: *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. Leiden, New York in Köln: Brill, 1996.
- HOBBSAWM, Eric: Introduction: Inventing Traditions. V: Eric Hobsbawm in Terence Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 1–14.

HROBAT VIRLOGET, Katja: Etnološka recepcija starovercev: odgovor z druge strani 1. *Etnolog* 31, 2021, 197–204.

KOZOROG, Miha: Salamander Brandy: “A Psychedelic Drink” between Media Myth and Practice of Home Alcohol Distillation in Slovenia. *The Anthropology of East Europe Review* 21/1, 2003, 63–71.

KOZOROG, Miha: Halucinogena dediščina: močeradovec, naš stoletnik in pop ikona. V: Jože Hudales in Nataša Visočnik (ur.), *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2005, 117–131.

KOZOROG, Miha: Hallucinating the Slovenian Way: The Myth of Salamander Brandy, an Indigenous Slovenian Psychedelic Drug. V: Michael A. Di Giovine in Ronda L. Brulotte (ur.), *Edible Identities: Food as Cultural Heritage*. London in New York: Routledge, 2016, 125–139.

KOZOROG, Miha: Etnološka recepcija starovercev. *Etnolog* 30, 2020, 111–123.

KOZOROG, Miha: Staroverci in prva svetovna vojna: poskus zasuka časovnice. V: Jurij Fikfak in Božidar Jezernik (ur.), *Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021a, 315–338.

KOZOROG, Miha: Etnološka recepcija starovercev: odgovor na komentar Katje Hrobat Virloget. *Etnolog* 31, 2021b, 205–206.

KRAVANJA, Boštjan: Kako naj etnologi mislimo staroverstvo? Etnološki večer, Slovenski etnografski muzej, 17. april 2018. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58/3–4, 2018, 138–140.

LÜDDECKE, Tim, Stefan Schulz, Sebastian Steinfartz in Miguel Vences: A Salamander’s Toxic Arsenal: Review of Skin Poison Diversity and Function in True Salamanders, Genus Salamandra. *The Science of Nature* 105/56, 2018, 1–16.

MARTIN, A. Lynn: *Alcohol, Sex, and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*. New York: Palgrave, 2001.

MEDVEŠČEK, Pavel: »Obiskal sem vse staroverce«: intervju s Pavletom Medveščkom. Društvo Slovenski staroverci, 24. 9. 2013; <http://staroverci.si/obiskal-sem-vse-staroverce-intervju-s-pavletom-medvesckom>, 4. 1. 2020.

MEDVEŠČEK, Pavel: *Iz nevidne strani neba: razkrite skrivnosti staroverstva*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.

MENCEJ, Mirjam: *Coprnice so me nosile: raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2006.

OGOREVC, Blaž: Močeradovec: halucinogene droge – Made in Slovenia. *Mladina* 23, 1995, 26–32.

PHILLIPS, Rod: *Alcohol: A History*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2014.

PLETERSKI, Andrej: Staroverstvo in pričevanja starovercev. V: Pavel Medvešček – Klančar, *Iz nevidne strani neba: razkrite skrivnosti staroverstva*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015, 15–33.

PODBREŽNIK VUKMIR, Breda in Irena Kotnik: *Čuden prečudež: folklorne in druge pripovedi iz Kamnika in okolice*. Celje in Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2009.

PRINČIČ, Boris in Miha Kozorog: *Močeradovec: žganje, ki je in ga ni*. Neobjavljeno seminarsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 1998.

RASMUSSEN, Seth C.: *The Quest for Aqua Vitae: The History and Chemistry of Alcohol from Antiquity to the Middle Ages*. Cham: Springer, 2014.

SAX, Boria: *The Mythical Zoo: An Encyclopedia of Animals in World Myth, Legend, and Literature*. Santa Barbara, Denver in Oxford: ABC Clio, 2001.

STUDEN, Andrej: *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2009.

SUŠNIK, Lovrenc: O žganjekuhi v Brezovici pod Lubnikom. *Slovenski etnograf* 11, 1958, 167–178.

ŠMITEK, Zmago: *Šelest divjine: zeleno dno našega kozmosa*. Ljubljana: Beletrina, 2019.

VALVASOR, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske*. V: Mirko Rupel in Branko Reisp (ur.), *Valvasorjevo berilo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969 [1689].

VAN GENNEP, Arnold: *The Rites of Passage*. Chicago: The University of Chicago Press, 1960 [1909].

Fire Salamander Spirit, of the Ancient Faith and Others

In 2015, the Slovenian public was astonished by the revelation put forth by amateur ethnographer Pavel Medvešček, of his discovery of a secret community of people many decades ago in the Soča River drainage basin in western Slovenia, to whom he referred – in terms of spirituality – as ancient faith believers. According to its representatives’ account in Medvešček’s book, one of the community’s practices was to consume the indigenous hallucinogenic spirit – *močeradovec*. The author compares their narrative about *močeradovec* to other narratives, i.e. the narrative of journalist and author Blaž Ogorevc, who ensured the spirit’s media visibility in 1995, and to the vernacular narrative derived from the author’s ethnographic research of this phenomenon. The three narratives diverge greatly, while their comparison shows that both Ogorevc and Medvešček – though motivated by differing intentions – were creating a myth about *močeradovec*. Medvešček’s creation of the image of *močeradovec* corresponded with his creation of a wider image of an ethical, wise, and authentic tradition of the ancient faith with which followers of New Age spiritual practices could identify.

KAKO IZPELJATI KONGRES V ČASU KORONAVIRUSA?

III. mednarodni kongres slovenskih muzealcev, 3.–4. 6. 2021

V marcu 2020 je več kot 94 % muzejev po vsem svetu zaprlo svoja vrata. Pandemija bolezni Covid19 je pokazala, kako (ne)pripravljeni smo na nenadne spremembe in kako hitro znamo kot skupnost stopiti skupaj. Pandemija je pokazala tudi vso kreativnost in obenem nezmožnost muzejskega delovanja izven tradicionalnih muzejskih okvirov, predvsem nezmožnost opravljanja določenih nalog izven muzeja. Opomnila nas je na težave in nepravilno porazdelitev materialnih virov po svetu in odprla vprašanja varovanja kulturne dediščine. Medtem ko so nekateri evropski muzeji delo nadaljevali na spletu in pri tem odpirali nove spletne vsebine, je večina muzejev ostala fizično in virtualno zaprtih. Zaradi prepovedi gibanja izven domačih krajev so kustosi ostali odrezani od svojih delovnih mest in niso imeli dostopa do podatkov o stanju ustanov, upravičeno so se lahko bali tudi kraje artefaktov. Res je, da nobena država ni bila pripravljena na pandemijo, a so bili odzivi nanjo dober pokazatelj uspešnosti strategij vlaganja v kulturo in razumevanja sektorja dediščine kot dodane vrednosti in javne dobrine. Izjemnost nove situacije je bila v dejstvu, da ni bilo dobrih praks, ki bi jim lahko muzeji sledili, saj so se z novimi izzivi spoprijeli skorajda vsi istočasno. Zato so bili odgovori in prijemi izjemno raznoliki, res pa je za vse veljalo, da so iskali možnosti za ohranjanje stika z uporabniki in inštitucijami, ki so bili potrebni pomoči. Slednje se je izkazalo predvsem v primeru stika s šolami, kjer je marsikateri muzej prevzel vlogo soustvarjalca šolskih programov in dejavnosti na daljavo. S hitrim odzivom na potrebe okolice in pomočjo pri pripravi učnih ur so se muzeji dodatno približali šolam, muzejski predmeti pa so postali del šolskih vsebin.

Tema mednarodnega muzejskega dne v letu 2020, *Muzeji in enakost: raznolikost in inkluzivnost / Museums for Equality: Diversity and Inclusion*, je tako že v sredini marca dobila popolnoma drugačen pomen. Če je v svojem bistvu muzejsko leto enakosti pozivalo k aktivni in participativni vlogi muzejev kot nosilcev družbenih sprememb, je ta pojem kasneje pridobil tudi druge vloge in pomene, ki so se izkazovali predvsem v problematiki ohranjanja stikov z javnostjo ter premagovanja samote.

Nova situacija je dokazala tudi, da so nekateri muzeji pripravljene na drugačen tip dela in razmišljanja o svojem poslanstvu. Izpostavila je težave dostopnosti in inkluzivnosti muzejev, predvsem na področju virtualne dostopnosti ter v zmožnosti prilagajanja kadra novim izzivom. Muzeji so začeli uporabnike vabiti k sooblikovanju novih vsebin ter

k iskanju možnosti sodelovanja. Nastajati so začele nove umetniške zbirke v izolaciji, ljudje so začeli dokumentirati svoja življenja v času pandemije. Obiskovalci muzejev so tako postali obenem ustvarjalci in zbiralci vsebin, kuratorji lastnih zbirk, ki so pripovedovale o vsakdanu v času izolacije. Na spletu so ljudje delili svoje fotografije, zgodbe, strahove in upanja. Oblikovali so dokumente za nove razstave in postavili muzeje v vlogo aktivnih pričevalcev časa. Na III. mednarodnem kongresu muzealcev, ki ga je v imenu stanovskih organizacij organiziral ICOM Slovenija ter gostil Muzej narodne osvoboditve Maribor, smo želeli spregovoriti o temah enakosti in vključevanja v delovanje muzejev ter nameniti del programa temam, ki spreminjajo globalni muzejski svet.¹ Ker je v času priprav kongresa izbruhnila pandemija koronavirusa, oblikovanega programa ni bilo mogoče realizirati, saj je bila vsakršna oblika delovanja v smeri odprtosti muzejev onemogočena. Letalski promet se je popolnoma ustavil, zato smo bili primorani odpovedati vsa predavanja tujih gostov, prav tako se v skupnih prostorih ni smelo nahajati več kot 50 oseb naenkrat (navodila za september 2020), na kongres pa se je do konca avgusta prijavilo več kot sto udeležencev.

Zaradi nestabilnih napovedi NIJZ in nezmožnosti varne realizacije srečanja smo III. kongres muzealcev premaknili v leto 2021. Pričakovali smo izboljšanje situacije, a se to žal ni zgodilo, zato smo junija srečanje izpeljali v virtualnem formatu. Prilagodili smo program in sklope predavanj, omogočili kakovosten prenos in zagotovili profesionalno tehnično podporo, ki je vsem aktivno nastopajočim pomagala pri pripravi in izpeljavi virtualnih predstavitev. Zavedali smo se, da je za marsikaterega udeleženca to predstavljalo izziv, zato smo vsakega pred dogodkom osebno poklicali in se z njim domenili glede izpeljave programa.

Dvodnevni kongres je otvorila muzealka Jette Sandahl s predavanjem »Epistemologije moči in nevednosti« (angl. *Epistemologies of Power and Ignorance*). Predsednica EMYA,² danska direktorica muzejev in kustosinja mednarodnega slovesa je v svojem predavanju spregovorila o družbeni odgovornosti muzejev in gradnji kulturni mreži,

1 http://www.icom-slovenia.si/fileadmin/PRAVA_katalog_kongres_2021__1_.pdf (12. 1. 2022).

2 The European Museum of the Year Award (Evropska nagrada za muzej leta).

ki spodbujajo h kakovostnejšemu življenju skupnosti. Glavni poudarek je bil na funkciji in pomenu muzejev kot agentov sprememb in na njihovi sposobnosti spreminjanja ter opolnomočenja družbe. Uvodnemu predavanju je sledil sklop daljših prispevkov domačih kolegov muzealcev, ki so spregovorili o metodologijah dela in novih izzivih, kot so npr. priprave modelov participativnih strategij, prakse inkluzivnosti v muzejih, nove strokovne terminologije dela na področju konzervatorskorestavratorske stroke ipd. Do konca prvega dne se je v dveh vzporednih sklopih zvrstilo devetnajst prispevkov, v katerih so bili predstavljeni projekti in tekoče delo v posameznih muzejih ter galerijah. Drugi dan kongresa se je pričel z mednarodno okroglo mizo na temo Novi tipi muzejev. Prakse participativnih metod, relevantnost muzejev in obiskovalcev / New types of museums. Practices of participatory methods, relevance of museums and visitors, na kateri so sodelovale Katy Ashton, direktorica muzeja People's History Museum iz Manchester, aktivistka in kulturna managerka Salma Jreige iz društva Multaka v Berlinu in direktorica Amina Krvavac iz Muzeja ratnog djetinstva iz Sarajeva. Dogodek sem povezovala Kaja Širok. Pogovor je odpiral vprašanja o novih izzivih muzejev, predvsem v času zapiranja, omogočanja varnosti in iskanja stikov z obiskovalci. Del pogovora je bil namenjen opolnomočenju ranljivih skupin in njihovi participativni vlogi v pripravi družbeno angažiranih razstav. Vse prisotne so poudarile, kako pomembno je, da muzeji postanejo odprti družbeni prostori, ki govorijo o strpnosti, vključevanju in premagovanju sovražnega govora. V drugem delu kongresa se je v dveh vzporednih sklopih zvrstilo štiriindvajset referatov, v katerih so udeleženci predstavljali raziskave in delo na področjih kuriranja razstav, urejanja depojev, sodelovanja s šolami in univerzami, oblikovanja razstav, prikazovanja novih postopkov restavriranja ter konservatorske dejavnosti.

Po zaključku III. kongresa smo nabor sodelujočih strokovnjakinj in strokovnjakov povabili k sodelovanju pri objavi zbornika referatov. Gre za izbor predavanj, v katerih so predstavljeni dosežki muzejev v različnih dejavnostih, ki jih opravljajo javne muzejske službe. K sodelovanju smo povabili širši izbor sodelujočih, a je večina izkazano željo zaradi preobremenjenosti nekje do zadnjega dne oddaje referatov opustila. Odločili smo se, da oddane prispevke objavimo kot poseben sklop Glasnika Slovenskega etnološkega društva. Uredništvu se za izkazano gesto pomoči in solidarnosti iskreno zahvaljujemo.

S katerimi izzivi se muzeji srečujemo danes? V luči zadnjih dveh let je eden pomembnejših izzivov iskanje novih poti sodelovanja in povezovanja z uporabniki, najsibo z obiskovalci razstav ali drugih prireditev, raziskovalci v muzejskih arhivih ali zainteresirano javnostjo. Pri tem je vedno večja pozornost namenjena polju digitalizacije, ki naj bi omogočila večjo mobilnost in inkluzivnost muzejev. Čeprav je o digitalizaciji veliko govora, se zavodom pogosto ponujajo rešitve, ki niso nujno v interesu stroke. Kaj pravzaprav za muzeje prinaša nova kulturna strategija in kdo jo bo urešničeval? Trenutno se zdi, da smo prepuščeni zakonom in muhavosti politike, ki samovoljno odloča o tem, kdo je uspešen, kdo deležen financiranja in kdo ne. V časih, ko bi se pričakovalo večjo složnost in solidarnost, spremljamo preobrate tako v vodenju javnih zavodov kot v nacionalnih kulturnih politikah. Muzeji so aktivne institucije in agenti sprememb. Tako kot v preteklih desetletjih želi ICOM Slovenija skupaj s Skupnostjo muzejev Slovenije in Slovenskim muzejskim društvom še naprej ostati pomemben akter nacionalne kulturne politike na področju kulturne dediščine ter soustvarjati prepoznavnost sektorja doma in na mednarodni ravni. Vodi nas etika dela in spoštovanje medsebojne strokovne integritete, pa tudi zavest, da smo najboljši, ko smo složni in enotni v delu, ki ga opravljamo.

INKLUZIVNE PRAKSE NACIONALNIH MUZEJEV V LUČI SPREMEMB NJIHOVE DRUŽBENE VLOGE

Strokovni članek | 1.04
Datum prejema: 3. 12. 2021

Izvleček: Velika pozornost muzeoloških raziskav je usmerjena na raziskovanje vloge muzejev v sodobni družbi, vendar predvsem tistih, ki nagovarjajo lokalno skupnost in iz nje izraščajo. Mnogo manj raziskav se dotika vloge nacionalnih (državnih) muzejev, še posebej na področju sodobnih praks, ki temeljijo na inkluzivnosti in participativnosti. Pregled dejavnosti izbranih nacionalnih muzejev, ki je predstavljen v članku, je pokazal, da tudi ti izpolnjujejo funkcije sodobnega muzeja, a drugače kot lokalni muzeji.

Ključne besede: muzeologija, vloga muzejev, nacionalni muzeji, inkluzivnost, participativnost

Abstract: Much of the attention of museological research is focused on exploring the role of museums in modern society, though largely dealing with local museums which directly address the local community. Far less research concerns itself with the role of national museums, especially in the field of modern practices based on inclusiveness and participation. An overview of the activities of selected national museums, presented in the article, shows that these also fulfil the functions of a modern museum, though differently from the local museums.

Keywords: museology, role of museums, national museums, inclusiveness, participatory practice

Ko sem leta 2019 pripravljala svoj prispevek na III. kongresu slovenskih muzealcev Muzeji za raznolikost in vključenost, sem imela v mislih nekoliko drugačno temo. Predvsem me je zanimala problematika nacionalnih muzejev,¹ in sicer, kakšno vlogo imajo ti muzeji v okviru sodobne družbe in ali sploh sodijo v kategorijo sodobnih muzejev. Ta problematika me je začela zanimati zato, ker se v okviru razpravljanja o sodobnem muzeju (sodobnih muzejih) muzeologi in drugi strokovnjaki, na primer antropologi ali sociologi, ukvarjajo predvsem z lokalnimi muzeji in njihovo vlogo v sodobni družbi.²

Nacionalni muzeji – tako imenujem državne muzeje, torej tiste, katerih ustanovitelj je država – pa se v okviru omenjenih ved za razliko od lokalnih ustanov pogosto pojavljajo v drugačni, že kar vprašljivi vlogi, ki jo vsaj delno lahko razumemo tudi kot negativno. Jih sploh lahko prepoznamo kot sodobne muzeje? Prvi ugovor temu je, da gre za elitistične ustanove. Termin so muzeologi prevzeli iz sociologije in politologije. Elitizem je nazor, po katerem nekaterim pripadajo prednostni položaji v družbi, na kakšnem izmed področij človekovega delovanja (Spletni vir 1). Elitizem je najpogosteje politično ali ideološko obarvan, je izraz bogastva, lahko pa označuje tudi področje znanosti, poznavalstva, pouka, odnosa do obiskovalcev in drugih deležnikov in še marsikaj druge-

ga. Muzej je torej odraz in orodje elite. Lahko rečemo, da je pojem sprejemljiv za neke vrste negativno opredelitev statusa nacionalnih muzejev, na primer takšno, kot jo je razvil Kenneth Hudson, da so namreč veliki nacionalni muzeji mastodonti, ki bodo prej ali slej morali izumreti (Hudson 1992/93). Pojem sam po sebi je jasen, njegovo področje dobro osvetljeno. Pa vendar se lahko z njegovo nekritično rabo zlahka zapletemo, saj se ob tehtnem premisleku izkaže, da je pojem tudi precej izmuzljiv in lahko z njim označimo še marsikaj, tudi tisto, kar ima pozitivno konotacijo, na primer vrhunske rezultate v športu.³ Obenem premalokrat pomislimo, da so elitistični tudi pojmi, kot so na primer »nacionalna zavest«, »narodotvornost«, tudi »poznavanje določenega področja« in podobno.

Kot rečeno, je velika pozornost v polju muzeoloških raziskav usmerjena v raziskovanje vloge muzejev v sodobni družbi, vendar predvsem muzejev, ki nagovarjajo lokalno skupnost in iz nje izraščajo. Mnogo manj raziskav se dotika vloge nacionalnih muzejev, še posebej na področju sodobnih praks, ki temeljijo na inkluzivnosti in participativnosti. Že iz same definicije obeh pojmov izhaja, da utelešata nekaj, kar je pisano na kožo lokalnemu muzeju, to je tudi eden od razlogov, zakaj je zlasti ekomuzej ena najčistejših udejanjenj premis sodobnega muzeja.

Omenjena Hudsonova sintagma je v sredini 1980. let označevala konec velikih nacionalnih muzejev, tistih, ki

1 Nacionalni muzeji imenujem muzeje, ki imajo v slovenski zakonodaji status državnih muzejev.

2 Med najpomembnejšimi slovenskimi avtorji s področja muzeologije o vlogi in pomenu lokalnih in eko muzejev sta Verena Perko in Jože Hudales.

3 V zadnjih desetletjih je nastalo kar nekaj socioloških in politoloških del o različnih, tudi pozitivnih aspektih elitizma na različnih področjih, tudi v športu, kjer je ta pojav gotovo zelo očiten. Prim. Tännstö in Tamburrini 2000.

so bili ustanovljeni kot prvi v obdobju razsvetljenstva ali kasneje, v valu ustanavljanja muzejev v zgodnjem 19. stoletju. Ni se uresničila, saj so številni nacionalni muzeji nastali celo v zadnjih desetletjih 20. in v začetku 21. stoletja, med zadnjimi npr. Hiša zgodovine Avstrije (*Haus der Geschichte Österreich*) v Hofburgu na Dunaju, zgodovinski muzej, ustanovljen leta 2014 in odprt štiri leta pozneje (Spletni vir 2). Še pred tem je svoje zgodovinske muzeje v zadnjih desetletjih ustanovila cela vrsta držav, od Nemčije do Japonske.

Nacionalni muzeji torej niso mrtvi. Ali jih pri življenju ohranja samo sila in moč elite? Za to moramo pogledati v zgodovino, saj je med drugim pomembno tudi, kakšne programe so imeli omenjeni muzeji v času svojega nastanka. Primer za to je lahko Kranjski deželni muzej v Ljubljani, ustanovljen v zgodnjem 19. stoletju. Poleg običajnih nalog muzeja tistega časa in specifičnega delokroga zbiranja artefaktov, starin in zgodovinskih dokumentov s področja Kranjske je imel že takrat izoblikovan odnos do obiskovalcev. To je vidno na primer iz objavljenega govora predsednika kuratorija grofa Hohenwarta (1771–1844) ob odprtju prve razstave tega muzeja, v katerem k obisku muzeja izrecno vabi vsakogar, še posebej pa obrtnike in kmete z družinami, saj bodo z ogledom naravnih in umetniških produktov domovine deležni izobrazbe. Hohenwart vabi tudi starše, učitelje in učiteljice, predstojnike, mojstre in skrbnike, pa tudi vojaške poveljnike, naj pogosto pripeljejo otroke in varovance, da si bodo lahko razširili znanje. Posebej omenja deklince, saj meni, da bi morala (tudi) gospodinja in družinska mati vedeti, kje in kako nastajajo produkti domovine (Hohenwart 1832: 16). Ob takšnih obiskih je muzej priskrbel tudi kustosa, ki je vodil po razstavi.

Pedagoška ali izobraževalna funkcija muzeja je bila torej pomembna že od vsega začetka in se je razvijala skozi vse obdobje, od njegove ustanovitve naprej. Pomembna je bila tudi odprtost muzeja za obiskovalce, ki so ga med tednom obiskovali zlasti v skupinah, ob nedeljah pa tudi posamezno.

Razvoj muzejstva in muzejev ni vplival samo na znanstveno in strokovno delo, ampak tudi na dejavnosti za obiskovalce. Tako so leta 1986 v tedanjem Narodnem muzeju pripravili posvet na to temo. Pripravile so ga Irena Keršič (Slovenski etnografski muzej), Eva Kocuvan (tedanji Narodni muzej) in Ljerka Trampuž (Prirodoslovni muzej Slovenije). Spoznanja omenjenega kongresa so še pospešile vse omenjene dejavnosti.⁴ Res je, da je bilo delo z obiskovalci koncipirano drugače kot danes, vseeno pa je bil napredek očiten. Marsikateri muzej je poskrbel, da so strokovna vodstva dobila osebno noto in da so podajanje znanja razširili v možnost neformalnega izobraževanja, podajanje faktov pa v smer sodobne interpretacije.

⁴ Zapis o posvetu in posamezni prispevki udeležencev so objavljeni v *Argo* 25, 1986, 5–109.

Elitističen koncept muzeja, ki ga lahko vidimo v najstarejših kompleksnih muzejih, je tako precej omiljen ali nadgrajen s skrbjo za obiskovalce in njihovo izobraževanje, predvsem pa z odprtostjo za vse, ne glede na svoje temelje v materializaciji ideologije tedanje oblasti.

Karakteristike sodobnega muzeja so še marsikaj drugega. Participatornost in inkluzivnost sta očitni predvsem v okviru socialne funkcije muzeja. Interpretacije teh dveh pojmov se v nadaljevanju ne bom dotikala, saj bodo o njihju razpravljali avtorji, ki so mnogo bolj kompetentni od mene. Vsekakor pa se skozi kaže socialna funkcija muzejev, ki postaja v zadnjem času vedno bolj pomembna. Nedvomno jo lahko imamo za eno od temeljnih značilnosti sodobnih muzejev in za poseben del njihove družbene vloge. Socialna funkcija muzejev je bila prvotno združena z izobraževanjem, ki je, kot smo videli, del poslanstva muzejev že od druge polovice 19. stoletja naprej. Danes se vedno bolj osamosvaja in postaja eden najpomembnejših segmentov družbene vloge in družbene odgovornosti sodobnega muzeja. Najverjetneje je prav socialna funkcija pot, ki utegne zelo zaznamovati prihodnost muzejev in galerij. Možnost sodelovanja, vključevanja in zlasti druženja namreč zelo ugodno vpliva na kakovost življenja deprivilegiranih skupin.

Ker sem se še pred epidemijo virusa SARS-CoV-2 lotila koncipiranja tega prispevka, sem socialno funkcijo muzejev skozi participativnost in inkluzivnost preučevala predvsem na podlagi dogodkov in dejavnosti, ki so se odvijali v živo. Danes, po epidemiji, je situacija popolnoma drugačna, saj so se vsi muzeji, torej tudi nacionalni, preselili na splet. S tem so se morali odreči živi interakciji z obiskovalci in drugimi deležniki, po drugi strani pa se je odprl širok prostor medmrežja z številnimi deležniki. Prav ta prostor je kljub svoji virtualnosti postal »lokalno« okolje nacionalnih muzejev. Odprl se je torej teritorij, ki ga prav ti muzeji niso imeli in so zato ostali zunaj koncepta sodobnega muzeja, kot ga kot holistični dediščinski sistemi na primer predstavljajo eko muzeji.⁵

Glavna ovira pri udejanjanju inkluzivnosti in participativnosti nacionalnih muzejev je torej teritorij, ki ga zapolnjuje lokalno prebivalstvo, h kateremu gravitira vplivno področje muzeja. Pri lokalnem muzeju je to jasno definirano in povezano z eno od plasti človekove identitete. Pri nas je namreč identificiranje z državo vprašljivo in težko uresničljivo, veliko lažje se identificiramo z lokalno skupnostjo. In tu je past, ki bi lahko nacionalnim muzejem preprečevala razvoj v sodobne muzeje. Vendar sem glede na zbrane primere ugotovila, da situacija ni tako preprosta. Vrsta nacionalnih muzejev, prav vsi, ki sem jih izbrala za preučevanje, opravljajo tudi te funkcije.

V nadaljevanju naštevam zbrane primere inkluzivnih praks nacionalnih muzejev.

⁵ Več o eko muzejih v Hudales 2011.

Prvi je projekt Dostopnost do kulturne dediščine ranljivim skupinam (Spletni vir 3), ki je potekal med letoma 2013 in 2015 v Slovenskem etnografskem muzeju. Imel je dva cilja, in sicer zagotavljanje enakih možnosti in spodbujanje socialne vključenosti ranljivih družbenih skupin ter dvig zaposljivosti ranljivih skupin na področju kulture in podpora njihovi socialni vključenosti. Drugi cilj so izpolnili tako, da so v okviru projekta zaposlili deset kustosov. Ranljiva skupina, ki so jo s tem nagovarjali, so torej bili mladi diplomanti – iskalci prve zaposlitve, ki so imeli formalno izobrazbo s področij dela muzejev (etnologija, zgodovina, umetnostna zgodovina, arheologija). Pri projektu je sodelovalo šest državnih muzejev. Potekal je zelo uspešno.

Žal pa se je po koncu projekta pokazala slabost evropskih projektov: preprosto se je iztekel, ostali so le osnovni dokumenti in kratek nabor izvedenih dejavnosti, vse bogastvo projektne vsebine pa žal ni več dostopno, saj spletna stran, kot je to običajno zaradi zaključka financiranja po koncu projekta, ni več ažurirana.

Enako pomembni so se mi zdeli programi Slovenskega etnografskega muzeja o migracijah in za migrante Sem sosed (Spletni vir 4). Slovenski etnografski muzej je bil zelo aktiven na področju problematike migracij, in sicer v obeh smereh: pri ozaveščanju prebivalcev Slovenije o migracijah in migrantih ter na področju pomoči migrantom. Muzej je svoj odnos do problematike utemeljil že v svojem poslanstvu, kjer najprej poudarijo, da je muzej prostor dialoga in srečevanja med kulturami, pa tudi z manjšinami, ki živijo na našem ozemlju.

Slovenski etnografski muzej je leta 2016, v času najintenzivnejših migracij, gostil štiri razstave, posvečene tej tematiki, in sicer Podobe enakosti; Migracije – ljubezen – izginjajoči – dobrodošel si; Migracije in mladi ter Čakajoči. SEM se namreč čuti kot prostor dialoga med kulturami, in kot sta zapisala Mojca Račič in Gregor Ilaš na spletni strani muzeja, je zato tudi v tem zgodovinsko prelomnem času poklican in kliče k spoznavanju in razumevanju dogajanj v naši družbi. V napovedniku sta poudarila, da je treba ponovno razmisliti o razmerju med univerzalno človeškostjo in kulturno raznolikostjo in se vprašati, kaj nas bolj druži kot ločuje (Ilaš in Račič 2016: 285–292).

Med inkluzivnimi in socialnimi programi Narodnega muzeja Slovenije bi izpostavila program Muzej za starejše: mi k vam, vi k nam. To je, kot pove že ime, program za starejšo populacijo. Namenjen je varovancem domov starejših občanov, dnevnim centrom aktivnosti za starejše, univerzi za tretje življenjsko obdobje, medgeneracijskim centrom, društvom upokojencev ter drugim zainteresiranim. Raziskave muzejskih obiskovalcev so namreč pokazale, da s starostjo številni ljudje, ki so bili nekdaj redni obiskovalci muzejev, tja prenehajo zahajati, saj slabše slišijo, težko stojijo, se težko gibajo. Program je pripravljen tako, da pride animator iz muzeja k njim, udeleženci obudijo svoja vedenja o preteklosti in se naučijo česa novega,

ob tem pa kakovostno in koristno preživijo del prostega časa. Pomemben del dejavnosti je rokovanje z muzejskimi predmeti, ob obisku v muzeju so to originali, na obisku na terenu pa replike oziroma sodobni predmeti z enakimi značilnostmi, kot jih imajo originali (npr. enak material). V drugem delu programa sledi ogled Narodnega muzeja Slovenije, kjer udeleženci spoznajo deset znamenitih muzejskih predmetov (Spletni vir 5).

Program Alzheimer Cafe v zadnjem letu enkrat na mesec izvajajo v Narodni galeriji. Mednarodni grafični likovni center je prvi pri nas razvil programe za bolnike z demenco Dober dan vsak dan avtorice Yasmín Martín Vodopivec (Vodopivec 2019: 46–56).

Tudi v Narodni galeriji so se povezali z združenjem Spominčica – Alzheimer Slovenija, ki zagotavlja strokovno in učinkovito pomoč osebam z demenco, njihovim svojcem ter oskrbovalcem. Pripravili so program strokovnih predavanj, cikel druženj Alzheimer Cafe in zasnovali ustvarjalne delavnice. Dejavnost poteka v obliki dogodka, ki se začne s predavanjem, namenjenim predvsem svojcem dementnih oseb, sledi pa delavnica, na kateri negujejo ustvarjalnost, spodbujajo domišljijo in urijo spomin (Spletni vir 6; Spletni vir 7).

Poseben sklop dejavnosti za starostnike je pripravil tudi Muzej novejšje zgodovine Slovenije (MNZS): Ob razstavi 3D fotografij 9. MAJ 1945, ki je bila v muzeju na ogled leta 2015, so potekale dejavnosti za starostnike. Žal že ob času začetka naše raziskave podatki o vsebini, udeležencih in izvedbi na spletni strani muzeja niso bili več dostopni, zato informacije o dejavnosti navajam glede na to, da jih v omenjenem članku navaja Yasmín Martín Vodopivec.

Posebne programe za vključevanje okoliškega prebivalstva Fužin pripravlja in izvaja Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO). Muzej za arhitekturo in oblikovanje je prvi nacionalni muzej pri nas, ki je nadgradil platformo ekomuzejev in jo prenesel na raven nacionalnih muzejev. Čeprav gre za specialni državni muzej, posvečen natančno definirani temi (in delokrogu), se ni povezal samo z občinstvom, ki ga glede na svoje ustanovitvene akte, poslanstvo, programe in lego v modernistični stanovanjski soseski lahko pričakuje – torej z arhitekti, oblikovalci in vsemi tistimi, ki jih to področje zanima tudi z lokalnim prebivalstvom, torej s potencialnim občinstvom in udeleženci pri dejavnostih zaradi geografske povezanosti z muzejem, in ga vključil v svoj program. Programi Muzeja za arhitekturo in oblikovanje za prebivalce Fužin, ki imajo v Ljubljani status soseske z deprivilegiranimi prebivalci, so potekali (in še potekajo) ob različnih priložnostih, med drugim je bilo tako ob 25. bienalu oblikovanja Daleč, tako blizu leta 2017 (Spletni vir 8), in obsegajo preverjanje in mapiranje potreb prebivalcev, razgovore o tem in nato izvedbo, pri kateri sodelujejo izbrani oblikovalci in/ali arhitekti.

V času zaprtja države zaradi epidemije koronavirusa so bili vsi nacionalni muzeji zelo dejavni na sodobnih druž-

benih omrežjih. Videti je, da je epidemija še dodatno spodbudila prizadevanja za univerzalno dostopnost, in to ne samo za ljudi z oviranostmi, ki muzejev ne morejo obiskati. Pomembno bi bilo, da bi ta možnost ostala tudi po vrnitvi življenja v ustaljene okvire, saj se je virtualno okolje pokazalo kot sprejemljiv prostor za interpretiranje premične kulturne dediščine. Tudi ta segment je v resnici del široke akcije za dostopnost muzejev in galerij. Pomembna pa ni samo količina objav, ampak tudi njihova kakovost in občutek za občinstvo, ki ga ustanove izkazujejo po tej poti. Prav oddaljeni dostop do muzejev, zbirk in dejavnosti, pri katerem lahko sodelujemo od doma, je postal pomemben povezovalni element. Zavedati se je treba tudi, da objave na družbenih omrežjih že nekaj časa ne nagovarjajo več le mlajšega občinstva, ampak tudi vse večjo skupino starejših, saj je danes tudi med osemdesetletniki že precej takšnih, ki so v času službovanja že uporabljali računalnik in torej niso popolni analfabeti na tem področju. Predvidevamo, da bo tovrstno naslavljanje (virtualnih) obiskovalcev kmalu postalo sestavni del področja interpretacije in se torej ne bo odvijalo (samo) v praksi, ampak bo postalo temelj teoretskih raziskav, študija, predlogov in izboljšav, tako kot so pred tem to postala druga področja muzejskega dela, na primer klasična vodstva, učne ure in principi sodobne interpretacije.

V veliki meri so torej tudi nacionalni muzeji spremenili svojo družbeno vlogo v sodobnem svetu. Vendar pa imajo v primerjavi z lokalnimi muzeji precej več težav pri neposredni, vzajemni povezljivosti s svojo okolico, saj je identitetna raven na tej stopnji dosti bolj abstraktna kot na individualni, družinski ali lokalni ravni. Zato ta primanjkljaj nadomeščajo z drugačnimi programi in dejavnostmi, saj tiste, ki so primerne za lokalne muzeje, niso najprimernejše za nacionalne muzeje. S temi novimi pristopi so si nacionalni muzeji zagotovili pomembno vlogo v sodobnem muzejstvu in vseh njegovih manifestacijah.

Literatura in viri

HOHENWART, Franz Josef Hannibal: *Die Eröffnung des Landes-Museums in Laibach, wie selbe den 4. October 1831, zum Feier des allerhöchsten Namensfestes Sr. Majestät unsers allgeliebten Kaisers abgehalten wurde*. Ljubljana: Mit Edlen v. Kleinmayr'schen Schriften, 1832.

HUDALES, Jože: Ekomuzej in druge oblike sodobnih lokalnih muzejev, V: Vito Hazler (ur.), *Ekomuzej hmeljarstva in pivovarstva Slovenije: idejna zasnova za stalno muzejsko postavitev v Žalcu*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete univerze v Ljubljani, 2011, 48–52.

HUDSON, Kenneth: Muzeji in razstave, ki so prijazni do svojih obiskovalcev. Recepti za uspešnost. V: Borut Rovšnik (ur.), *Muzeoforum, zbornik muzeoloških predavanj*. Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo: Zveza muzejev Slovenije, 1992/93, 45–59.

ILAŠ, Gregor in Mojca Račič: Odziv slovenskega etnografskega muzeja na aktualna migrantska gibanja. Dejavnosti v času od decembra 2015 do oktobra 2016. *Etnolog* 26, 2016, 285–292.

Spletni vir 1: Fran, Slovar slovenskega knjižnega jezika: geslo »elitizem«; <https://fran.si/iskanje?Query=elitizem&View=2>, 11. 9. 2021.

Spletni vir 2: KANDUTSCH, Kazuo in Christiane Rainer: Grundlagen einer Sammlungstrategie für das Haus der Geschichte Österreich; https://www.hdgoe.at/items/uploads/module_pdf/1539788353_iC0rw75WaJKQ.pdf, 11. 9. 2021.

Spletni vir 3: Projekt Slovenskega etnografskega muzeja »Dostopnost do kulturne dediščine ranljivim skupinam«, <https://www.etno-muzej.si/sl/dostopnost-do-kulturne-dediscine-ranljivim-skupinam>, 14. 3. 2022.

Spletni vir 4: SEM sosed; <https://www.etno-muzej.si/sl/sem-sosed>, 1. 6. 2021.

Spletni vir 5: Narodni muzej Slovenije: Muzej za starejše; <https://nms.si/si/izobrazevanje/odrasli/starejsi>, 5. 12. 2019.

Spletni vir 6: Narodna galerija: Alzheimer Cafe in likovna delavnica za osebe z demenco; <https://www.ng-slo.si/si/dogodki-in-obvestila/alzheimer-cafe-in-likovna-delavnica-za-osebe-z-demenco?id=4860>, 20. 9. 2020.

Spletni vir 7: Dogodki; <https://www.ng-slo.si/si/dogodki-in-obvestila>, 23. 9. 2021.

Spletni vir 8: *BIO* 26, 14. 11. 2019–9. 2. 2020; https://25.bio.si/sl/*, 5. 3. 2020.

TÄNNSJÖ, Torbjörn in Claudio Tamburrini (ur.): *Values in Sport: Elitism, Nationalism, Gender Equality, and the Scientific Manufacture of Winners*. London in New York: Taylor & Francis, 2000.

VODOPIVEC, Yasmín Martín: Izhodišča in osnovne smernice za vzpostavitev muzejskega programa za osebe z demenco in njihove svojce v Sloveniji. *Argo* 61/1, 2019, 46–56.

UKREPI PREVENTIVNE KONSERVACIJE V DEPOJIH POKRAJINSKEGA MUZEJA MARIBOR

Strokovni članek | 1.04
Datum prejema: 3. 12. 2021

Izveček: V Pokrajinskem muzeju Maribor smo v zadnjem desetletju precej gradiva prenesli v sodobno opremljene depojske prostore, gradivo v njih pa v več intervalih uredili v skladu s sodobnimi smernicami preventivne konservacije. Ker je ohranjanje gradiva neločljivo povezano z ustreznimi postopki preventivne konservacije, redno spremljamo novosti na področju stroke, hkrati pa razvijamo tudi lastne dobre prakse ter pripravljamo priporočila za izboljšanje stanja na področju preventivne konservacije.

Ključne besede: depoji, preventivna konservacija, kompetence zaposlenih, obvladovanje tveganj

Abstract: In the last decade, the Maribor Regional Museum has transferred a number of objects to modernly equipped storages, and in several intervals arranged the materials within in accordance with modern guidelines of preventive conservation. As the preservation of material is inextricably linked to appropriate preventive conservation procedures, we regularly monitor innovations in the field, while also developing our own good practices and preparing recommendations for improving the situation in the field of preventive conservation.

Keywords: storage units, preventive conservation, employee competencies, risk management

Uvod

Pomembna naloga muzejskih delavcev je pravilno hranjenje in ohranjanje muzejskih predmetov, saj ti kljub sodobnim tehnološkim pomagalom ostajajo temelj strokovnega dela. Ker je ohranjanje zbirk neskončen proces in se ciklično ponavlja, je izjemno pomembno, da vsi zaposleni skrbijo za ustrezno preventivno konserviranje.¹ Pri tem imajo manjši muzeji običajno prednost pred večjimi, saj zaposleni samoumevno izvajajo skupinska dela, si razdelijo odgovornosti ter so sposobni koordinirati posamezne faze dela in zato učinkoviteje porabljajo omejena finančna sredstva (Michalski 2011). Navedeno velja tudi za kolektiv Pokrajinskega muzeja Maribor.

Da lahko v muzeju uspešno skrbimo za ohranjanje gradiva (preventivno konservacijo), moramo zmanjšati možnost izgube njegove vrednosti, kar pomeni, da moramo predvideti, popisati in poskušati odpraviti tveganja, ki so jim predmeti pogosto ali zgolj občasno izpostavljeni. Na podlagi podatkov o gradivu (izvor, vrsta, material, ohranjenost, dimenzija ...), razmer, v katerih je gradivo hranjeno, podatkov o muzejski stavbi, okolju, v katero je umeščena, in drugih dejavnikov, ki lahko vplivajo na ohranjanje muzejskih predmetov, je zaželeno izdelati oceno tveganja za muzejske predmete. Pri tem so zelo pomembne izkušnje muzejskih delavcev. Zaposleni v mnogih letih ravnanja s

predmeti najlažje ugotovijo pomanjkljivosti ali nepravilnosti, ki se ali bi se lahko pojavljale.

V članku bom predstavila metode preventivnega konserviranja, ki smo jih v Pokrajinskem muzeju Maribor izvajali v zbirki oblačilne kulture od njenega nastanka do danes.

Načini (razstavljanja)² in deponiranja gradiva do leta 2010

Pokrajinski muzej je začel sistematično zbirati gradivo v zbirki oblačilne kulture³ leta 1965 po razstavi *Tristo let mode na Slovenskem*. V muzeju so sklenili, da bodo zbirali predmete tako civilne kot vojaške oblačilne kulture, s katero so zbirko dopolnili še po razstavi *Uniforme v zgodovini* leta 1969.

Ker se je zbirka večala, se je kmalu pokazalo, da bo za hranjenje in razstavljanje naraščajočega števila predmetov treba urediti namensko opremljene prostore. Tako so leta 1973 odprli štiri razstavne sobe z vgrajenimi in pomičnimi zastekljenimi in osvetljenimi vitrinami, v katerih so razstavljali okoli 350 predmetov, kar je predstavljalo tretjino

1 Preventivno konservacijo sestavljajo posredni ukrepi za upočasnitev propadanja in preprečevanje škode z ustvarjanjem optimalnih razmer za ohranjanje kulturne dediščine, kolikor je to združljivo z njeno družbeno rabo (Šubic Prislan 2014: 2).

2 Principi razstavljanja predmetov sicer niso vsebina tega članka, a so prav v primeru zbirke oblačilne kulture pomembni, saj precej časa od ustanovitve te zbirke v Pokrajinskem muzeju Maribor zanjo ni bilo ustreznih depojev in je bil dovršen del predmetov v razstavišču razstavljen in hkrati trajno hranjen.

3 Poimenovanje zbirke oblačilne kulture, kot jo imenujemo danes, se je v preteklosti večkrat spreminjalo. V dokumentih lahko zanjo zasledimo različna poimenovanja, kot so »modna zbirka«, »kostumska zbirka«, »zbirka vojaških in modnih noš«, »oblačilna zbirka«, in še kakšno ime bi se našlo.

Slika 1: Del nekdanje stalne razstave oblačilne kulture leta 2003 (foto: Irena Porekar Kacafura).

zbranega gradiva.⁴ Preostalo gradivo so hranili v omarah in skrinjah kulturnozgodovinske zbirke.

Že tri leta po postavitvi nove stalne razstave so muzealci ugotavljali, da je stropna osvetlitev v premičnih vitrinah premočna in lahko poškoduje občutljivo tekstilno gradivo ter da jo bodo morali v prihodnje ublažiti (Arhivski vir 1). Žal se to ni zgodilo vse do začetka prenove gradu leta 2004, ko je bila razstava umaknjena. Večina gradiva je bila tako na razstavi prikazana več kot trideset let, nepravilna osvetlitev pa je na nekaterih predmetih povzročila nepopravljive poškodbe.

Kljub temu, da so bili predmeti v vitrinah, se je z leti na njih nabrala plast prahu, kar je bilo vidno predvsem na izpostavljenih delih oblačil in modnih dodatkov (ramenski deli, vrhovi pokrival, zgornji deli krinolin, sončnikov). Vsako leto so razstavišče temeljito prezračili in v prvih letih za zatiranje tekstilnih škodljivcev v vitrine namestili naftalinske kroglice, kasneje pa kafro, sivko in cedrovo olje. Šele leta 1996 so v razstaviščih začeli beležiti gibanje temperature in relativne vlažnosti, slednjo pa tudi uravnjavati. V prostorih stalne razstave tudi ni bilo ogrevanja, zato so bila nihanja temperature med poletjem in zimo izdatna, vendar ne hipna.

Kljub nekaterim spodrsrljajem, ko je strokovnost muzealcev zamenjala želja po popularizaciji gradiva, so v muzeju na splošno skrbno odmerjali čas razstavljanja občutljivega gradiva na občasnih razstavah. Zavedali so se pomanjkljivega nadzora nad okoljskimi razmerami v muzeju in s tem tveganja za oblačilne predmete. V zgodnjih devetdesetih letih so zato začeli izdelovati rekonstrukcije historičnih oblačil, in že leta 1993 so bile prve postavljene v stalno razstavo stanovanjske kulture (Arhivski vir 2).

Dva prostora za deponiranje predmetov oblačilne kulture so pridobili ob prostorih stalne razstave leta 1979. V odpr-

tih omarah je bilo gradivo na policah hranjeno prosto ležeče in v kartonskih škatlah, nekaj omar pa je imelo obešala za obleke, ki so bile pred prahom zaščitene s folijami. Po letu 1991 so začeli urejati dodatna depojska prostora. V depojih so na novo razporedili gradivo (Arhivski vir 3), ko so nabavili večje število kartonskih škatel in stojal za oblačila ter uredili priročno delavnico za posege na tekstilu. Na odprte omare so namestili zavese iz platna kot zaščito pred prahom. Ob preurejanju depoja se je pokazalo, da so prostori maksimalno izkoriščeni in da jih z večjim pritokom predmetov ne bo mogoče dodatno obremeniti (Arhivski vir 3). Zaradi prostorske stiske je bil otežen pregled gradiva v omarah in na stojalih, saj so bili predmeti preveč natrpani. Prav tako je primanjkovalo primernih zaprtih predalnikov, v katerih bi morali v ležečem položaju hraniti najobčutljivejše muzealije iz te zbirke, ter odlagalnih površin za njihov pregled (Porekar Kacafura 2012: 52).

Konservatorsko-restavratorski tehniki, ki so sodelovali pri hranjenju, urejanju in razstavljanju predmetov oblačilne kulture, so delali na vseh muzejskih področjih in niso bili specializirani za posamezne vrste gradiva. Pri urejanju gradiva so se lahko opirali predvsem na znanja in praktične napotke iz različne domače in tuje literature.⁵ Všečnost postavitve predmetov na razstavi ali ureditve predmetov v depoju je bila mnogokrat odvisna od njihove iznajdljivosti. Vse posege na gradivu in urejanje depojev so opravljali pod nadzorom kustosa, najprej Sergeja Vrišerja in kasneje Andreje Vrišer. Slednja je s konservatorsko-restavratorsko tehniko Marijo Leskovec v začetku devetdesetih let uredila za takratne razmere vzorčno urejene depojske prostore oblačilne kulture.⁶

Leta 1995 so v muzeju kot vodjo oddelka za konserviranje in restavriranje zaposlili avtorico tega članka. Skrb za preventivno konservacijo v zbirki oblačilne kulture je v muzeju prvič v celoti prevzela konservatorica-restavratorica. Uvedli smo vodenje konservatorsko-restavratorske dokumentacije o opravljenih posegih na predmetih, uporabo novih, inertnih materialov za deponiranje, embalaranje in transport ter kontrolo in uravnavanje okoljskih razmer v razstavišču in

5 Zaposlenim so bile v izjemno pomoč publikacije, ki jih je izdajalo Društvo muzealcev Slovenije, pri njihovi vsebini pa je aktivno sodelovala Nada Sedlar, vodja Oddelka za konservacijo Narodnega muzeja Slovenije. Zvezka *Klimatizacija v muzeju*, ki je izšel leta 1982 in je bil prevod in povzetek Kühnovega dela, ter *Splošna pravila za delo v muzejih in galerijah SR Slovenije* iz leta 1983 sta prinesla nekaj jasnih navodil tudi za ohranjanje predmetov oblačilne kulture oz. tekstilnih predmetov. Tudi Sergej Vrišer, ki je sam predaval muzeologijo in je poznal sodobne smernice deponiranja in razstavljanja tekstilnega gradiva, je prevedel nekaj poglavij o preventivni konservaciji iz različne nemške strokovne literature, ki je bila na razpolago v muzeju, prevode pa so pri svojem delu s pridom uporabljali konservatorsko-restavratorski tehniki.

6 Z današnjega gledišča in s sedanjimi znanji imamo lahko na to ureditev seveda vrsto pripomb, a lahko trdimo, da je bil za takratni čas depo oblačilne kulture eden najbolje urejenih v državi.

4 V letih, ko so v muzeju postavili prvo kompleksno stalno razstavo, ni bilo na razpolago lutk za muzejske postavitve iz ustreznih materialov, prav tako ne sredstev za njihovo nabavo. Uporabljali so večinoma izložbene lutke ali pa so jih izdelali sami iz materialov, ki so jim bili na voljo na tržišču.

depojih. Zaradi ugotovljene previsoke relativne vlažnosti (RH), ki bi lahko v polnem depoju botrovala nastanku in rasti plesni ter mikroorganizmov, smo nabavili nekaj kondenzacijskih razvlaževalnikov in tako uravnavali vlažnost. Kot zaščito pred tekstilnimi škodljivci smo leta 2001 vpeljali redno dezinfekcijo predmetov oblačilne kulture z insekticidi.

Načini deponiranja gradiva po letu 2010

Leta 2000 smo v muzeju pripravili elaborat o prenovi gradu, razstavišč in depojev. Kustodinja zbirke oblačilne kulture je pripravila popise gradiva, konservatorica-restavratorka pa pogoje za njegovo hranjenje, potrebne površine in popis primerne opreme. Projekt opreme za depo oblačilne kulture je bil izdelan leta 2008, dve leti kasneje pa tudi realiziran. Prostori novega depoja so opremljeni s po meri izdelano kovinsko pohištveno opremo, imajo pa tudi vso potrebno infrastrukturo, zaslon oken pred vplivom direktne sončne svetlobe in primerne klimatske razmere.

V letih 2017 in 2018 smo z dodatnimi zaposlenimi izvedli detajlno urejanje večine gradiva v depoju, saj smo odpirali novo stalno razstavo oblačilne kulture. Ob tem smo si zastavili preprost cilj: vzpostaviti pregleden in učinkovit sistem hranjenja in dokumentiranja ter zagotoviti varnost za predmete. Pripravili smo seznam nalog, ki smo jih izvedli, da lahko govorimo o urejeni zbirki:

- izris načrta depojske opreme s hojnico in načrt lokalizacije opreme (sistem označevanja omar, predalnikov, polic in predalov, kjer so predmeti hranjeni);
- analiza tveganj zaradi prostorov in opreme depoja (izvedba izboljšav);
- analiza obstoječega stanja muzealij in dodaten popis (pregled predmetov, popis stanja ohranjenosti, razdelitev v smiselne muzeološke skupine, dopolnitev dokumentacije ...);
- analiza obstoječega principa hranjenja predmetov in uporabljenih embalažnih materialov (izvedba izboljšav);
- natančnejša razvrstitev predmetov glede na zahteve po hranjenju (možnost obešanja, zlaganja, posebne zahteve hranjenja ...);
- analiza okoljskih razmer v depoju;
- dodatna izvedba dezinfekcije.

Evidentirali smo stanje ohranjenosti predmetov, jih razprašili, zanje izdelali podporna ležišča, po potrebi zamenjali embalažo ali obešalnike, med predmete vložili trajno obstojen papir in namestili zaščitna pokrivala, izdelana iz materiala Tyvek, dopolnili dokumentacijo, predmete fotografirali in jih razdelili v smiselne muzeološke sklope ter jim določili trajna ležišča.

Predmete v depoju oblačilne kulture trenutno hranimo v škatlah, na obešalih in prosto ležeče na policah v omarah in predalnikih, pritrjene na mrežah, na prostostoječih obešalih in na razstavnih lutkah. Način hranjenja predmetov

Slika 2: Pred prahom zaščiteni predmeti (foto: Irena Porekar Kacafura).

je odvisen od njihove ohranjenosti, oblike in velikosti, saj poskušamo s pravilnim hranjenjem zmanjšati napetosti v materialu in s tem možnost dodatnih mehanskih poškodb. Tridimenzionalne tekstilije hranimo leže ali pokončno. Najobčutljivejše deponiramo v širokih predalnikih ali na izvlečnih policah, ki nudijo oporo celotnemu predmetu, s čimer tudi lažje dostopamo do njih. Za predmete, ki lahko visijo, uporabljamo lesene obešalnike, s katerimi smo v zadnjih letih nadomestili neustrezne plastične. Kljub protiprašnim zaporam na kovinskih tirnih omarah predmete na obešalih dodatno ščitimo s prevlekami iz paropropustne folije Tyvek.

Večino preostalega gradiva hranimo v kartonastih škatlah, ki se zapirajo s pokrovom, kar preprečuje morebitno nalaganje prahu na predmete in enostavno manipulacijo. Znotraj jih zaščitimo s trajno obstojnim papirjem ali folijo Tyvek. Trenutno je le del škatel izdelanih iz trajno obstojnega kartona.

Večji ploski tekstil (preproge, zastave in prapori) hranimo navit na oporo, da ne prihaja do lomljenja vlaken. Za preproge uporabljamo kolute z dovolj velikim premerom, obešene na kovinsko stojalo, za prapore in zastave pa manjše kolute, pritrjene na kovinske mreže na stranicah tirnih omar.

Na kovinskih mrežah hranimo še dežnike in sprehajalne palice, nameščene v tulce in ovite s folijo Tyvek. Nekatera občutljiva oblačila hranimo na prilagojenih prostostojećih razstavnih lutkah, ki so zaščitene s protiprašno prevleko iz folije Tyvek. Na pomičnih stojalih pa večinoma le začasno hranimo predmete, ki jih pripravljamo za razstave, proučevanje ali inventarizacijo.

Med urejanjem smo odpravili nekatera zoznana tveganja (npr. zaščitili ostre robove na kovinskem pohištvi, ki bi lahko poškodovale predmete), hkrati pa pripravili seznam priporočil in smernic, kaj je treba izboljšati oziroma kako ravnati v bodoče. Izpostavljam le nekatere:

Slika 3: Urejanje pokrival (foto: Irena Porekar Kacafura).

- Na zaprtem hodniku pred depojem bo treba urediti skladišče pomožnega materiala, ki ga potrebujemo za delo v depoju.
- Za nekatera trodimenzionalna oblačila moramo izdelati dodatne opore, saj pri pregledu opazamo deformacije predmetov. Prav tako bo treba zagotoviti dodatne predalnice za hranjenje najboljstvejšega gradiva v ležečem stanju.
- V čim krajšem času moramo zamenjati še nekaj starejšega embalažnega materiala, predvsem škatle, ki niso izdelane iz trajno obstojnega kartona, ter poskrbeti, da se bodo ustrezni materiali uporabljali tudi za vso pomožno opremo in pri transportu. Pripravili bomo seznam materialov s sprejemljivimi lastnostmi, ki se lahko uporabljajo v stiku s tekstilnimi predmeti, ter o tem poučili zaposlene.
- Posebno pozornost moramo nameniti ustreznemu ravnanju s predmeti ter skrbi, da zaposleni predmete po različnih obdelavah vrnejo na za to določena ležišča, kar žal ni vedno samoumevno.
- Pripraviti moramo tudi prostor za sprejemanje novih predmetov, ki so lahko potencialno okuženi, saj trenutno nimamo prostora za karanteno in to izvajamo v konservatoriko-restavratorskih delavnica.

Za spremljanje okoljskih dejavnikov smo pripravili protokol in zaposlene zadolžili za preverjanje in regulacijo relativne vlažnosti in temperature. Uvesti želimo še protokole spremljanja dostopnih podatkov o količini plinastih onesnaževal v mestnem jedru in s tem povezanim prezračevanjem prostorov, protokol ukrepanja v primeru okužb s tekstilnimi škodljivci in protokol vzdrževanja opreme in rednega čiščenja prostorov.

Sklep

Urejanja gradiva v depoju smo se lotili v smislu iskanja rešitev za vzpostavitev boljšega in preglednejšega načina hranjenja in zmanjšanja morebitnih tveganj za gradivo. Trdimo lahko, da smo depo uredili do takšne mere, da so predmeti ustrezno dokumentirani ter izpostavljeni manjšim tveganjem kot doslej. S tem pa delo še zdaleč ni zaključeno, saj bo treba odpraviti še vsa tista tveganja, ki smo jih zaznali pri delu, in pripraviti protokole za njihovo spremljanje.

Še vedno pa ostajajo odprta vprašanja, kako zagotoviti ustrezne razmere za ohranjanje predmetov ob nenehnem dotoku gradiva in omejenem depojskem prostoru, kako motivirati zaposlene za permanentno izvajanje preventivne konservacije in kako prepričati ustanovitelje, da to področje izdatneje finančno podprejo.

Literatura in viri

Arhivski vir 1: ARHIV PMM, Pokrajinski muzej Maribor – arhivski fond Vrišer Andreja; Vrišer Andreja, *Problematika slovenske kostumske zbirke in pedagoško delo s kostumologijo v muzeju*, 1976, str. 11–12.

Arhivski vir 2: ARHIV PMM, Pokrajinski muzej Maribor – arhivski fond Vrišer Andreja; Vrišer Andreja, *Poročilo o opravljenem delu v letu 1993*.

Arhivski vir 3: ARHIV PMM, Pokrajinski muzej Maribor – arhivski fond Vrišer Andreja; Vrišer Andreja, *Poročilo o opravljenem delu v letu 1992*, 20. 1. 1993.

MICHALSKI, Stefan: *Nega in ohranjanje zbirk*. V: Mikuž, M. (ur.), *Upravljanje muzeja, praktični priročnik*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Ministrstvo za kulturo RS, ICOM Slovenski odbor, 2011, 79. URL: https://www.nms.si/si/files/default/muzej/sluzba-za-premicno-dediscino/upravljanje-muzeja_prakticni-prirocnik.pdf, 13. 9. 2021.

POREKAR KACAFURA, Irena: *Urejanje depoja kostumske zbirke*. V: Ana Motnikar (ur.), *Konservator-restavrador: povzetki strokovnega srečanja 2012*. Ljubljana: SMS, DRS, SEM, 2012.

ŠUBIC PRISLAN, Jana: 1.3 Etika v konservatorstvu-restavradorstvu. V: Zoran Milić in Irena Porekar Kacafura (ur.), *Priročnik 1: Muzejska konzervatorska in restavratorska dejavnost*. Ljubljana: Skupnost muzejev Slovenije, 2014.

DOPOLNJENA TERMINOLOGIJA KOT ODZIV NA SPREMEMBE PRI DELU KONSERVATORJEV-RESTAVRATORJEV ZA MUZEJSKE PREDMETE

Strokovni članek | 1.04

Datum prejema: 3. 12. 2021

Izveček: Od sprejetja terminoloških izhodišč konference ICOM-CC v New Delhiju (2008) ta pri nas še vedno niso splošno sprejeta. V skladu s sprejetimi izhodišči niso bili niti obrazci Ministrstva za kulturo. Dopolnitve strokovne skupine so odraz sprememb na področju konserviranja-restavriranja muzejskega gradiva. Skupina je namreč ugotovila, da je dosedanja delitev na konserviranje in restavriranje neprimerna, predlagala pa je tudi vključitev novih področij, kot sta preventivno konserviranje in naravoslovne preiskave.

Ključne besede: terminologija, konserviranje-restavriranje, preventivno konserviranje, naravoslovne preiskave

Abstract: The ICOM-CC Conference in New Delhi (2008) adopted a resolution on conservation terminology, which is still not widely accepted in Slovenia. The forms of the Ministry of Culture are also not in line with the accepted terminology. Complementing additions by the participating group of Slovenian experts reflect changes in the field of conservation and restoration of museum objects. The expert group thus found that the current division between conservation and restoration was inappropriate. Proposed was also the inclusion of new areas, such as preventive conservation and scientific research.

Keywords: terminology, conservation-restoration, preventive conservation, scientific research

Osnovna naloga konservatorja-restavratorja je fizično ohranjanje kulturne dediščine za sedanjo in prihodnje generacije. Konservator-restavrator pripomore k razumevanju materialnih dimenzij predmeta, upošteva njegov estetski in zgodovinski pomen. Konservator-restavrator sprejema odgovornost za izvajanje diagnostičnih preiskav, ohranjanje in konserviranje-restavriranje.

Konservator-restavrator: Definicija poklica, trienalno srečanje ICOM-CC, København, 1984

Prelomen dogodek za afirmacijo konservatorsko-restavratorskega poklica na muzejskem področju je bila konferenca ICOM-CC v Københavnu leta 1984. Z dokumentom Konservator-restavrator: definicija poklica je bil namreč poklic konservatorja-restavratorja dokončno izenačen z drugimi strokami, ki delujejo na področju ohranjanja kulturne dediščine. Definicija namreč vsebuje tudi etična načela, saj pri konservatorsko-restavratorski obravnavi predmetov poudarja znanstveno metodologijo: raziskovanje vira, analiza, interpretacija in sinteza. Prav tako zagovarja neločljivo povezanost ročnih spretnosti in teoretskega znanja, da bi lahko predvideli vse posledice posegov na predmetu, in interdisciplinarno povezovanje s humanističnimi, naravoslovnimi in tehničnimi strokami. Cilj je torej široko izobražen posameznik, ki zna izvajati kompleksne konservatorsko-restavratorske naloge in jih dokumentira tako, da pripomore ne samo k ohranjanju dediščine, ampak tudi k novim spoznanjem o predmetu (Nemeček 2011: 47).

Na konferenci v Københavnu so torej prvič jasno definirali poklic konservatorja-restavratorja, 15. trienalna konferen-

ca ICOM-CC v New Delhiju septembra 2008 pa je pomenila še korak naprej (Spletni vir 1). Sprejeta je bila namreč uporaba enotne terminologije na področju konserviranja-restavriranja muzejskega gradiva (Nemeček in Šubic Prisljan 2018: 211).

Določeni znani izrazi, uporabljeni v stroki, imajo namreč v različnih državah, govornih območjih in obdobjih različen pomen, to pa otežuje razumevanje. Sprejeto je bilo, da v množici izrazov, ki opisujejo delo konservatorja-restavratorja, štirje izrazi natančno definirajo postopke dela. Izrazi so pojasnjeni z opisi ukrepov in dejavnosti, njihovimi cilji, vplivom na material in posledicami, ki jih s posameznim izrazom razumemo (Šubic Prisljan 2010: 144). Terminologija je nastajala dve leti, ob širokem sodelovanju strokovnjakov. Na spletni strani ICOM-CC je objavljena v angleškem, francoskem in španskem jeziku (Spletni vir 2). V Sloveniji je v nasprotju s »severnjaškim« poimenovanjem *konservator oz. konserviranje* od leta 1996 v uporabi izraz *konservator-restavrator oz. konserviranje-restavriranje*. Poklic konservatorja je namreč v Sloveniji povezan s strokovnjaki drugih izobrazbenih profilov, npr. umetnostnih zgodovinarjev in arheologov, ki delujejo v Zavodu za varstvo kulturne dediščine. Tudi Evropsko združenje konservatorsko-restavratorskih organizacij E.C.C.O., katerega član je Društvo restavratorjev Slovenije, uporablja izraz *konservator-restavrator*. Termin *konserviranje-restavriranje* je sicer kot definicijo našega poklica že leta 1984 na konferenci v Københavnu sprejel tudi ICOM-CC kot »zgodovinski kompromis med Sever-

* Mag. Nataša Nemeček, konservatorsko-restavratorska svetovalka, Narodni muzej Slovenije / National Museum of Slovenia; natasa.nemecek@nms.si.

Slika 1: Konservatorsko-restavratorski posegi na čeladi iz 19. stoletja (foto: Blaž Gutman. 10. 6. 2021).

no in Južno Evropo«. Sčasoma se je pokazalo, da je izraz precej neroden, neprijazen do uporabnikov in neprimeren za komunikacijo s širšo javnostjo, zato je od konference v New Delhiju v angleščini znova v uporabi krovni izraz *conservation*, drugače pa je v francoščini, kjer je še vedno v uporabi termin *conservation-restauration* (Spletni vir 3).

Definicije pojmov

Konserviranje-restavriranje (Conservation / Conservation-restauration / Conservación)

Konserviranje-restavriranje zaobjema vse ukrepe in dejavnosti, katerih cilj je varovanje materialne kulturne dediščine ob zagotavljanju njene dostopnosti današnjim in prihodnjim rodovom. Konserviranje-restavriranje obsega preventivno konserviranje, kurativno konserviranje in restavriranje. Vsi ukrepi in dejavnosti morajo upoštevati pomen in fizične lastnosti predmeta kulturne dediščine.

Preventivno konserviranje (Preventive conservation / Conservation préventive / Conservación preventiva)

Preventivno konserviranje zaobjema vse ukrepe in dejavnosti za preprečevanje in čim večje zmanjšanje propadanja in izgube. Ti se izvajajo v okolju, kjer je predmet ali pogostejše skupina predmetov, ne glede na starost in stanje predmetov. Ti ukrepi in dejavnosti so posredni – ne posegajo v snov in strukturo predmetov in ne spreminjajo njihovega videza.

Primeri preventivnega konserviranja so ustrezni ukrepi in dejavnosti pri inventarizaciji, hranjenju, delu s predmeti, embaliranju in prevozu; zagotavljanje varnosti; obvladovanje okolja (svetloba, vlaga, onesnaženost in nadzor nad škodljivci); načrtovanje postopkov v izrednih razmerah; izobraževanje osebja; ozaveščanje javnosti; upoštevanje predpisov ...

Kurativno konserviranje (Remedial conservation / Conservation curative / Conservación curativa)

Kurativno konserviranje obsega vse dejavnosti, ki se izvajajo na predmetu ali skupini predmetov z namenom ustavitve trenutnih škodljivih procesov ali utrditve strukture

Slika 2: Primer preventivnega konserviranja – razpraševanje predmetov na stalni razstavi kovina, Narodni muzej Slovenije – Metelkova (foto: arhiv NMS, 27. 2. 2012).

predmetov. Dejavnosti kurativnega konserviranja izvajamo samo takrat, kadar so predmeti že v tako slabem stanju ali že tako hitro propadajo, da jih lahko izgubimo v razmerno kratkem času. Te dejavnosti včasih spremenijo videz predmetov.

Primeri kurativnega konserviranja so dezinfekcija tekstila, razsoljevanje keramike, razkisljevanje papirja, izsuševanje mokrega arheološkega gradiva, stabilizacija korodirane kovine, utrjevanje stenskih slik, odstranjevanje plevla z mozaikov ...

Restavriranje (Restoration / Restauration / Restauración)

Restavriranje zaobjema vse dejavnosti, ki se neposredno izvajajo na posameznem stabilnem predmetu z namenom, da bi bolj uživali v njem, ga bolje razumeli in lažje uporabljali. Dejavnosti se izvajajo le, kadar je predmet zaradi preteklih predelav ali propadanja izgubil del svoje vrednosti ali funkcije. Temeljijo na spoštovanju originalnega materiala. Te dejavnosti največkrat spremenijo videz predmeta.

Primeri restavriranja so retuširanje slike, sestavljanje razbite skulpture, vračanje košare v prvotno obliko, dopolnjevanje manjkajočih delov na stekleni posodi ...

Ukrepe in dejavnosti konserviranja-restavriranja včasih lahko uporabimo za več namenov. Nekaj primerov: odstranitev laka je lahko tako restavriranje kot kurativno konserviranje. Nanašanje zaščitnih premazov je lahko tako restavriranje kot preventivno konserviranje. Ponoven zakop mozaikov je lahko tako preventivno kot kurativno konserviranje.

Slika 3: Primer preventivnega konserviranja – merjenje klime v depojih in razstavnih prostorih danes poteka elektronsko, na fotografiji sta sistema za merjenje Telehum in Controlant (foto: arhiv OKR NMS).

Kako je s konservatorsko-restavratorsko terminologijo v Sloveniji?

Izraz *konservator-restavrator* oz. *konserviranje-restavriranje* je uradno v uporabi od leta 1996 (Spletni vir 4). Pred tem je zlasti na področju konserviranja-restavriranja muzejskih predmetov vladala zmeda, saj ni bilo jasne razlike med preparatorji, konservatorji, tehniki in restavratorji.

Po trinajstih letih od sprejetja terminoloških izhodišč konference ICOM v New Delhiju (2008) ta pri nas niso splošno sprejeta. Prav tako v skladu s sprejetimi izhodišči niso bili obrazci Ministrstva za kulturo. Zato smo se na pobudo sekretarke Ministrstva za kulturo Vide Koporc Sedej ter Službe za premično dediščino in muzeje julija leta 2019 sestale predstavnice konservatorsko-restavratorske stroke iz nacionalnih in pokrajinskih muzejev: mag. Jana Šubić Prisljan, Goriški muzej, predsednica Sekcije za konservatorsko-restavratorsko dejavnost pri Skupnosti muzejev Slovenije (SMS); mag. Nataša Nemeček, Narodni muzej Slovenije, članica Sekcije in podpredsednica Društva restavratorjev Slovenije (DRS); Irena Porekar Kacafura, Pokrajinski muzej Maribor, članica Sekcije in članica IO Društva restavratorjev Slovenije (DRS); mag. Irena Potočnik, Muzej krščanstva na Slovenskem; ter mag. Ana Motnikar, Slovenski etnografski muzej, članica Sekcije. Po usklajevanju smo predstavnice konservatorsko-restavratorske stroke iz Sekcije za konservatorsko-restavratorsko dejavnost pri SMS in Društva restavratorjev Sloveni.

Slika 4: Naravoslovne preiskave z rentgensko fluorescenčno spektrometrijo XRF (foto: Blaž Gutman, 10. 6. 2021).

je pripravile predlog za dopolnitev dosedanjih obrazcev Ministrstva za kulturo z naslovom *Pobuda za spremembo obrazcev v letnem Predlogu programa dela (Konserviranje in restavriranje) in Letno poročilo, Poslovno poročilo – državni muzeji, 2. Posebni del – poročilo o izvedbi, I. sklop 'Naloga'*. Dopolnitve odražajo številne spremembe na področju konserviranja-restavriranja muzejskega gradiva in bodo pripomogle k preglednejšemu spremljanju konservatorskega-restavratorskega dela na muzejskem gradivu. Ugotovile smo, da je dosedanja delitev na konserviranje in restavriranje neprimerna, predlagamo pa tudi vključitev novih področij, kot sta preventivno konserviranje in naravoslovne preiskave. Pri dopolnjevanju obrazcev »Predlog programa dela« in »Letno poročilo« smo med drugim upoštevale mednarodne dokumente, kot so terminologija ICOM-CC (sprejeta v New Delhiju leta 2008) in priporočila Evropskega združenja konservatorjev-restavratorjev E.C.C.O., ki so jih lani oblikovali za Svet Evrope.

Pojasnilo in utemeljitev

Konserviranje-restavriranje

Dosedanja delitev na dve ločeni področji, konserviranje in restavriranje, je neprimerna, kajti mednarodno sprejeta terminologija – terminologiji ICOM-CC in E.C.C.O. – ju prepozna kot posamezni stopnji obdelave istega predmeta, med katerima je za potrebe štetja predmetov zelo težko razlikovati (Spletni vir 2; Spletni vir 5; Spletni vir 6). Zato predlagamo, da Ministrstvo za kulturo (MK) v obrazce za število obdelanih predmetov vključi skupni termin *konserviranje-restavriranje*.

Preventivno konserviranje

V zadnjem desetletju preventivno konserviranje postaja vse pomembnejše, zato je v muzejih vedno več nalog povezanih s tem področjem – zlasti pri uravnavanju klimatskih razmer in seveda pri drugih nalogah, ki so našteje pri opisu tega področja. Ker do zdaj teh nalog nismo ustrezno številčno vrednotili, Sekcija za konservatorstvo-resta-

vratorstvo pri SMS predlaga, da to področje vključimo v obrazce MK (Spletni vir 7).

Preventivno konserviranje so vsi ukrepi in dejavnosti za preprečevanje in čim večje zmanjšanje propadanja in izgube. Ti ukrepi in dejavnosti so posredni – ne posegajo v snov in strukturo predmetov in ne spreminjajo njihovega videza. Primeri preventivnega konserviranja, za katere predlagamo, da se jih numerično spremlja, so: zaplinjanje z inertnimi plini, izdelava obešal in druge specifične embalaže za predmete, izdelava paspartujev, priprava predmetov za transport (izdelava ustrezne transportne embalaže), priprava predmetov za razstavo, pregled stanja predmetov v depojih in razstavah (izdelava ali zamenjava embalaže ali podpornega sistema), uravnavanje klime (temperatura in relativna vlažnost, osvetlitev – zapisi stanja, izdelava poročil), tehnična podpora pri pripravi razstav, izdelava replik ipd.

Nekatera izmed naštetih del lahko opravljajo tudi drugi muzejski strokovni delavci (npr. kustosi), vendar po navodilih konservatorjev-restavratorjev tako, da svoje podatke posredujejo konservatorju-restavratorju, s katerim sodelujejo. V muzejih, kjer konservatorjev-restavratorjev nimajo, pa podatek o številu preventivno konserviranih predmetov strokovni delavci v obrazec vpišejo sami. Zato predlagamo, da se v obrazcu za predmete, ki so deležni takšne obravnave, vodi ločena rubrika »Preventivno konserviranje«.

Naravoslovne preiskave

Nepogrešljiv del konservatorsko-restavratorskega procesa so tudi naravoslovne preiskave, saj nam omogočajo bolj premišljeno načrtovanje posegov na muzejskem gradivu. Z njimi ugotavljamo, iz kakšnih zlitin so sestavljeni predmeti (rentgenska fluorescenčna spektrometrija), kako ohranjeni so arheološki predmeti (rentgenska radiografija), kakšne vrste tekstila so uporabili pri izdelavi tekstilij (mikroskopiranje), kateri materiali so bili uporabljeni pri izdelavi slik (spektroskopija FTIR, ramanska spektroskopija) ipd. Zato je naš predlog nova rubrika »Naravoslovne preiskave«.

Predlog dopolnjenega obrazca za »Letno poročilo« o konservatorsko-restavratorskih posegih

Na podlagi teh izhodišč je skupina predlagateljic pripravila predlog obrazca »Letno poročilo« za Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, ki po mnenju predlagateljic bolj ustreza aktualnemu stanju na področju konserviranja-restavriranja muzejskega gradiva.

Konserviranje in restavriranje

(zbirni obrazec – za vsa področja)

Navodilo:

Konserviranje-restavriranje je skrb za fizično ohranjanje zbirk in zagotavljanje čim daljše življenjske dobe predmetov z različnimi ukrepi/posegi. S temi ukrepi/posegi ustavljamo škodljive procese in utrjujemo strukturo predmetov (kurativa), prav tako pa želimo predmetu vrniti čim bolj prvotno obliko in videz ob upoštevanju originala in etičnega kodeksa stroke. Pomembna sestavina vsakega konserviranja-restavriranja je tudi natančna dokumentacija pred ukrepi/posegi, med njimi in po njih.

Preventivno konserviranje so vsi ukrepi in dejavnosti za preprečevanje in čim večje zmanjšanje propadanja in izgube. Izvajajo se v okolju, kjer je predmet ali pogosteje skupina predmetov, ne glede na starost in stanje predmetov. Ti ukrepi in dejavnosti so posredni – ne posegajo v snov in strukturo predmetov in ne spreminjajo njihovega videza. Primeri preventivnega konserviranja, za katere predlagamo, da se jih numerično spremlja, so: zaplinjanje z inertnimi plini, izdelava obešal in druge specifične embalaže za predmete, izdelava paspartujev, priprava predmetov za transport (izdelava ustrezne transportne embalaže), priprava predmetov za razstavo, pregled stanja predmetov v depojih in razstavah (izdelava ali zamenjava embalaže ali podpornega sistema), uravnavanje klime (T, RH, osvetlitev – zapisi stanja, izdelava poročil), izdelava replik, tehnična podpora pri pripravi razstav itd. Nekatera izmed naštetih del lahko opravljajo tudi drugi muzejski strokovni delavci (npr. kustosi), vendar po navodilih konservatorjev-restavratorjev tako, da svoje podatke posredujejo konservatorju-restavratorju, s katerim sodelujejo. V muzejih, kjer konservatorjev-restavratorjev nimajo, pa podatek o številu preventivno konserviranih predmetov strokovni delavci v obrazec vpišejo sami.

Naravoslovne preiskave so pomembna sestavina konserviranja-restavriranja, saj so v veliko pomoč pri načrtovanju nadaljnjih ukrepov/posegov na muzejskem gradivu, npr. rentgenska radiografija (RTG), rentgenska fluorescenčna spektrometrija (XRF-EDS), mikroskopiranje, ramanska spektroskopija ipd.

Število konserviranih-restavriranih muzejskih predmetov:	za lastno zbirko	
	za druge naročnike	
	SKUPAJ	
	v drugih delavnicah	

Število preventivno konserviranih muzejskih predmetov:		za lastno zbirko				
		za druge naročnike				
		SKUPAJ				
		v drugih delavnicah				
Naravoslovne preiskave (število)		za lastno zbirko				
		za druge naročnike				
		SKUPAJ				
		v drugih delavnicah				
Zbirka / gradivo	Načrtovano število konserviranih-restavriranih predmetov	Realizirano število konserviranih-restavriranih predmetov	Načrtovano število preventivno konserviranih predmetov (navedite ukrep oz. dejavnost)	Realizirano število preventivno konserviranih predmetov (navedite ukrep oz. dejavnost)	Načrtovano število naravoslovnih preiskav (število / vrsta, npr. RTG, XRF-EDS ...)	Realizirano število naravoslovnih preiskav (število / vrsta, npr. RTG, XRF-EDS ...)
1						
2						
3						
4						
5						
6						
7						
8						
9						
Skupaj						
		Konservirani-restavrirani predmeti za druge naročnike (<i>navedite naročnika</i>)				
		Skupaj				
		Konservirani-restavrirani predmeti v drugih delavnicah (<i>navedite zunanjega izvajalca</i>)				
		Skupaj				

Kratka obrazložitev podatkov iz preglednice:

KONSERVIRANJE-RESTAVRIRANJE:

PREVENTIVNO KONSERVIRANJE

NARAVOSLOVNE PREISKAVE

Sklep

Naša pobuda je bila le delno sprejeta. Obrazci za nacionalne muzeje za leto 2020 po novem vsebujejo tudi preventivno konserviranje, ne pa tudi naravoslovnih preiskav.¹ Za pokrajinske muzeje pa obrazci ostajajo enaki, torej ne vsebujejo niti preventivnega konserviranja niti naravoslovnih preiskav.

Literatura in viri

NEMEČEK, Nataša in Jana Šubic Prisljan: Terminologija na področju konserviranja-restavriranja materialne kulturne dediščine. V: Nataša Nemeček (ur.), *V dobrih rokah. 60 let Oddelka za konserviranje in restavriranje Narodnega muzeja Slovenije: In Good Hands. 60 Years of the Department of Conservation and Restoration of the National Museum of Slovenia*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2018, 211–213.

NEMEČEK, Nataša: Etika na področju konserviranja-restavriranja muzejskega gradiva. V: Ajda Mladenovič (ur.), *Konservator-restavrator : povzetki mednarodnega strokovnega srečanja 2021: Summaries of the International Meeting of Conservators-Restorers 2021*. Ljubljana: Društvo restavratorjev Slovenije, 2021, 47–54.

Spletni vir 1: Definition of the-profession (1984); <https://www.icom-cc.org/en/definition-of-the-profession-1984>, 17. 12. 2021.

Spletni vir 2: Terminologija ICOM-CC; <https://www.icom-cc.org/en/terminology-for-conservation>, 17. 12. 2021.

Spletni vir 3: ICOM-CC Resolution on terminology commentary; <https://www.icom-cc.org/en/downloads/icom-cc-resolution-on-terminology-commentary>, 17. 12. 2021.

Spletni vir 4: Pravilnik o pripravi strokovnih izpitih in pridobivanju nazivov za zaposlene v dejavnostih s področja varstva kulturne dediščine; Uradni list RS, št. 31-2023/1996, 14. 6. 1996; <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1996-01-2023?sop=1996-01-2023>, 20. 7. 2021.

Spletni vir 5: Slovenska različica Resolucije ICOM CC; <http://www.icom-slovenia.si/baza-znanja/publikacije>, 22. 7. 2021.

Spletni vir 6: CORR, Susan: Terminologija Evropskega združenja konservatorjev-restavratorjev E.C.C.O.; <https://rm.coe.int/strategy-21-conservation-restoration-of-cultural-heritage-in-less-than/16807bfbba>, 22. 7. 2021.

Spletni vir 7: DOBRUSSKIN, Sebastian: Definicija Evropskega združenja konservatorjev-restavratorjev E.C.C.O.; <https://rm.coe.int/strategy-21-preventive-conservation-of-cultural-heritage-in-less-than-/16807bfb9>, 25. 7. 2021.

ŠUBIC PRISLAN, Jana: 15. trienalna konferenca ICOM-CC v New Delhiju (22.–26. september 2008): Nova resolucija o terminologiji na področju konserviranja materialne kulturne dediščine. Argo 53/1, 2010, 144–147.

¹ Obrazec MK *Program dela 2022* za državne muzeje že vsebuje vse naše predloge. V obrazce pokrajinskih muzejev pa naših predlogov še vedno niso vključili.

NARODNA GALERIJA, DEMENCI PRIJAZNA TOČKA

Predavanja, druženja, vodeni ogledi in likovne delavnice za osebe z demenco

Strokovni članek | 1.04
Datum prejema: 3. 12. 2021

Izveček: Ena največjih zdravstvenih in socialnih težav sodobne družbe je demenca. Kaj lahko muzeji storimo za približevanje osebam z demenco in lajšanje obremenitev njihovim svojcem in oskrbovalcem? Umetniško ustvarjanje dokazano ugodno vpliva na osebe z demenco, saj aktivira drug del možganov od tistega, ki ga uporabljamo za govor. Omogoča pomiritev in blaži negativna čustva, pripomore k lažjemu izražanju občutij in zmanjšuje tesnobo ter krepi samozavest. V Narodni galeriji v sodelovanju z Združenjem Spominčica – Alzheimer Slovenija pripravljamo prvi muzejski program za osebe z demenco v Sloveniji.

Ključne besede: demenca, likovno izražanje, ustvarjalnost, inkluzija

Abstract: Dementia is one of the greatest health, social, and economic problems of modern society. What can museums do in terms of reaching out to people with dementia and easing the burden on their relatives and caregivers? Creative activities are proven to have a beneficial effect on patients, as they activate different areas of the brain than speech. They facilitate the release of negative emotions, promote self-expression, alleviate anxiety and reinforce confidence. In partnership with the society Spominčica – Alzheimer Slovenia, the National Gallery of Slovenia is preparing the first specialized program of creative workshops adapted for people with dementia in Slovenia.

Keywords: dementia, artistic expression, creativity, inclusion

Uvod

Narodna galerija kot osrednja slovenska ustanova za starejšo umetnost se je povezala z Združenjem Spominčica – Alzheimer Slovenija, ki zagotavlja strokovno in učinkovito pomoč osebam z demenco, njihovim svojcem in oskrbovalcem. Demenca je namreč ena največjih zdravstvenih, socialnih in finančnih težav sodobne družbe. Po podatkih Svetovne organizacije za Alzheimerjevo bolezen za vsakega obolelega v povprečju skrbijo še trije drugi ljudje. V želji, da bi se približali tej ranljivi skupini in jo tudi v muzejskem okolju začeli enakovredno obravnavati, so se dogovori med obema ustanovama na pobudo Narodne galerije začeli že konec leta 2019. Sledilo je obdobje raziskovanja in iskanja najboljših možnih pristopov, podpisan je bil tudi uradni dogovor o sodelovanju. 19. septembra 2020 je Narodna galerija kot prva muzejska ustanova v Sloveniji postala demenci prijazna točka. Naziv nam je uradno podelilo Združenje Spominčica – Alzheimer Slovenija, potem ko so naši strokovni sodelavci, galerijski animatorji in varuhi, ki so v nenehnem stiku z obiskovalci, uspešno končali strokovno usposabljanje, na katerem so se seznanili z vsemi potrebnimi informacijami in posebnostmi dela z osebami z demenco.

Projekt demence v Narodni galeriji izhaja iz še enega pionirskega projekta: Umetnost – nevroznanost na obisku v galeriji. Od leta 2018 v sodelovanju s Sinapso, slovenskim društvom za nevroznanost, prirejamo cikel predavanj, ki so vedno dobro obiskana. Na predavanjih in okroglih mizah predstavljamo križišča umetnosti z nevroznanostjo, psihologijo, kognitivno znanostjo in filozofijo in predvsem

spoznavamo vlogo umetnosti pri razvoju možganov, posameznika in družbe. Večkrat smo gostili prof. dr. Zvezdana Pirtoška, vrhunskega nevrologa, ki je za svoje prodorno strokovno in človekoljubno delovanje na področju zdravljenja demence prejel državno odlikovanje, red za zasluge.

Začeli smo spoznavati tihe zasebne zgodbe, ki se skrivajo za visokimi številkami v naši družbi – demenco ima namreč vsak peti človek, starejši od 65 let. V Narodni galeriji smo ugotovili, da se v slovenskem kulturnem prostoru premalo posvečamo tej težavi sodobnega časa, in zato smo si zastavili več ciljev: pripravo posebnih ustvarjalno naravnanih programov za osebe z zmanjšano kognitivno sposobnostjo ter programov za razbremenitev skrbnikov in svojcev oseb, ki skrbijo za osebe z demenco; usposabljanje strokovnega osebja, ki bo znalo pravilno ravnati pri delu z osebami z demenco; in postati prepoznavna demenci prijazna točka, varen kraj v bližnjem okolju.

Želimo postati tudi povezovalna ustanova na kulturnem področju, ki bo delila izkušnje in spoznanja s tega področja z drugimi muzejskimi delavci, predvsem s kustosi pedagogi in mentorji likovnih delavnic, in prvi naš korak v tej smeri je bilo strokovno srečanje konec novembra 2021 v Narodni galeriji. Naj nas vse spodbuja védenje, da lahko umetnost – tako gledanje kakor ustvarjanje – ljudem z demenco pomaga h kakovostnejšemu življenju.

Pozitivni učinki likovnega ustvarjanja na osebe z demenco

Pri delu z osebami z demenco se med različnimi vrstmi umetnosti velikokrat poudarjata glasba in ples, a smo

* Nataša Braunsberger, višja kustodinja, Narodna galerija; natasa_braunsberger@ng-slo.si.

** Živa Rogelj, vodja oddelka za izobraževanje in animacijo, Narodna galerija; ziva_rogelj@ng-slo.si.

Slika 1: Stanovalci DSO Ljubljana Šiška na obisku v Narodni galeriji (foto: DSO Šiška, 30. 8. 2021).

se kot galerija za starejšo likovno umetnost pri pripravi programov osredotočili na pomen vizualne umetnosti in likovnega ustvarjanja, ki tako kot druge umetnostne zvrsti zagotavlja kognitivne, čustvene in družbeno pozitivne učinke (Schneider 2018: 5).

Dejavnosti so lahko usmerjene v razveseljevanje ali pa je njihov namen, da udeleženca zamotijo, lahko pa jih zasnujemo tudi z namenom tolažbe, stimulacije, pomiritve ali za urjenje spomina in utrjevanje identitete osebe z demenco. Učinek je lahko hkrati posreden in daje smisel ljudem, ki skrbijo za obolele.

Prednost je tudi to, da ustvarjalnost ni odvisna od spomina. Ustvarjalni procesi v resnici spodbujajo in priključijo spomin, omogočijo osebam z demenco, da spregovorijo o svoji izkušnji, in ne nazadnje tkejo močne vezi z družinskimi člani oziroma vsemi vpletenimi, tudi s strokovnimi delavci, negovalci in osebjem, ki izvajajo določeno dejavnost. Ustvarjalnost lahko razumemo tudi kot drugačen način komuniciranja, ki tistim obolelim, ki že izgublajo dar govora, omogoča sporočanje in izražanje, spodbudi samozavedanje in omili čustvene konflikte, hkrati pa jim pomaga obvladovati nezaželeno vedenje in zasvojenosti, razviti socialne spretnosti, izboljšati dojemanje resničnosti, zmanjšati tesnobo in povečati samozavest (Schneider 2018: 2–5).

Likovno ustvarjanje pomaga pri razvoju kognitivnih zmognosti, kot so ohranjanje zbranosti in pozornosti, saj se udeleženci globoko osredotočijo na postavljene naloge in postanejo bolj čuječi, hkrati pa tako pozabijo na bolečine, nelagodje in druge nevšečnosti, ki bi jim sicer povzročale vznemirjenje. Ustvarjanje krepi finomotorične spretnosti, glede na izbor dejavnosti pa lahko pri nastajanju likovnega izdelka spodbuja tudi zmognosti abstraktne in prostorske predstave. Pri tem velja omeniti, da je pomembna kakovost samega procesa, in ne končnega rezultata, saj je pri nevrodegenerativnih boleznih značilno, da spremembe v možganih spremenijo bolnikov pogled na svet, kar se kaže tudi v njegovih delih (Safar 2014: 627–628). Pogo-

sto ustvarjalnost doseže svoj vrh in nato s postopnim nevrološkim propadanjem usiha; če bo oseba z demenco na začetku še izbirala pestro paleto barv in zapolnila celoten format, bo podlaga z napredovanjem bolezni vse bolj prazna, barve omejene tudi na le en odtenek, linije ne bodo sklenjene, risba bo postala fragmentarna. Tudi tisti, ki v preteklosti niso kazali nobene nagnjenosti do vizualnega ustvarjanja, lahko v spremenjenih okoliščinah odkrijejo veselje ali celo izjemne izrazne veščine; tisti, ki so se umetniško izražali že v preteklosti, pa najdejo uteho v vračanju k tej dejavnosti (Schneider 2018: 4–5).

Naštejemo lahko številne pozitivne razloge za ustvarjanje, ki temeljijo na opažanjih vpletenih:

- osebe z demenco navadno uživajo v umetniškem udejstvovanju, bodisi v likovnem ustvarjanju ali zgolj v poslušanju o umetniških delih;
- umetnost zaradi svoje narave nagovarja vse naše čute, dosegljiva je kljub izgubi spomina in omogoča doživljanje trenutka ne glede na predhodna znanja in izkušnje;
- kadar z osebami z demenco ustvarjajo družinski člani, je pozitiven učinek podvojen: pri tem uživajo sami in hkrati vidijo tudi svojca, ki ob ustvarjanju oživi ali se pomiri;
- umetnost ne povzroča škode, prav tako umetniško udejstvovanje ni invazivno, z njim povezana tveganja pa so enaka tistim, ki jih osebe z demenco že doživljajo v vsakdanjem življenju, kot so recimo utrujenost, morda okušanje česa, kar ni hrana, in podobno;
- negovanje kulturnega kapitala v vseh segmentih družbe, tudi med starostniki in obolelimi, koristi lokalni oziroma širši skupnosti (Schneider 2018: 5).

V raziskavi, ki je preučevala povezavo med ustvarjalnostjo in procesom staranja, pa so bili pri starostnikih poleg izboljšane splošnega zdravja, počutja in kognitivnih sposobnosti ter večje pozitivne naravnosti zabeleženi tudi številni merljivi pozitivni učinki na zdravstveno stanje, kot so izboljšanje simptomov depresije, izboljšani odziv na zdravljenje in s tem zmanjšana uporaba zdravil na recept in brez recepta, manj obiskov zdravnikov in manj bolnišničnega zdravljenja (Cohen 2006: 4–5).

Predavanja, druženja za svojce, vodeni ogledi in likovne delavnice za osebe z demenco v Narodni galeriji

Program smo v Narodni galeriji razdelili v štiri sklope brezplačnih dejavnosti. Strokovna predavanja so namenjena širši javnosti, druženja in predavanja Alzheimer Cafe, ki potekajo v bolj sproščenem razpoloženju, so posebej usmerjena v svojce in skrbnike obolelih, likovne delavnice in vodeni ogledi pa so prilagojeni osebam z demenco; te dejavnosti so podrobneje predstavljene v nadaljevanju besedila.

Slika 2: Ustvarjanje z glino v Narodni galeriji (foto: DSO Šiška, 30. 8. 2021).

Ker so svojci oziroma oskrbovalci zaposleni s skrbjo za bolnike in se dogodkov pogosto težko udeležujejo sami, smo sprva na srečanjih Alzheimer Cafe hkrati s predavanjem ponudili tudi možnost likovnega ustvarjanja za ljudi z demenco. Zaradi epidemičnega stanja¹ pa tudi zaradi posebnih lastnosti te ranljive skupine, katere pripadniki so manj mobilni in bolj negotovi, zato se lahko v neznanih prostorih in obdani z novimi obrazy nelagodno počutijo in so premiki zanje že tako oteženi, se tovrstna likovna srečanja niso obnesla. Ob trenutnih razmerah v povezavi s covidom-19² in zaradi zgoraj naštetih razlogov smo z rednim izvajanjem delavnic ob srečanjih Alzheimer Cafe v galerijskem okolju prenehali, smo pa preizkusili nov pristop in na vsakem srečanju uvedli likovni namig, ki je lahko spodbuda svojcem za ustvarjanje v domačem okolju. Izvedba likovne delavnice je še vedno na voljo po predhodnem dogovoru, vse vsebine pa so odslej digitalizirane in dostopne

1 Muzeji so bili zaradi epidemije koronavirusa del leta zaprti, v prehodnem obdobju po odprtju ni bilo dovoljeno izvajanje javnih programov za skupine, tudi po sprostitvi omejitev pa je bilo najranljivejšim skupinam odsvetovano druženje v zaprtih prostorih, zato je bilo izvajanje dejavnosti za muzeje in galerije oteženo.

2 Zaradi uvedbe pogoja PCT v javnem življenju se je število obiskovalcev zmanjšalo.

na spletu ter so navedene v nadaljevanju besedila.

Ko se je epidemično stanje za kratek čas umirilo, smo lahko poleti 2020 izvedli tudi načrtovane dejavnosti za zaključene skupine, ki so združevale ogled umetnin in likovno ustvarjanje. Obiskali smo Dom starejših občanov Ljubljana Šiška, saj prevoz starostnikov v prostore galerije ni bil mogoč, in zanje v parku njihovega doma pripravili štiri ustvarjalne delavnice, ki so vključevale pogovor ob reprodukcijah umetniških del in tematsko povezano likovno delavnico. Skupine so poleg oseb v zgodnejših fazah demence vključevale tudi druge starostnike.

Letos poleti smo sodelovanje nadaljevali in nadgradili. V treh domovih starostnikov smo izvajali program delavnic, ki se je končal z obiskom nekaterih stanovalcev v Narodni galeriji zadnje dni avgusta. V galeriji so udeleženci doživeli nenadomestljivo izkušnjo ogleda izvirnih umetniških del, ki jim je bila po odzivih sodeč zelo všeč. Po ogledu treh impresionističnih slik in pogovoru ob njih smo jim omogočili delo z glino, ki s taktilno stimulacijo spodbuja finomotorične spretnosti in nam kot naravni material daje dodaten občutek ugodja ob delu z njim. Vtise, odtise in impresionistične poteze, ki smo jih spoznali in občutili ob slikah, smo tako prenesli v kiparski medij.

Vsak obisk v domu starostnikov je pokazal dobre plati

zasnove in nekatere pomanjkljivosti same izvedbe, ki so se pojavile s »prenosom« v drugačno, nam ne dovolj poznano okolje. Udeleženci delavnic so bili po poročanju delovnih terapevtk zadovoljni in so vsakokrat še dolgo obujali spomine nanje. Za izjemno prednost se je izkazalo ponavljajoče se delo z isto skupino, ki smo se ji glede na interese in zmožnosti že lahko prilagajali. Delavnice na vrtovih domov so sicer povzročale nekaj težav v tehnični izvedbi, ki je onemogočala individualno obravnavo vsakega posameznika, na kar smo se pri izvajanju v za namen zelo dobro prilagojenem galerijskem okolju lahko primerno odzvali in praktične vidike našega sodelovanja še izboljšali.

Ker je za pripadnike ranljivih skupin in starostnike obiskovanje ustanov že sicer težko izvedljivo, v času spopadanja s koronsko krizo pa še težje, in ker si želimo vsem omogočiti enake možnosti dostopanja do vsebin³ ne glede na njihove (z)možnosti obiska, smo vsebine digitalizirali in jih objavili na naši spletni strani. Poleg posnetkov nekaterih predavanj so tako na voljo tudi likovni namigi, ki jih skrbniki oseb z demenco lahko uporabijo za skupno preživljanje prostega časa. Na kratko navajava vsebine, ki so trenutno na voljo:

- **miselna pobarvanka *Konjički***, ki si jo je mogoče natisniti skupaj z barvno predlogo za pomoč pri ustvarjanju. Motiv je prvi iz načrtovane serije miselnih pobarvank, povzetih po različnih galerijskih slikah;
- **videoposnetki s preprostimi, posebej prilagojenimi likovnimi nalogami**, pri katerih uporabljamo ustvarjalne materiale, ki so del vsakega gospodinjstva ali pa so enostavno dostopni tudi v živilskih trgovinah. Iz načrtovanega cikla, ki ga sproti nadgrajujemo, so trenutno dosegljivi videoposnetki z naslednjimi likovnimi nalogami:
  - **intuitivna risba:** z zaprtimi očmi s svinčnikom pol minute prosto zarisujemo po papirju. Tako intuitivno ustvarimo abstraktno risbo, katere polja nato pobarvamo;
  - **škatla spominov:** iz navadnega zabojčka ali škatle izdelamo arhiv spominov, v katerega shranimo priljubljene predmete in jih opremimo z opisi. Zabojček okrasimo, pobarvamo in ga uporabljamo za pogovor z obolelimi, ki jih pregledovanje, dotikanje, vonjanje, poslušanje predmetov pomiri in poveže z njihovo preteklostjo;
  - **nadaljevanje fotografije:** ob pregledovanju družinskega albuma skupaj izberemo fotografijo, na kateri je domači kraj, družina ali vesel dogodek. Fotografijo nalepimo ali

fotokopiramo na papir in po spominu dorišemo ozadje, končni izdelek pa nam služi za obujanje spominov in pogovor;

- **kolažni portret in trganka:** pri obeh uporabljamo izrezke ali natrgane koščke iz revij. Pri prvi delavnici zapolnujemo obris profila obraza, pri drugi obris roke. Predmete, živila in barve izbiramo glede na svoje želje in razpoloženje.

Priprava dejavnosti v muzejskem okolju: pogovor ob umetninah in likovno ustvarjanje

Pri začetnem spoznavanju in snovanju programov ne moremo mimo enega prvih in temeljnih programov za delo z osebami z demenco v muzejskem okolju: program *Meet Me iz newyorškega muzeja MOMA*⁴ temelji na vodenem ogledu in pogovoru o umetninah v dvanajstih različnih tematskih modulih, ki na koncu vključujejo tudi opcijsko likovno dejavnost. Program je podprt s spletnimi priročniki, ki vključujejo osnovne informacije za delo z osebami z demenco, priporočila muzejskim pedagogom, kako zasnovati program, in nasvete organizacijam, kako načrtovati obisk z varovanci. Koristni napotki so dostopni tudi v obliki videoposnetkov. V Narodni galeriji smo pri pripravi programa sledili omenjenim priporočilom, na kratko povzetih v nadaljevanju, seveda pa se pri snovanju vsake dejavnosti opiramo tudi na lastne izkušnje in dejavnosti prilagajamo našemu okolju in prostoru (Spletni vir 1; Spletni vir 2).⁵

Med posameznim obiskom ne predstavljamo več kot 3–5 umetnin in izbiramo motive, ki pritegnejo ciljno skupino. Ob vsakem izbranem umetniškem delu si praviloma vzamemo od pet do deset minut časa, udeležence vključujemo v pogovor. S stimuliranjem čutnih zaznav spodbujamo priklic spominov, zato je pri vseh dejavnostih pomembna uporaba multisenzornega pristopa, da je razumevanje umetniškega dela bolj doživeto in razumljivo. S podprašanji preidemo od opisovanja umetnine na spomine udeležencev, ki jih lahko povežemo z upodobljenim motivom. Umetnina v tem primeru deluje kot spodbujevalnik za vzpostavljanje možganskih povezav. Za vsako izbrano umetnino pripravimo največ tri vprašanja, da udeleženci v procesu ne izgubijo zanimanja.

Ogled umetnin razdelimo na pet korakov:

- opazovanje, pri katerem si vsak posameznik najprej sam v tišini ogleduje izbrano delo;
- opisovanje, pri čemer jih spodbujamo k naštevanju opaženega, pri tem pomagamo z namigi;
- interpretiranje, pri katerem ima večjo vlogo mentor;

4 Za krajši povzetek glej tudi Tivold idr. 2020: 25–26.

5 Za izhodišča in osnovne smernice za pripravo programov glej tudi Vodopivec 2017.

3 Za priporočila o dostopnosti dediščine starejšim občanom na splošno glej tudi Rovšnik 2020.

- povezovanje, pri čemer umetnino povežemo z življenjem in izkušnjami udeležencev ter jih spodbujamo k deljenju spominov (ob tem ne pozabimo, da se pri tem kot mentorji tudi sami veliko naučimo);
- povzemanje.

Za vsako spremljajočo likovno delavnico določimo tri kategorije: material, postopek in vsebino ustvarjanja, vedno pa moramo biti pripravljeni na sprotne prilagajanje stanju. Optimalen čas trajanja dejavnosti naj bi bil 45 minut, število udeležencev pa do deset oseb s spremljevalci. V praksi se števila udeležencev vedno ne da povsem regulirati; naše skupine so bile številnejše, smo pa temu primerno prilagodili število izvajalcev. Po naših izkušnjah so bili udeleženci pri ogledu umetnin zbrani največ 15 minut, likovno delavnico pa smo podaljšali na 60 minut.

Sklep

Osebe z demenco so v našem muzejskem prostoru trenutno ena najbolj prezrtih ranljivih skupin. V Narodni galeriji s skrbnim pripravljanim dejavnosti zanje na eni in ozaveščanjem javnosti na drugi strani premoščamo to vrzel in jim omogočamo enakovredno obravnavo ter skušamo izboljšati njihovo vključenost v družbo. Za zadovoljevanje psihosocialnih potreb oseb z demenco je pomembna vrsta dejavnosti, med katerimi se v zadnjih letih vedno bolj podarja tudi stik z umetnostjo oziroma likovno ustvarjanje. Oboje ima namreč številne opazne pozitivne učinke na obolele. Za vse tiste, ki ne zmorejo obiska galerije, so vsebine dostopne tudi na naši spletni strani in jih je mogoče izvajati v lastnem ritmu, v domačem okolju. S strokovnimi predavanji za svojce, oskrbovalce in splošno javnost na drugi strani vzpostavljamo platformo za izmenjavo koristnih informacij in izkušenj, z ozaveščanjem o demenci in vključevanjem ciljno usmerjenih dejavnosti v programski izbor pa zmanjšujemo socialno izključenost, ki so ji pogosto podvrženi tako bolniki kakor njihovi svojci. S pridobitvijo naziva demenci prijazna točka smo se zavezali k

spodbujanju njihove samostojnosti in skrbi za ohranjanje njihovega dostojanstva. Tako pripomoremo k demenci prijazni družbi in tako obolelim kakor tudi njihovim svojcem omogočamo čim kakovostnejše življenje. Želimo si, da bi bil v prihodnosti naš skupni projekt v spodbudo vsem ustanovam, ki delujejo na področju kulture in umetnosti.

Literatura in viri

COHEN, D. Gene: The Creativity and Aging Study: The Impact of Professionally Conducted Cultural Programs on Older Adults. National collaborative on aging faculty publications, 2006; https://hsrc.himmelfarb.gwu.edu/son_ncafacpubs/2, 14. 12. 2021.

ROVŠNIK, Borut: *Dostopnost dediščine starejšim občanom*. Ljubljana: Skupnost muzejev Slovenije, 2020.

SAFAR, T. Laura: State of the art and science. Use of Art Making in Treating Older Patients with Dementia. *AMA Journal of Ethics* 8/16, 2014, 626–630.

SCHNEIDER, Justine: The Arts as a Medium for Care and Self-Care in Dementia: Arguments and Evidence. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15/6, 2018, 1–11.

Spletni vir 1: Museum of modern arts, Foundations for Engagement with Art, https://www.moma.org/momaorg/shared/pdfs/docs/meetme/Guides_Foundations.pdf, 16. 12. 2021.

Spletni vir 2: Museum of modern arts, Guide for Museums; https://www.moma.org/visit/accessibility/meetme/_assets/momaorg/shared/pdfs/docs/meetme/Guides_Museums.pdf, 16. 12. 2021.

TIVOLD, Ana, Dijana Džamastagić, Jure Plavec, Katarina Globočnik, Klara Lelja, Lina Habjanič, Maks Evgen Obelšer, Nives Žunec, Petra Novak, Satja Šušteršič in Gorazd Drevenšek: *Pomočnik za delo z Alzheimerjem: Priročnik za delo z osebami z Alzheimerjevo demenco*. Ljubljana: Spominčica – Alzheimer Slovenija, 2020.

VODOPIVEC, Yasmin Martin: Izhodišča in osnovne smernice za vzpostavitev muzejskega programa za osebe z demenco in njihove svojce v Sloveniji. *Argo* 62/1, 2019, 46–57.

K ČLANKU MIHE KOZOROGA ETNOLOŠKA RECEPCIJA STAROVERCEV

Z zanimanjem sem prebrala članek Mihe Kozoroga Etnološka recepcija starovercev (Kozorog 2020), ki odpira nova izhodišča za pogovor o knjigi Pavla Medveščka - Klančarja *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva* (Medvešček 2015). Razprave, v kateri bi se lahko izrazila različna mnenja etnologov o tej knjigi, doslej v etnoloških krogih še ni bilo, z izjemo etnološkega večera z naslovom »Kako naj etnologi mislimo staroverstvo?«, ki ga je Slovensko etnološko društvo 17. aprila 2018 priredilo v Slovenskem etnografskem muzeju (Kravanja 2018), zato je Kozorogov članek toliko bolj dobrodošel.

Avtor kritično obravnava recepcijo starovercev s strani Darje Skrt, Andreja Pleterskega, Katje Hrobat Virloget in avtorice tega prispevka in ob tem opozarja na mnoge dileme, nedorečenosti in odprta vprašanja, ki jih porajajo Medveščkova knjiga in naša dela, ki se nanašajo nanjo. Članek sem prebrala prepozno, da bi se lahko nanj odzvala v naslednji številki *Etnologa*, zato ga pošiljam v *Glasnik SED*, kar pa je smiselno tudi zato, ker je bil v tej reviji objavljen moj članek Strici, nosilci izročila stare vere – kulturni junaki ali obrobneži?: Ob knjigi Pavla Medveščka *Iz nevidne strani neba* (Ravnik 2015), ki ga Kozorog kritično pretresa.

V svojem članku Kozorog najprej predstavi Pavla Medveščka kot raziskovalca, zbiratelja in zapisovalca ljudske vednosti, ki je »najprej kot dijak, kasneje pa ob delu – kot uslužbenec 'spomeniškega varstva' je namreč dokumentiral stavbno dediščino – na terenu beležil pripovedi, spomine in slovstveno folkloro. V omenjeni knjigi v obliki dialogov z avtorjem spregovorijo posamezniki iz vasi in zaselkov na bregovih Soče med Kanalom in Tolminom, pa tudi iz dolin Idrije in Idrijce. Toda kljub temu, da se bralec seznanja z domnevno neprečiščenim, 'surovim' etnografskim gradivom, je osrednje sporočilo zbranih pripovedi koherentno. Sporočilo pa je naslednje: na obravnavanem območju je do pred nekaj desetletji, skrita pred večinskim katoliškim prebivalstvom, živela skupnost s specifično duhovnostjo. To skupnost je avtor poimenoval 'staroverci'« (Kozorog 2020: 111–112).

Nato avtor sumarno oriše razliko med duhovnostjo starovercev in nestarovercev in ugotavlja, da sta v Posočju obstajali dve ontologiji: na eni strani krščanska oziroma katoliška analogistična, po kateri je »človek narejen po Božji podobi, svetniki pa so podobni človeku, a imajo tudi nadzemeljske značilnosti; človek bdi nad urejenostjo živalskega in rastlinskega sveta, kakor Bog in svetniki nad človekom; nečloveške živali nimajo duše, čeprav si

nekatero s človekom delijo določene podobnosti«, in na drugi strani staroverska animistična, ki vidi »živa bitja – tj. ljudi, živali, rastline in nekatere dele okolja – kot fizično različna, a po duši med sabo enaka«. Sicer se je »z obveznim šolanjem animizmu in analogizmu pridružila še tretja ontologija, in sicer naturalizem«, a bistveno je, kot zapiše, »da je tako predstavljeno Posočje svet vsaj dveh vzporedno obstoječih ontologij, od katerih se animistična pojavi kot presenečenje«. »Med eno in drugo skupnostjo, ki sta si ontološko različni in gojita različne kulturne prakse in predstave, ni nobene simpatije« (Kozorog 2020: 112).

Do Medveščkove knjige je Kozorog skeptičen v več pogledih. Ne sprejme, da bi v njej šlo za gradivo »razkrite skrivne skupnosti« in poziva k previdnosti, kajti »takšna odkritja so v etnologiji redka in so že kot taka vedno ustvarjala spektakel znotraj in zunaj strokovnih krogov«. V spomin priključuje prevaro Tasadejev s Filipinov, ki so leta 1971 doživeli svetovno slavo kot novoodkrita kameno-dobna družba, kmalu pa se je izkazalo, da je šlo pretežno za zaigrano predstavo. Kozorog sicer noče trditi, da primera povezuje potegavščina, prav tako pa tudi upošteva, da med njima ni podobnosti, »saj so bili v prvem primeru v reprezentacijo kulture vključeni njeni živi predstavniki, medtem ko Medveščkovi zapiski rekonstruirajo podobo družbe, kakršna je bila nekoč«, vendar pa ostaja v dvomih in še zapiše: »Sam namreč kot etnolog v 'odkritje nove kulture', ki je pred pionirskim raziskovalcem ni opazil še nihče, močno dvomim.«

Potem ko izpove svojo skepso, se Kozorog posveti kritični obravnavi avtorjev, ki smo se sicer različno intenzivno in z različnimi pristopi posvečali Medveščkovemu delu, vendar pa nam je z njegovega stališča skupno to, da smo, preprosto povedano, Medveščka jemali resno. Kot je zapisal, so naša branja Medveščkovega gradiva »večinoma afirmativna«, in to v treh pogledih: »Prvič, gradivo jemljejo kot etnografski vir, torej kot zapis pogovorov z informatorji na terenu. Drugič, osrednje sporočilo knjige o skrivnostni posoški skupnosti jemljejo kot verodostojno. Tretjič, ker za spodaj obravnavane etnologe velja prvo in drugo, gradivo interpretirajo glede na lastno ekspertno znanje« (Kozorog 2020: 114).

Sama priznam, da me je Medveščkova knjiga presunila kot čisto posebno, izvirno delo, polno presenetljivih človeških pričevanj iz danes že odmaknjenega časa. A tudi moja lahkovernost glede njegovega »gradiva« nikakor ni tako preprosta, kot je Kozorog lahko sklepal iz moje resnično prehitro, preohlapno zapisne ocene, da knjiga zajema »najbolj prvinska pričevanja, tako rekoč grobo gradivo«

* Mojca Ravnik, dr. etnologije, upokojena sodelavka ZRC SAZU, Inštituta za slovensko narodopisje; mojca.ravnik@zrc-sazu.si.

(Ravnik 2017: 116). Knjige nisem jemala za etnografski vir, ampak kot vsebinsko kompleksno avtorsko delo, izraz Medveščkove osebnosti, navdahnjene in očarane od ljudi in pokrajine, vse skupaj pa posredovano z obilo pisateljskega in pesniškega daru. V tem smislu je zame »gradivo« celotna njegova knjiga. Lahko, da je pri zapisovanju marsikaj po svoje spremenil ali dodal. Tudi sama sem razmišljala o tem, ali so mu morda strici kdaj tudi kakšne »napletli« in ali je on sam še kaj »dopletel« – in kaj potem? Knjiga je po drugi strani preveč prepričljiva, da bi lahko zamahnila z roko, tako kot mnogi kolegi, ki menijo, da ni verodostojna in je niti niso brali.

Eno močnejših sporočil te knjige so bili zame glasovi stricev, ki izstopajo med Medveščkovimi pripovedovalci; v ozadju njihovih pripovedi se skozi vso knjigo izrisuje podoba njihovih osebnosti, usod in položaja v skupnosti. Menim, da je Medveščkova knjiga, ne glede na vse pomisleke, pomembna že zaradi tega, ker nam je približala, vsaj posredno, način razmišljanja in življenja stricev, torej skupine posameznikov, opredeljenih po družinskem statusu in specifični zgodovinski usodi, kot jih nimamo za nobeno drugo slovensko pokrajino.

Kozorog pri vseh avtorjih, ki nas obravnava v svojem članku, kritizira to, da smo preveč zlahka sprejeli Medveščkovo gradivo kot pričevanje o neki posebni staroverski kulturi, ko pa je jasno, da so »nekateri prakse in predstave, ki jih je zabeležil Medvešček, pred njim opazili že drugi avtorji«. Dokazuje za to trditev najde v zapisih Rafaela Dolenc in Marije Rutar s Tolminskega, ki »kažeta določeno povezavo z Medveščkovim gradivom« (Kozorog 2020: 117), vendar pa gre za bistveno različni interpretaciji. Ob opisu Rafaela Dolenc o zdravljenju boleznih z zdravilnimi kamni Kozorog zapiše: »Če Dolenčeva prikaže eno od medicinskih praks, ki so bile v rabi (kajti šli so tudi k zdravniku), so Medveščkovi staroverski kamni in zdravilske prakse del neke ločene 'kulture'« (Kozorog 2020: 118). Iz istega vira navede še več drugih zapisov o zdravljenju ljudi in živali in se vpraša: »Ali jo moramo zato interpretirati kot staroversko v smislu pripadajoče ločeni kulturi, katere nosilka je skrivnostna skupnost? Nič ne kaže, da gre za to; gre preprosto za ljudsko prakso, ki je ljudem pomagala preživeti, čeprav jo je bilo pred duhovnikom bolje zmolčati. Duhovnik je namreč poznal Boga, ljudje pa poleg Boga še svetnike, duhove in čarobne sile. Toda ta reprezentacija nas več ne očara, vsaj ne tako zelo kot staroverstvo, saj umanjata skupnost in njena posebna kultura, ki vzgaja edinstven odnos do življenja in sveta.« In še: »Če bi torej na določena izročila, ki jih je opisal Medvešček, pogledali drugače, tj. kot na ljudske prakse in poglede brez v tajnosti kultiviranega nosilca, bi hitro izgubila staroversko avro, ki jih dela tako posebna« (Kozorog 2020: 118).

Nato Kozorog navaja več zapisov Marije Rutar o kresu, iz katerih sledi, da so ognju in kresu ljudje pripisovali posebno moč, »a ne nujno v predstavljenem staroverskem

okviru« (Kozorog 2020: 119). Rutarjeva, strokovnjakinja za Tolminsko, je »proces transformacije kresovanja opazovala in v njem prepoznala spajanje tradicij različnega izvora ter posledično spreminjanje njihovega pomena« (Kozorog 2020: 120). Po nizu navedkov iz zapisov obeh avtoric Kozorog sklene, da nam ti govorijo, »da smo imeli pred Medveščkom zelo drugačno in po mojem boljše predstavo o prebivalcih Posočja. Ta predstava je sporočala, da so krščanstvo, nekrščanska 'čaranja' in modernejši pogledi na svet obstajali pomešani, da torej ni šlo za nekakšne vzporedne skupnosti, kulture, kozmologije in ontologije. Ideje in prakse so bile enostavno različnih izvorov in so v to okolje prišle v različnih zgodovinskih časih, zato so bile neenako intenzivne, prav tako tudi niso imele enako močnih zaščitnikov, a med sabo so se mešale, spajale, oplajale in še kaj« (Kozorog 2020: 120).

Menim, da bi gotovo težko našli etnologa ali folklorista, ki ob branju Medveščkove knjige ne bi pomislil, da so mnoge predstave in prakse starovercev znane tudi drugod, tako kot sem tudi sama zapisala, da so »šege, magični obredi in zdravilni pripravki, jedi in pijače, o katerih beremo v knjigi, znane tudi drugod na Slovenskem« (Ravnik 2017: 122). Dokazov za to gotovo ne manjka. Vendar pa po mojem mnenju samo na podlagi zapisov Rafaela Dolenc in Marije Rutar ni mogoče skleniti, da so bili v krajih, kjer je Medvešček zbiral, pred njim že drugi raziskovalci in da nam njihovo gradivo kaže bolj verodostojno podobo o njih. Poleg tega pa je po mojem mnenju treba upoštevati, da Medvešček ni bil etnolog, zato mu je brezpredmetno oponašati pomanjkanje etnološke metodike in kritike virov. Njegovo pisanje ni primerljivo z Rafaelo Dolenc in Marijo Rutar, ki sta pisali kot etnologinji. Vendar pa menim, da njihovi zapisi vsebinsko ne nudijo zadovoljive starejše evidence iz območij, ki jih zajema Medveščkovo delo, saj se jih tudi prostorsko komaj dotaknejo.

Tudi mnenja, da v Medveščkovi knjigi ne gre »za posamične pojave, ampak očitno za celovitejši verski sistem« (2017: 122–123), Kozorog ne sprejme; v zapisih Dolenčeve in Rutarjeve vidi starejšo evidenco, ki »nas pomirja v ustaljenem etnološkem pogledu, da so lokalne tradicije, kjerkoli jih že opazujemo, heterogene in hibridne« (Kozorog 2020: 120). Sama menim, da je nekoliko zavajajoče razmišljati samo v teh dveh izključujočih konceptih – ali »celovit verski sistem« ali »hibridna tradicija«. »Celovit verski sistem« morda res ni prava opredelitev, a Medveščkova knjiga, če je ne odpišemo kot popolno izmišljotino, prča o tem, da se je med ljudmi v krajih, ki jih zajema, zelo dolgo v naš čas ohranilo zelo živo predkrščansko izročilo oz. spomini nanj; dokler ne bo kdo dokazal, da je izmišljeno, bomo zanj potrebovali razlago. Ali ne bi bilo možno razmišljati tudi v smeri, da so bili v zgodovini ti kraji dolgo izredno odmaknjeni, divji in nepristopni in da so se mnoge starosvetnosti ohranile dlje, močnejše in celoviteje kot v drugih slovenskih pokrajinah?

Med ugovori Medveščku je pogost tudi pomislek, da je čudno, da vsega tega niso opazili že drugi raziskovalci pred njim. Verjetno prvokrat ga je bilo slišati na prvi predstavitvi knjige 29. februarja 2016 na ZRC SAZU (Spletni vir 1). Medvešček je povedal, kako je ob delu na Zavodu za spomeniško varstvo v Novi Gorici pričel spoznavati domačine, ki so mu pripovedovali o stari veri, dr. Ivan Sedej pa mu je takrat svetoval, naj gre ob delu študirat etnologijo, a se za to se ni odločil, ker se je bal, da bi v petih letih, ki bi jih posvetil študiju, izgubil vse pripovedovalce. Sledil je aplavz, potem pa se je oglasil nekdo iz publike, češ da ta aplavz pomeni tudi nezaupnico etnologiji, saj »etnologija kot organizirana znanost obstaja že desetletja, na Slovenskem je zelo veliko etnologov in podobnih profilov, če niso nikoli niti na sled prišli tej tako bogati dediščini«. Seveda nihče ni dopolnil razprave z vprašanjem, kdo od etnologov pa je v tistih letih sploh tam raziskoval. To sem nekoliko obsežneje komentirala v svojem članku (Ravnik 2017: 115).

Kozorog se sprašuje, kako je mogoče, da za dotlej neznano staroversko skupnost ni vedel nihče pred Medveškom, in razmišlja takole: »Tako si prav težko predstavljam, da bi staroverci s svojimi šegami živeli skrito, hkrati pa si z ostalimi delili vasi, gostilne, poti, hoste in še marsikaj. Ker pa so nestaroverci staroverce tudi preganjali, postane stvar še bolj neverjetna. Če so jih preganjali, zakaj niso nikoli, nikomur in nikjer javno oznanili, ne župniku, ne učitelju, ne miličniku, ne uradniku in ne komu drugemu piščočemu, da ob njih živijo radikalno drugačni? Mar ni klevetanje še najbolj učinkovito orožje, da ponagajamo Drugemu? Sovražili so jih, jim škodovali, a so o njihovih skrivnostih pred 'inteligenco' zvesto molčali« (Kozorog 2020: 113). Gotovo Kozorog ni edini, ki v to dvomi. Vendar pa – ali o tem resnično nikjer ni nikakršnih sledov? Je kdo že preučil vse možne arhive, ki morda še skrivajo podatke, ki bi marsikaj pojasnili? Ali ne bi moral nekdo poskusiti tudi v tej smeri? K tovrstnim raziskavam je pozval tudi Zmago Šmitek v recenziji knjige Borisa Čoka *V siju mesečine. Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice* (Šmitek 2013), kar sem v svojem članku že povzela. Sicer pa je celotno Šmitkovo besedilo polno misli in ugotovitev, ki so zelo relevantne in kličejo k primerjalni razpravi z Medveškovo knjigo. V tem smislu je zanimivo tudi, da Šmitek v tem besedilu navaja iz spremne besede Katje Hrobat Virloget, da »ne gre le za drobce mitskih izročil in svetih mest od tu in tam, temveč za celovit in zaokrožen verovanjski sistem vaških srenj«, in dodaja: »V krščanskem okolju so se takšna staroverska bajaranja in 'poganska' praznovanja lahko ohranjala le na skrivaj. To je bil tudi razlog, da se še do nedavnega o tem

ni javno govorilo in razpravljalo« (Šmitek 2011: 110). Je to, o čemer piše Boris Čok, »zaokrožen verovanjski sistem«, za razliko od tega, o čemer piše Medvešček? Zakaj bi bila opredelitev, kot jo je Hrobat Virloget dala o ustnem izročilu v Preložah in bližnji okolici, popolnoma nesprejemljiva za Medveškovo »staroverstvo«? Le zato, ker njegovi sogovorniki niso več med živimi in torej ni možno pri nikomur ničesar preveriti?

Če povzamem po Šmitku, bi bila za razjasnitev mnogih navedenih vprašanj »poleg cerkvenih kronik gotovo zanimiva tudi vizitacijska poročila in celo inkvizicijski zapisniki beneških arhivov, ki se nanašajo na Goriško in Primorje, vendar se tega zanimivega, a tudi zahtevnega dela pri nas še nihče ni lotil« (Šmitek 2011: 111). Poleg tega pa bodo morali biti tudi namigi, da so pred Medveškom že drugi raziskovali, konkretizirani; dokler tega nimamo, ni nobeno pretiravanje, če rečemo, da je v mnogih krajih, zajetih v njegovi knjigi, on prvi raziskoval, zapisoval in zbiral.

Literatura in viri

ČOK, Boris: *V siju mesečine: Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice*. (Studia mythologica Slavica – Supplementa 5). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

HROBAT VIRLOGET, Katja: Obrisi mitskih likov Lokve in Prelož v kontekstu slovanske mitologije, V: Čok, Boris, *V siju mesečine: Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice*. (Studia mythologica Slavica – Supplementa 5). Ljubljana, Založba ZRC, 2012, 165–172.

KOZOROG, Miha: Etnološka recepcija starovercev. *Etnolog* 30, 2020, 111–123.

KRAVANJA, Boštjan: Kako naj etnologi mislimo staroverstvo?: Etnološki večer, Slovenskio etnografski muzej, 17. april 2018. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 50/3/4, 2018, 138–140.

MEDVEŠČEK, Pavel: *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva*. (Studia mythologica Slavica – Supplementa 12). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.

RAVNIK, Mojca: Strici, nosilci izročila stare vere – kulturni junaki ali obrobneži? Ob knjigi Pavla Medveščka *Iz nevidne strani neba*. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57/3/4, 2015, 115–124.

Spletni vir 1: YouTube. ZRC SAZU: Predstavitev knjige *Iz nevidne strani neba* (Andrej Medvešček in razprava), objavljeno 15. 3. 2016; https://www.youtube.com/watch?v=LzcZ_Gug_WY, 15. 1. 2022.

ŠMITEK, Zmago: Boris Čok, *V siju mesečine. Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice*. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 53/1–2, 2013, 110–111.

ETNOLOŠKA RECEPCIJA STAROVERCEV: ODGOVOR MOJCI RAVNIK

Na moj članek o etnološki recepciji knjige *Iz nevidne strani neba* Pavla Medveščka (Kozorog 2020) sta se odzvali Katja Hrobat Virloget (2021a, 2021b) v *Etnologu* in Mojca Ravnik v tej reviji. Iz njunih odzivov izhaja, da se strinjamo, da je Medveščkovo gradivo problematično, hkrati pa menita, da so kljub temu v njem tudi pristna pričevanja o verovanjskih in drugih praksah. Sam menim, da je pristen Medveščkov raziskovalni motiv, da so pristni tudi njegovi pričevalci, da pa je vrednost gradiva pogojena z dialogom med njimi, zato je treba začeti pri Medveščku in informatorjih, ne pa pri gradivu. Moje osrednje sporočilo je torej bilo, da moramo bolj resno jemati status gradiva.

Kot sem poudaril v odgovoru Katji Hrobat Virloget (Kozorog 2021), je pomembno vprašanje, s kakšnimi predstavami se – Medvešček in ostali – lotevamo etnoloških tem, na primer kulture. To je srčika mojega članka (Kozorog 2020), ki je tako Hrobat Virloget kot Ravnik ne prepoznata. V Medveščkovi knjigi se namreč izrisuje podoba celostne kulture in družbene skupine, ki jo goji, zato se sprašujem, ali sta takšna kultura in skupnost resnično obstajali, ali pa je to le predstava, s katero je k terenu pristopil Medvešček in jo s knjigo zapečatil. Z drugimi besedami, ni vseeno, če do »prežitkov« pristopimo z idejo, da so del neke stare »kulture«, ki se je kot »kultura« ohranila do danes, kot se zdi, da je vse skupaj razumel Medvešček. Pri tem ni zares pomembno, ali je bil Medvešček etnolog ali ne, kot mu v bran stopi Ravnikova, saj Medvešček ni predmet moje kritike. Pomembno je, da etnologi ugotovimo, s kakšnimi idejami o kulturi je avtor operiral, pa tudi, s kakšnimi bi lahko k njegovemu gradivu pristopili etnologi. Zato sem Katji Hrobat Virloget v polemiki (Kozorog 2021) zastavil vprašanje, če meni, da je dejansko obstajala skupnost z lastno, edinstveno kulturo, ali pa moramo v gradivu kvečjemu videti napaberkovane prakse, izreke, predmete itn. (»predkrščansko izročilo«, če uporabim sintagmo Ravnikove), torej običajni predmet etnologije. V polemiki mi na to vprašanje ni odgovorila (glej Hrobat Virloget 2021b).

To, da bi v gradivu morali videti kvečjemu nekaj za etnologijo običajnega, torej tradicije raznih izvorov, ne pa nekaj »več«, tj. kulturno edinstveno skupnost, na kar nas napeljuje knjiga *Iz nevidne strani neba*, pa sem želel poudariti s pisanji Rafaele Dolenc in Marije Rutar. S to izbiro sem pri Ravnikovi ustvaril nesporazum: resda sem namerno izbral etnologinji, ki sta delali v bližini območja, ki ga je raziskoval Medvešček, toda moj namen ni bil ta, ki ga izpostavlja Ravnik, torej z videzom geografske bli-

žine ustvariti mnenje, da je Medvešček problematičen, ker drugi raziskovalci Posočja staroverstva niso opazili. Ne, moj namen je bil poudariti, da so (na približno istem območju) tudi drugi našli sorodno »predkrščansko izročilo«, ampak so ga predstavili kot prakso (ob drugih praksah), ne pa kot ločeno »kulturo«. Nisem želel reči, da sta Dolenc in Rutar podali »bolj verodostojno podobo« kraja, kot je moje pisanje razumela Ravnikova, ampak da je ta podoba bolj verodostojna iz prav določenega razloga, namreč zato, ker temelji na raziskovanju, ki ni bilo obremenjeno z idejo o starodavnih »kulturah«, temveč se zaveda kulturnega sinkretizma. Zato še enkrat – menim, da je zelo pomembno to, s kakšnimi predstavami (s kakšno domišljijo) mislimo in uokvirjamo »starosvetnosti«, zato sem želel etnologe opozoriti pred nevarnostjo, da nas gradivo, kot ga predstavi Medvešček, zlahka začara s svojo uprizoritvijo še neodkrite antične kulture, ki jo je kot zapečateni flašo skrivnosti morje časa naplavilo na obale modernega sveta. Tovrstna začaranost nas prav lahko zapelje, da začnemo etnološko gradivo na novo interpretirati kot staroversko.

Če prvo vprašanje glede nastajanja gradiva zadeva Medveščka in njegove predstave o kulturi, je drugo vprašanje, kdo so bili njegovi pripovedovalci – strici. To vprašanje je naslovila tudi Mojca Ravnik. Pravi, da nam je Medveščkova knjiga »približala, vsaj posredno, način razmišljanja in življenja stricov«. Toda kaj nam je zares približala? Ravnikova meni, da prav to, kar beremo v Medveščkovi knjigi. Sam pa menim, da predvsem to, da so mu veliko govorili. Ravnikova sicer pravi: »Tudi sama sem razmišljala o tem, ali so mu morda strici kdaj tudi kakšne 'napletli' ali je on sam še kaj 'dopletel'«, a doda: »In kaj potem?« Resno? Je to res nepomembno? Mar ni prav dialog, ki je nastajal na osnovi Medveščkovih predstav in ocenjevanja Medveščka pri sogovornikih, nevrvalgična točka gradiva? Kaj in koliko so mu »napletli« ter kaj in koliko je »dopletel«? Ali lahko brez razrešitve tega vprašanja sploh mislimo gradivo? Da so mu govorili, v to ne dvomimo, toda kako naj ocenimo to, kar so mu povedali, če nimamo zunanje točke, tj. točke zunaj dialoga, na katero bi se lahko oprli pri ocenjevanju? Ključna težava gradiva je namreč, da je skoraj vse tam predstavljeno Medveščkov »monopol«, ostali pa moramo preprosto verjeti, da je »čisto kot solza«. Ampak etnologija potrebuje primerjalno gradivo, da bi lahko ocenila, kaj je avtentično, kaj pa »napleteno« ali »dopleteno«. Sam sem zato naredil preizkus z delčkom gradiva, nad katerim Medvešček nima monopola – za katerega so torej na razpolago še drugi viri – ki je (vsaj v moji interpretaciji) po-

* Miha Kozorog, dr. etnologije, izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; miha.kozorog@ff.uni-lj.si.

kazal, da so bili strici predvsem pripovedovalci, »pletilci« zgodb (glej moj članek v pričujoči številki *Glasnika SED*). Mojca Ravnik tudi meni, da bi morali pogledati v arhive. Na tej točki se strinja, le da po mojem najprej v arhive, ki bi potencialno karkoli razkrili o stricih. S tem bi dobili boljši občutek, kdo so bili in kako so živeli. Sestavljanje njihovih portretov bo filigransko delo. Ko mi je nekdo z območja, kjer je Medvešček raziskoval, povedal, da je po eni strani navdušen, ker je opisal nekaj edinstvenega, po drugi pa tudi dvomi, sem ga vprašal, zakaj. Zato, mi je odgovoril, ker je bil eden od glavnih informatorjev znan posebnež, enega pa so domnevno umorili, kar se je dogajalo le redko. Lahko sem razbral, da je šlo za nenavadne posameznike, toda predvsem v smislu družbene neprilagojenosti in socialnega obrobja. Zato sem v Arhivu Republike Slovenije poizvedoval za morebitnimi omembami nekaterih osrednjih akterjev v arhivu Upravne službe državne varnosti (USDV) in njenih predhodnic ter pri organih javne varnosti, a žal nisem našel ničesar. V Župniji Volče in Župnijskem arhivu Koper sem iskal tudi Status Animarum, a je kot kaže izgubljen. Odkril pa sem zaznamke v knjigi o NOB, da je eden od njih, Tone Kopovišič, vodil aktiviste in borce NOB čez Sočo (Peterka in Uršič 2016: 36). Izvedel sem tudi (spet po pripovedovanju), da Janez Strgar ni živel sam, kot bi utegnili sklepati iz Medveščkovega portreta, ampak s sestro. Skratka, če lahko iz tega povzamemo karkoli, je morda pomembno predvsem to, da so (nekateri) akterji v lokalnem okolju predstavljali družbeni rob in bili (očitno tudi na osnovi svojega poznavanja terena) vključeni v sočasne družbeno-politične procese, kot je bil NOB. A to je premalo, da bi lahko karkoli zaključili. Z raziskovanjem arhivov, tudi cerkvenih, bo zagotovo treba nadaljevati.

Za konec bom problematiziral še eno trditev Mojce Ravnik, in sicer da so bili ti kraji v zgodovini »dolgo izredno odmaknjeni, divji in nepristopni« in da so zato ohranili svoje skrivnosti. Ne dvomim v to, da so ljudje imeli skrivnosti, ki jih Ravnik poudari tudi z navajanjem Zmaga Šmitka, Katje Hrobat Virloget in Borisa Čoka. Da pa so se uspeli tako skriti pred neposvečenimi, kot to prikaže Medvešček, to pa me bega. Še posebej zato, ker menim, da je geografska predstava o odmaknjenih divjih koncih napačna. Ob Soči je mimo Doblarja stoletja peljala glavna cesta med Zgornjim Posočjem in Gorico, višje ležeči kraji na levem in desnem bregu Soče so bili povezani z dolino, dolina Idrije je imela tudi stik s Furlanijo. A to so bili tudi bolj poseljeni kraji. Številčnost je na goratih območjih pogosto ustvarjala pritisk na emigracijo, z njo pa so nastajali številni stiki s širšim svetom. Ti kraji so kvečjemu šele postali izolirani, ko so se mnogi izselili v bližino industrije in je država te kraje zanemarila. Morda pa je prav ta izolacija spodbujala pripovedovanje zgodb o nekoč lepših in pravičnejših časih, poosebljenih s staroverci?

Literatura in viri

HROBAT VIRLOGET, Katja: Etnološka recepcija starovercev: odgovor z druge strani 1. *Etnolog* 31, 2021a, 197–204.

HROBAT VIRLOGET, Katja: Etnološka recepcija starovercev: odgovor z druge strani 2. *Etnolog* 31, 2021b, 207.

KOZOROG, Miha: Etnološka recepcija starovercev, *Etnolog* 30, 2020, 111–123.

KOZOROG, Miha: Etnološka recepcija starovercev: odgovor na komentar Katje Hrobat Virloget. *Etnolog* 31, 2021, 205–206.

PETERKA, Jelka in Rok Uršič: Čas človečnosti: *partizanske sanitetne postaje med narodnoosvobodilnim bojem v Posočju*. Tolmin: Združenje borcev za vrednote NOB, 2016.

MARIA BARTOLOTH: *Mijalca majalca*.

Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, Slovensko prosvetno društvo Zila in Mohorjeva založba, Celovec 2021, 40 str.

Kadar nanese beseda na Ziljsko dolino ali Ziljo, ki z Rožem in Podjuno, »vencem treh dolin«, sestavlja južno avstrijsko Koroško, Slovenci v matični državi pa tudi v Kanalski dolini, ki je bila do konca leta 1918 še del habsburške Koroške, največkrat pomislijo na priljubljena smučišča pri Nassfeldu, za starejše domačine Mokrinah. Nekateri so si morda tudi že ogledali slikovito, vedno bolj ponemčeno starodavno konjensko igro štehvanje, pri kateri mladeniči na dirjajočih konjih z železnim kijem tolčejo po sodčku, nataktnjem na kol; ko ga razbijejo, se pomerijo še za *krancič*, venček, ki ga dobi zmagovalec ali fant, ki se tisto leto poroči. Sledi *rej*, prvi ples pod lipo z dekleti v značilni ziljski noši, prireditev pa po jutranji maši ob *žegnu*, prazniku cerkvenega zavetnika, s katero se slovesnost začne, ves čas spremlja tudi petje – na Ziljski Bistrici v obeh deželnih jezikih, v še večidel slovenskem Zahomcu nekaj tednov pozneje pa v ziljskem slovenskem narečju.

Ta stara šega je danes eden redkih spominov na preteklost še pred dobrim stoletjem slovensko zelo zavednih vasi in zaselkov ob gornjem toku reke Zilje med Karnijskimi in Ziljskimi Alpami. Duhovnik Matija Majar - Ziljski je sredi 19. stoletja napisal politični program Zedinjene Slovenije, ki pa je bil v času,

ko so na Kranjskem še bolj cenili Koseskega kot Prešerna, prezgoden glas, da bi pridobil dovolj somišljenikov za odločnejši politični nastop. Bojazen, da bi Slovenci iz Ziljske doline na koroškem plebiscitu prevesili tehtnico na stran nove Države SHS, je na pariški mirovni konferenci po mešetarjenjih za zaprtimi vrati pripeljala do odločitve, da se celotna Ziljska dolina izloči iz območja glasovanja. Izid plebiscita je samo še okrepil germanizacijo tudi v tem delu južne Koroške, kjer je slovenska poselitev segla najdlje na zahod.

Številni pripadniki uglednih slovenskih rodbin Grafenauer, Zwitter, Möderndorfer, Felaher in drugi šolani ljudje so se bili zlasti med razmahom nacizma primorani izseliti v Kraljevino Jugoslavijo, kjer so se uveljavili na različnih področjih. Potomka ene od družin, ki se kljub pritiskom niso hotele odreči materinščini, je tudi pesnica in kulturna delavka Maria Bartoloth, rojena leta 1938 v Gorjah na Zilji, od koder je bil doma tudi Matija Majar. V kratki predstavitvi pesnice na koncu njene najnovejše knjige, priredbe ziljske ljudske pravljice *Mijalca majalca*, piše, da je »odrašala s slovenskim ziljskim narečjem. Nemščine se je naučila v šoli, slovenskega knjižnega jezika se je učila le dve leti.« Kljub skromni šolski izobrazbi je pred to slikanico objavila že dve pesniški knjigi in zanju prejela posebna priznanja. To sta bili *Pa Zila še vasčas šami* leta 1992 in pred šestimi leti *Zilša pušalč*, Ziljski šopek (str. 38).

Z zapisom te pravljice, označene za basen – ilustrirala jo je njena hči Melanie Bartoloth, skupaj pa sta jo tudi prevedli v nemščino – je Maria rešila pred pozabo dragocen drobec slovstvenega, pa tudi narodopisnega izročila Slovencev iz Ziljske doline, kjer je izdelovanje piščali, kot ga opisuje, danes

že pozabljena spretnost. Za prevod v knjižno slovenščino je poskrbela Veronika Urank-Olip, verze v besedilu pa je prevedel Martin Kuchling. Za uresničitev celotnega projekta sta poleg Mohorjeve založbe zaslužna Slovensko prosvetno društvo Zila, po strokovni in uredniški plati – sodelovale so Milka Olip, Martina Piko-Rustia in Uši Sereninig – pa predvsem Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik iz Celovca. Predstojnica inštituta, etnologinja Martina Piko-Rustia, je o Marii Bartoloth in njeni pravljici med drugim zapisala, da je sicer brezčasna, ne pa tudi, kar je sicer značilno za večino pravljic, umeščena v bolj ali manj domišljjski prostor. Njeno prepoznavno prizorišče je ziljski Log, po domače *Og*, in močvirja, *mečave*, natančneje prostor med ziljskimi vasi Gorjane, Drevlje, Drašče in Zahomec.

»Pravljični liki,« pojasnjuje Martina Piko-Rustia, »so otroci, ki hodijo v šolo in se skupaj igrajo. Odpravijo se 'na Log', da bi si izrezljali piščalke, *žvižgalce*, iz čremsinih ali vrbovih vej. Od srede aprila do srede maja,« še opozori, »je drevje in grmovje sočno, takrat se 'maji' in se skoraj zlahka loči od debla.« (str. 36)

V marsičem nenavadna pravljica temelji na klasičnem antagonizmu med dobrim in zlim, hudobijo in odpuščanjem po kesanju. Vaškim otrokom, ki se nič hudega sluteč odpravijo v goščavo, da bi si iz mladih šib naredili piščalke, se namreč prikaže zlobni možiček. Obljubi jim svojo zlato piščal, iz katere izvalja najlepše melodije, če mu žrtvujejo mačko Mijavklco, ki jih spremlja, tako da jo vržejo v ogenj. Kljub svarilom živali v okolici, da jih bo mali hudobnež osleparil, ga otroci, očarani od njegove glasbe, ubogajo. Tukaj zgodba doseže dramatični vrhunec: »Mačka je strašno zavpila. Še nihče ni slišal takega glasu.

* Iztok Llich, publicist, prevajalec in urednik; iztok.ilich47@gmail.com. Prispevek je dopolnjeno besedilo objave v oddaji Kulturni utrinki na slovenskem programu RAI v Trstu januarja 2022.

Po skalah Dobrača navzdol je brnelo. Otroci so se prestrašeni obrnili stran ...« Ko je najpogumnejši med njimi zahteval izpolnitev obljube, »je bilo tam, kjer je prej sedel možiček, vse prazno. Le grd smeh se je slišal« (str. 23). Tedaj pa se je zgodil drugi čudež. Beli škrtatje, ki so tiho plesali okoli ognja, so mačko obvarovali pred plameni. Otroci pa so bili tako prestrašeni, da so jo, ne da bi se ozrli nazaj, ucvrli proti

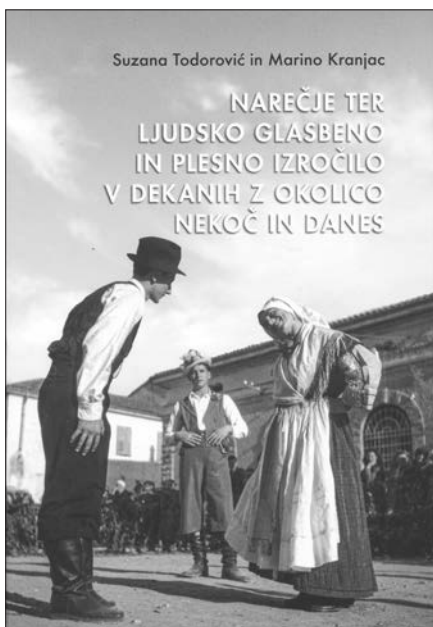
domu, vendar niso našli prave poti. Začeli so se vrteti v krogu, dokler se jim ni prikazala dolgolasa, v belo oblečena vila. »Danes ste storili nekaj hudega!« jih je nagovorila. »Toda čutila sem, da to obžalujete, pa sem prišla k vam. Vidite tam tale mostiček? Čez take mostove boste morali v življenju večkrat hoditi. Nekateri vodijo k dobremu, drugi k hudemu. O dobrem ali hudem boste odločali sami!« Po tem nauku

je dobra vila razprostrla gube svoje obleke in iz nje je skočila Mijavklca. »Otroci so si oddahnili in okoli src jim je postalo toplo« (str. 29).

Na koncu slikanice so dobrodošla uredniška pojasnila in obsežen slovarček težje razumljivih narečnih besed. Natisnjena izdaja ponuja tudi zvočno doživetje: priložena ji je zgoščenka, na kateri Maria Bartoloth prebere pravljico v svojem pojočem ziljskem narečju.

SUZANA TODOROVIĆ IN MARINO KRANJAC: *Narečje ter ljudsko glasbeno in plesno izročilo v Dekanih z okolico nekoč in danes.*

Libris, Koper 2020, 387 str. (notni zapisi, rokopisi, fotografije).

»Na ohceti so imeli harmoniko, po starem so godli na žime: na *šknt*, meli so tudi bajs, piščali (klarinet, korneta), cvilrji (godci) so bili Istrijani,« je jeseni leta 1949 med drugim zapisal Radoslav Hrovatin ob pripovedovanju domačina iz vasice Dvori, ki leži ob Kraškem robu. Etnomuzikolog, skladatelj in glasbeni pedagog je bil takrat član raziskovalne ekipe Slo-

venskega etnografskega muzeja, ki je pod vodstvom ravnatelja Borisa Orla sistematično preučevala, zbirala in dokumentirala gradivo o snovni in nesnovni kulturi Slovencev na podeželju pred drugo svetovno vojno in po njej. Tretja, t. i. Orlova ekipa, se je leta 1949 za dober mesec odpravila v Istro, na območje Dekanov z okolico. Štirinajstčlansko ekipo je vodil Milko Matičetov, ki je raziskoval ljudsko pesništvo in pripovedništvo, za ljudsko glasbo in ples pa je bil zadolžen Radoslav Hrovatin. V letih po drugi svetovni vojni so bila taka raziskovanja dobrodošla. Podpirala jih je tudi tedanja oblast, ki je pomagala tako finančno kot tudi z navodili domačim oblastem, kako raziskovalcem pod institucionalnim okriljem ljubljanskega muzeja pomagati za čim boljše preučevanje tega, do takrat z etnografskega stališča razmeroma neznanega področja. V času raziskovanja je bilo to območje še del Svobodnega tržaškega ozemlja pod vojaško upravo Jugoslovanske armade, in kot je zapisal Milko Matičetov, so pričakovali, da bodo odkrili »premno-ge kulturne prvine, ki nesporno povezujejo ta kraj s slovenskim svetom.«

Žal pa so po opravljenem raziskovalnem delu na terenu zajetni in dragoceni zapisi Radoslava Hrovatina o glasbi in plesu ostali širši javnosti neznan; avtor jih je odnesel domov, kjer jih je verjetno želel urediti, po njegovi smrti pa so zapisi ostali v arhivu Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU. Le nekaj jih je bilo objavljenih in uporabljenih za posamične razprave.

Celotno gradivo, zbrano v Dekanih in okolici, je po več kot sedemdesetih letih le ugledalo luč sveta po zaslugi glasbenika, znanega preporodnika istrske ljudske glasbe Marina Kranjca, ki je k sodelovanju povabil dialektologinjo, izredno profesorico na Pedagoški fakulteti Univerze na Primorskem in raziskovalko istrskih narečij Suzano Todorović. Pri tem so jima pomagali še sodelavci Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU, Slovenskega etnografskega muzeja, Krajevne skupnosti Dekani in številni posamezniki, ki se jim avtorja na začetku knjige lepo zahvaljujeta. V monografijo pa avtorja nista zajela le takrat zbranega in popisane gradiva, ampak sta se ob urejanju gradiva ponovno podala na teren v Dekane in okolico ter vse še enkrat

* Maša K. Marty, etnomuzikologinja, prof. glasbe in mag. etnologije; masamarty@gmail.com.

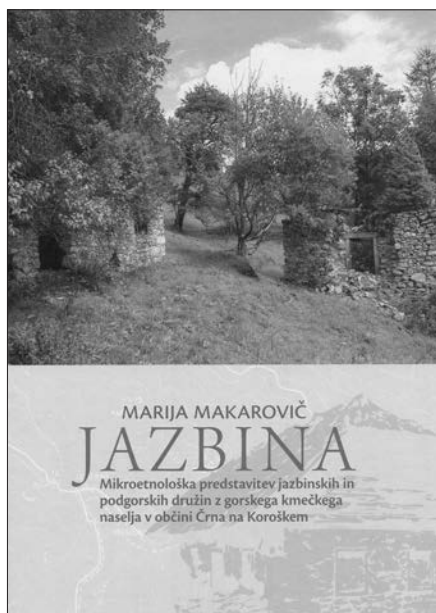
preverila, na podlagi svežih terenskih izkušenj nekatere zapise rekonstruirala ali jih dodala in delo nadgradila, da je »boljše od originala«.

Izdano publikacijo sta avtorja sestavila iz obsežne zapuščine Hrovatinovega gradiva, poleg skeniranih izvirnih terenskih beležk sta uredila ter prepisala tudi zapiske iz leta 1949. Marino Kranjac je zapise združil v razumljive notografirane zapise, saj je Radoslav Hrovatin besedila zapisoval v en zvezek, melodije pa v drugega. Avtorja sta vse dopolnila s komentarji in izsledki lastnih terenskih raziskav. V publikaciji je zabeležena zgodovina raziskanih krajev ter okoliščine in zgodovinska umestitev takratnega raziskovanja. Tako na primer izvemo, da so med zbranimi in zapisanimi pesmimi zapisovalci zaobšli istrobeneške in tržaškoitalijanske pesmi, ki so bile in so še žive na tem obmejnem področju. In čeprav je etnolog Milko Matičetov zapisal, da »kjerkoli bi nam delo narekovalo, da vstopimo v italijansko hišo, bomo prekoračili ta prag z nezmanjšanim zanimanjem, sporazumevali se

bomo italijanski, a v arhivih ekipe pa bodo tudi ti italijanski zapiski na razpolago vsakemu resnemu povpraševalcu«, teh pesmi v Hrovatinovih zapiskih ni. Prav tako so beležke ostale prazne po obiskih obmorskih mest, saj so imela mesta še romanski pečat, novi, povojni priseljenci pa raziskovalcem niso bili zanimivi, saj je bila raziskava namenjena iskanju živeče, predvsem slovenske starožitnosti in zlasti zbiranju gradiva po slovenskem podeželju. V knjigi so predstavljene tudi glasbene in dialektološke raziskave, ki so sledile prvi sistematični raziskavi Etnografskega muzeja, ter njihovi rezultati, navedene pa so tudi spremembe, ki jih je ob svoji zadnji dialektološki raziskavi, opravljeni leta 2016, zabeležila Suzana Todorović. Prepisom Hrovatinovih zapisov so dodana tudi narečna poimenovanja, na koncu monografije pa je še slovar narečnih izrazov za večjo razumljivost zbranega gradiva. Celotno knjigo bogatijo ilustrativne fotografije, večina prav iz prvega povojnega raziskovanja v Istri, ki jih hrani arhiv Slovenskega etnografskega muzeja. Mo-

nografija nas tako popelje po tem delu Istre in odstira ta svet skozi čas ter se zaključi z zelo kratkim sklepom.

V znanstveni publikaciji *Narečje ter ljudsko glasbeno in plesno izročilo v Dekanih z okolico nekoč in danes* bodo domačini po sedmih desetletjih le prebrali, kako se je govorilo in pelo na njihovih domačijah v letih po drugi svetovni vojni – spomin na te raziskovalne obiske iz Ljubljane, ki so bili za domačine zelo pomemben dogodek, kot tudi organizacija prireditve Brško opasilo, ki je opisana v knjigi, se je med ljudmi namreč ohranjal še dolga desetletja. Knjiga je bogat vir podatkov za celotno Istro, pa tudi za širši slovenski, italijanski in hrvaški prostor. Bralce bo našla tako med znanstvenim in strokovnim občinstvom kot tudi med ljubitelji glasbe in narečij. Objavljeno glasbeno gradivo pa je tudi bogat vir za vse ustvarjalce in poustvarjalce, ki želijo nadgraditi znanje in obogatiti svoj glasbeni repertoar.

MARIJA MAKAROVİČ: *Jazbina: Mikroetnološka predstavitev jazbinskih in podgorskih družin z gorskega kmečkega naselja v občini Črna na Koroškem*

Občina Ravne na Koroškem, Črna na Koroškem 2019, 845 str.

Etnologinji dr. Mariji Makarovič leta ne pridejo do živega. Pri devetdesetih je po štirih letih raziskav izdala več kot osemsto strani dolgo – in kot je pisalo na poštni ovojnici, 2,260 kg težko – etnološko študijo o Jazbini, eni od gorskih naselbin v občini Črna na Koroškem, ki se ponaša s čudovito pokrajino dolin Tople, Koprivne, Javorja, Bistre, Podpece in še kakšne. Ta gorski svet pomeni, da je morala avtorica narediti veliko terenskega dela na ne-

ravno položnih krajih. Jazbina je položena na pobočje od Uršlje Gore, se pravi od Podgore, proti Mežiški dolini, natančneje proti Žerjavu, nad katerim leži tudi danes že zaraščeni Pogorelec, znan po romanu Prežihovega Voranca *Požganica*. Marija Makarovič mimogrede omeni, da je bil prav ta roman – poleg priznanja, ki ji ga je podelila Občina Črna za številna dela o Črni in Črnjanih ter nasploh o Koroški – glavni povod za to, da se je lotila tega

* Milan Vogel, univ. dipl. etnolog in prof. slovenščine, upokojeni komentator v kulturni redakciji Dela; mavcmilan@gmail.com. Besedilo je bilo v zvočni obliki predvajano 28. aprila 2021 na 3. programu Radia Slovenija v oddaji »S knjižnega trga«, za katero je bilo prvotno tudi napisano. Tu ga objavljamo z malenkostnimi spremembami.

napornega dela. Občina je knjigo tudi založila, pomemben delež pa so dodali družina Repanšek iz Črne in avtor svežih fotografij naselbin Jan Černetič. Po zaslugi Andreja Kneza je knjiga tudi grafično zgledno urejena.

Monografija je razdeljena na dva dela. V prvem avtorica po res dolgem in vztrajnem brskanju po arhivih in katastrih analizira zgodovinska dogajanja na tem območju, omembe kmetij in rodovnike na njih ter vsakdanje življenje in s tem povezane navade ali, kot bi lahko tudi rekli, šege, ki so se posebej z uvedbo mehanizacije bistveno spremenile. V ta del so seveda vključeni tako vsakdan, ki zajema običajna kmečka dela in opravila, od recimo košnje in vrtnih del, kot tudi krsti, ohceti in sedmine po pogrebih. Gospodarstvo je temeljilo predvsem na poljedelstvu in živinoreji, le malo kmetij je imelo tudi gozd, saj ga po nacionalizaciji gozdov pliberških grofov Thurnov po nastanku prve Jugoslavije niso podelili kmetom. Ti so se morali za preživetje zaposliti v gozdarstvu ali v rudniku svinca v Mežici. Zato je bilo v Jazbini tudi nekaj rudarskih koč. Na večjih kmetijah so

imeli »posle«, torej dekle in hlapce, od katerih so se nekateri kljub takratnim prepovedim tudi poročili. Izredno visoko je bilo število nezakonskih otrok. Ena izmed dekel jih je imela osem, in to vsakega z drugim očetom. Obravnavano območje je obsežno, tako da je del ozemlja nekaj časa spadal pod župnijo Prevalje, dokler niso nekaterih kmetij, med drugim na primer tudi kmetijo Karničnik, priključili današnji občini Črna. Prvi znani Jazbinec je bil Peter iz Jazbine, omenjen v urbarju leta 1505, rodovniki družin oz. sledenje družinam in njihovem načinu življenja na posameznih kmetijah pa temelji na matičnih, rojstno-krstnih, poročnih in mrliških knjigah župnij Črna, Javorje in Prevalje.

Drugi del knjige obravnava posamezne kmetije oz. naselbine v Jazbini in Podgori. Vseh je trideset, a stalno naseljenih in obdelanih je le še šest. Avtorica jih je zato ločila na obdelane, ki jih zaradi zanimivih hišnih imen navajam: Hlevnik, Hober, Lavtar, Močivnik, Krničnik, Čemernik in Mrdavšič. V drugem poglavju obravnava kmetije in kajže z obdelanim vrtom, v tretjem

v vikende spremenjene kmetije in kajže, sledijo opuščene kmetije, tem pa še kmetije in kajže, zarasle z gozdom, predvsem na območju Pogorevca oz. Prežihove Požganice in Obretanovega vrha. Arhivski viri so nadgrajeni s številnimi pogovori z ljudmi, ki še živijo v Podgori in Jazbini ali pa so se od tam zaradi različnih razlogov razselili po Mežiški dolini in drugam po Sloveniji. Pomembno je tudi arhivsko gradivo, ki ga je v osemdesetih letih s peresom zapisal in fotografiral takratni ravnatelj Delavskega muzeja Ravne Alojz Krivograd. Zanimivo je, da to sploh ni bil zaprt prostor. Ljudje, zlasti otroci, so se družili tudi med dvourno hojo v šolo, odrasli med hojo v cerkev, presenetljivo veliko ljudi pa se je tja preselilo s štajerske strani, iz Šoštanja ali Belih vod. Šola v Javorju, ki so jo pred nekaj leti zaprli, je veljala za najvišje ležečo šolo v Sloveniji.

Monografija Jazbina je tako eden redkih in zglednih primerov prikaza življenja naselij, ki počasi ugašajo in se zaraščajo.

MIHA PREINFALK, MIJA OTER GORENČIČ in RENATA KOMIĆ MARN (ur.): *Grad Turjak*.

Založba ZRC (Castellologica Slovenica; 2), Ljubljana 2020, 1.276 str. (2 zvezka).

Pri Založbi ZRC, v zbirki Castellologica Slovenica 2, je leta 2020 izšla znanstvena monografija *Grad Turjak*. Posvečena je spominu na umetnostna zgodovinarja, konservatorja in kastelologa Ivana Komelja in Ivana Stoparja, ki sta si po drugi svetovni vojni več desetletij prizadevala za ohranitev, obnovo in znanstveno raziskovanje gradu Turjak. Nastala je v okviru raziskovalnih programov »Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru« (Umetnostnozgodovinski inštitut France Stele ZRC SAZU) in »Temeljne razi-

skave slovenske kulturne preteklosti« (Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU). Finančno so jo podprli Občina Velike Lašče in člani rodbine Auersperg. V monografiji v dveh knjigah, na skupaj 1.276 straneh, 21 avtoric in avtorjev iz zornih kotov različnih ved predstavi zgodovino in sedanost gradu Turjak in rodbine Turjaških.

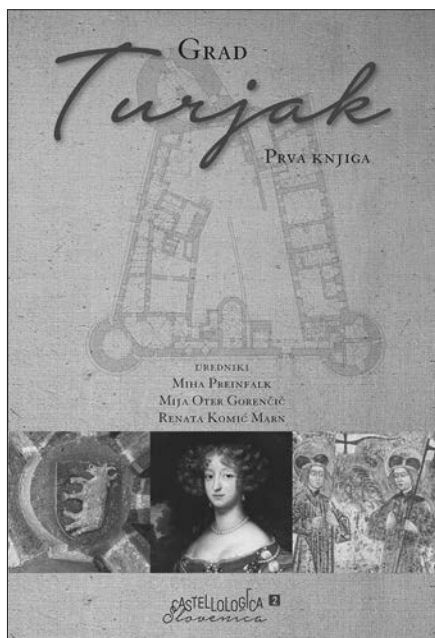
Izvor rodbine je mogoče uvrstiti v 11. stoletje, in sicer naj bi najverjetneje izvirali iz Bavarske. Najmočnejši pečat so Auerspergi pustili v 16. stoletju, ko je bil grad Turjak simbolno središče

protestantizma, prav tako pa je bila pomembna njihova vloga v boju proti Turkom. V bojih odsekani in nagačeni glavi Herbarda Turjaškega in Friderika Višnjegorskega sta bili do druge svetovne vojne na gradu relikviji. Grad se v pisnih virih prvič izrecno omenja leta 1220, torej pred 800 leti, njegovi začetki pa so še starejši, domnevno segajo v sredino 11. stoletja. V nadaljevanju so predstavljeni posamezni deli monografije.

V prvi knjigi Miha Preinfalk v prispevku *Grad Turjak* in rodbina Auersperg

* Tadeja Primožič, dr. etnologije, zunanja sodelavka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; tadeja.primozic@guest.arnes.si.

(Turjaški) predstavi srednjeveške začetke rodbine Turjaških in sledi zgodovini glavne linije rodbine, ki je bila lastnik gradu in je vse do sredine 20. stoletja na gradu tudi živela. Opiše njihovo posest ter vlogo in pomen Auerspergov v slovenski zgodovini. V rodovnikih so predstavljeni posamezni člani rodine vse od 15. do 21. stoletja.

Peter Štih spregovori o začetkih Turjaških na Kranjskem in predstavi posamezne avtorje in njihova dela, ki obravnavajo rodbino od 16. stoletja naprej. Ob tem ugotavlja, da je zaradi skromnih virov nemogoče potegniti zaključke o najstarejši zgodovini Turjaških.

Miha Kosi v prispevku Gospodje Turjaški in plemiški svet na jugovzhodu cesarstva (12.–15. stoletje) na podlagi številnih zgodovinskih virov oriše Turjaške, njihovo mesto med tedanjim plemstvom in spopade za oblast ter predstavi njihove posesti na ozemlju današnje Slovenije.

Mija Oter Gorenčič spregovori o cesarskem viteškem redu sv. Jurija in o Turjaških z uporabo novih možnosti interpretacije umetnostnega dela kot rezultata uporabe različnih metodoloških pristopov. Podrobno analizira poslikave dveh umetnostnih spomenikov – podružnične cerkve sv. Jurija nad Igom in kapele sv. Pankracija na gradu Turjak.

Barbara Žabota analizira pomen Auerspergov za širitev protestantizma in reformacijsko gibanje v Škocjanu pri Turjaku ter pri tem izpostavi pomen žensk iz rodbine Turjaških pri reformaciji na Kranjskem.

Matjaž Bizjak in Miha Preinfalk orišeta pomen Turjaškega arhiva, ki so ga do leta 1942 hranili na gradu. Arhiv sodi med najznamenitejše in najbogatejše plemiške arhive na slovenskem ozemlju ter prav zato omogoča obsežne in zaokrožene raziskave.

Boris Golec predstavi poimenovanje gradu Turjak in rodbine Auersperg – Turjaških v slovenščini skozi zgodovino. Ime »Turjaški« naj bi rodbina dobila po divjem govedu turu, ki je bilo upodobljeno tudi v rodbinskem grbu in na enem od grajskih stolpov, na kamniti plošči z letnico 1520.

Katarina Predovnik analizira Turjaška gradova v luči arheoloških raziskav in ugotavlja, da sta kljub temu, da je Turjaški grad ena od zgodovinsko najpomembnejših in najmogočnejših stavb na Slovenskem, oba gradova, Turjak in Stari grad, v arheološkem pogledu še precejšnja neznanka. Na gradu Turjak so bila šele med letoma 2004 in 2006 opravljena testna izkopavanja in arheološki nadzor gradbenih del, med letoma 2014 in 2016 pa so sodelavci in študentje Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani opravili še površinsko dokumentiranje ruševin Starega gradu Turjak (imenovanega tudi Spodnji grad).

Katja Mahnič predstavi staro grajsko kapelo na Turjaku, še posebej stavbni razvoj in vsebino poslikave stare grajske kapele ter njeno funkcijo. Ta je bila vsaj v novejšem obdobju memorialna, sredi 19. stoletja pa so jo uporabljali kot klet.

Miha Kosi in Boris Hajdinjak spregovorita o »Grbovni knjigi« gradu Turjak, umetnini kot odsevu plemiške identitete. Identificirata vsaj 52 grbov, med katerimi jih je večina ohranjenih še danes, grbovno ploščo nad grajskim vhodom in na Volovskem stolpu ter niz grbov v starejši grajski kapeli. Grbi skoraj vseh družin v kapeli so bili sorodstveno povezani s Turjaškimi in

so predstavljali elito plemiških družin tedanjih habsburških dežel, kamor so konec 15. stoletja spadali tudi Turjaški. Robert Peskar predstavi cerkev sv. Ahaca nad Malim Ločnikom pri Turjaku, zgodovinske podatke, opis in stavbno zgodovino ter umetnostni značaj cerkvene arhitekture.

Mija Oter Gorenčič v prispevku Po umetnostnih sledih srednjeveških Auerspergov oriše spomenike, ki so bili naročniško povezani s Turjaškimi: župnijsko cerkev sv. Kancijana v Škocjanu pri Turjaku, župnijsko cerkev sv. Ruperta v Šentrupertu, podružnično cerkev Marijinega vnebovzvetja na Muljavi, podružnično cerkev sv. Ahaca nad Malim Ločnikom, kapelo sv. Pankracija na gradu Turjak, podružnično cerkev sv. Primoža in Felicijana na Sv. Primožu nad Robom, Cistercijanski samostan Stična, Nadlišek, cerkev sv. Danijela v Celju in staro frančiškansko cerkev v Ljubljani.

Renata Komič Marn predstavi portretne galerije Auerspergov na gradu Turjak, ki so eden najvidnejših in najučinkovitejših elementov poveličevanja pomena gradu za rodbino Auersperg. Prva portretna galerija na gradu je nastala pred letom 1665, kasneje sta nastali še dve galeriji – rodbinska galerija in galerija prednikov – ki sta vzbujali občudovanje poldrugo stoletje, do danes pa se je ohranilo nekaj izvornih portretov.

Maja Lozar Štamcar oriše nekdanjo pohištveno opremo na turjaškem gradu od 17. do 20. stoletja. Izvirala je iz mojstrskih delavnic od Dunaja do Benetk, večji del pa iz domačega okolja od Ljubljane do Gorice, od Trsta do Gradca ter od grajskih in podeželskih mizarjev.

Ines Babnik spregovori o zelenem okrasju gradu Turjak, ki je obsegalo okrasni vrt, živalski vrt, sprehajalne poti, teniško igrišče in prostor v senci dreves. Danes o njih pričajo različni viri, v naravi pa se niso ohranili zaradi posledic druge svetovne vojne in nezanimanja za ohranitev po njej ter odselitve družine v tujino.

Miha Preinfalk predstavi grad Turjak

v spomilih barona Philippa Wambolta – Lipsija z gradu Hmeljnik, ki je grad obiskal leta 1932 kot trinajstletni deček in tam preživel dva dneva. Kot ugotavlja avtor, se je obisk dečku močno vtisnil v spomin, ker dogodkov sicer ne bi zapisal, spomini pa so pomembni predvsem zato, ker so prvoosebni.

Damijan Guštin oriše grad Turjak – »Slovenski Alcázar« – sredi slovenske državljanske vojne septembra 1943. Podrobno je predstavljeno dogajanje in boji za grad, ki so se končali s porazom Slovenske narodne vojske in hudo poškodovanim gradom.

Mojca Arh Kos predstavi več kot 70-letno obnovo gradu Turjak, ki se je začela po letu 1955 in se je zaključila leta 2006 z obnovo južnega in zahodnega trakta. V naslednjih letih so sledila le nujna vzdrževala dela. V zadnjih letih je grad zaprt, kar je posledica nerešenih vprašanj glede upravljanja gradu.

V drugi knjigi Igor Sapač prispeva obsežen arhitekturnozgodovinski oris gradu Turjak, ki zajema analitičen oris grajske stavbe in njene neposredne okolice (zunanje grajske fasade, notranje grajsko dvorišče, zahodni vezni grajski trakt z novoveško kapelo, grajski palacij in severovzhodni grajski vezni trakt, grajsko bastijo itn.) ter grad Spodnji Turjak. Sledijo interpretacija arhitekturne zgodovine gradu Turjak ter arhitekturni posnetki in risbe.

Boris Golec oriše trg Turjak, predstavi zgodovinska dejstva o turjaškem trgu, znane posestnike v različnih zgodovinskih obdobjih od srede 18. stoletja naprej ter čas in okoliščine nastanka trga, razloge zanj in njegov pomen.

Edo Škulj predstavi ustanovitev župnije Turjak leta 1790, na katero sta vplivala odloka na škofijski in župniški ravni. Med drugim predstavi župnijsko cerkev in vlogo župnika, plošče z odpustki, župnišče in župniško pisarno ter seznam turjaških župnikov. Župnija je delovala do leta 2020, nato pa je bila ponovno pridružena župniji Škocjan pri Turjaku.

Boris Golec v prispevku z naslovom Slovenica Auerspergiana predstavi slovensko pismenstvo na Turjaku od

16. do 20. stoletja, med drugim slovenske toponime v turjaških urbarjih med letoma 1565 in 1593, opise deželno-sodnih meja v turjaških urbarjih iz 18. stoletja, slovenska prisežna besedila s konca 18. in začetka 19. stoletja ter pričevanja iz predmarčne dobe in mlajšo »slovenico« do srede 20. stoletja.

Stane Granda oriše preobrazbo fevdalnega zemljiškega gospostva Turjak v kapitalistično veleposestvo. Spregovori o problemih tranzicije zemljiških gospostev v kapitalistična veleposestva, o gospodarstvu na Turjaku ter o likvidaciji posestva po letu 1945, ko je bilo posestvo zaplenjeno.

Irena Žmuc predstavi zapuščino družine Turjaških v Mestnem muzeju Ljubljana, ki od leta 1935 domuje v Turjaški palači in jo je Janez Andrej grof Turjaški zgradil sredi 17. stoletja. Predstavljeni so zgodovina palače, materialna dediščina oziroma inventar po dveh zapuščinskih inventarjih barona Herbarda in njegovega sina grofa Janeza Andreja, arheološki predmeti, ki so jih našli med arheološkimi izkopavanji v Turjaški palači, ter predmeti z drugih ljubljanskih arheoloških lokacij in predmeti, ki so v muzej prišli z odkupi, iz Federalnega zbirnega centra ali neznanе provenience.

Tadeja Primožič v prispevku Turjaški in grad Turjak – spomini in priložnosti predstavi spomine, ki so jih v letih 2015 in 2016 imeli domačini in drugi sogo-vorniki, povezani z rodbino Auersperg, na življenje na gradu, med drugim na način življenja, gospodarjenje z gozdom, socialni čut Turjaških, na leta med drugo svetovno vojno in po njej, na obiske članov rodbine v zadnjih desetletjih itn. Posebej so izpostavljene priložnosti za nadaljnjo oživitev oziroma upravljanje gradu, kot jih vidijo domačini.

Monografija *Grad Turjak* je presežek, ne le po obsegu – dve knjigi na skupaj kar 1.276 straneh – temveč tudi po raznolikih strokovnih pogledih 21ih sodelujočih avtoric in avtorjev, ki bralcu omogočijo širok vpogled v preteklost in sedanost gradu Turjak ter v pomen rodbine Turjaških skozi devet stoletij, vse od prvih znanih omemb do danes.

Pri nastanku monografije je bilo uporabljeno gradivo več kot 30 institucij v Sloveniji in po Evropi, več zasebnih arhivov, številni pisni, ustni in spletni viri, literatura ter časopisi, zbrani na skupaj 68. straneh. Pomemben del monografije so poleg besedil tudi številna slikovna gradiva, ki bralcu omogočijo še celovitejši vpogled v posamezno analizirano vsebino. Ta obsegajo risbe, slike, listine, liste, zemljevide, bakroreze, fotografije, razglednice itn., z njimi pa so nazorno predstavljeni zunanost in notranost gradu ter pomembni detajli, posamezni predmeti, okolica gradu, cerkve in kapele ter njihove notranjosti, freske, tlorisi, portreti posameznikov, rodbinska grobnica, grbi, arheološke najdbe, družine in njihovi člani, predmeti, ki so pripadali Turjaškim in jih še danes hranijo domačini, itn. Omeniti velja tudi priloge ter obsežno osebno in krajevno kazalo, ki bralcu omogoča dodatne primerjave in še bolj poglobljeno razumevanje posameznih vsebin.

Strinjamo se lahko z mnenjem urednikov Miha Preinfalka, Mije Oter Gorenčič in Renate Komić Marn, da je grad Turjak grad presežkov, ne le v slovenskem, temveč tudi v srednjeevropskem prostoru, saj izstopa po svoji starosti, videzu, prepoznavnosti ter vlogi, ki jo je odigral v zgodovini in jo ima še danes. Pri tem so pomembno vlogo odigrali njegovi lastniki, rodbina Auersperg, ki je z gradom živela od srednjega veka do druge svetovne vojne, kar je fenomen ne le v slovenskem, ampak tudi v evropskem prostoru. Trdimo lahko, da se v bogati zgodovini gradu Turjak zrcalijo življenja številnih generacij rodbine Turjaških. Še posebej veliko vrednost za slovensko zgodovino ima turjaški arhiv, ki zaradi dobre ohranjenosti omogoča obsežne in zaokrožene raziskave, zbrane tudi v tej monografiji. Izsledki monografije so pokazali, da je bila rodbina Turjaških močno vpeta v slovensko zgodovino in je bila ena redkih starih plemiških rodbin našega prostora, ki je preživela do danes in svoj vpliv širila preko meja Kranjske. Izpostaviti velja, da so Auerspergi ena redkih plemiških rodbin, ki imajo po-

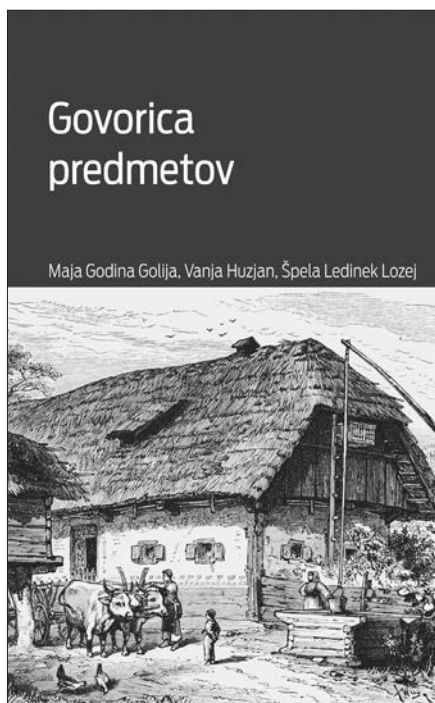
zitivnen prizvok v slovenskem prostoru. O tem priča tudi ohranjeno slovensko ime Turjaški, ki ga še danes uporabljajo domačini na Turjaku in okoliški prebivalci. Vsi člani rodbine, ki so živeli na gradu v prvi polovici 20. stoletja, so govorili slovenski jezik, kar so ljudje še posebej cenili. Bili so tesno povezani z lokalnimi prebivalci in vpeti v njihova življenja. Dajali so jim delo in tudi sicer zanje poskrbeli, česar se domačini še danes radi spominjajo. Za našo stroko je monografija še posebej pomembna zato, ker so razi-

skave načina življenja plemiških družin v etnologiji redke; več je raziskav o njihovih prebivališčih, gradovih, graščinah in dvorcih ter plemiški družbi, ki se posredno dotikajo tudi njihovega načina življenja. Vendar pa izsledki tovrstnih raziskav, ki temeljijo zlasti na ustnih virih, ob uporabi drugih razpoložljivih virov, bistveno pripomorejo k celovitejšemu pogledu na plemstvo ter k razumevanju pomena, ki so ga imele plemiške rodbine za gospodarski, družbeni in duhovni razvoj lokalnega in širšega okolja.

Ob tem je potrebno izpostaviti še pomen domačinov pri upravljanju tovrstnih objektov, v povezavi z razvojem podeželja in s t. i. pristopom »od spodaj navzgor«, ki pa se ga še vedno premalo zavedamo. Uspešne oživitve takšnih objektov, tudi gradu Turjak, so namreč tesno povezane s prepoznavanjem priložnosti, ki jih za nadaljnji razvoj vidijo domačini, ki morajo biti z gradom tesno povezani in morajo posledično aktivno sodelovati pri njegovem upravljanju.

MAJA GODINA GOLILJA, VANJA HUZJAN, ŠPELA LEDINEK LOZEJ: *Govorica predmetov*.

Založba ZRC (efka), Ljubljana 2021, 171 str.

Govorica predmetov je zanimiva besedna zveza – zdi se, da predmetom pripisuje aktivno vlogo. In *Govorica predmetov* je zanimiva knjiga. Ima nekakšno dvodelno strukturo – v dveh uvodnih prispevkih avtorici s teoretsko in pregledno širino in globino predochi-

ta teoretsko razmerje med človekom in snovnim svetom (Huzjan) ter zgodovino raziskovanja materialne kulture v slovenski etnologiji (Godina Golilja). Sledijo tri empirična besedila, ki izhajajo iz poglobljenega raziskovalnega področja vsake od treh raziskovalk – iz stanovanjske, oblačilne in prehranske kulture. Špela Ledinek Lozej piše o ognjiščih v Vipavski dolini, torej o temi, s katero se tudi sicer poglobljeno ukvarja, Vanja Huzjan o oblačilnem videzu predšolskih otrok v Ljubljani v začetku 20. stoletja, ki je povezana s temo njene disertacije, Maja Godina Golilja pa je prispevala študijo o vse bolj priljubljenem bučnem olju, ki pa je pri raziskovalcih prehranske kulture doslej pustilo le malo oziroma le bežne sledi.

»Človeško bitje je rojeno v predmetni svet in z odrasčanjem naraščajo tudi njegovo znanje, spomini, čustva in vrednote, povezane s predmeti. Ti v življenju posameznika nimajo le praktične, to je funkcionalne vrednosti, marveč pomembno povezovalno, pa tudi ločevalno vlogo. Pomen predmetov je odvisen predvsem od njih samih in od kontekstov, od tega,

kdo jih izdelava in kako, kako se uporabljajo, sprejemajo ali odklanjajo, izboljšujejo, spreminjajo in prenašajo. Nekateri med njimi imajo za posameznika in skupnost posebno funkcijo: delujejo kot znaki, s katerimi sporočajo vrednote, nazore, družbeni in ekonomski položaj, etnično pripadnost, verovanje in drugo ... Tudi v sodobnosti, v času širitve pomena virtualnega sveta, so predmeti pomemben del naše eksistence in komunikacije, so vidni, zelo povedni in razumljivi indikatorji, kaj smo,« (str. 7) v predgovoru uvede Maja Godina Golilja. In res se besedila v nadaljevanju sučejo okrog razmerja med predmeti, ki nas obdajajo, in človekom, ki se ga dotikajo na različne načine in na različnih ravneh. Zlasti uvodni besedili sta v tem po eni strani teoretsko poglobljeni, po drugi strani pa prinašata zelo koristen pregled razvoja in miselne podstatu razmerja med človekom in materialnim okoljem, torej razmerja, ki je etnologe zaposlovalo tako rekoč od začetka in se je pozneje zasedrilo na prvem mestu znamenite triade etnološke sistematike – materialna, družbena in duhovna kultura.

* Jerneja Ferlež, doc. dr. etnologije, etnologinja in bibliotekarka, Univerza v Mariboru, Univerzitetna knjižnica Maribor; jerneja.ferlez@um.si.

Vanja Huzjan v prvi študiji poveže mnogo teoretičnih – filozofskih, antropoloških, etnoloških, psihoanalitičnih in drugih – razmislekov in se pri tem opira na historično in disciplinarno širok spekter razmišljanj o razmerju med snovnim svetom in kulturo. Zlasti natančno opiše razvoj zavedanja in navezovanja stika med komaj rojenim človeškim bitjem in fizičnim svetom, ki ga obdaja neposredno po rojstvu in nato v otroštvu. Ob mnogih drugih omeni tudi koncept habituiranja Pierra Bourdieuja, po katerem človek z rutiniranim manipuliranjem s stvarmi nezavedno integrira kulturo, v katero je bil rojen. Dotakne se dialektičnega razmerja med ljudmi in predmeti, torej vzajemnosti vplivov med človekom in okoljem. Po Danielu Millerju – personi večdisciplinarnega pristopa, imenovanega raziskave materialne kulture (angl. *Material Culture Studies*), kot ga imenuje – povzame podmeno, da ljudje ustvarjajo stvari, te pa vsaj v enaki meri oblikujejo njih. Dotakne se interdisciplinarne razsežnosti raziskovanja materialne kulture, pomena in raziskovalnih praks v etnologiji ter raziskovanja razmerja med jezikom in predmetnim svetom, zlasti v okviru graške filološko-etnološke šole, in opozori na pojavnosti v muzeološki praksi. Izpostavi tudi postopen prehod zanimanja od predmetov samih na njihovo razmerje s človekom, ki se je v drugi polovi 20. stoletja odvijal v slovenski etnologiji. Omeni raziskovanje razmerja med jezikom in predmeti, ki je tesno povezano z razmerjem med človekom in materialnostjo, povzame pogled strukturalističnih in poststrukturalističnih tradicij ter zajame tudi njihove kritike, denimo Millerjevo »objektivizacijo« in »ontološki obrat« z začetka novega stoletja. Skozi različne teorije razmišlja o metaforični moči predmetov, o njihovi ekonomski oz. menjalni in ekološki vrednosti ter o materialnem v luči pojavnosti digitalnega sveta. Tega raziskovalci lahko razumejo tudi kot materialnega in ga kot takega vključijo v raziskave materialne kulture.

Prispevek Maje Godina Golija prinaša celovit pregled zgodovine raziskovanja materialne kulture na Slovenskem. Omenja grške in rimske zgodovinarje, ki opišejo zlasti bivališča Slovanov, pa srednjeveške zapise in zapise vizitatorjev, ki so obiskali ozemlja današnje Slovenije in pri tem zapisali tudi kaj o materialnih prvinah ljudi, ki so takrat naseljevali to ozemlje. Izpostavi Santonina, Valvasorja, Pohlina, Linharta, Vodnika, Hacqueta. Sledijo avtorji 19. stoletja – Vraz, Kopitar, Košič, Korytko, Trdina. Godina Golijeva poda pregled njihovega odnosa do materialnega, seveda vedno v okviru njihovih izhodiščnih kontekstov in agend, sledi pa tudi profesionalizaciji in naraščanju sistematičnosti v tem pogledu. V posebnem zaglavju poda pregled znanstveno utemeljenih pristopov k raziskovanju materialne kulture, ki ga začne z Matijo Murkom, omenja Franca Ferka in osvetli nastajanje muzejev, ki je seveda tesno povezano z odnosom do predmetnega sveta. Omeni Franceta Steleta in Stanka Vurnika, opredeli pristop Franja Baša in njegov posluš za socialno razsežnost obstoja predmetov ter opredeli vlogo Rajka Ložarja in njegovega *Narodopisja Slovencev*. Raziskave materialne kulture po drugi svetovni vojni razdeli na tiste, ki so nastale v glavnini druge polovice 20. stoletja, in tiste iz zadnjih treh desetletij. Tu se seveda zvrsti cela plejada imen, pristopov, vidikov, paradigem, institucionalnih izhodišč in načinov raziskovanja etnologov, ki raziskujej(m)o ta ali oni del materialne kulture tega ali onega dela Slovencev, vsekakor preveč, da bi jih na tem mestu naštevala. Odliki historičnega pregleda Godina Golijeve sta posebna pozornost, ki jo namenja zapisom in raziskavam o materialni kulturi in – ker gre za čisto svežo izdajo – vključitev novejših avtorjev v ta pregled. K razmišljanju me je spodbudila zlasti drobna teoretična opazka s konca zapisa, ki pravi, da metafore o »govorici predmetov« ne smemo jemati dobesedno – saj je vendar metafora – in je enačiti z govorico jezika. Sporočilnost

materialne kulture je namreč drugačna – pogosto je kontrast jeziku ali njegovo pomembno dopolnilo. Po svoje je celo bliže sporočilnosti likovnega kot sporočilnosti besednega (str. 59).

Zlasti prva empirična študija, torej študija Špele Ledinek Lozej, v okviru raziskave ozkega segmenta bivalne kulture odlično poveže tisto, o čemer govori prvo teoretično besedilo – o snovnem svetu in njegovi neizbežni povezanosti s kulturo, s človekom. Pri tem je natančno in poglobljeno tako v segmentu prikaza razvoja ognjišč v Vipavski dolini kot v segmentu opazovanja in komentiranja njihovega dediščinjenja v sodobnosti. Ta del je še posebej pomemben, saj odpira vprašanja vrednotenja ravnanj lastnikov s posamičnimi materialnimi prvinaми dediščine, ki nikakor niso enoznačna. Zdi se, da prav besedilo Špele Ledinek Lozej s posebno prepričljivostjo in s konkretnim primerom pokaže, kako kompleksna in raznovrstna sta prepletenost in pojavnost materialnega sveta ter miselni svet in kontekst tistih, ki ga uporabljamo in ustvarjamo. Oziroma, natančneje – kako ju je mogoče opazovati in interpretirati na različnih ravneh. Besedilo Huzjanove je zanimivo zlasti zaradi uvodnih razmislekov o komunikacijski vlogi oblačnja, spomni pa nas tudi, kdaj so otroška oblačila sploh začela obstajati kot – otroška, na kar smo bili doslej morda celo bolj pozorni v kontekstu kostumiranega oblačnja. Pomembna se mi zdijo tudi relativno številna neposredna pričevanja sogovornikov, pri čemer so ti izbrani kot predstavniki različnih socialnih okolij. To ob branju privede do pomembne zaznave raznolikosti in socialne pogojenosti oblačilnega videza – v tem primeru otrok, a lahko bi seveda posplošili. Zanimiv je, denimo, tudi vpogled v vlogo različnih virov oblačil in »krasil« – od krošnjarjev do šivilj, krojačev, modistinj ali preprosto – šivajočih mater. Morda bi v besedilu opisano skrb za osebno higieno lepo dopolnil še opis skrbi za nego perila in oblačil. Tudi besedilo Maje Godina Golija o bučnem olju odpira različne vidike po-

gledov na to temno tekočino izrazitega okusa. Pomembno se zdi zlasti zato, ker najbrž prvič jasno opiše razvoj pridelave tega v zadnjem času marketinško vse bolj izpostavljenega kulinarичnega artikla. Še posebej je pomembna geografska umestitev, saj smo glede tega doslej razmeroma laično tavalili nekje med umeščanjem zgolj v najvzhodnejši del slovenskega ozemlja in spraševanjem o čezmejnih vplivih. Maja Godina Golija nam v tem besedilu predstavi zelo zgodnjo obsežnejšo pridelavo bučnega olja, ki se je v oljarni v Framu začela že sredi 18. stoletja. Piše tudi o gojenju in obdelavi buč, o povezavi z mlinarsko obrtjo, o pridelavi olja za domače in tržne potrebe in naposled o družinskih in nato še večjih oljarskih obratih. Predstavi vlogo bučnega olja v kulinariki in gastronomiji in – kar je še kako pomembno – v sooblikovanju regionalnih identitet. Zanimiv je razmislek o uveljavljanju, sprejemanju in tudi zavračanju te posebne tekočine v različnih kulinarичnih miljejih. Nasploh se zdi, da tri empirična besedila nazorno kažejo, na kako različne načine se je mogoče lotiti opazovanja in pisanja o materialni kulturi, pa tudi kako različne dele slednje je mogoče zajeti v raziskovanje. Bolj ko gremo v

detajle in ožja ko so izbrana geografska območja, večja je lahko poglobljenost, kar na vsak način vidim kot prednost. Vsekakor pa ta besedila ne govorijo samo o ognjiščih v Vipavski dolini, o oblačenju otrok v Ljubljani in o pridelavi in porabi bučnega olja na Štajerskem, ampak tudi, morda celo še bolj, o različnih izhodiščnih pristopih, stilih in senzibilnostih avtoric, od katerih dve v uvodnih prispevkih pravzaprav pišeta točno o tem – o raznoliki paradigmi na časovni ali teoretski ravni.

Knjiga je izšla v novi knjižni zbirki *efka* Založbe ZRC, namenjeni etnološkimi, antropološkimi in folklorističnimi študijam. V njej se s svojimi besedili, od katerih nekatera neposredno izhajajo iz njihovih predhodnih študij, pojavijo tri sodelavke Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Vsekakor gre za zanimiv zbir raziskovalnih dosežkov in premislekov raziskovalk, ki so, tako se zdi, namerno posegle prav v tri morda najznačilnejše teme materialne kulture – prebivanje, prehranjevanje in oblačenje. Zbir besedil v knjigi *Govorica predmetov* me je zadovoljil na več ravneh – kot raziskovalko odnosa med ljudmi in prostorom sta mi teoretični in historični del ne le osveži-

la védenje, ampak ga tudi pomembno razširila, kot raziskovalka ognjišč v urbanem okolju sem posebej poglobljeno, kar primerjalno, brala odlično študijo o ognjiščih v Vipavski dolini, kot Štajerka pa sem bila povsem vsakdanje navdušena nad prispevkom o bučnem olju, o katerem doslej še nisem brala kaj tako tehtnega – čeprav me je večkrat zanimalo. Presenetil me je tudi zanimiv učinek postavitve besedila, pri kateri so opombe za vsa poglavja zbrane šele ob koncu knjige, tik pred zelo koristnim stvarnim kazalom in obsežnim seznamom literature. Na ta način bralec opomb običajno ne bere sproti, saj to pomeni vsakokratno nerodno preskakovanje med »spredaj« in »proti koncu«. Kljub temu sem jih prebrala – strnjeno, povsem na koncu, ko sem seveda že pozabila, na kaj se nanašajo. In zanimivo – večinoma so zapisane tako, da se tudi nepovezane s točko nanašanja berejo gladko in povedo veliko. Kot vedno, kadar je seznam literature širok, sem si tudi tokrat ob nekaj enotah naredila zaznamek, ki me je vodil v brskanje po COBISS-u in rezervacije doslej neznanih ali vsaj neprelistanih knjig. Jih že berem. Tudi to je vedno znova pozitiven učinek dobre knjige.

BARBARA TURK NISKAČ: *O igri in delu.*

Založba ZRC (Ethnologica – Dissertationes; 7), Ljubljana 2021, 192 str.

Monografija Barbare Turk Niskač razčlenjuje antropologijo otrok in otroštev, zlasti vprašanje imaginarija otroške igre in dela. S tem posega na eno novejših in deficitarnih področij v antropologiji. Študije otrok in otroštev v družboslovju in humanistiki nasploh so namreč produkt »emancipacije« otroka kot dejavnega člana družbenega življenja, kar je bila ena od posledic v drugo polovico 20. stoletja postavljenih predurčen

razmerij med spoloma, starševskih vlog, vključevanja žensk na trg dela, v javno in politično sfero ipd. Sistematične študije otrok in otroštev se torej večinoma pričnejo v obdobju po 2. svetovni vojni. V ospredju interesa avtorice je prepletajoč se odnos med delom, igro in učenjem v zgodnjem otroštvu. K obravnavani temi pristopa s treh perspektiv: z vidika otrok, staršev ter zaposlenih v vrtcu. V tematizaciji predmeta svojega

preučevanja uporablja zanimivo paleto med seboj komplementarnih metodoloških pristopov, najbolj pa opazovanje z udeležbo, polstrukturirane intervjuje in vizualne metode, predvsem participativno fotografijo. Teoretsko se navezuje na sodobne študije intersubjektivnosti ter intencionalnosti, socializacijo prikaže kot večsmerni proces. Impresiven je tudi uporabljen nabor literature s področja teorije in metodologije v antropolo-

* Karmen Šterk, doktorica sociologije, izredna profesorica, Fakulteta za družbene vede, Katedra za kulturologijo; karmen.sterk@fdv.uni-lj.si.

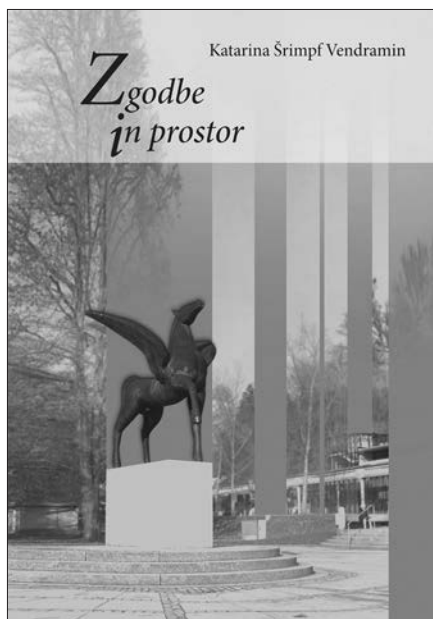
giji otroštev ter z relevantnimi odlomki širše družboslovne in humanistične produkcije.

Znanstvena pomembnost pričujoče monografije je večplastna in izvirna.

Najprej v zelo sistematičnem, preglednem in vseobsegajočem pregledu relevantne, tudi najnovejše teoretične in empirične literature s področja analize. Avtorici je uspelo različne antropološke pristope ter serijo uporabljenih kvalitativnih in kvantitativnih antropoloških metod ustvarjalno povezati in njihova dognanja vgraditi v razvoj lastne naracije. Slednja skozi vsebinsko dopolnjujoča se tri glavna poglavja (Teoretski okvir: Antropologija otroštva, Otroštvo v preteklosti, Etnografska raziskava) in z empatično obravnavo otrok in otroštva na več mestih odpira pomembne teme, ki bi lahko prispevale k »znanstveni emancipaciji« še ene od t. i. »nemih skupin«; otrok. Prav posebno v zvezi s tem izstopa diskurzivni in osebni slog avtorice, ki nam prihrani sentimentaliziranja, idealiziranja in pokroviteljske drže, ki so skoraj imanentne sodobni humanistiki in družboslovju, ko ta govori o otroštvu, zlasti v relaciji s kategorijo

»dela«, in ki predstavljajo samo drugačen, politično korekten, pač, način odrekanja opolnomočenja. Monografija se otroka loteva kot bistvenega in enakopravnega subjekta svojega družbenega in kulturnega okolja ter obstoječih razmerij moči. Antropološke študije te vrste so izjemno redke, in to ne samo v slovenskem prostoru.

Monografija Barbare Turk Niskač z naslovom *O igri in delu* prispeva izvirne paradigmatske nastavke za branje strategij, s katerimi se poskušajo »nemi glasovi« udejstvovati v svoji lastni konstrukciji emancipirane, družbeno relevantne, opolnomočene identitete. Ponuja nepopačen in nepokroviteljski vpogled v otrokovo doživljanje sebe in sveta. V branje je ne priporočam samo strokovnjakom na področju dela z otroki in sodobnim preučevalcem otroštev, tudi ne samo pedagogom, didaktikom in vzgojiteljem, pač pa vsem, ki smo kdaj bili otroci – vsem nam.

KATARINA ŠRAMPF VENDRAMIN: *Zgodbe in prostor: Ustno izročilo in kolektivni spomin v zgornjem Obsotelju.*

Založba ZRC (Ethnologica – Dissertationes; 8), Ljubljana 2021, 160 str.

Pod uredniškim vodstvom Saše Babič je kot osma knjiga izšlo delo *Zgodbe in prostor* etnologinje in kulturne antropologinje, sicer raziskovalke na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Katarine Šrampf Vendramin, s pojasnjevalnim podnaslovom *Ustno izročilo in kolektivni spomin v zgornjem Obsotelju*. Avtorica izhaja iz prepričanja številnih etnologov, da zgodbe ustvarjajo prostor, v katerem so in še vedno nastajajo, recenzentka Tjaša Jakop pa je zapisala, da je »ustno izročilo in kolektivni spomin v gornjem Obsotelju prvo delo, ki sinhrono in diahrono obravnava ustno izročilo s področja zgornjega Obsotelja in nam predstavi

lokalno identiteto obsoteljskega človeka na slovenskem etičnem ozemlju ob hrvaški meji«. To območje je zanimivo zato, ker leži ne le na vzhodnem robu slovenskega etičnega ozemlja (zajema namreč kraje v občinah Šmarje pri Jelšah, Rogaška Slatina in Rogatec), marveč tudi na meji s Hrvaško, kar ustvarja posebne razmere za medsebojno življenje in, kar avtorica večkrat poudari, oblikuje osebno in nacionalno identiteto, zahteva pa tudi poseben pristop do informatorjev. Tako je bilo nekaj terenskih raziskav narejenih še v krajih na hrvaški strani meje. To pa ni prvo avtoričino delo na to temo na obravnavanem območju, saj je obsežno

Zbirka Ethnologica daljša svoje police izdaj prirejenih doktorskih disertacij.

* Milan Vogel, univ. dipl. etnolog in prof. slovenščine, upokojeni komentator v kulturni redakciji Dela; mavmilan@gmail.com. Prispevek je bil 20. 1. 2022 predvajan na tretjem programu Radia Slovenija v sklopu oddaje S knjižnega trga.

raziskavo objavila že leta 2019 v reviji *Traditiones*.

V grobem je študija razdeljena na dva dela, ima pa seveda veliko podpoglavij oz. dodatnih razlag. Resne študije ni brez vpogleda v teoretična izhodišča posameznih raziskovalcev v tematiko, ki se je lotevajo. Najbolj se je za to folkloro, ki ni »prava folklor«, ampak »folklor iz druge roke«, ki se izrablja v najrazličnejše, tudi v komercialne in politične namene, uveljavilo poimenovanje 'folklorizem' nemškega etnologa Hansa Moserja, Marija Makarovič pa je že leta 1968 opozorila, »da je treba na nove pojavne oblike dediščine gledati kot na izraz danega časa, in ne kot na rekonstrukcijo preteklosti« (Maka-

rovič 1968: 4). Z novejšim terenskim delom, predvsem pa z analizo zbranskega gradiva Katarina Šrimpf Vendramin ugotavlja tesno povezanost med prostorom in časom ter piše o njunem pisanju zgodb in oblikovanju kolektivnega spomina, o spajanju prostora in časa v zgodbah in tako oblikovanju kolektivnega spomina. Posebno pozornost nameni humorju in zgodbam o Lemberžanih kot drugih, drugačnih (menda naj bi kaj o njih prevzel tudi Fran Milčinski v Butalcih), o delitvi na »naše« in »všaše«, o nenaklonjenosti »tatinskim« Hrvatom ...

Drugi del študije zajema obravnavo folklornih elementov v sodobnem življenju. Tu gre predvsem za oživljanje

različnih folklornih izročil v obliki delavnic, pripovednih večerov ali v okviru folklornih skupin. Najbolj pa je verjetno prepoznaven krilati konj Pegaz, ki je dobil mesto celo na občinskem grbu in v obliki veličastnega kipa na mestnem grbu, po njem pa so poimenovani tudi nekateri lokali in skupine. Vse to si je po pisnem in ustnem izročilu prislužil s tem, da je na mestu, kjer je ob zemljo udaril s kopitom, pritekel rogaški vrelec.

Viri in literatura

MAKAROVIČ, Marija: Nekaj misli ob »folklornih prireditvah«: Z opombo uredništva. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 9/2, 1968, 3–4.

TANJA JAKOMIN KOCJANČIČ: Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945 in njego-va propagandna funkcija.

Založba Inštituta za novejšo zgodovino (Razpoznavanja; 41), 344 str.

Razmah natisnjenih medijev, časnikov oziroma časopisov v 19. in zlasti 20. stoletju je dal tej dejavnosti – ob zakonodajni, izvršni in sodni – veljavo četrte veje oblasti. Po drugi različici iz Napoleonove dobe so časopisi ob štirih velesilah, Franciji, Rusiji, Avstriji in Britaniji, postali peta veja oblasti. V zadnji tretjini 19. stoletja, ko se je z Bismarckovim vzponom spremenil politični zemljevid Evrope in so med velesile prišteli še Prusijo in Italijo, pa so tisk začeli imenovati sedma sila.

Informativni in politični tisk si je sicer največji vpliv zagotovil v demokratično urejenih družbah, v tiranijah pa je pod nadzorom oblasti še danes zadolžen za njeno povečevanje in obračunavanje z nasprotniki. Uredniki in pisci so odgovorni navzgor, medtem ko je v demokracijah uspešnost tiska najbolj odvisna od verodostojnosti v očeh bralcev. Ob večjih krizah in še bolj v vojnih razmerah pa se ta razlika bolj ali manj izgubi.

Pristranskost in navijaštvo za »naše« ter demoniziranje nasprotnikov postane-ta samoumevna »domoljubna« naloga enih in drugih medijev.

Ta skupni imenovalec povezuje tudi raziskavo časopisja na Primorskem v obdobju 1941–1945, predstavljeno v znanstveni monografiji Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki s še nekoliko daljšim naslovom postavlja v ospredje propagandno funkcijo tiska. Njena avtorica je v Kubedu rojena kulturologinja in socialna antropologinja Tanja Jakomin Kocjančič, ena vidnejših izobraženek in kulturnih delavk, ki s svojim raziskovalnim in publicističnim delom pomembno prispevajo k boljšemu poznavanju kulturne dediščine istrskega podeželja. Med drugim je sodelavka študijskih krožkov Beseda slovenske Istre in Istrske teme, sodelovala pa je tudi pri zborniku *Življenje in delo Alojza Kocjančiča, slovenskega istrskega pesnika, pisatelja in duhovni-*

* Iztok Llich, publicist, prevajalec in urednik; iztok.lich47@gmail.com.

ka, ter pri ureditvi njegove spominske sobe v Kubedu (str. 343). Temo, kateri je namenila monografijo, je obravnavala že v doktorski disertaciji Slovensko primorje v časopisni propagandi 1941–1945, lani pa jo je še dopolnila in priredila za knjižno objavo.

V vojnah, pravi stari rek, je prva žrtev resnica. To dejstvo je potrdila tudi avtorica, ko je svojo večletno raziskavo usmerila prav v odkrivanje in analiziranje razlik v bolj ali manj sočasnem poročanju časopisja v omenjenem prostoru. Njeno delo je posebno pomembno zato, ker je bilo tipkopisno ali ciklostilno razmnoževano, večidel pa že natisnjeno časopisje, ki ga obravnava, v dosedanjih raziskavah prikazano le pomanjkljivo in obrobno ali sploh ne (str. 19). Izjema so le izdaje narodnoosvobodilne oziroma partizanske strani, pri katerih pa je tudi odkrila veliko doslej še neznanih dejstev.

Tanja Jakomin Kocjančič opozarja, da se poleg tega starejše raziskave niso usmerjale na specifično vsebin propagande in na njihove primerjave med vpletenimi stranmi – nacistično Nemčijo, fašistično Italijo, slovenskimi domobranci in odporniškimi gibanjem – ki so se na Primorskem srečevale idejno, ideološko, politično in vojaško. »V prvih dveh primerih,« ugotavlja, »je šlo za spopad na globalni ideološki ravni, v primeru partizanstva in domobranstva pa za spopad za monopol znotraj nacionalne skupnosti. Oba sta znotraj propagandnega okvira potekala z različnimi strategijami prisvajanja zgodovine, umetnosti, kulture itn.« (str. 12), in dodaja, da je pri obravnavi časopisne propagande »uporabila primerjalno metodo, ki predstavlja paradigmatsko obeležje sodobne znanosti« (str. 14).

Ta cilj je avtorica lahko dosegla le tako, da je gradivo poiskala v javnih ustanovah na obeh straneh današnje slovensko-italijanske meje: tako v osrednjem arhivu republike Slovenije in Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, v Pokrajinskem arhivu Koper ter v knjižnicah na Primorskem v Sloveniji kot tudi v Trstu, predvsem v Narodni in študijski knjižnici in knji-

žnici Biblioteca dei Civici Musei di Storia et Arte. Kako temeljito in zahtevno je bilo to delo, priča na koncu dodan, kar dvajset strani dolg seznam upoštevanih arhivskih in knjižničnih virov, periodičnega tiska in literature.

V raziskavi je na prvem mestu najbolj množično in razvejano, v ilegalnih tiskarnah natisnjeno partizansko časopisje, h kateremu je avtorica prišla tudi na ciklostilu razmnožene izdaje v manjših nakladah. Posebej je osvetljen razvoj časopisa *Partizanski dnevnik*, prvega odporniškega dnevnika v okupirani Evropi, ki je 13. maja 1945 postal Primorski dnevnik in velja za najpomembnejšega od vseh medvojnih lokalnih časnikov (str. 36). Sledijo pregledi tiska primorskega domobranstva z *Goriškim listom* kot najpomembnejšim glasilom (str. 78), italijanskega režimsko-kolaborantskega tiska, pri katerem je imel najpomembnejšo vlogo *Il Piccolo* (str. 98), ter nemškega okupatorskega časopisja (str. 147) z osrednjim listom *Deutsche Adria Zeitung*. Ob vseh razlikah so imele vpletene strani tudi stično točko, narodnostno mešani Trst, ki je bil kot strateško pomembno pristanišče ter sedež lokalnih in okupacijskih oblasti vseskozi predmet propagandnih sporov in spopadov. Poglavitna značilnost glasil vseh strani je bilo tako pridobivanje privrženecv in odvrčanje od nasprotnih idejnih taborov kot ideološko indoktriniranje in politična mobilizacija. Pri tem je bilo za partizansko časopisje značilno, da si je vodilno vlogo v njem »prilastila KPS, ki je vsebinsko, politično in idejno usmerjala tisk in politično delovanje sploh. Zavzemala se je tudi za centralizacijo tiska, kar ji je omogočalo prilagajanje komunističnim ideološkim smernicam ter boljši nadzor. Sklano s tem je omejevala tudi izdaje pokrajinskih oziroma lokalnih listov in opozarjala na domnevno škodljivost 'lokalpatriotizma'« (str. 296).

Drugi del monografije se posveča analizi najpogostejših vsebin in tem obravnavanih časopisov, pri čemer je spet na prvem mestu partizansko časopisje s propagandnimi gesli (str. 181),

mitingi in kulturnimi prireditvami (str. 186) ter temami, kot so nove meje in priključitev Primorske s Trstom Jugoslaviji (str. 188) in bratstvo slovanskih narodov (str. 194). V svojih člankih niso klicali le h »kaznovanju nemško-fašističnih izrodov za ropanje in požiganje naših mest in vasi«, temveč so še bolj ogorčeno napadali domobranske »švabobrnce« in drugo izdajalsko drhal, primorske krščansko-socialistične sredince pa so zmerjali z »izprijenci, zapečkarji, oportunisti in izdajalci, ki širijo hudičevo seme« (str. 204).

V nadaljevanju avtorica predstavi še najudarnejša gesla in teme preostalih treh skupin. V domobranskem časopisju so na primer pisali o brezbožnosti komunizma in o svetem materinstvu ter dodajali primere domobranskega pesništva, satire in karikature (str. 219–247). Parafrazirali so znano partizansko geslo v »Smrt komunizmu – življenje narodu!« in »Smrt anglo-ameriškim izdajalcem – svoboda narodu!«. Po kapitulaciji niso prizanašali niti Italijanom, ki so ji imenovali »maslarji« in »savojski polentarji«, *Goriški list* pa je le nekaj dni pred osvoboditvijo mesta Hitlerja slavil kot »največjega socialista vseh časov« (str. 235).

Italijansko časopisje (str. 248–264) je – prav tako kot nemški okupatorski tisk (str. 265–293) – imelo svoja, pa tudi nekatera skupna gesla, pisalo je o položaju Primorske in Trsta, italijansko-nemškem zavezništvu, vlogi ženske (Nemci tudi o liku skrbne in trpeče matere ter o ljubezni do umetnost) ipd.

Tanja Jakomin Kocjančič v sklepu še poudari, da je bil do kapitulacije Italije zaradi fašistične prepovedi tiskane slovenske besede na Primorskem ilegalni partizanski tisk sploh edini tisk v slovenščini (str. 296).

Pomembna sestavina raziskave je tudi skoraj tisoč opomb, v katerih avtorica sproti, ob prvi omembi v besedilu, na kratko predstavi urednike in druge pomembne sodelavce posameznih listov ter oceni njihove prispevke, stališča in usode med vojno, preživelih tudi pozneje.

KATJA HROBAT VIRLOGET: *V tišini spomina: »Eksodus« in Istra.*

Založba Univerze na Primorskem in Založništvo tržaškega tiska, Koper in Trst 2021, 315 str.

Murkovo priznanje za leto 2021 je šlo v roke Katje Hrobat Virloget. Prisluzila si ga je z lani izdano monografijo s pomenljivim naslovom *V tišini spomina: »Eksodus« in Istra*. Poleg stroke je knjigo dobro sprejela tudi splošna javnost, v petih mesecih je bilo namreč razprodanih vseh 500 izvodov. Tudi mene ni pustila ravnodušne. Odraščala sem v Piranu, na Partizanski ulici, uživala sem v igri *guardi e ladri* (»tati in policaji«), štela beneške leve na pročeljih palač, tekala mimo (skorajda neopaznih) ostankov iredentizma in posedala pod plaketo, ki obeležuje pridružitve Slovenije Evropski uniji. Sem tudi potomka preprostih primorskih izseljencev, ki so v času fašizma pristali na Štajerskem in se po drugi svetovni vojni »vrnili« v Piran. Knjige torej nisem brala zgolj kot etnologinja, ampak tudi kot iskalka svojega Pirana oziroma odgovora na vprašanje, kako lastno zgodbo vpeti v zgodovino Pirana, zlasti v luči nadvse raznovrstnih družinskih zgodb drugih Pirančanov.

Novejšo zgodovino Pirana in drugih obalnih mest je brez zavzetega in kritičnega branja pravzaprav skorajda nemogoče poznati, o njej se ne govori, a to, kot piše Katja Hrobat Virloget, ni naključje. Na podlagi lastnega življenja s Piranom je zaznala tišino in nelagodje, ki Istro spremljata že približno sedem desetletij. Še več, zbrala je pogum, da ju naslovi. Njena podrobna analiza spominov malega človeka na »eksodus« in burna leta, ki so mu sledila, je empatična, natančna ter zgodovinsko in antropološko kontekstualizirana. V zadnjih mesecih se je izkazala tudi kot slišana. Zgodnejši umetniški, politični in drugi podobni poskusi obujanja večglasnih spominov na povojne selitve niso poželi uspeha. Bili so – tako kot preteklost sama – pozabljeni. Kot razgrinjam v nadaljevanju, knjiga Katje Hrobat Virloget torej ni samo kakovostna, ampak je luč sveta ugledala v času, ko je od travmatične selitve preteklo dovolj časa, da so prebivalci in prebivalke o njej želeli brati, poslušati in celo govoriti. Knjiga je tako ob izidu postala del zgodovine »eksodusa«, nekakšna prelomnica, ki odpira razprave in nemara celo celi zgodovinske rane. Knjiga, ki je prihodnje raziskave istrske novejšje zgodovine ne bodo mogle obiti.

Uvod v monografijo je jedrnat, a jasen in izčrpen. V izogib nerazumevanju in razočaranju avtorica že na prvih straneh opozori, da ne gre za zgodovinsko študijo, da v tem smislu ne želi rekonstruirati preteklosti, ampak vanjo umestiti spomine historičnih akterk in akterjev. S pomočjo antropoloških oziroma etnoloških konceptov se je namenila osvetliti posameznikovo razumevanje zgodovine, spominov, lastnih izkušenj in odločitev. Na kratko, o preteklosti je spregovorila skozi prebivalke in prebivalce Istre, na ta način je »izza političnih in zgodovinskih okvi-

rov videla ljudi ter njihove individualne usode« (str. 13). Sogovorniki in sogovornice so resda govorili o preteklosti, a je skozi njihove zgodbe avtorica vlekla tudi niti s sedanostjo, zato že v uvodu opozorila, da se knjiga tudi v tem smislu razlikuje od zgodovinske.

Avtorica v uvodu poudari tudi, da ni zagovornica nobene izmed skupin, še več, da v Istri le stežka govorimo o homogenih in statičnih nacionalnih, političnih, etničnih, regionalnih, razrednih in drugih družbenih skupinah. Prav tako ne verjame v prave ali končne odgovore, nikogar ne zagovarja in se ne sprašuje, kdo je imel prav. Namesto že tolikokrat slišane političnega oziroma uradnega spomina je dala glas vsakdanjim izkušnjem, ki presegajo nacionalne pripadnosti in so mestoma izredno ganljive. Svojo občutljivost do sogovornic in sogovornikov je uspela prenesti tudi na bralstvo, kar še posebno pride do izraza ob razgrinjanju otroških stisk. Le malokdo se med branjem ne zamisli nad bridkimi spomini na zapuščenost, izgubo občutka varnosti in doma.

Delo temelji na 53 intervjujih s posamezniki in posameznicami. Večkrat se opira tudi na terenske zapiske, spomine, intervjuje, ki so jih izvedli študentje in študentke Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, izbrana literarna dela, razstave, politične govore in domala vso razpoložljivo literaturo o življenju v Istri v zadnjih osemdesetih letih. Knjiga tako ni plod površne raziskave, ampak odraz poglobljene analize »eksodusa« in vseh človeških elementov, ki ga obdajajo. Nujno je omeniti tudi, da avtorica že v uvodu spregovori tudi o sebi, ne ostane skrita, ampak poudari svojo, seveda neizbežno, vpetost v raziskavo. Razkriva se kot empatična etnografinja, kot Slovenka s pestro družinsko zgodovino in preprosto kot

* Daša Ličen, dr. etnologije in kulturne in socialne antropologije, asistentka z doktoratom, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; dasa.licen@zrc-sazu.si

človek. Njeno natančnost in ambicioznost velja pohvaliti tudi zato, ker so postale tovrstne raziskave v slovenskem znanstvenem prostoru redkost. Obsedenost z zbiranjem točk, stalno prijavljanje projektov, pedagoške obremenitve in poplava birokratskih obveznosti narekujejo hiter tempo, v katerem je pisanje zaključene, na etnografske raziskavi zasnovane monografije večini nedosegljivo, za stroko pa izredno dragoceno.

***

Sprehodimo se zdaj še skozi samo raziskavo, ki jo je avtorica začela z orisom turbulentne zgodovine istrskega polotoka, zlasti povojnega, desetletje trajajočega »eksodusa«. Pri analizi se ni oprla zgolj na številne zgodovinske raziskave, ampak je pokazala tudi na njihova medsebojna razhajanja. Nadaljevala je s premislekom o zagatah pri poimenovanju »Istre«: je mar naključje, da obstaja za ta polotok in njegove dele toliko različnih imen? Kot pokaže, težav s poimenovanjem ni mogoče ločiti od zapletenih kolektivnih spominov v tem obmejnem prostoru, ki vse od povojnih selitev išče skupni identifikacijski imenovalec. Avtorica je premišljeno uporabljala tudi izredno obremenjen termin »eksodus«, kar je v antropološkem duhu utemeljila z dejstvom, da gre za med sogovorniki zelo razširjen termin, da ima za izbiro torej emsko podlago. Dodaten argument za izbiro tega izraza je bil tudi njen dvom o v slovenskem političnem diskurzu zasidrani ideji o »optiranju«. Spraševala se, je če je tako množične selitve – najvidnejše v istrskih mestih, v katerih se je delež italijanskega prebivalstva med letoma 1945 in 1956 spustil z 91 % na 10 % – sploh možno zreducirati na »optiranje« oziroma izbiro. Ponudila je tudi kritičen pregled prevladujočih diskurzov o »eksodusu«, in sicer dveh diametralno nasprotnih nacionalno-političnih diskurzov. Skladno s slednjima se zgodovina deli na krvnike in žrtve, za njima pa »pogosto stojijo tudi znanstvene raziskave, nekritične do lastnega nacionalnega diskurza« (str. 154). V nadaljevanju

je izpostavila tudi nekaj individualnih in umetniških interpretacij, ki so bile osnovane v bolj spravljenem duhu.

Sledi poglavje o partikularnih izkušnjah menjav prebivalstva, ki pa jih je avtorica vseskozi umeščala v politični in zgodovinski kontekst. Spomine je velikokrat zamejila ali potrdila s historično podprtimi dejstvi, s čimer ni določala, kaj je res ali bolj prav, ampak je opozarjala na zmeraj prisotno disonanco med zgodovino in osebnimi izkušnjami. V tem poglavju je govorila tako o tistih, ki so prišli, kot o tistih, ki so odšli, pri čemer sogovornikov in sogovornic ni kategorizirala na »Slovence« in »Italijane«, ampak je predpostavljala fluidnost in dinamičnost njihovih identifikacij. Osvetljevala je počasno in kompleksno tvorbo nove Istre in predstavljala, kakšno vlogo so pri tem imeli jezik, šolstvo, lastna imena in seveda tudi nova politična ideologija in z njo povezana (ne)religioznost, gospodarstvo in konceptualizacija zasebne lastnine. Opozarjanje na ekonomski, zelo materialni vidik, prinaša svežino in nakazuje, kako v tla je lahko ideja etnične pripadnosti in »rodne grude« ob soočenju z revščino, splošnim pomanjkanjem in željo po varni prihodnosti. Hrobat Virloget se v tem poglavju ni omejila le na pripovedovanje zgodb »od spodaj«, ampak tudi na pričevanja predstavnikov oblasti, ki niso delovali uniformno – večsah so na primer italijansko govoreče prebivalstvo spodbujali k odhodu, drugič k odločitvi za Jugoslavijo.

Sama selitev in odločanje zanjo z vsemi pritiski pa sta bila tako za odhajajoče kot za prihajajoče, kot je odločno poudarila avtorica, šele začetek. »Rimasti« – Italijani, ki niso »optirali« – so zdaj postali »tujci doma«. Živeli so v istem prostoru, a v povsem novi družbi, v kateri nista postali nezaželeni le verska pripadnost in italijanski jezik, ampak tudi drugi javni izrazi identifikacij, ki so jih gojili pripadniki in pripadnice nekdanjega večinskega prebivalstva. Snovna in nesnovna dediščina italijanskega prebivalstva sta z eksodusom poniknili, medtem ko so novi pre-

bivalci v prostor skušali vnesti svojo. Konflikt med prvimi in drugimi se še danes manifestira tudi na področju dediščine, te si namreč danes še zdaleč ne delijo vsi Istrani.

V dolgem poglavju o eksodusu avtorica ni mogla mimo povoda za knjigo, in sicer dejstva, da so glede eksodusa vladala desetletja tišine oziroma da se o samih preseljevanjih praktično ni govorilo. Postopno obujanje te teme se je začelo v 1980ih, a so spomini, ki ne bi bili del že obstoječih političnih narativov, pravzaprav ostajali pod površjem. Za avtoričine sogovornice in sogovornike je bila to tudi oblika zaščite, potlačitve hudih travm, ki v veliko primerih nikoli niso dobile epiloga. Spraševala se je, če je morda ravno ta kolektivna tišina tisto, kar prebivalstvo združuje danes.

V tretjem, jedrnem poglavju, »Po eksodusu«, se je Hrobat Virloget podrobneje posvetila novemu začetku oziroma »prenovi istrske družbe«. V skorajda izpraznjena naselja so se zdaj priseljevali posamezniki in posameznice iz vseh vetrov. Tukaj je omenila številne skupine, najprej tiste, ki so se v obalna mesta podali iz istrskih vasi, potem Tržačane in druge Primorce, med njimi številne, ki so Primorsko zapustili za časa fašizma in komaj čakali na »vrnitev«, pa učitelje, druge izobražence in politične nameščence iz urbanih središč, a tudi poklicne skupine, kot so bili mizarji, ki so obalnim mestom primanjkovali, in nazadnje še delavce, ki so se v 1960ih in 1970ih priselili iz drugih republik. Podobno kot »ezulov« in »rimastov« tudi prišlekov ni smiselno metati v isti koš, saj ne gre za enotno skupnost, ampak skupnost, ki so jo – morda še bolj kot vse druge – simbolne meje delile na izobražene in neizobražene, na stare in nove, na slovensko in srbohrvaško govoreče, skratka, na »naše« in »vaše«. Oblikovati so se začele fragmentirane skupnosti, ki še danes iščejo skupen jezik.

Če so se najzgodnejši povojni slovensko govoreči prišleki v javnem prostoru morali znajti z italijanščino, je tiste, ki so se priselili kasneje, na primer sredi 1950ih, pričakala slovensko govoreča

skupnost. Tudi preobrazena jezikovna krajina je vplivala na življenja »rimastov«, od tedaj dalje so v javnem življenju le težka shajali brez slovenščine. Na ta način so vzporedna življenja italijanske in slovenske družbe prihajala izraziteje do izraza. Priseljenci in priseljenke iz drugih jugoslovanskih republik so zlasti v istrska mesta vnesli tudi srbohrvaščino, makedonščino in druge jezike. Čeprav je bil ta segment prebivalstva na deklarativni ravni dobrodošel, veljali so za »brate«, pa je preostalo prebivalstvo nanje in na njihov jezik gledalo vzvišeno. Tudi v tem primeru se do danes ni veliko spremenilo.

Med pripovedovanjem o gradnji povojne Istre je avtorica postavila pod vprašaj zelo razširjene zgodbe o »šopu ključev«, ki simbolizirajo široke možnosti prišlekov pri izbiri zapuščenih stanovanj. Spomnila je tudi na katastrofalne higienske razmere, ki so vladale v teh stanovanjih, in na podobo povsem izpraznjenih istrskih vasi. Novo prebivalstvo je v prostoru zaživelo po svoje. Niso se identificirali z do tedaj prevladujočo arhitekturno tradicijo, z ribištvom ter drugimi kulturnimi in materialnimi izrazi nekdanjega prebivalstva, italijansko dediščino so

zato prepuščali propadu. Po besedah raziskovalke lahko v tem primeru zavračanja znakov identifikacije govoriemo celo o simbolnem nasilju.

Kot kontrapunkt temu si je skušalo slovensko prebivalstvo krajino prisvojiti na svoj način, med drugim z dediščinjenjem, na primer vnosom kranjske folklore in vneto promocijo slovnično pravilne slovenščine. Obenem je krajina dobivala tipične poteze, značilne za socialistični režim, s katerimi se je do neke mere identificirala tudi zadnja skupina priseljencev iz drugih jugoslovanskih republik. V splošnem pa je bila usoda slednjih podobna usodi italijanskih prebivalcev, iz javnega prostora in pogovorov o dediščini so bili izločeni. V zadnjih letih se je sicer situacija nekoliko spremenila. Beneška dediščina, ki jo Italijani in Italijanke smatrajo za svojo, je dobila več veljave – tozadevno je zgovoren primer piranske Benečanke, ki je bila iz rdeče prebarvana v izvirno, belo barvo.

Če povzamem, na svoji poti k razumevanju tišine je dala Katja Hrobat Virloget besedo sicer neslišanim posameznicam in posameznikom. Njihove zgodbe je spretno soočala z nacionalnimi narativi in s splošnim

zgodovinskim dogajanjem, s čimer je pokazala na večplastnost, zavozlanost in nacionalno odbiranje, ki spremljajo zgodovino eksodusa in povojne Istre. Knjigo odlikujeta širina in nezamejenost, bralcu pa omogoča, da v njej najde sporočilo zase.

Ravno odprtost pa je tista, ki pri bralstvu zbujata tudi določeno nelagodje. Nekateri si ob branju želimo zadnje pike, na več mestih hrepenimo po raziskovalki, ki bi se dvignila nad življenjske zgodbe, potegnila črto med fikcijo in resničnostjo, podala zaključke in opozorila na potencial imaginarnega. Jasno, vsi imajo pravico deliti svoje spomine, ki pa vendar nikdar niso zgolj del individualnega sveta malega človeka, ki ga je posrkalo kolesje zgodovine, ampak tudi sami priročen in nevaren instrument, ki lahko privede do novih konfliktov. In drugače, zgodb malega človeka ni možno popolnoma ločiti od politike danes in jutri, ki se mestoma kaže v nevarnih obrisih. Obenem bi avtorica ravno s tem knjigi odvzela njeno edinstvenost, empatijo, spravljalnost, svobodo, pri sebi pa prekinila intimne vezi, ki jih je v času etnografske raziskave stkala s sogovornicami in sogovorniki.

JERNEJ MLEKUŽ: *ABCČČ migracij*.

Založba ZRC (Moj zvezek), Ljubljana 2021, 158 str.

Pri Inštitutu za izseljenstvo in migracije ZRC SAZU je v zbirki Moj zvezek izšla dokaj neobičajna knjiga *ABCČČ migracij* kulturologa in geografa dr. Jerneja Mlekuža, avtorja več študij na temo migracij in izseljenstva. Avtor svoje delo označi za nekakšen abecednik, kar ni daleč od resnice, in pripiše razlago Slovarja slovenskega knjižnega jezika, da je priročnik za začetno, osnovno spoznavanje določenega področja. Temu ustrezno snov razvr-

šča po geslih, kot so »Biti migrant«, »Poti migrantov«, »Kultura in migracije«, »Ekonomske migracije«, »Spol in migracije«, »Zgodbe in migracije«, »Združevanje migrantov« ... Sprašuje se, kdo so migranti, predvsem pa, kaj pomeni biti migrant. Migracije označi za odklon, kot anomalijo od sreče, blaginje in drugih reči, h katerim večinoma neuspešno teži človeška vrsta. To v svojem za strokovno delo dokaj nenavadnem, a slikovitem in duhovitem jeziku

ponazorji s primerjavo: »Če ne bi stopil opičnjak na nevarna savanska tla, bi še zmeraj zobali sladko sadje v prijetni senci varnih krošenj. In če se ne bi prvi migranti odpravili na dolgo in neznano pot, bi še vedno bežali pred levi. Nikoli ne bi slišali Devete simfonije, se igrali s pokemoni in se jezili na gin tonik brez ledu« (notranjost platnice).

Človeški rod se je zaradi najrazličnejših razlogov selil ali preseljeval v vseh časih in s seboj prenašal tako pozitivne

* Milan Vogel, univ. dipl. etnolog in prof. slovenščine, upokojeni komentator v kulturni redakciji Dela; mavcmilan@gmail.com. Besedilo je bilo v zvočni obliki predvajano 29. novembra 2021 na 3. programu Radia Slovenija v oddaji S knjižnega trga, za katero je bilo prvotno tudi napisano. Tu ga objavljamo z malenkostnimi spremembami.

kot negativne posledice. Mlekuž ugotavlja, da so migracije zelo kompleksen in raznovrsten pojav. Po njegovih besedah »vključujejo, združujejo, mešajo, spreminjajo, dodajajo, oplajajo, razbijajo [...] ekonomske, politične, družbene, demografske, kulturne, ekološke, jezikovne [...] pojave, vidike«. Je pa seveda vse kaj drugega biti begunec iz Sirije, kjer »namesto javne razsvetljave razsvetljujejo plameni bomb« (str. 11), kot biti migrant z imuniteto na tujem veleposlaništvu. Ob tem se ne sprašuje le o *homo sapiensu*, marveč tudi o *homo politicusu*, o vlogi medijev pri obravnavi migracij ali beguncev, o nacionalizmu in rasizmu. Pomembna avtorjeva ugotovitev je tudi, da migracije niso nikoli končane. Pri tem med drugim navaja slovenske

povratnike iz Argentine, med katerimi so bili tudi predsednik vlade, kardinal in eden najboljših poznavalcev nogometa. Eden od ljudi, ki so se naselili v Sloveniji, pa pravi, da mu izraz »povratnik« nikakor ne ustreza, saj ni nikoli šel iz Slovenije: »Sem rojen v Argentini in sem prišel v Slovenijo kot domovino mojih starih staršev« (str. 79). To so seveda ekstremni primeri, a avtor ne prezre tudi vračanja delavcev iz tujine na stara leta.

V abecedniku migracij je seveda mogoče najti še marsikatero drugo geslo, predvsem pa ga popestrijo različne zgodbe, saj Mlekuž zapiše, da so migracije stekane iz vsemogočih zgodb. Nič manjše teže pa nima slikovno gradivo, od razglednic in ilustracij do stripov.

CLIFFORD GEERTZ: *Interpretacija kultur*.

Založba Aristej (zbirka Dialogi; 19), Maribor 2019, prevod Božidar Kante in Vesna Debeljak, 474 str.

činov preživljanja vsakdana, izšlo pomembno antropološko delo Clifforda Geertza *Interpretacija kultur*, ki še leta po prvi izdaji preizprašuje pomembna vprašanja o človeku, njegovem duhu in kulturi. Dejstvo, da slovenski prevod dela, ki je bilo v angleščini izvirno izdano leta 1973, izhaja 46 let kasneje, kaže na vitalnost in relevantnost zapisanega. Po prvi izdaji se je Geertzovo ime neizogibno zapisalo na seznam antropoloških teoretikov, čeprav je bil v tem času že uveljavljen profesor in aktiven raziskovalec. *Interpretacija kultur* ni delo, v katerem bi Geertz primarno želel predstaviti in pojasniti svojo teorijo. Gre za izbor esejev, ki jih je Geertz med svojimi raziskavami in delom postopoma objavljaval dobro desetletje prej. Avtor že v predgovoru pojasnjuje, kako ga je urednik prosil za razširjen analitični uvod k izboru esejev, da bi predstavil svoje splošno stališče. Geertz deloma šaljivo najprej

prizna, da ni vedel, da bi ga imel, a je z »vzratnim redom stvari – najprej napišeš in potem ugotoviš« (str. 8) napisal prvo poglavje, »Zgoščeni opisi: k interpretacijski teoriji kulture«. Pri tem si je izposodil pojem »zgoščen opis« (orig. *thick description*), ki ga je leta 1949 prvič uporabil angleški filozof Gilbert Ryle za opis, ki poleg površinskega opazovanja človeškega dejanja obsega tudi podrobnosti in kontekst celotne opazovane situacije. Prevajalec v opombi navaja, da celoten izraz predstavlja trd oreh tudi za prevajalce Geertzovega dela v druge jezike. V slovenskem znanstvenem okolju je bilo doslej uveljavljenih več različic prevoda originalnega pojma. Jurij Fikfak govori o »gostem opisu« (Fikfak 2004); Dan Podjed uporablja izraz »izdaten opis« (Podjed 2011); Rajko Muršič se je nagibal k izrazu »gostobesedni opis« (Muršič 2011). Med nastajanjem prevoda je Muršič

Pri založbi Aristej je leta 2019, tik preden nas je epidemija nenadoma po vsem svetu vrgla v iskanje novih na-

* Ivana Drakulić, doktorska študentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; ivana.drakulicova@gmail.com.

kot urednik tega dela eno od svojih predavanj za doktorske študente posvetil vprašanju prevoda izraza *thick description* v kontekstu Geertzove uporabe. V tem besedilu se nagibam k prevodu »zgoščen opis«, za katerega so se odločili prevajalca in uredništvo slovenskega prevoda. Geertz tako s prvim poglavjem uvede koncept zgoščenega opisa na polje antropologije, kjer postane ključni pojem v antropološki teoriji in metodologiji. Prav tako je temelj interpretativne antropologije, ki je popolnoma zaznamoval Geertzovo nadaljnjo kariero.

Ob tem se že v predgovoru odpre prva večja tema v Geertzovem premišljevanju, in sicer antropološko pisanje. Omenjeni vzratni red, kjer napisanemu sledijo ugotovitve, naj bi bil večino časa standardni postopek dela kulturnih antropologov. Pisanje tukaj ne predstavlja samo beleženja, zapisovanja ali komentiranja opazovanega, misli, občutkov. Poleg pisanja, ki je v obliki dnevnikov, zapiskov, beleženja genealogij, zemljevidov, analiz ter znanstvenih besedil nepogrešljiv del antropološke metodologije, pridobiva antropološko pisanje na svoji moči, ko se Geertz poglubi v razlago pojma zgoščenega opisa. Pišemo, da lahko pridemo do ugotovitev – vendar ne splošnih oziroma univerzalnih, do katerih ima Geertz zelo jasen odnos. Po njegovem mnenju je iskanje splošnih teorij ali trditev nekoristno, saj nas lahko oddalji od bistva opazovanega ali zasenči to, kar se nam prikazuje, to pa je praviloma edinstvenost različnih oblik človeškega obstoja. Avtor zapiše, da »bistvena naloga izgradnje teorije tu ni kodifikacija abstraktnih regularnosti, temveč omogočiti zgoščen opis; ne posploševati onkraj primerov, temveč posploševati znotraj njih« (str. 37). Takoj v začetku knjige zazvenijo pomembne misli o cilju antropologije, ki ga je mogoče izpolniti z zgoščenim opisom, in sicer »povečanje univerzuma človeškega diskurza« (str. 25). Tega cilja si ne prisvaja samo antropologija, nadaljuje Geertz, prav tako to ni edini cilj te znanosti. Cilji

so tudi poučevanje, zabava, praktično svetovanje, moralni napredek in odkrivanje naravnega redu v človeškem vedenju. Geertz v esejih proučuje izpolnjevanje zastavljenih ciljev kulturnega antropologa. Čeprav jedro Geertzovega teoretskega antropološkega doprinosu predstavljata uveljavitev in razlaga koncepta zgoščenega opisa, pri branju opazamo njegovo hierarhiziranje – ne glede na to, kako pomembno je pisanje, je zanj še bolj ključen praktični del, torej antropološka raziskava. »V vsakem primeru, bodisi vnaprej bodisi pozneje premišljene splošne trditve, kot da sem bil tako srečno prisiljen (srečno za smer mojega dela in za njegov vpliv) v članek o 'zgoščenem opisu', so v antropologiji smiselne zgolj kot komentarji o praktičnih raziskavah, takšnih, kot so te, ki sestavljajo preostanek knjige. Če so ločene od njih, se zdijo zgolj obetajoči zapiski, prazne škatle, možne možnosti« (str. 8).

Poleg zgoščenega opisa, ki torej predstavlja orodje za izpolnjevanje cilja antropologije – širjenja univerzuma človeškega diskurza – je ključni pojem v Geertzovih razpravah pojem kulture. Definicija je postala med antropologi splošno znana, ampak jo je na tem mestu nujno navesti. Geertz pravi, »da je človek žival, viseča v mrežah pomenjanja, ki jih je sam spletel«, in te mreže so kultura (str. 16). Kasneje razloži, da pojem kulture »označuje zgodovinsko prenesen vzorec pomenov, utelešenih v simbolih, sistem podedovanih pojmovanj, izraženih v simbolnih formah, s pomočjo katerih ljudje komunicirajo, ohranjajo in razvijajo svojo vednost o življenju in odnose do življenja« (str. 99). Med iskanjem odgovorov na vprašanje, kaj je kultura, se Geertz giblje po polju vprašanj, kaj je človek in kaj je antropologija. Z vprašanjem, kaj je človek, pa ne išče modela univerzalnega človeka, ampak prav nasprotno. Preizprašuje uniformni pogled na študij človeka in iskanje univerzalnih zakonitosti, ki bi bile razvidne pri vsakem posamezniku, ne glede na čas ali lokacijo, kjer živi. Geertz je kritičen do pristopov in različnih dis-

kurzov skozi zgodovino. V njegovem pojmovanju človek, ki je izvzet iz časa, kraja in okoliščin, v katerih živi, ne obstaja. Zato poudarja posebnost značaja: »Človeškost je tako različna v svojem bistvu, kot je v svojem izrazu« (str. 48). Prav zato je pri iskanju razlage, kaj je človek, ključna kultura – ne kot skupek karakteristik, ki določajo univerzalno veljavne okvire, v katerih najdemo vsakega posameznika, ampak kultura kot kompleks programov, z uporabo katerih nastaja široko polje človeškega obstoja. Zato se je ob razmisleku o pojmu človeka ključno soočiti z raznolikostmi njegove kulture in jih upoštevati pri razlagi.

Veliko prostora v besedilu Geertz posveti podrobnemu premišljevanju o tem, zakaj in kako je nastala kultura, da še podrobneje približa bralcu svoje razumevanje. Ob razlagi izrazi mnenje, da kultura ni samo ornament človekove eksistence, ampak bistven pogoj zanjo (str. 57). Z nasprotnega vidika prikaže primerjavo človeka z živalmi, da bi definiral človeško naravo. Ptice lahko vzletijo brez podrobnega študija aerodinamičnih načel in vetra, prav tako bober lahko zgradi popoln jez brez preučevanja statike in hidravlike. Nasprotnost te primerjave sloni na tem, da ne poudarja tega, koliko stvari se je sposoben človek naučiti, ampak to, kakšno količino stvari je primoran usvojiti, da lahko preživi in napreduje. Iz tega je izpeljan zaključek, da človek brez kulture, ki predstavlja ključ do zmožnosti učenja in uporabe usvojene, ne bi bil sposoben preživeti. Zato je njegova »edinstvenost« prav v njegovi pomanjkljivosti. Vse primerjave v knjigi, ki podpirajo Geertzove razlage, slonijo tako na njegovem odličnem in mikroskopskem poznavanju raziskovalnega terena, Indonezije in Indije, kot tudi na zelo pozornem opazovanju in premišljevanju o svojem vsakdanu – ne samo vsakdanu antropologa, ki raziskuje določen teren, ampak tudi vsakdanu posameznika v družbi, vpletenega v svoje mreže pomenov in interpretacij.

Za vsakega študenta etnologije in antropologije je Clifford Geertz znan utemeljitelj in pomemben predstavnik interpretacijske antropologije. Tudi če se med ostalim študijskim gradivom *Interpretaciji kultur* ni imel časa posvetiti v celoti, je najverjetneje podrobno seznanjen z njegovo analizo petelinjih bojev na Baliyu (15. poglavje). Podrobna analiza tega dogodka za veliko antropologov predstavlja jedro Geertzovega preučevanja, a dovolim si trditi, ne da bi zmanjševala pomembnost preučitve tega pojava kulture Balijcev, da to ne drži. Geertz mikroskopsko in globinsko preuči še veliko drugih tem in pojavov v indonezijski družbi in jih opiše v drugih poglavjih. Pravo analitično mojstrovino ponudi z analizo neuspešno in zmedeno izpeljanega pogrebnega rituala dečka z Jave (6. poglavje), kjer se osredotoči na prezpraševanje pomena kulture in družbene strukture skozi interpretacije verskih pomenov. Na javanskem primeru pokaže podrobno poznavanje političnega in družbenega življenja na Javi, pa tudi popolno razumevanje verovanj ter verskih praks. Nepričakovana smrt desetletnega dečka je povzročila obremenitev družbe in psihološko napetost večjega števila udeleženih v dogodku, namesto da bi bil hitro in učinkovito organiziran običajni javanski pogrebni obred in pokop. Eden glavnih vzrokov, da so se dogodki ob pogrebem obredu razvili v napačno smer, je bila politična polarizacija javanske družbe.

Modin, ki predstavlja pomembno uradno funkcijo pri izvedbi obreda, je ob obisku družine mrtvega dečka opazil politični plakat nasprotne stranke. To je bil zanj dovolj močan razlog za to, da dečka ni hotel uradno pokopati. Iz vseh posledičnih napak in zmede ob pokopavanju dečka je mogoče naslikati okvire »pravilnega«¹ pogrebne rituala v *kampongu*, meščanski javanski soseski brez ulic. Različne interpretacije političnih simbolov in pomenov so vplivale na resnično življenje, česar mnogi vpleteni niso pričakovali. Geertz zapiše: »Ta prekinjeni pogreb je bil dejansko mikroskopski primer širših konfliktov, strukturnih razkrojov in poskusov ponovne integracije, ki so v taki ali drugačni obliki značilne za sodobno indonezijsko družbo«² (str. 155). Besedilo, ki primarno govori o indonezijski družbi v drugi polovici prejšnjega stoletja, je relevantno tudi za današnjo globalno in slovensko družbo. Posledice mešanja političnih pomenov z verskimi in obratno, ki so bili med glavnimi razlogi za celotno zmedo okoli pogreba, so prisotne na več ravneh družbenega dogajanja. Posebej v današnjem času epidemije smo skoraj po vsem svetu, vključno s Slovenijo, priče politizaciji zdravja, zdravstva, izobraževanja, umetnosti in vsakdana posameznikov. Politična polarizacija povzroča razgradnjo strukture sodobne družbe ter njene ponovne ali drugačne integracije. Zaradi prekomernega političnega interpretiranja pomenov pri-

haja tudi v današnji družbi do mnogih konfliktov ter zmede, kakršnim je bil Geertz priča ob pokvarjenem ritualu na Javi.

Geertz zna s svojimi razlagami in premisleki bralca hkrati navdušiti in izčrpati, kajti besedilo je zelo gosto in zahtevno. Misli in besede so skrbno izbrane in delujejo, kot da so vsaka na pravem mestu. Zato bralec poleg rahle kognitivne utrujenosti po prebranem intenzivno začuti zadovoljeno intelektualno prizadevanje za obogatitev svojega znanja z novimi pogledi na človeka, ki so tako v sedemdesetih letih 20. stoletja kot tudi danes vplivali na razvoj antropološkega mišljenja. Knjiga nam ne ponuja preprostih odgovorov na zapletena vprašanja, prav tako pa nam ne postreže z zapletenimi odgovori na enostavna vprašanja. Geertz tako z razpravami o kulturi in človeku trajno in z nezanemarljivo globino prispeva k diskurzu o človekovi naravi.

Literatura in viri

FIKFAK, Jurij; Frane, Adam; Detlef, Garz: *Qualitative Research: Different Perspectives, Emerging Trends*. Ljubljana: Založba ZRC, 2004.

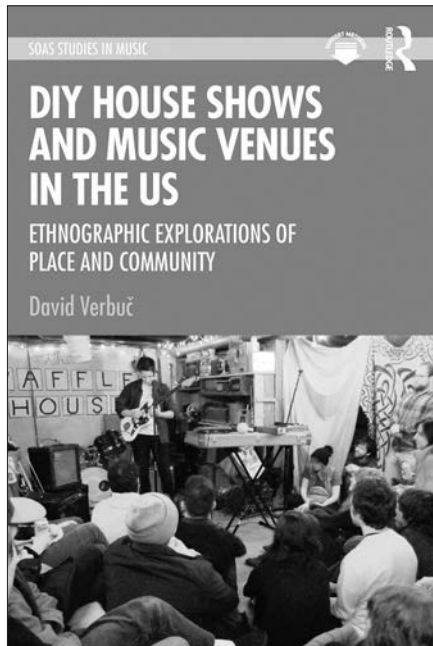
MURŠIČ, Rajko: *Metodologija preučevanja načinov življenja. Temelji raziskovalnega dela v etnologiji ter socialni in kulturni antropologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.

PODJED, Dan: *Opazovanje opazovalcev: Antropološki pogled na ornitološko organizacijo*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.

DAVID VERBUČ: *DIY House Shows and Music Venues in the US: Ethnographic Explorations of Place and Community.*

Routledge (Taylor & Francis Group), New York in London 2022, xi + 270 str.

Ko se ozremo na dobro stoletje razširjanja ameriške popularne glasbe po vsem svetu, praviloma najprej prepoznavamo samo njene najatraktivnejše značilnosti, ki so postale med razširjanjem in predelavami njenih zvrsti samoumeven del vsakdanjega življenja v še tako zakotnih krajih. Kljub temu pa glasbeno življenje ne poteka povsod enako. Globalno razširjanje popularne glasbe spremlja neskončno spreminjanje njene izraznosti, prav tako pa to glasbo zaznamujejo tudi izjemno različne okoliščine njenega dejanskega življenja in razvoja v lokalnih okoljih. V Sloveniji smo nekako vajeni, če ne kar razvajeni, da imamo sorazmerno spodobno mrežo glasbenih prizorišč, razen morda največjih, ki bi privabljalale tudi mednarodno občinstvo. V praktično vsakem večjem naselju ali vsaj na območju večjih naselij naletimo na različna glasbena prizorišča, praviloma v javni lasti in nevladnem upravljanju, v katerih lahko v živo spremlja-

mo muziciranje domačih in tudi tujih glasbenih zasedb. Zasebne dvorane in prizorišča so še danes prej izjema kot pravilo. Za komercialno manj zanimive glasbene prireditve in razvoj nekomercialnih glasbenih tokov so še posebno pomembna tista glasbena prizorišča, ki jih lahko jemljemo kot samonikla prizorišča. To so prostori, v katerih se lahko srečujemo z domačo in lokalno glasbeno ustvarjalnostjo onkraj nareka trga ali države. Ekonomsko gledano lahko delujejo z minimalnimi stroški, v sodelovanju z drugimi in s solidarnostjo ter predvsem na podlagi prostovoljskega entuziazma, ki ga deloma podpirajo tudi lokalna in državna sredstva, namenjena kulturi in mladim. V večini slovenskih krajev, od največjih mest do nekaterih vaških naselij, naletimo na takšna samonikla prizorišča, mladinske klube in centre s prireditvenim prostorom, manjše dvorane v nekdanjih združnih in narodnih domovih ter tudi na druga sodobnejša koncertna prizorišča, tako javna kot zasebna. To glasbeno življenje, ki nikoli ne dobiva dovolj sredstev za resno načrtovanje svojih dejavnosti, pomembno dopolnjuje tudi sofinanciranje festivalov skozi celotno leto, ki potekajo tudi v teh prostorih. V Evropi so že pred desetletji začeli vlagati v t. i. kreativno industrijo in kulturo, v njenem okviru tudi v popularno glasbo, kot eno izmed nosilk gospodarskega razvoja. Drugod po svetu večinoma ni tako. V zibelki sodobne popularne glasbe, Združenih državah Amerike, je povsem drugače. Tam je lokalna podpora popularni glasbi zanemarljiva, če sploh obstaja, prav tako tam niso nikoli mogli vzpostaviti mreže javnih prireditvenih prostorov, medtem ko morajo zasebni glasbeni prireditveni prostori upoštevati zelo zahtevne zakonske pogoje za izvajanje glasbenih prireditev.

Poleg najrazličnejših strogih ureditev, ki zadevajo požarno in druge vrste varnosti, je pomembna ovira tudi prepoved samostojnega obiskovanja koncertov in festivalov mlajšim od 18 let, razen če imajo odraslo spremstvo. Še bolj izključujoča je prepoved prodaje alkoholnih pijač mlajšim od 21 let. To pa pomeni, da se glavni del popularno-glasbenega občinstva ne more udeleževati glasbenih prireditev v obdobju, ko jih to najbolj zanima. Na drugi strani pa so zaradi nujnega spoštovanja vseh uredb in zakonskih določb stroški organiziranja glasbenih prireditev tako visoki, da so organizatorji glasbenih prireditev za preživetje na trgu prisiljeni v komercializacijo oz. specifične prilagoditve. Zato se je od sedemdesetih let naprej, po eksploziji mladinsko zaznamovanih glasbenih dejavnosti v šestdesetih letih, v Združenih državah Amerike razvilo neodvisno glasbeno dogajanje, v svojem bistvu dobesedno podtalno, a hkrati zavezano specifičnim vrednotam, navadam in načinom delovanja, v domačem zasebnem okolju in na način »znajdi se«.

Ko se je David Verbuč – ki je na ljubljanski univerzi doštudiral muzikologijo, si pred tem nabiral izkušnje z organizacijo glasbenega življenja v svojem lokalnem okolju Zgornje Savinjske doline, nato pa deloval tudi kot sodelavec in urednik glasbene redakcije na legendarnem ljubljanskem Radiu Študent – znašel v kalifornijskem Davisu, kjer se je vpisal na doktorski študij, je hitro ugotovil, da glasbeno življenje v ZDA poteka bistveno drugače kot v Evropi, ki je na gosto posejana s skupnostnimi prizorišči, klubskimi prostori in manjšimi javnimi ter zasebnimi dvoranami. V Združenih državah Amerike, Meki popularne glasbe, se je izkazalo, da glavnina zanj zanimivega

* Rajko Muršič, dr. etnologije, redni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; rajko.mursic@ff.uni-lj.si.

glasbenega dogajanja poteka v domačem okolju: v zasebnih hišah, njihovih kletah, dnevnih sobah in na vrtovih. Mlajši in manj mladi akterji glasbenega dogajanja se morajo tam znajti po svoje in z lastnimi močmi uveljavljati načelo »naredi sam«. To je potem postalo tudi osrednje vodilo monografije, ki jo je David Verbuč objavil po končani doktorski disertaciji. Reklo »napravi sam« (angl. *do it yourself*; *DIY*) je postalo osrednji koncept in rdeča nit njegove knjige.

V uvodnem delu nas avtor seznanja z materialnimi in prostorskimi danostmi samoniklih glasbenih prizorišč in z njimi povezanih skupnosti v Združenih državah Amerike. Posebno pozornost nameni opredeljevanju načinov »napravi sam« (DIY), etiki in skupnostim, nato predstavi temeljni teoretski okvir svoje raziskave, ki zadeva temeljna vprašanja o prostoru, materialnosti in diskurzu ter družbeni bližini. Pri tem se naslanja na sodobne poglede na prostor in njegove raziskave, kot so jih razvili v kulturni geografiji, izdatno pa se naslanja tudi na koncepta teritorializacije in deteritorializacije (ozemljanja in razozemljanja) Gillesa Deleuza ter avtorjev in avtoric, ki jih je mogoče uvrstiti v klub novih materialistov, pri čemer se tu in tam nasloni tudi na stare materialiste (žal brez neposrednega sklicevanja na Henrija Lefebvra; njegovo zagovarjanje pravice do mesta bi lahko avtorju prišlo še kako prav). Pri svoji analizi glasbenega življenja zato ne razločuje med analizo diskurza, torej govora o dejavnostih, povezanih z organizacijo glasbenih prireditev, in analizo njegove materialne podlage, ker je nedvomno smela metodološka odločitev, s katero je postavil v ospredje uprostrojene dejavnosti in iz njih izhajajoče povezave med ljudmi, ne pa pripovedi in mnenja o njih.

Nato predstavi temeljno metodologijo in predvsem trajno problematiko pomanjkanja ustreznih prostorov za pomemben del glasbenega življenja v Združenih državah Amerike.

Trije osrednji deli monografije sestavljajo celovit pregled glasbenega življe-

nja po načelu »znajdi se«, najprej s prikazom fizičnih in družbenih prostorov ameriških samoniklih glasbenih prizorišč ter nato njihove geografske umeščenosti in scen, ki nastajajo v geografskih okvirih glasbenih dejavnosti, na koncu pa še analizira prostorsko podlago samoniklih (DIY) scen in skupnosti v Združenih državah Amerike. Prikaze in analize posameznih poglavij dopolnjujejo fotografije in obširnejši navedki izjav sogovornic in sogovornikov.

Monografija Davida Verbuča prinaša izjemno podrobne in poglobljene etnografske opise dejanskega glasbenega življenja v času, ko je opravljal terensko raziskavo, predvsem v letih 2011 in 2012. Teoretsko se naslanja na najnovejše in aktualne nastavke, predvsem na teorijo afekta in deleuzovske nereprezentacijske teorije na čelu z novim materializmom, s katerim na učinkovit način poveže svojo lastno uprostrojeno izkušnjo in razprostrjene načine večstranskih komunikacij in izkustvenih srečevanj med akterji in akterkami lokalnih, regionalnih, nacionalnih, transnacionalnih ter tudi globalnih glasbenih tokov.

Glavna poanta njegovega pisanja ni toliko v tem, da je mogoče v svetu, ki mu v celoti vladajo tržne zakonitosti na škodo javnega, preživeti s tvorjenjem začasnih in spremenljivih skupnosti, ampak v tem, da je skozi glasbeno ustvarjalnost in delovanje mogoče vzpostavljati in ohranjati družbenost znotraj in deloma tudi onkraj prevladujočega družbenega, političnega in ekonomskega reda. Glasba ni zgolj glasba, ampak je temeljni dejavnik družbenega. Če kje, se to vidi prav pri organizaciji hišnih koncertov in drugih prireditev, v njeni spontani moči povezovanja skupnosti, tudi nehierarhičnih, v moči povezovanja tistih skupnosti, ki jih siceršnja družba drži narazen. Čeprav se lahko tudi v teh novih začasnih zbirih oblikujejo in ohranjajo vzorci življenja in vedenja, ki se jim hočejo izogniti, je prav glasba tista, ki sploh omogoča prečiti, razmišljati, čutiti in občutiti onkraj determinant prevladujoče kapitalistične družbe.

Te dejavnosti so za nekatere akterje in akterke, ki jim postane glasbeno delovanje najpomembnejša stvar v življenju, vseživljenjska zaveza, za večino pa je izkušanja liminalnega, v katerem padejo hierarhije in pravila, dokler se ne vzpostavijo nova.

Knjiga Davida Verbuča je bistveno bolj antropološka oz. etnološka, kot sem pričakoval. Pravzaprav je odličен primer sodobne razpršene etnografije na več krajih in prizoriščih, s katero se je mogoče približati neformalnim in začasnim družbenim pojavom, torej deleuzovskim zbiram (angl. *assemblage*), naključnim konstelacijam sodobnega življenja.

Čeprav se je avtor izogibal neposrednemu prikazovanju glasbenega življenja in delovanja kot političnega, je vsaj v mojem branju ključen poduk te knjige prav v inherentni političnosti vsakega, ne le opisanega glasbenega življenja. Kolikor je glasba skupna, družbena, kolikor jo doživljamo skupaj z drugimi ljudmi, je tudi politična, in to politična v tistem smislu, ki lahko spreminja prav tisti del našega političnega delovanja in ravnanja, na katerega sicer ne moremo vplivati, saj poteka v povsem drugih izkustveno-družbenih razsežnostih kolektivnega afekta, ki se oblikuje družbeno. Tukaj pa je videti, da je mogoče ustvariti celotne svetove povsem drugačnega delovanja in ravnanja, v katerih se razvija podlaga drugačnih skupnosti, pa naj bodo še tako dobro integrirane v obstoječe režime ali se še tako skušajo izviti iz njih.

Tisti deli glasbenega in družbenega življenja, ki se najbolj radikalno upirajo obstoječemu režimu, tudi najtežje obstanejo. Pri Verbučevem raziskovanju glasbenega življenja na terenu niso v ospredju posamezne glasbene vrste in podvrste (žanri in podžanri), ampak prostor, v katerem se je z glasbo sploh mogoče srečevati v živo. Glasba je življenje. In življenje se razvija po svoje. Bistvo akumulacije kapitala je v apropiaciji prostorov, tudi virtualnih, in njihovi eksploataciji. Zato skvoti in s kvoti povezani prostori, o katerih sicer knjigi ni veliko govora, družno

spodjedajo temelje kapitala in držav, ki mu služijo, saj v njih vidijo edino resno grožnjo njihovem obstoju. Glasba sama na sebi ne ogroža obstoja režima prostega trga, utemeljenega na brutalni moči države in kapitala, toda njenega neoviranega kroženja in doživljanja ni mogoče v celoti vpeti v mehanizme nadzora. V tem smislu se lahko učinkovito upira brutalnim silam prostega trga, saj udejanja njegova temeljna ideološka načela. Kapitalu se upirajo zelo različni ljudje – nekateri ozave-

ščeno, drugi spontano in nevede, tretji brezbrizno. Ko govorimo o glasbi, se obstoječemu režimu tudi danes bistveno bolj upirajo mladi kot starejši. Tudi v ZDA. Liminalnost njihovih hišnih rešitev lahko postane trajna življenjska drža nekaterih, toda osrednji nauk zgodbe ni v tem. Prosti trg je v glasbenem življenju lažna iluzija. Upravna regulacija glasbenih prireditev nazorno pokaže, da je prosti trg v neposrednem protislovju z željami in potrebami preprostih ljudi, še posebej mladih.

Odlična knjiga Davida Verbuča je s prikazom sicer manj vidnega in doslej prezrtega glasbenega pojava odstrla tiste dele glasbenega življenja, ki smo jih v Evropi doslej jemali kot samoumevno ameriške, a nismo vedeli, da je (bila) njihova izraznost tako trdo prigarana. Še posebej moram izpostaviti njegovo iskanje ženskega pogleda in razkrivanje pogleda tistih, ki se tudi v sicer egalitarnih skupnostih, odmaknjenih od dominantnih hierarhičnih norm, počutijo podrejene.

SODELOVANJE Z NOSILCI DEDIŠČINE V SLOVENSКИH MUZEJIH IN GALERIJAH

Strokovno izpopolnjevanje z delavnico

Strokovno izpopolnjevanje z delavnico na temo sodelovanja z nosilci dediščine v slovenskih muzejih in galerijah je organizirala Služba za premično dediščino in muzeje (v nadaljevanju SPDM) s sedežem pri Narodnem muzeju Slovenije v sodelovanju s Tino Palaić, antropologinjo in muzeologinjo. Spodbujanje izobraževanja muzejskih strokovnjakov ter skrb za zagotavljanje kakovosti muzejskih storitev sta med temeljnimi nalogami SPDM, kar naju je z vodjo SPDM Majo Hakl Saje spodbudilo k pripravi serije izpopolnjevanj za muzealce. V letu 2020 je izpopolnjevanje naslovlilo področje dostopnosti in inkluzivnosti slovenskih dediščinskih ustanov za družbene skupine z različnimi ovirami (Palaić in Hakl Saje 2021), v letu 2021 pa je bilo namenjeno izmenjavi izkušenj, izzivov in razmislekov o sodelovanju z nosilci dediščine pri njenem raziskovanju in predstavljanju.¹

Pred pripravo programa izpopolnjevanja je SPDM z anketnim vprašalnikom za muzealce poskusila pridobiti splošen vpogled v to področje dela v slovenskih muzejih, s poudarkom na izzivih, s katerimi se srečujejo. Odgovorilo je 62 posameznikov, ki so poročali, da je sodelovanje s posamezniki oziroma družbenimi skupinami, ki so nosilci dediščine, prisotna praksa v muzejih, najpogosteje pa obsega prispevanje gradiva (predmeti, osebne zgodbe) za razstavo, sodelovanje pri pripravi in izvedbi spremljevalnega programa ter skupno raziskovanje dediščine. Po poročanju anketirancev so bile pozitivne posledice vključevanja nosilcev dediščine za institucije nove informacije in gradiva (fotografije, predmeti, osebne zgodbe), dopolnitev zbirk, boljše razumevanje dediščine, kakovostnejše razstave, močnejše vezi s terenom, novo občinstvo, večja medijska odzivnost in pozitivni odzivi lokalnih skupnosti. Pri tem delu so se anketiranci srečali s kar nekaj izzivi, med drugim s pomanjkanjem časa, kadra in financ, z izzivi pri vzpostavljanju stika in zaupanja z nosilci dediščine, z izzivi v komunikaciji in pri usklajevanju želja in potreb vseh strani, pa tudi z vprašanji varovanja osebnih podatkov. Želeli so, da bi izpopolnjevanje ponudilo odgovore na vprašanja, kako poiskati in pridobiti nosilce dediščine za sodelovanje; kako komunicirati z njimi (upoštevanje potreb in grajenje zaupanja); katere metode dela uporabiti; kako zagotoviti uveljavljanje oz. sprejemanje strokovne-

ga pristopa in ohraniti strokovnost (vloga kustosa); kako ohraniti avtentičnost in verodostojnost dediščine; kako zagotoviti, da dediščina ne pristane na trgu; kako se spopasti s časovnim in finančnim primanjkljajem in mankom strokovnega kadra ter kateri so primeri dobrih praks.

V skladu z željami anketirancev sva k predstavitvi njihovih izkušenj povabili pet muzealcev iz nacionalnih in lokalnih muzejev (MNZS, MAO, SEM, Tolminski in Tržiški muzej) ter tri predstavnike nosilcev dediščine, ki so sodelovali v predstavljenih projektih. Tik pred zdajci sta sodelovanje odpovedala dva nosilca. Z vnaprej posnetimi predstavitvami so predavatelji orisali različne vidike sodelovanja z nosilci dediščine oziroma z muzejem, ki so objavljeni na spletni strani Narodnega muzeja Slovenije (www.nms.si/si/muzej/spdm#dostopnost) in na YouTube kanalu SPDM (www.youtube.com/channel/UCtRzYlyQfM3T0DmKtiYt_eg). Objavljeno gradivo poleg posnetka predavanja vključuje še njegovo transkripcijo, vsebina pa je trajno dostopna vsem zainteresiranim. Od objave na YouTube kanalu 4. novembra do pisanja tega poročila 28. decembra 2021 so posnetki skupaj dosegli 355 ogledov. Uvod v strokovno izpopolnjevanje je imel v omenjenem času 58 ogledov, teoretske opredelitve sodelovanja z nosilci dediščine 53 ogledov, predstavitev sodelovanja z oblikovalci in obrtniki v okviru projekta MADE IN: Pripovedi oblikovanja in obrti 45 ogledov, predstavitev sodelovanja s pričevalci, ki so bili taboriščniki v nemških koncentracijskih taboriščih, 32 ogledov, predstavitev sodelovanja s priseljenci v okviru projekta Afrika in Slovenija: Preplet ljudi in predmetov 52 ogledov, prispevek Razstava po naročilu, ki je predstavil pripravo razstave na pobudo in s sodelovanjem z lokalnim zbiralcem, 55 ogledov, sodelovanje s folklorno skupino Karavanke 31 ogledov in prispevek nosilke dediščine z vidika sodelovanja folklorne skupine z muzejem 29 ogledov.

Spletno izpopolnjevanje je potekalo dvakrat, in sicer 18. in 25. novembra 2021 med 10.00 in 12.30 uro. S predavatelji smo najprej razpravljali o različnih vidikih njihovega sodelovanja z nosilci, pri čemer smo izpostavili zlasti pridobivanje nosilcev za sodelovanje in krepitev zaupanja med muzejem in njimi, urejanje medsebojnih odnosov (s poudarkom na formalnih vidikih), spremenjeno vlogo kustosov v tem procesu in vidik ohranjanja strokovnosti, pa tudi učinke sodelovanja oziroma evalviranje. V drugem delu spletnega srečanja so udeleženci po skupinah razmišljali o možnih strategijah reševanja izzivov pri sodelovanju z

¹ Strokovno izpopolnjevanje z delavnico na temo sodelovanja z nosilci dediščine je organizirala Špela Kojc, ki je v tistem času nadomeščala Majo Hakl Saje.

nosilci dediščine na treh izbranih primerih. Namen delavnice je bil v sodelovanju s kolegi razmisliti o konkretnih težavah in poiskati rešitve pri sodelovanju z romsko skupnostjo, osebami s statusom mednarodne zaščite in lokalnimi društvi, ki si prizadevajo za bolj trajnostne družbene prakse. Prvega spletnega srečanja 18. novembra 2021 se je udeležilo 11 udeležencev, drugega, 25. novembra 2021, pa 16 udeležencev. Poleg muzealcev iz državnih, pooblaščenih in drugih muzejev in galerij je bila med udeleženkami tudi raziskovalka z ZRC SAZU.

Sodelovanje z nosilci dediščine: teoretska izhodišča

Muzeji so prostori spomina, kjer lahko obiskovalci spoznajo najrazličnejše zgodbe iz preteklosti, ki so pomembne za sedanji čas in jih želimo ohraniti za prihodnje generacije. V muzejih jih lahko uporabimo tudi za naslavljanje izzivov sedanjega časa in pri zamišljanju boljše prihodnosti. Težnje po demokratizaciji in ideje o vključenosti in sodelovanju muzeje usmerjajo k skupni odgovornosti s posamezniki ali družbenimi skupinami za njihovo dediščino. K temu delu muzeje usmerjajo tako teoretska spoznanja kot tudi temeljni muzejski dokumenti, kot je na primer ICOM-ov kodeks muzejske etike, ki glede vloge muzeja v sodobni družbi poudarja »sodelovanje s skupnostjo in uveljavljanje njene dediščine« kot »sestavni del izobraževalne vloge muzeja« (Batič idr. 2005: 22). Sodelovanje muzeja z nosilci dediščine prispeva k boljši skrbi za dediščino, muzeji pa tako pridobivajo tudi novo občinstvo. Še bolj pomembno pa je, da muzeji s takim sodelovanjem omogočijo celovitejše razumevanje družbe, saj na ta način v predstavitev dediščine vključijo tudi do tedaj prezrte ali utišane perspektive in prispevajo k bolj vključujoči, pravičnejši in spoštljivejši družbi (Sandell 2003; Starec 2010; Židov 2011; Žagar 2012; Žagar 2013; Valentinčič Furlan 2018).

Za potrebe izpopolnjevanja smo med nosilce dediščine uvrstili izvajalce, posredovalce in prenašalce dediščine, posameznike in skupine, katerih osebno zgodovino, spomine in materialno kulturo želimo predstaviti v muzeju, v procese dediščinjenja pa so na nekem območju lahko kot skupnost vključeni tudi prebivalci tega območja. Nosilci dediščine muzeje pogosto razumejo kot odmaknjene, avtoritativne institucije, kar se kaže v njihovem stališču, da nimajo česa prispevati k procesom dediščinjenja ali da je njihova vloga zgolj posredovati gradivo in informacije muzejskim strokovnjakom, ki so zanj odgovorni. Za preseganje te vrzeli med muzejskimi strokovnjaki in nosilci dediščine je bistveno, da so slednji povabljeni v snovanje projekta od njegovega začetka, da skupaj s kustosi oblikujejo cilje in predvidene rezultate sodelovanja. Pomembna je tudi transparentnost celotnega procesa, ki jo uresničujemo tako, da institucija in nosilci opredelijo jasna vodila sodelovanja in jih občasno tudi znova premislijo in določijo. Tako so naslovljene potrebe, ideje in razumevanje dediščine vseh

vključenih strani, kar prispeva h krepitvi občutkov pripadnosti in skupne odgovornosti za projekt (glej Marstine 2011; Palaić 2015; Palaić in Rogelj Škafar 2017).

Sodelovanje z nosilci je vedno odvisno od konkretnega projekta in njegovih zahtev, pa tudi od vseh v projekt vključenih posameznikov. Poteka lahko na več različnih načinov, ki jih v nadaljevanju povzemam iz številnih virov (Fouseki 2010; Shatanawi 2012; Golding in Modest 2013; Onciul idr. 2017). Raziskovanje dediščine vključuje na primer posamezne ali skupinske ogledе muzejskih predmetov na razstavah in v depojih, pregled osebne dediščine (predmetov, fotografij, posnetkov) s posamezniki ali v skupinah, intervjuje s posamezniki ter izvedbo fokusnih skupin in delavnic (pri čemer se lahko poslužujemo različnih tehnik, na primer tehnike gledališča zatiranih). Oblikujemo lahko tudi posebno svetovalno skupino, ki poleg kustosov in nosilcev dediščine vključuje še raziskovalce, umetnike, aktiviste in druge. Sodelovanje pri pripravi razstave (besedila, izbor predmetov, oblikovanje) lahko poteka v sodelovanju s posamezniki ali celotno skupino v obliki delavnic ali diskusij in skupnega ali individualnega pregledovanja oblikovalskega načrta in gradiv za razstavo. Nosilci lahko pripravijo tudi svoje lastno (umetniško, raziskovalno ipd.) delo za razstavo. V ta segment je vključeno tudi sodelovanje pri pripravi razstavnega kataloga, za katerega lahko nosilci dediščine prispevajo različne vrste besedil oziroma jih napišejo skupaj s kustosom. Sodelovanje z nosilci dediščine pa lahko poteka tudi pri pripravi spremljevalnega programa, pri čemer se skupaj premisli o njegovih ciljeh ter o vsebini in vlogi obeh strani pri njegovi izvedbi.

V literaturi lahko najdemo več kritik takih sodelovanj. Bernadette Lynch (2017), ki je raziskovala učinkovitost vključevanja javnosti v muzejsko delo v Veliki Britaniji, je na primer ugotovila, da kljub dobrim namenom procesi sodelovanja običajno še vedno odslkavajo agende muzejskih institucij. Muzejski strokovnjaki nosilce dediščine pogosto razumejo zgolj kot uporabnike njihovih storitev in ne kot sodelavce pri raziskovanju in interpretiranju dediščine. S takim pristopom se vzpostavijo kot avtoriteta in nadzorujejo dosežke sodelovanja z nosilci. O frustracijah, jezi in nezadovoljstvu skupnosti piše na primer tudi Kalliopi Fouseki (2010), ki poudarja, da je poleg neupoštevanja potreb in želja nosilcev dediščine v primeru, ki ga je raziskovala, prišlo tudi do napetosti zaradi različnih usmeritev – kustosi so bili osrediščeni na predmete, nosilci pa bolj na ljudi in njihove zgodbe.

Bryony Onciul (2013) izpostavlja, da pri sodelovanju z nosilci ne gre niti za vključevanje muzeja niti skupnosti, temveč posameznikov z obeh strani, ki se v tem srečanju pogajajo za pomene. Vsako tako srečanje je enkratno tako zaradi posameznikov, ki so vanj vključeni, kot zaradi konteksta, časa, prostora in obsega skupne moči. Vloga kustosa se pri tem sodelovanju pomembno spremeni, saj ta namesto strokovnjaka, ki podaja svoje razumevanje pomena in vre-

dnosti dediščine, postane mediator, ki omogoča odnose med dediščino in ljudmi (Schorch 2017: 41). Tako sodelovanje pa od kustosa zahteva več energije in časa, prav tako pa tudi ogromno strokovnega znanja in veščine komuniciranja. Z nosilci dediščine se je namreč pogosto treba pogajati in se dogovoriti o najustreznejši možnosti, ki zadosti tako muzeološkim kriterijem kot tudi željam in potrebam nosilcev dediščine. Uspešno sodelovanje z nosilci dediščine od kustosa zahteva občutljivost za različne perspektive in razumevanja dediščine, prav tako pa tudi za različne nosilce dediščine in njihove potrebe. Z izpopolnjevanjem, ki ga je organiziral SPDМ, smo s predstavitvijo dobrih praks ter z razpravo in delavnico o izzivih takih sodelovanj poskusili prispevati košček k mozaiku razvoja teh veščin.

Predavanja in delavnica

Svoje izkušnje in razmisleke o sodelovanju z nosilci dediščine je predstavilo pet predavateljev, različne vidike sodelovanja z muzejem pa ena predavateljica. Dr. Monika Kokalj Kočevar, zgodovinarica in muzejska svetnica v Muzeju novejših zgodovine Slovenije, je analizirala svoje številne izkušnje z intervjuvanjem slovenskih taboriščnikov iz nemških koncentracijskih taborišč. Umetnostna zgodovinarica in muzejska svetnica dr. Cvetka Požar ter arhitektka in muzejska svetovalka Maja Vardjan iz Muzeja za arhitekturo in oblikovanje sta predstavili sodelovanje med muzejem, oblikovalci in obrtniki, ki je potekalo v sklopu mednarodnega projekta MADE IN: Pripovedi obrti in oblikovanja. Etnologinja Tina Palaić iz Slovenskega etnografskega muzeja je orisala projekt sodelovanja s slovenskimi Afričani, ki je potekal v sklopu evropskega projekta SWICH – Delitev sveta vključenosti, ustvarjalnosti in dediščine. Dr. Bojan Knific, etnolog in višji kustos v Tržiškem muzeju, je predstavil svoje izkušnje sodelovanja s Folklorno skupino Karavanke iz Tržiča, v spremnem besedilu, ki je dostopno na spletni strani SPDМ, pa podrobneje opredelil podobnosti in razlike med delovanjem muzejev in folklornih skupin. Karla Kofol, etnologinja v Tolminskem muzeju, je v svojem prispevku opozorila na tesno povezanost muzeja z lokalno skupnostjo in opisala izzive sodelovanja z raziskovalcem lokalne zgodovine, ki se med drugim posveča tudi preučevanju staroverstva. Saša Meglič, predsednica Folklorne skupine Karavanke Tržič, ki že vrsto let sodeluje s Tržiškim muzejem, je opozorila na več projektov sodelovanja z muzejem in poudarila, da je skupaj mogoče pri raziskovanju in promociji dediščine doseči več. Udeležence smo prosili, da si posneta predavanja ogledajo vnaprej in ob prijavi na izpopolnjevanje priložijo svoja vprašanja za predavatelje. Zbrana vprašanja smo strnili v vsebinske sklope in jih v diskusiji v prvem delu izpopolnjevanja poskusili nasloviti čim več.

V drugem delu izpopolnjevanja so udeleženci v skupinah razmišljali o treh različnih primerih sodelovanja z nosilci dediščine in iskali svoje odgovore na zastavljene izzive. Pri sodelovanju z romsko skupnostjo so razmišl-

jali o tem, kako bi pristopili k nosilcem dediščine in jih pridobili za sodelovanje, kako bi krepili zaupanje med muzejem in sodelujočimi, kako bi rešili nastali konflikt (različni interesi in pogledi na dediščino med sodelujočimi skupinami) in kako bi naslovili izbrano tematiko, za katero se nosilci dediščine bojijo, da bi v obliki muzejske razstave krepila stereotipe in predsodke o njihovi skupini. Pri sodelovanju z osebami s statusom mednarodne zaščite so prav tako razmišljali o pridobivanju sodelujočih in krepitvi njihovega zaupanja v muzejsko institucijo, o metodah in pristopih raziskovanja njihove težke dediščine ter o strokovni argumentaciji vsebinskega sklopa razstave o težavah pri integraciji teh oseb v večinsko družbo, ki bi mu nasprotovali na primer muzejski kolegi, ustanovitelj ali drugi deležniki projekta. Pri sodelovanju z lokalnimi društvi, ki spodbujajo trajnostne družbene prakse, so udeleženci razmišljali o tem, kako bi jih pritegnili k sodelovanju, kako bi odgovorili na njihove želje po financiranju njihovega prispevka, ki ga v projektu niso predvideli, kako bi raziskali in na razstavi predstavili različne pristope in prakse izbranih društev in kako bi se odzvali na naknadno prošnjo enega od lokalnih društev za sodelovanje v projektu, ki ga zaradi vsebinskega odstopanja pri snovanju projekta niso predvideli. Po delavnici so udeleženci delili svoja razmišljanja in strategije za rešitev zastavljenih izzivov. Izpopolnjevanje je bilo časovno omejeno, zato v diskusiji v prvem delu nismo uspeli odgovoriti na vsa vprašanja, zagotovo pa bi se lahko tudi pogovor po delavnici še bolj razvil. Prav zato smo predavatelje prosili, da pisno odgovorijo na vsa vprašanja, ki smo jih potem skupaj z literaturo na temo sodelovanja z nosilci dediščine poslali udeležencem po elektronski pošti kot dodatni paket gradiva.

Evalvacija izpopolnjevanja

Udeležence spletnega izpopolnjevanja smo prosili za evalvacijo dogodka, pri čemer nas je zanimala njihova ocena zadovoljstva z organizacijo, moderiranjem, trajanjem in izvedbo izpopolnjevanja preko spleta. Želeli smo pridobiti tudi njihovo oceno zadovoljstva z izbiro obravnavane tematike, z vsebino diskusije s predavatelji, z vsebino delavnice in z diskusijo po delavnici. Ocenjevali so z ocenami od 1 do 5 po naslednji lestvici: 1 – zelo slabo, 2 – slabo, 3 – zadovoljivo, 4 – prav dobro, 5 – odlično. Zanimalo nas je tudi, kaj bi želeli spremeniti, da bi bilo izpopolnjevanje z delavnico boljše, in za katere teme bi želeli, da jih SPDМ naslovi v prihodnje. Na vprašalnik je odgovorilo deset udeležencev, enega smo pri analizi izločili. V spodnji tabeli si lahko ogledate rezultate evalvacije.

Postavka	Ocena
vaše zadovoljstvo z organizacijo izpopolnjevanja	4,89

vaše zadovoljstvo z moderiranjem izpopolnjevanja	4,89
vaše zadovoljstvo z izvedbo preko spleta	4,78
vaše zadovoljstvo s trajanjem izpopolnjevanja	4,44
vaše zadovoljstvo z izbiro obravnavane tematike	4,78
vaše zadovoljstvo z vsebino diskusije s predavatelji	4,78
vaše zadovoljstvo z vsebino delavnice	4,89
vaše zadovoljstvo z diskusijo po delavnici	4,78

Tabela 1: Rezultati ocen udeležencev izpopolnjevanja z delavnico.

Med odgovori najbolj izstopa ocena zadovoljstva s trajanjem izpopolnjevanja. Nekaj udeležencev je poročalo, da bi si želeli več časa za razpravo v prvem delu, da bi lahko predavatelji odgovorili na vsa vprašanja, več časa za delavnico, da bi lahko bolj poglobljeno odgovorili na kompleksne izzive izbranih primerov sodelovanja z nosilci, in več časa za diskusijo po delavnici. Eden od udeležencev bi dal večji poudarek interaktivnosti same delavnice.

Udeleženci so zapisali, da si v prihodnje želijo, da SPDM naslovi teme avtorskih pravic pri raziskovanju in razstavljanju dediščine; novih pristopov in načinov predstavitve dediščine ter tehnološke pripomočke; interpretacije dediščine skozi aktualne družbene tematike; izbire, implementiranja in vzdrževanja digitalnih inovacij v muzejih in galerijah; muzejev in prihodnosti; pridobivanja sredstev za programe in promocijo; standardov interpretacije dediščine; problematike terenskega dela in ustnih virov, tehnike intervjuvanja ter vrednotenja posameznika kot pričevalca; zasebnih zbirk in arheološke dediščine.

Kot kaže, muzealcem tem in izzivov še dolgo ne bo zmanjkalo. Družbene spremembe, še posebej pa razvoj znanja o družbi in ljudeh z novimi perspektivami in problematikami, spodbujajo spremembe tudi v muzejih in galerijah. Pomembno je, da se nanje pravočasno odzovemo. Za to pa je treba izzive najprej prepoznati, pridobiti večšine za spoprijemanje z njimi in imeti še kanček poguma, da se jih lotimo. SPDM se veseli izpopolnjevanja v letu 2022, ko bomo predstavili različne pristope k večanju dostopnosti do dediščine osebam z okvaro vida.

Viri in literatura

BATIČ, Nejska, Ralf Čeplak Mencin, Marjeta Mikuž in Gregor Moder (ur.): *Icomov kodeks muzejske etike*. Ljubljana: Icom, Mednarodni muzejski svet, Slovenski odbor, 2005; [deks/eticni_kodeks.pdf, 28. 12. 2021.](http://www.icom-slovenia.si/fileadmin/user_upload/dokumenti/eticni_ko-</p>
</div>
<div data-bbox=)

FOUSEKI, Kalliopi: 'Community voices, curatorial choices': community consultation for the 1807 exhibitions. *Museum and Society* 8/3, 2010, 180–192.

GOLDING, Viv in Wayne Modest (ur.): *Museums and Communities: Curators, Collections and Collaboration*. London: Bloomsbury, 2013.

MARSTINE, Janet: The contingent nature of the new museum ethics. V: Janet Marstine (ur.), *The Routledge companion to museum ethics: redefining ethics for the twenty-first century museum*. Abingdon, New York: Routledge, 2011, 3–25.

ONCIUL, Bryony: Community Engagement, Curatorial Practice, and Museum Ethos in Alberta, Canada. V: Viv Golding in Wayne Modest (ur.), *Museums and Communities: Curators, Collections and Collaboration*. London in druga: Bloomsbury, 2013, 79–97.

ONCIUL, Bryony, Michelle L. Stefano in Stephanie Hawke (ur.): *Engaging Heritage, Engaging Communities*. Woodbridge: The Boydell Press, 2017.

PALAIĆ, Tina: Družbeno angažirani muzej: vključevanje romske skupnosti v soustvarjanje muzejskih vsebin. *Etnolog* 25/76, 2015, 209–217.

PALAIĆ, Tina in Bojana Rogelj Škafar: Slovenski Afričani: o njihovih osebnih predmetih v prepletu identitet. *Etnolog* 27/78, 2017, 39–63.

PALAIĆ, Tina in Maja Hakl Saje: Dostopnost in inkluzivnost v slovenskih muzejih in galerijah. Strokovno izpopolnjevanje z delavnico. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 61/1, 2021, 123–126.

SANDELL, Richard: Social inclusion, the museum and the dynamics of sectoral change. *Museum and Society* 1/1, 2003, 45–62.

SCHORCH, Philipp: Assembling Communities: Curatorial Practices, Material Cultures and Meanings. V: Bryony Onciul, Michelle L. Stefano in Stephanie Hawke (ur.), *Engaging Heritage, Engaging Communities*. Woodbridge: The Boydell Press, 2017, 31–46.

SHATANAWI, Mirjam: Engaging Islam: Working with Muslim Communities in a Multicultural Society. *Curator: The Museum Journal* 55, 2012, 65–79.

STAREC, Saša: Post-muzeji na obzorju: nov koncept muzeja za novo tisočletje. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 50/1–2, 2010, 42–47.

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja: LGBT: razstava štirih. *Etnolog* 28/79, 2018, 181–190.

ŽAGAR, Janja: Moje življenje, moj svet: osebne razstave obiskovalcev SEM. *Etnolog* 22, 2012, 243–254.

ŽAGAR, Janja: Jaz – moj osebni svet. V: Janja Žagar (ur.), *Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta: vodnik po stalni razstavi Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2013, 121–135.

ŽIDOV, Nena: Muzeji in družbeno vključevanje: primer razstave o brezdomstvu v Slovenskem etnografskem muzeju. *Etnolog* 21, 2011, 245–261.

Slika 1: Pogled na Logarsko dolino s terase Hotela Plesnik (foto: Vanja Germ).

Slika 2: Študentke etnologije in kulturne antropologije na odmoru v Solčavi (foto: Pia Krامل).

MLADI MED MLADIMI – ŠTUDENTJE_KE TER MLADI_E NA SOLČAVSKEM

Etnološki tabor treh dolin, Solčava, 22.–27. september 2021

Že drugo leto zapored nas je, zagrete študentke in študente, razveselilo vabilo k udeležbi in sodelovanju pri raziskovanju izbranih vidikov vsakdanjega življenja na Solčavskem. Razpisana mesta so se hitro zapolnila in na uvodnem sestanku v začetku septembra je bilo čutiti navdušenje – za nekatere je bila izkušnja povsem nova, drugi smo se veselili vrnitve v slikovito Logarsko dolino. Zdaj že tradicionalni Etnološki tabor treh dolin je potekal pod okriljem Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo. Za organizacijo se imamo zahvaliti Blažu Bajiču, Ani Svetel in Veroniki Zavratnik, ki so na dogodek povabili tako strokovnjake in strokovnjakinje s področja etnologije in kulturne antropologije kot tudi lokalne akterje in prebivalce Solčavskega. V okviru tabora se je zvrstilo več dogodkov in predavanj, tokrat s poudarkom na preučevanju mladih, prihodnosti, dediščine, infrastrukture in mobilnosti. Izbrane teme so nam služile kot izhodišče za etnografsko raziskovanje in samostojno terensko delo.

V sredo, 22. septembra, smo udeleženci in udeleženke tabora v jutranjih urah prispeli na zbirno mesto v Robanovem kotu, kjer nas je na kmetiji Bevšek sprejela Mojca Ošep. Po izkazanem gostoljubju – skodelici čaja in domači potici na s soncem obsijanem vrtu – nas je popeljala po kmetiji, ki je razglašena za kulturni spomenik. Oglledali smo si stoletno kužno znamenje, freske in staro leseno žago z mlinom ter se po gozdni poti sprehodili do slikovitega pašnika s prelepim razgledom na okoliške gore. Nadihani svežega zraka in zdaj že pošteno lačni smo se odpravili na visokogorsko

kmetijo Matk, kjer nas je čakalo okusno kosilo. Kmetija je znana po svojih odličnih izdelkih iz kozjega mleka, predvsem sladoleda, s katerim smo tudi zaključili svoj obilen obrok in se okrepečani odpravili proti Zadržnemu domu v Solčavi, kjer je potekala uradna otvoritev tabora.

Etnološki tabor treh dolin 2021 se je začel s pozdravnim nagovorom županje občine Solčava Katarine Prelesnik in predstavitvijo sveže natisnjene zbornika *Razgledi treh dolin*. Zbornik, ki je pri Znanstveni založbi Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani izšel le nekaj dni pred obletnico prve izvedbe tabora, vključuje študentske prispevke, nastale na podlagi plodnega etnološkega raziskovanja v sklopu prvega Etnološkega tabora treh dolin (2020). Ker se zavedamo pomembnosti deljenja izsledkov etnoloških raziskav z domačini, smo bili veseli odkupa določenega števila izvodov zbornika s strani Občine Solčava. Dr. Zdenka Sokoličková je v uvodnem predavanju z naslovom *Zakaj prihodnost potrebuje (mlade) antropologe in antropologinje* kot pomembno tematiko sodobne antropologije omenila okoljske spremembe, opozorila na pomembnost ravnovesja uporabnosti našega dela in tega, da ob njem vseeno ne pozabimo na njegov temelj – radovednost, in nam svetovala, naj ne ostanemo le v akademskem »mehurčku«, temveč naj se udeležujemo tudi v javni sferi. Njeno predavanje je imelo motivacijski učinek in nam dalo priložnost pridobiti nekaj uvida v antropološko delo (in misli o njem) že priznane raziskovalke. Prvi dan smo zaključili z namestitvijo v koči Logarski kot, nekdanji planin-

* Vanja Germ, študentka dodiplomskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo ter Oddelek za sociologijo; vanja.germ@hotmail.com.

** Pia Krامل, študentka dodiplomskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo ter Oddelek za romanske jezike in književnosti; pia.krامل5@gmail.com.

Slika 3: Koča Logarski kot (foto: Vanja Germ).

ski postojanki in partizanski bolnišnici, ki jo krasi veličasten razgled na mogočne stene Kamniško-Savinjskih Alp. Za gostoljubnost se imamo zahvaliti Tatjani Klemenšek, ki nas je s svojim kolektivom ves čas bivanja razvajala z okusno domačo hrano in skrbela, da je ob hladnih jesenskih večerih iz toplega kamina dišalo po ognju.

V naslednjih dneh se je zvrstila vrsta predavanj strokovnjakov in strokovnjakinj, ki smo jih študentje in študentke, pa tudi tisti občani in občanke, ki so se odzvali na povabilo (vsa predavanja so bila namreč ob doslednem upoštevanju vseh priporočil in ukrepov za preprečevanje širjenja okužb s koronavirusom odprta za javnost), poslušali v dopoldanskem času. V četrtek nas je dr. Saša Poljak Istenič v svojem predavanju Prihodnost: krmarjenje med izkušnjami in vizijami napeljala k razmišljanju o prihodnosti. Spraševali smo se, kako raziskovati prihodnost, kako o njej razmišljati in kakšna vprašanja postavljati na terenu ter si poskusili zamisliti, kako ljudje sploh razmišljajo o prihodnosti. V skladu z izbrano temo je ta dan potekala tudi razprava z naslovom »Pogovor o prihodnosti dediščine«, ki jo je moderirala dr. Alenka Bartulović in na kateri so sodelovali ljudje z različnimi poklicnimi ozadji: Mateja Brlec Suhodolnik iz Občine Solčava, Marko Slapnik iz Zavoda Poseben dan, Saša Roškar iz Zavoda za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Kranj ter Božena Hostnik iz Zavoda za varstvo kulturne dediščine, Območna enota

Celje. Gostje so delili svoje poglede in razmišljanja o vizijah prihodnosti, strategijah razvoja ter dobrih praksah. Udeleženci so izpostavili malo denarja, namenjenega za ohranjanje (nepremične) dediščine (to naj bi, recimo, sporočalo, da država kulturne spomenike sicer prepozna, a jih prepušča na milost in nemilost njihovim lastnikom), in potrebo po vmesnem členu med institucijami in ljudmi, ki bi bil v pomoč pri prijavljanju na kompleksne razpise glede kulturne dediščine – predlagali so torej svetovalca oz. svetovalko. Diskusija je bila pestra predvsem zato, ker je varovanje in ohranjanje kulturne dediščine vpeto v vsakdanje življenje mnogih prebivalcev Solčavskega: dotaknili so se dejstva, da dediščina ne omogoča vedno zadovoljevanja sodobnih problemov, in debatirali o možnostih sodelovanja in boljše komunikacije med ljudmi, ki imajo na svojih posestih zavarovan element kulturne dediščine, ter predstavniki institucij, zadolženih za njihovo varstvo. Naslednji dan smo pozornost usmerili na mlade in njihovo vpetost v družbene procese. V sklopu dveh predavanj »Mladi v središču ali na obrobju družbenih procesov?« sta predavala dr. Miha Kozorog in Mateja Slovenc. Dr. Kozorog je predstavil raziskovanje mladih v etnologiji oziroma antropologiji, v katerem se je posvetil vprašanju njihove participacije v lokalnih zadevah. Izrazil je mnenje, da bi lahko antropologija s poznavanjem mladih ugotovila, v katero smer se družba razvija, saj so vrednote, ki jih mladi ponotranjijo, vrednote prihodnosti. Zanimivo je izpostavljeno dejstvo, da velik del sorazmerno maloštevilne antropološke literature o mladih v bistvu obravnava otroke. Predavatelj se je spraševal, ali razlog za to leži v tem, da je z otroki lažje delati, in naštel nekaj različnih definicij časovnega okvira mladosti. Mateja Slovenc nam je na podlagi svojega nedavnega raziskovanja življenja mladih na kmetijah, ki so pogosto vpeti v medgeneracijske odnose, predstavila prevzemanje kmetij (v Sloveniji) – socializacijo v kmetijski poklic, dejavnike izbora naslednika, (ne) načrtovanje nasledstvenega procesa ... V soboto sta dr. Jaka Repič in dr. Tanja Bajuk Senčar izvedla dve predavanji v sklopu, naslovljenem »Promet, poti in infrastruktura v alpskem okolju v oblikovanju trajnostne mobilnosti«. Dr. Bajuk Senčar je predstavila svojo etnografsko raziskavo mobilnosti in infrastrukture v Bohinju. Učinkovita strategija za zagotavljanje trajnostne mobilnosti po njenem mnenju zajema mobilnost obiskovalcev, prebivalcev nekega območja in tudi mobilnost »vmesnih« skupin, npr. migrantov v službo in lastnikov vikendov. Dr. Jaka Repič pa je v delu predavanja obravnaval mobilnost v povezavi s potmi in izgrajeno prometno infrastrukturo. Zelo zanimiva je bila njegova predstavitev uporabe mobilne etnografije in raziskovalne hoje. Zadnje dopoldne smo namenili internim vprašanjem obdelave pridobljenega etnografskega gradiva. Andraž Magajna nam je pripravil predavanje »Vsebinska in formalna obdelava etnografskega gradiva: uporaba geslovnikov in pomen metapodatkov« in z nami

izvedel kratko delavnico iskanja ustreznih ključnih besed za določeno gradivo ter nam podal praktične nasvete in informacije glede kategoriziranja gradiva z uporabo geslovnikov. V sklepnem delu, »Od terenskih zapiskov do objave«, smo z Blažem Bajičem, Ano Svetel in Veroniko Zavratnik dorekli še zadnje logistične podrobnosti glede urejanja gradiva na podlagi lanske izkušnje, tabor pa smo zaključili z javno predstavitvijo preliminarnih izsledkov našega raziskovanja.

Predavanja so nam torej služila kot teoretsko izhodišče in motivacija za terensko delo. Vsako popoldne smo se študentje in študentke v manjših skupinah podali med lokalne prebivalce, ki so bili v intervjujih in neformalnih pogovorih z nami pripravljene deliti svoje vtise o lokalnih specifikah vsakdanjega življenja na Solčavskem. Led je bil prebit že lani, in navezovanje stikov z domačini je bila tudi letos prijetna izkušnja. Sogovornike smo poiskali na njihovih domovih, jih srečevali na ulici in v stik z njimi stopali po priporočilih znancev in prijateljev. Med nekaterimi smo uzrli že znane obraze, z drugimi smo se videli prvič. Terensko delo mnogih med nami je bilo v zadnjih mesecih na račun epidemije prikrajšano za pristen stik, tabor pa nam je ponudil priložnost, da smo ponovno uživali v živem pogovoru. Tako smo se vsak dan ob koncu dneva vračali v Logarski kot polni pozitivnih vtisov, ki smo jih povzemali na večernih evalvacijah z mentorji in ostalimi študentkami in študenti. V lahkotnem vzdušju smo razpravljali in analizirali zbrano gradivo, si delili izkušnje in vase vsrkavali nasvete mentorjev. Večerna druženja so bila kljub svoji

sproščeni naravi pomemben del našega raziskovanja, saj smo poleg razvedrila tam dobivali tudi pronicljive ideje in odpirali mnoga raznovrstna vprašanja za intervjuje v naslednjih dneh. Zanimiva priložnost za opazovanje z udeležbo nam je bila ponujena tudi na Festivalu ovčje volne Bicka, kjer smo bili prijazno sprejeti v družbo prebivalcev in prebivalk Solčavskega in z njimi prebili nekaj lepih ur. Po taboru nas je čakalo še urejanje zbranega gradiva, predvsem transkripcija intervjujev, izbira terenskih fotografij ipd. Zbrano gradivo bo poleg oddaje v sistem ISEKA tudi podlaga za pisanje publikacije o etnografskem delu na Solčavskem, ki smo jo s kolegicami in kolegi že začeli pripravljati. Ta tabor nam je dal mnogo možnosti za premislek o aktualnih temah, vrednih antropološkega zanimanja, in ponudil priložnost za etnografsko terensko raziskovanje, ki v času epidemije koronavirusa ni bilo samoumevno. Odšli smo bogatejši za ideje o tematskih možnostih za nadaljnje raziskovanje in tudi s ponovno priložnostjo za pisanje prispevka za strokovno publikacijo. Veseli naju, da je bil raziskovalni tabor deležen tudi podpore Občine Solčava in njenih prebivalcev in prebivalcev, brez katerih raziskovanje Solčavskega ne bi bilo mogoče. Ob tej priložnosti tako njih kot seveda tudi ostale bralce in bralce vabiva k branju naslednjega zbornika *Razgledi treh dolin*, v katerem vam bomo študentke in študenti na zanimiv način poskušali približati Solčavsko in ga prikazati z različnih perspektiv, ki zaznamujejo to svojevrstno območje v osrčju gora.

Slika 1: Podelitev Tischlerjeve nagrade Nužeju Tolmajerju v Tischlerjevi dvorani v Celovcu (foto: Vincenc Gotthardt, 29. 1. 2022).

Slika 2: Nužej Tolmajer ob podelitvi Tischlerjeve nagrade v Tischlerjevi dvorani v Celovcu z ministrico za Slovence za zamejstvu in po svetu, dr. Heleno Jaklitsch, in sodelavkami inštituta Urban Jarnik (foto: Vincenc Gotthardt, 29. 1. 2022).

ŽIVLJENJE ZA SLOVENSKI JEZIK, KULTURO IN NARODOPISJE NA KOROŠKEM Tischlerjeva nagrada predsedniku Narodopisnega društva Urban Jarnik Nužeju Tolmajerju

Konec januarja je letošnja Tischlerjevo nagrado prejel Nužej Tolmajer, dolgoletni tajnik Krščanske kulturne zveze in sedanji predsednik Narodopisnega društva Urban Jarnik. Nužej Tolmajer je trdne temelje za odnos do slovenskega jezika in kulture in do narodopisja izoblikoval v družinskem krogu. V poklicnem življenju se je za narodopisje zavzemal kot tajnik osrednje kulturne organizacije Krščanske kulturne zveze, leta 2004 pa je postal predsednik Narodopisnega društva Urban Jarnik, ki je pravni nosilec Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik. Leta 2017 je Nužej Tolmajer na Gradu Kromberk v Novi Gorici prejel Murkovo listino za aktiviranje, zbiranje, realizacijo in kontinuirano delo pri ohranjanju koroške kulturne in etnološke dediščine.

Leta 2013 je Tolmajer prejel Zlati častni znak za zasluge za Republiko Avstrijo za svoje življenjsko delo na področju kulture. Pa vendar je Tischlerjeva nagrada nekaj posebnega, saj jo je med drugim dal pobudo zanj tudi nagrajenec sam. Spominja se, kako se je zamisel o Tischlerjevi nagradi rodila že ob Tischlerjevem pogrebu. Nužej Tolmajer je doživel, kako so nemški skrajneži želeli preprečiti, da bi bil Joško Tischler pokopan v družinskem grobu na pokopališču v Žrelcu. Sam pravi: »*To me je tako prizadelo, da sem rekel Francu Kattnigu¹ in Janku Zerzerju², da je treba nekaj narediti v spomin na to veliko osebnost koroških Slovencev. Sam sem mislil bolj na obširno publikacijo, pa je od Kattniga prišla zamisel, da je treba po Tischlerju poimenovati nagrado*« (Spletni vir 1).

Dr. Tischler s strani Avstrije, še manj pa s strani Dežele Koroške, ni bil deležen nikakršnega priznanja. Predlog je obležal v predalu. S strani bivše Jugoslavije je dobil vidno državno priznanje (Tolmajer 2022: 1).

Ko so mediji začeli poročati, da je letošnji prejemnik Tischlerjeve nagrade Nužej Tolmajer, so mu začeli ljudje na Facebooku množično čestitati in ugotavljati, da gre nagrada v prave roke in da si je »Nužej to že davno zaslužil«. Tudi Narodnemu svetu koroških Slovencev in Krščanski kulturni zvezi, ki podeljujeta nagrado, je bilo vsa leta jasno, da Nužeju Tolmajerju ta nagrada pripada. Odborniki pa so zanj izbrali posebno leto – leto spomina na 80-letnico pregona koroških Slovencev, leto, v katerem bo Nužej Tolmajer praznoval osemdeset let.

Rojen pred osemdesetimi leti v taborišču

V času najhujše strahovlade se je Nužej Tolmajer rodil v nemškem taborišču, zato naj bo njegovo življenje tudi spomin in opomin. V pismu Darki Zvonar za *Sobotno prilogo Večera*, 5. avgusta 2017, je zapisal:

Doma sem v Verovcah, fara Radiše, občina Žrelec, rodil pa sem se v taborišču Frauenaaurach v Erlangnu kot sin pregnanke Marije Tolmajer, ki je bila izgnana z mojo 14-mesečno sestro Marjanco in očetovo teto Mojco Orlič. Vse tri so gestapovci 14. aprila ob rani uri zjutraj

1 Nekdanji vodja Mohorjeve založbe.

2 Nekdanji predsednik Krščanske kulturne zveze.

odpeljali. Mama je padla v nezavest, takšno so jo naložili na konjsko vprego in jo odpeljali do tovarnjaka na gorski cesti. Zbudila se je šele v zbirnem taborišču v Celovcu. Z nami sta bila tudi očetov polbrat Nužej Wieser in mati, moja babica, Ana Wieser. Oče je bil leta 1941 kot vojak po sili vpoklican v nemško vojsko.

O pregonu si doma z mamo v moji mladosti nismo upali govoriti. Če je kdo kaj o tem vprašal, je mama padla v nezavest, prav tako, če je prišel tuj pismonoša ali policist, ko je zagledala nenapovedano uniformo.

Ko smo se junija 1945 vrnili domov – oče se je vrnil iz ruskega ujetništva januarja 1946 – so bili na domačiji nastanjeni Nemci iz Kanalske doline. Po vrnitvi je bilo gospodarsko poslopje podrt in hiša opustošena, zato smo nekaj časa stanovali pri maminih starših. To travmo smo otroci vseskozi doživljali doma. Danes, ko sem sam, mi večkrat prihaja v zavest to kruto obdobje, ki nas je zaznamovalo. Oče je, ko se je vrnil iz ujetništva, rekel, »da pozabimo naj ne, odpustimo pa ja.« (Tolmajer 2017)

Ohranjanje spomina na nasilni pregon v družini in javnosti

Njegov oče, kulturnik in politik Janko Tolmajer, je bil aktiven v Zvezi izseljencev. V slovenskem listu *Naš Tednik* z dne 29. julija 1965 najdemo njegovo poročilo o občnem zboru Zveze izseljencev v gostilni Miklavž v Bilčovsu. Janko Tolmajer v prispevku ob takratni dvajsetletnici vrnitve iz raznih taborišč omenja tudi žalostni trenutek, ko so tedanje oblasti 17. julija 1945 v Beljaku izseljence zadržale in jih hotele vrniti nazaj v Nemčijo. Na občnem zboru pa pretresljivo ugotavlja: »Želimo odboru, da bi mogel poživeti med izseljenci zavest, da je bilo trpljenje vseh, posebej tistih, ki so morali za narod dati celo svoje življenje, da je bilo trpljenje tisto bogastvo, na katerem naj mi gradimo, predvsem pa naša mladina, ki je naša prihodnost« (Tolmajer v Inzko 2022: 2).

V svojih zahvalnih besedah ob podelitvi Tischlerjeve nagrade je Nužej Tolmajer o ohranjanju spomina na nasilni pregon koroških Slovencev in Slovenk zapisal:

Meseca aprila letos bo minilo 80 let, odkar so iz domov Roža, Zilje in Podjune pregnali koroške Slovenke in Slovence. Že leta 1946 smo se zbrali izseljenci – tudi naša družina je bila prisotna – da bi v stolnici prisostvovali sv. maši, pa so jo prepovedali. Dr. Joško Tischler je šel v prvo klop in na glas molil rožni venec. V kinodvorani v Šentrupertu naj bi bilo zborovanje, pa so nas gasilci brizgali z vodometa in nas pregnali.

Ob 40-letnici pregona leta 1982 sem za binkošti organiziral potovanje pregnancev in svojcev v kraje, kjer smo bili nastanjeni v taboriščih: v Frauenaarach, Hesselberg, Schwarzenberg in Eichstätt. Bilo jih je dva avtobusa.

Leta 1962 je bila meseca aprila prva skupna spominska svečanost v Domu glasbe v Celovcu. Pred tem je daroval

sv. mašo škof dr. Jožef Köstner. V pridigi se je opravičil za krivice, ki jih je storila koroška Cerkev koroškim Slovincem, predvsem s tem, da je prepovedala sv. mašo v stolnici. Spominsko svečanost so organizirali Narodni svet koroških Slovencev, Zveza slovenskih organizacij, Krščanska kulturna zveza, Slovenska prosvetna zveza, Zveza pevskih društev in Zveza slovenskih izseljencev. Poleg govornikov so nastopili združeni zbori, ki so jih vodili Tomaž Holmar, Hanzi Gabriel, Vladimir Prušnik, Foltej Hartman in Pavle Kernjak.

Tudi škof Alois Schwarz se je pri sveti maši v stolnici ob 70-letnici izseljevanja koroških Slovencev opravičil.³ Pri prireditvi v Domu glasbe je škof Schwarz položil nagelj, ki je predstavljal izseljene slovenske družine in je padel na tla, spet nazaj na oder. Bila je to javna gesta spoštovanja. (Tolmajer 2022: 10)

Nadalje pa Nužej Tolmajer ugotavlja:

Kaj pa Koroška? Nisem slišal nobene besede obžalovanja s strani deželnih politikov za to, kar se je godilo med drugo svetovno vojno. Nisem videl še nobenega politika, da bi položil venec selskim žrtvam ali pa na grob hčere in matere Mičejevih v Šentvidu v Podjuni, ki sta bili obglavljeni. Nisem še videl, da bi kdo položil venec prvi žrtvi nacizma, duhovniku, kulturniku, politiku, gospodarstveniku Vinku Poljancu, ki so ga v zaporu zastrupili. Društvo SPD Vinko Poljanec, ki nosi njegovo ime, skrbi za to, da je vsako leto spominska maša in na grob položijo cvetje. Vsi koroški Slovenci bi se morali vsako leto spomniti žrtev nacizma s sveto mašo in z nageljnomo na grob teh žrtev. Nisem še tudi slišal, da bi bili zastopniki Dežele položili venec na partizanski grob. (Tolmajer 2022: 10)

Novo življenje po vojni – narodno politična in kulturna šola v družini

Kulturno in versko in življenje Nužeja Tolmajerja se je oblikovalo v domači hiši. Oče in mati sta mu posredovala verske in kulturne vrednote. Tako je že v rani mladosti nastopal na gledališkem odru, v nekdanjem farovškem hlevu, sedanjem kulturnem domu. Pevsko ga je oblikovala mati, ki je bila čudovita pevka, v družini so skupaj prepevali, predvsem ob praznikih. Oče je bil zelo zagnan kulturnik. Ob nedeljah so po kosilu morali otroci glasno brati iz slovenskih časopisov, iz glasila *Otrok božji* in šolskega lista *Mladi rod*. Oče je veliko pozornost polagal na slovenski jezik in skrbel je, da so se izobraževali ob šoli. Poslal ga je na polletni tečaj na orglarski šoli na Kamnu in na polletni tečaj slovenske kmetijske šole v Tinjah, kjer je poleg strokovne dobil tudi kulturno izobrazbo (Tolmajer 2017). Gledališče in petje in slovenska beseda so bili temelji, na

3 Kot prvi predstavnik škofije je prosil za odpustanje vse, ki so morali trpeti tudi zaradi krivičnih dejanj in odločitev cerkvenih oblasti.

katerih je Nužej Tolmajer gradil »narodovo omiko« v številnih funkcijah, ki jih je opravljal, predvsem pa kot tajnik Krščanske kulturne zveze in kot predsednik Narodopisnega društva Urban Jarnik.

Slovenec pri vojaščini in v delavskem okolju

Pri služenju vojaškega roka je občutil, kakšno sovraštvo je imela vojaška oblast do Slovencev. V raznih govorih so vedno znova opozarjali, »da prihaja sovražnik z juga«, govorili so o prvi svetovni vojni, o soški fronti, o obrambnih bojih in koroškem plebiscitu, o drugi svetovni vojni in partizanih. Da bi bil Hitlerjev režim kaj zakrivil, o tem niso slišali nič (Tolmajer 2017).

Nužej Tolmajer, ki sodi med najbolj prepoznavne kulture na Koroškem, je začel svojo poklicno pot kot delavec v tovarni usnja Hans Neuner v Celovcu, ker od hribovske kmetije ni bilo mogoče živeti. Večina delavk in delavcev je znala slovensko, ni pa naletel na nikogar, ki bi bil zaveden Slovenec in bi tudi doma govoril slovensko.

V pismu Darki Zvonar, objavljenem v *Večeru*, pravi:

V našem oddelku nas je bilo 50 moških. Izvedeli so, od kod prihajam, da je oče aktiven Slovenec ter da sem tudi sam aktiven v kulturnem in verskem življenju koroških Slovencev. Začeli so me zmerjati: »čušč«, »jugo«, »Tito«, »pojdi nazaj čez mejo« ipd. Šele čez nekaj časa me je kolega opozoril, da vse o mojem življenju in življenju naše družine »izdaja« nekdo iz zavedne slovenske družine, ki je bil pred vojno celo aktiven igralec in pevec v slovenskih vrstah, po vojni pa si je priimek prepisal v nemško obliko.

Ko so me nekoč spet psovali, sem se opogumil in se javno zahvalil temu delavcu, da me izdaja kot Slovenca. Na ves glas sem zavpil, da sem to, kar sem, in da bom ostal to, kar sem. Še zdaj ne vem, od kod sem dobil korajžjo, da sem glasno izpovedal, kar sem mislil, in se javno izpostavil kot Slovenec. Od takrat najprej sem imel mir, le redko je še kdo rekel kakšno psovko. Potem sem bil celo izvoljen v sindikat. (Tolmajer 2017)

Nužej Tolmajer se je zavedal, kako se je večina rojakov, ki so zapustili svoje kmečke domove, narodno spreobrnila in se prilagodila na nemško delavsko okolje. Mladina, ki ni dobila dela v obratih, ki so bili pozitivni do koroških Slovencev, je bila izpostavljena hudemu pritisku.

Narodno politično in kulturno delo

V šestdesetih letih je bil Nužej Tolmajer tajnik Slovenskega prosvetnega društva Radiše. Novembra leta 1965 sta ga Valentin Inzko starejši, ki je bil predsednik Narodnega sveta koroških Slovencev, in Pavle Zablatnik, ki je bil predsednik Krščanske kulturne zveze, nagovorila, če bi bil pripravljen prevzeti poldnevno službo pri KKZ in poldnevno službo pri NSKS. Ta izziv je sprejel s pristankom bodoče žene. Tako je začel službo pri Narodnem svetu, kjer je zbiral člane in

članarino. Polovično službo pri KKZ so financirali člani društva in člani farnih mladine. 27. decembra 1965 je bil izvoljen za tajnika KKZ in to funkcijo je opravljal do marca leta 2004. Od leta 2004 naprej je predsednik Narodopisnega društva Urban Jarnik.

V obeh funkcijah je Nužej Tolmajer razvil vsebinsko široko in ideološko odprto kulturno in narodopisno dejavnost. Vse ga je zanimalo, za vse se je navdušil, za vso dejavnost je razvil poseben čut, za vse se je ogrel, predvsem pa je vse tudi izpeljal kot odličen organizator in mentor. Tudi sam je poprijel za vsako delo, če je bilo treba prevažati lutkarje, iskati informatorje in informatorke na terenu ali gradivo po arhivu. Predvsem je imel na skrbi finance, prošnje in poročila, zato je bil in je iskreno hvaležen vsaki ustanovi, ki je podprla in podpira kulturne dejavnosti. Obračal se je tudi na domača podjetja in banke in od njih prejemal podporo za kulturne dejavnosti, ki si jih je močno prizadeval uresničiti.

Kot politični tajnik pred sodiščem

Kot tajnik Narodnega sveta koroških Slovencev je bil Nužej Tolmajer odgovorni urednik slovenskega časopisa *Naš Tednik*, zaradi česar ga je koroški Heimatdienst štirikrat tožil. Bil je tudi obsojen in zapisan v kazenski seznam. Branil pa ga je vedno – in to zastoj – odvetnik Janko Tischler, brat Joška Tischlerja. Tudi oče Nužeja Tolmajerja, Janko Tolmajer, je bil dolga leta odgovorni urednik *Našega Tednika* in je zato večkrat stal pred sodnikom (Inzko 2022: 2).⁴

Spomin na dr. Joška Tischlerja

Dr. Joška Tischlerja je Nužej Tolmajer spoznal že v rani mladosti. V kmetijski šoli v Tinjah je Joško Tischler fantom nekega popoldneva v šolskem letu 1958/59 govoril o svojem delu med vojno in po njej. Tolmajer ne bo pozabil, kaj je Tischlerjev oče dal sinu Jošku na pot, ko ga je s konjsko vprego peljal do beraškega križa ob glavni cesti iz Velikovca v Celovec. Rekel mu je: »Jozi, na dom in na Boga ne pozabi.«

S Krščansko kulturno zvezo je bil dr. Tischler povezan kot član nadzornega odbora. Ko je bil v zasluženem poklju, je neštetokrat prihajal v pisarno k Nužeju Tolmajerju. Večkrat sta bila navzoča tudi njegov najožji sopotnik, dr. Vinko Zwitter, in Milka Hartman, ki ji je pomagal v težkih časih. Dr. Tischler je bil velik dobrotnik, saj je podpiral revne dijake in jim plačeval bivanje v Mohorjevih dijaških domovih, kot so to delali tudi njegovi sopotniki dr. France Cigan, prof. Joško Hutter, dr. Janez Polanc in še vrsta drugih. Ko je Joško Tischler iz zdravstvenih razlogov moral nehati kaditi, je rekel sestri Lamberti Lučovnik: »Sedaj pa bom še enega dijaka lahko podpiral« (Tolmajer 2022: 1).

⁴ Oče Janko Tolmajer je leta 1965 kandidiral tudi na deželnozborskih volitvah, saj je Narodni svet nastopil samostojno z Volilno skupnostjo. Glavni kandidat je bil »Črčej«, gospod Mirko Kumer. Dobil je 4.272 glasov.

Kot kulturnik vsestransko dejaven

Pobudniki številnih dejavnosti pri Krščanski kulturni zvezi so bili Franc Kattnig, Janko Zerzer in Nužej Tolmajer na pohodih in sestankih. »Trojica«, kot so se imenovali, je zasnovala pomembne dolgoletne stalnice Krščanske kulturne zveze: teden mladih umetnikov na Reberci, jezikovne počitnice v Novem mestu, gledališke delavnice v Fiesi in Ankaranu, glasbene delavnice, literarne natečaje za mlade, govorniški natečaj ob Tischlerjevi nagradi in Tischlerjevo nagrado, Einspielerjevo nagrado za nemško govoreče, ki se pošteno trudijo za enakopravnost slovenskega jezika in kulture, iniciativo Sloveščina v družini, ki skrbi tudi za ohranjanje slovenskih narečij na Koroškem, filmsko dejavnost, potopise po koroških poteh in še bi lahko naštevali. Teden mladih umetnikov na Reberci v sodelovanju s Poldejem Zundrom in Katoliško mladino vsako leto privabi številne otroke, ki z navdušenjem sodelujejo in prihajajo vsako leto, dokler niso prestari.

Kot tajnik Krščanske kulturne zveze je Nužej Tolmajer največjo skrb posvečal mladini in je skušal po svojih močeh postoriti vse, da bi mladina govorila slovensko narečje, da bi se mladi naučili slovenskega knjižnega jezika in da bi kulturno ustvarjali na področjih gledališča, glasbe, filma in literature. Izredno ga veseli, da vnuki in vnukinje z otroki govorijo slovensko tudi v nemškem okolju.

Prav tako si je prizadeval za sodelavke in sodelavce pri Krščanski kulturni zvezi, ki jih je nastavil in vključil v delo, da so skrbeli za področja gledališča, izobraževanja odraslih in mladinskega dela, kar so bila glavna težišča Krščanske kulturne zveze. V osemdesetih letih se je tudi trudil zaposlovati brezposelne dvojezične učiteljice in učitelje. Poskrbel je tudi za to, da je Krščanska kulturna zveza dobila civilnika.

Otroško in mladinsko lutkovno in amatersko gledališče

Mlade je spodbujal predvsem na gledališkem področju. Vzorniki so mu bili kaplan Ivan Matko, župnik Vinko Zaletel, Janko Ogris starejši v Bilčovsu, mlada kaplana Peter Sticker in Poldej Zunder ter France Cigan, ki je v domu Haimlinger že takoj zgradil improviziran oder. Ko je pokojni slavist in prevajalec, Erich Prunč, moral zapustiti gimnazijo na Plešivcu in je nadaljeval šolanje na nemški gimnaziji, se je vključil v gledališko dejavnost v Haimlingerju in ustanovil Oder mladje. Z raznimi predstavami, npr. z Molièrovo igro Scapinove zvijače, z Lipuševim Mrtvim oznanilom in Smoletovo Antigono, so nastopali po vsem Koroškem (Tolmajer 2022: 2).

Krščanska kulturna zveza in Slovenska prosvetna zveza sta leta 1974 povabili lutkovno gledališče Maribor na gostovanje na Koroško. Bilo je 21 gostovanj pri društvih. Na gostovanju v Pliberku je ravnatelj Lutkovnega gledališča v Mariboru Bojan Čebulj ponudil pomoč, če bi na Ko-

roškem ustanovili lutkovno skupino. Pobudo so pri KKZ navdušeno sprejeli. Gospod Čebulj je za prvo predstavo dvakrat prišel na bralne vaje. Kasneje sta prišla tudi Tine in Breda Varl, in od takrat najprej na Koroškem poteka neprekinjena lutkovna dejavnost, ki bo kmalu praznovala 50 let, svoj višek pa je dosegla z organizacijo vsakoletnega mednarodnega festivala Cíkl Cakl v Šmihelu (Tolmajer 2022: 2).

Na predlog Nužēja Tolmajerja so se mladinske skupine pomenovale Lutke mladje (1975), Oder mladje (1977), kasneje Film mladje in Kabaret mladje. To so bili pomembni mejniki, ki so v kulturno ustvarjalnost pritegnili mlade.

Breda Varl je v svoji lavdaciji o razvoju gledališke dejavnosti na Koroškem ob podelitvi Tischlerjeve nagrade izpostavila: »Ne bom začela z letnico 1974, ampak bom potovala nazaj k njej. Zakaj? Zato ker se po toliko letih dela na Koroškem resnično zavedam, kako plodno seme je bilo takrat posejano po celotnem etničnem ozemlju« (Varl 2022: 1).

Lutkarji so danes uredniki in urednice na radiu in televiziji avstrijske radiotelevizije ORF, profesionalni igralci in igralkke, režiserji, scenografi, napovedovalci, glasbeniki, učitelji, sodniki, zdravniki, društveniki idr. Šli so skozi šolo lutkarstva, ki je bila predvsem pomembna šola jezika in javnega nastopanja (Varl 2022: 1).

Breda in Tine Varl sta nadaljevala lutkovno dejavnost v okviru Slovenskega kulturnega društva Celovec. Tudi pri začetkih mednarodnega lutkovnega festivala Cíkl Cakl v Šmihelu je Tine Varl zastavil močno besedo.

Dve predstavi sta Nužēju Tolmajerju posebej pri srcu, ker sta bili še posebej kakovostni in navdušujoči. Gabriel Lipuš je leta 1991 uglasbil otroško povest Juri Muri v Afriki in k sodelovanju povabil odličnega igralca Poldeta Bibiča. Predstave so bile po vsem Koroškem in v Ljubljani. Po zelo uspešnih nastopih je bila izražena želja, da bi se lotili muzikala. Premiera je bila v Železni Kapli, sledili so nastopi drugod na Koroškem, v Ljubljani ter v Mariboru v okviru spremljevalnega programa na Borštnikovem srečanju. Tam je bil navzoč tudi avtor Tone Pavček (Tolmajer 2022: 2).⁵

Idejo za drugo lutkovno predstavo je dal Marjan Pungartnik, tajnik Zveze kulturnih društev Maribor, ki je napisal igro s koroško tematiko z naslovom Sonček, kje si? Dramaturško je igro postavil na oder Marjan Belina, režiser pa je bil Tine Varl. Za sceno je bil pristojen Pavel Polak iz Češke, lutke je osnovala in izdelala Breda Varl, glasbo pa sta prispevala Roman Verdel in Boris Roškar. Predstava je krstno izvedbo doživela leta 1994 v Mestnem gledališču v Celovcu, sledile so ponovitve za šolsko mladino iz celotne južne Koroške. To je bila posebna predstava ob 20-letnici gledališke dejavnosti na Koroškem (Tolmajer 2022: 2–3).

⁵ Dramaturg Marjana Belina je povest dramaturško priredil, Tine Varl je prevzel režijo, Breda Varl je osnovala in izdelala lutke, Minka Veselič pa je prevzela odrski gib.

Na področju mladinskega gledališča na Koroškem je začel delovati Franci Končan. Prva mladinska gledališka predstava je bila Hiša tete Barbare Svetlane Makarovič. Tudi ta predstava je gostovala po vsem Koroškem, nato pa so se vrstile gledališke predstave v režiji Francija Končana. Ta je prevzel režijo pri kulturnih društvih v Selah in Vogrčah, kjer so vzbudile pozornost predstave na prostem (Tolmajer 2022: 3).

Gledališki praznik v Mestnem gledališču v Celovcu

8. decembra 1967 je Slovensko stalno gledališče iz Trsta v Mestnem gledališču v Celovcu uprizorilo predstavi Mahničev pasijon in Vinska trta. To je bilo prvo slovensko poklicno gledališče, ki je gostovalo v Celovcu. Leta pa 1968 je bila v Trstu z igralci iz Šentjakoba uprizorjena Miklova Zala v režiji Janka Janežiča. Leta 1994 je v Trstu gostovala tudi lutkovna predstava Sonček, kje si? (Tolmajer 2022: 9).

Obnovitev ljudskih iger na Kostanjah

Krščanska kulturna zveza je dala pobudo, da so na Kostanjah ponovno postavili na oder Drabosnjakova dela. Drabosnjaka so pred tem raziskovali razni strokovnjaki: France Kotnik, Niko Kuret, Bruno Hartmann, predvsem pa dr. Pavle Zablatnik. Dr. Herta Maurer-Lausegger, ki je po študiju vodila etnološki oddelek pri KKZ, je skrbela za transkripcije Drabosnjakovih besedil. Franci Končan je bil pripravljen prevzeti režijo iger.

Najprej je KKZ leta 1987 postavila na oder Drabosnjakovo Pastirsko igro. Povabili so Lajka Milisavljeviča, ki je poznal »pastirske pesmi«, ki jih je dr. Cigan zapisal v letnih poročilih Slovenske gimnazije, in jih je vključil v igro. Premiera je bila v cerkvi v Šentilju, sodelovali so pevci iz Roža in z Gur. Predstave so bile še v Šentprimožu, Mariboru in Ljubljani. Režiser Franci Končan je za scenarista predlagal dipl. inž. Viktorja Molka, za kostume pa odlično kostumografkinjo prof. Alenko Bartl. Igralke in igralce je Nužej Tolmajer poiskal po Rožu in na Gurah.

Leta 1990 so nadaljevali z Drabosnjakovim Pasijonom. Za scenarista je Franci Končan tokrat predlagal Saša Kumpa, za glasbo je bil pristojen Lajko Milisavljevič, peli so pevke in pevci z Gur in iz Roža. Igro smo uprizorili na Kostanjah. Vrstile so se številne ponovite. Kot zadnjo igro je KKZ v Šentjakobu v Rožu na oder postavila še Igro o izgubljenem sinu. Na univerzi v Celovcu pa je leta 1987 potekal simpozij o Drabosnjaku (Tolmajer 2022: 3).

Breda Varl je v lavdaciji izpostavila:

Upam samo, da se zavedaš, kakšne sledi je tvoje delovanje, tvoj pristop k ljudem vseh starosti, s podeželja ali mestnega okolja, preprostih ali akademsko izobraženih, pustilo na Koroškem!? Ozri se nazaj in videl boš, da se vsega tega preprosto ne da izbrisati. [...] Nagovoril pa si mnoge, jih ozavestil in jim pustil pečat ali vsaj prijeten spomin na neko obdobje. Dejavnosti, kot sta lutkovna

in gledališka, za katere si se tako močno zavzemal, sta v teku let prerasli v množični. Ob tem pa kvalitetno rasli in že pred leti presegli ljubiteljski nivo. Danes se mirno postavljajo ob bok poklicnim uprizoritvam za mlade tako v Avstriji kot v Sloveniji. S tem mislim tako na predstave v celoti kot tudi na posameznike, ki te raznolike zgodbe pripeljejo pred občinstvo. (Varl 2022: 2)

Koroška pesem – ljudska in umetna

Nužej Tolmajer je pri Krščanski kulturni zvezi med drugim spodbudil izid glasbenih zapuščin glasbenih ustvarjalcev Franceta Cigana in Jerka Bezića, Antona Nageleta, Mira in Pavla Kernjaka, Silva Miheliča in Milke Hartman. Vključeval je glasbenike, pevovodje in glasbene urednike s Koroške Berteja Logarja, Jožka Kovačiča, Jožeta Ropitza, Lenčka Kupper, Janeza Petjaka, Miha Sadjaka in Edija Oražeta in iz Slovenije Egija Gašperšiča, Lajka Milisavljeviča, Jožka Kerta, Mitje Gobca, Mirka Cudermana, Jasno Nemec Novak in druge.⁶

Poznanstvo med Nužejem Tolmajerjem in prof. Egijem Gašperšičem traja že od leta 1963. Takrat je bilo prvo gostovanje zbora iz Kroke na Radišah. Radišani so nato gostovali v Kropi, Kroparji pa na Radišah. Egi Gašperšič je spremljal delo Krščanske kulturne zveze in prinašal priredbe na KKZ. Brat Nužēja Tolmajerja Hanzi Tolmaier, ki je bil odgovoren za oddelek Slovenske glasbene šole na Radišah, ga je prosil, da je priredil pesmi za flavte in za petje. Prof. Gašperšič je glasbeno gradivo prirejal tudi za Slovensko glasbeno šolo (Tolmajer 2022: 3–4).

Tudi prof. Gašperšič se je v lavdaciji spomnil dolgoletnega poznanstva:

Drugo leto bo minilo šest desetletij mojega znanstva z Nužejem Tolmajerjem. Od takrat je nenehno dokazoval, kako spreten in vztrajen je v tkanju niti med ljudmi na Koroškem. Vidna je bila njegova zlitost tako z »malimi« ljudmi kot tudi z intelektualci. Dogajala se je zgodba z mnogimi prizori in dejanji, zdaj kot v zakulisju, potem pri odprtem odru. Ostajal je na svoji poti in mnogokaj postoril, da kulturni svet koroških Slovencev ni le privešek v deželi. Ta bi bila brez slovenskega življa osiromašena. (Gašperšič 2022: 2)

6 Zavedal se je pomembnosti ustvarjalnosti domačih avtorjev in se zavzel, da je Krščanska kulturna zveza začela izdajati zbirke z njihovimi skladbami. To so bile torej zbirke, posvečene posameznikom, poleg njih so izhajale tudi zbirke, v katerih je bilo več avtorjev – to so bile predvsem izdaje ljudskih pesmi. Med tistimi, ki so dobili svoje zbirke, so bili France Cigan (12), Engelbert Logar (7), Milka Hartman (7), Anton Nagele (7), Pavle in Miro Kernjak (3), Silvo Mihelič, Lenčka Kupper (5), Janez Bitenc, Janez Petjak, Jožko Kovačič (2), Edi Oraže, Jože Ropitz, Valentin Polanšek, Lajko Milisavljevič in Egi Gašperšič; na svojo še čaka Franc Rauter. Tri zbirke so priobčile skladbe avtorjev, živečih v tujini. Druge izdaje so bile še *Otroška pesmarica Sijaj, sijaj sončece, Po sledih tamburaštva na Koroškem* in tri zbirke priredb ljudskih (*Čej so tiste stazice, Dečva, to ma povej, Jas pa puaba nač nemam*) (Gašperšič 2022:1).

Slika 3: Nužej Tolmajer ob podelitvi Tischlerjeve nagrade v Tischlerjevi dvorani v Celovcu z vnuki in pravnuki (foto: Vincenc Gotthart, 29. 1. 2022).

V lavdaciji je prof. Egi Gašperšič povzel izreden pomen nagrajenčevega dela na glasbenem področju:

Nužej Tolmaier, dolgoletni tajnik KKZ (1965 do 2004), vsestranski poznavalec in soustvarjalec kulturne dejavnosti koroških Slovencev, se je opazno vpisal med tiste, ki so veliko storili za ohranjanje minulih dosežkov, obenem z dejavno sedanostjo skrbeli za nove rodove.

Ni delal razlik med različnimi področji kulturnega doseganja, a kot navdušen pevec se je izrazito posvečal koroški glasbeni ustvarjalnosti in poustvarjalnosti. Bil je pobudnik in tudi aktivno vpet v raziskovanje glasbenega izročila, prav tako se je zavzemal za strokovno raziskovanje in objavljanje glasbenega opusa sodobnih koroških avtorjev. Tudi na mlade ni pozabljal in je spodbujal organizacijo glasbenih delavnic, seminarjev in Srečanj otroških in mladinskih zborov, vneto je sodeloval v prizadevanjih, da je v deželi začela delovati Slovenska glasbena šola. Tudi tradicionalni koncerti Koroška poje so imeli njegov pečat. Zavzemal se je, da bi glasbene skupine pogosto posegale v bogato zakladnico ljudskega izročila, s poudarkom, da to ni le ozko koroška zapuščina, ampak je nadvse pomembna sestavina celotne slovenske glasbene preteklosti in sedanjosti.

Vsega tega ni počel za pisarniško mizo, saj je veliko časa preživel na terenu med ljudmi, od katerih je zapisoval, snemal in nabiral gradivo za načrtno raziskovanje in objavljanje vsakovrstnih izsledkov svojega dela.

Mnogokje je pregledoval arhive, tudi stare, dostikrat že spregledane, malodane pozabljene pisane vire; obiskal številne domove, poslušal, zapisoval in snemal pri pevkah in pevcih, ki so bili največkrat že v visoki starosti; brskal po ostarelih ostankih – tako se je rojevala zavest po načrtni obdelavi zanimivega gradiva, za arhiv ali tudi za oživitvev in novo življenje. (Gašperšič 2022: 1)

Nužej Tolmajer je kot tajnik KKZ in predsednik Narodopisnega društva Urban Jarnik spremljal nastanek številnih publikacij, za katere je skrbel kot organizator, ki je nagoval avtorje in urednike, iskal informatorje, se zanimal za arhivsko gradivo, skrbel za lektorje, oblikovalce, finance in še bi lahko naštevali. Prav posebna pa je njegova pesmarica *Tiha zemlja* s pesmimi z Radiš in iz okolice, kjer je bil Nužej Tolmajer sam v vlogi urednika. Prav tako zavzeto kot vedno je tokrat sam iskal arhivsko gradivo, snemal ljudi na terenu, zbiral podatke, sestavljal biografije, razmišljal o vsebini, urejeval gradivo – in pesmarica je rasla, ob njej pa so izšle še tri zgoščenke. Tako je izkazal najbolj čisto ljubezen do svojih Radiš, do svojega ljubelega doma. Nužej Tolmajer je v knjigo vlil so svojo srčno kri, v zavesti, da je slovenska pesem v taborišču dajala up na svetlejšo prihodnost doma (Piko-Rustia 2022: 5).

Ko je Nužej Tolmajer našel na podstrešju skladbe pozabljenega glasbenega akademika prof. Antona Nageleta, je prosil prof. Egija Gašperšiča, da prevzame uredništvo glasbenega dela. Nešteto ur je sedel, da je razvozlal Na-

geletove rokopise. Ta zapuščina je velik dragulj, ki obsega duhovne in posvetne pesmi ter instrumentalno glasbo in samospeve. Jasna Nemeč Novak je za zbornik o Nageletu prevzela raziskavo o življenju in rodu Antona Nageleta, ki jo je razširila na predstavitev pevske kulturne dejavnosti koroških Slovencev v 20. stoletju. Nageletove samospeve (in nekaj Ciganovih) sta na koncertu V tujini doma v Dvorani fresk v Vetrinju izvedla Bernarda Fink Inzko in Marko Fink, ob klavirski spremljavi Nataše Valant. Izšla je tudi zgoščenka Nageletovih pesmi (Tolmajer 2022: 3–4).⁷ Egi Gašperšič je sodeloval tudi pri pripravi zbirke *Dr ba Zila kna biva – Ljudske pesmi z Zilje* iz zapuščine Lajka Milisavljeviča, ki je izšla leta 2014. V njej je več kot 400 eno- do štiriglasnih napevov z Zilje, ki jih je Lajko Milisavljevič v obdobju 1969–1999 posnel v raznih krajih Zilje, v Podkloštru in Bekštanju. Zbirka je dragocen vir za zborovodje, ki bi radi popestrili svoje sporede z izvedbami ljudskega eno- ali večglasja, pa tudi za skladatelje, ki iščejo napeve za zborovske priredbe. V zapuščini Lajka Milisavljeviča je ohranjenih še več kot 300 neobjavljenih pesmi iz Roža in več kot 400 pesmi iz Podjune, ki pričajo o bogati pevski in jezikovni kulturi obeh dolin. To gradivo inštitut Urban Jarnik pripravlja za tisk.

Nužej Tolmajer se v zahvalnih besedah ob podelitvi spominja pomembnega srečanja z glasbeno urednico Jasno Nemeč Novak:

Septembra leta 1976 me je klicala Jasna Nemeč, da bi se rada srečala z menoj. Bil sem slučajno na drugi lutkovni gledališki delavnici v Dolenjskih Toplicah. Povedala mi je, da ima nalogo snemati koroške zборе in me prosila, da bi ji pomagal organizirati termine in podobno. To je bilo dogovorjeno tudi s Slovensko prosvetno zvezo, z Andrejem Kokotom, ki je že imel kamero s strani RTV SLO, da je snemal kulturne prireditve. Žal pa tisti čas ni snemal zborov in kulturnih dejavnosti Krščanske kulturne zveze. Zato sem bil presenečen nad povabilom in sem to zelo rad sprejel. Že meseca novembra je prišla ekipa RTV SLO. Ves teden so snemali zборе. Začeli so v Selah. Jasna Nemeč Novak je bila urednica, njen mož Slavko Nemeč pa snemalec. Režiserja Igor Prah in Igor Košir sta delala izmenično. Prvič sem videl, kako potekajo snemanja. Tudi naši zbori so bili prvič pred kamero in so žareli. Prevzel sem organizacijo. Bilo je enkratno ozračje. Spoznali so mene ter pevke in pevce. Organiziral sem prenočišča, noči so bile svetle in rodile so se marsikatero pobude, npr. gostovanje Janeza Bitenca ali kantavtorice Mateje Kolečnik na Koroškem. Čez nekaj let se je RTV Slovenija odločila, da bo snemala osrednji koncert Koroška poje, urednica je bila Jasna Nemeč Novak. Bilo je to čudovito sodelovanje. Jasna Nemeč

Novak je prek mene spoznala Lajka Milisavljeviča. Ni vedela, da dela v isti hiši. Nastalo je med njima iskreno prijateljstvo, saj sta se oba iskreno trudila za koroško pesem. (Tolmajer 2022: 6)

Prizadevanje za narodopisje – kultura in znanost

Ko so leta 1969 v Delavski zbornici v Celovcu potekali Koroški kulturni dnevi v organizaciji ustanov KKZ in SPZ ter NSKS in ZSO, sta Erich Prunč in Janko Zerzer predlagala, da bi koroški Slovenci ustanovili slovenski znanstveni inštitut, ki naj bi bil skupen. Do tega sicer ni prišlo, ustanovljen pa je bil inštitut v okviru ZSO. Krščanska kulturna zveza pa je leta 1983 ustanovila etnološki oddelek, leta 1992 pa inštitut Urban Jarnik (Tolmajer 2022: 4). Oba inštituta danes dobro sodelujeta in se strokovno podpirata. Danes smo lahko hvaležni, da je Krščanska kulturna zveza zbrala okoli sebe izvrstne raziskovalke in raziskovalce – slavistko Hertto Maurer-Lausegger, glasbenega etnologa Berteja Logarja, arhitekta Petra Fistra, etnologinjo Majdo Fister, umetnostno zgodovinarico Bredo Turk Vilhar in etnologinjo Marijo Makarovič – ki so sodelovali pri etnološkem oddelku Krščanske kulturne zveze, od leta 1992 naprej pa pri novoustanovljenem inštitutu Urban Jarnik, ki ga je vodil duhovnik, šolnik in etnolog Pavle Zablatnik. Nužej Tolmajer je pritegnil številne uveljavljene raziskovalce in raziskovalke iz Slovenije, predvsem pa je nagoval tudi mlade raziskovalke in raziskovalce s Koroške za sodelovanje pri inštitutu.

Avtorico pričujočega prispevka je kot študentko povabil, da je začela sodelovati pri novoustanovljenem inštitutu Urban Jarnik. Ko se je po študiju z Dunaja vrnila Uši Seireinig, je tudi njo takoj nagovoril in vključil v delo. Milko Olip, ki je bila odgovorna za gledališče pri KKZ, je nagovoril, da je prevzela tajništvo inštituta – z vso močjo si je prizadeval, da je inštitut dobil trdne osnove.

Pri inštitutu so sodelovali uveljavljeni strokovnjaki, bilo pa je tudi polno mladih, ki jih je Nužej Tolmajer podpiral pri pisanju diplomskih in magistrskih del, med njimi Polona Sketelj, Mojca Ramšak, Damjana Žbontar, Sandra Habjanič in Simona Zavratnik Zimic. Potrudil se je, da so bila diplomatska in magistrska dela objavljena v posebni seriji. Damjana Žbontar in Sandra Habjanič sta svoji zaključni deli o Radišah celo zagovarjali v Kulturnem domu na Radišah. Nužej Tolmajer je študentke in študente osebno spremljal na terenu in jim odpiral vrata do ljudi. Prizadeval pa si je tudi, da bi mlade Korošice in mladi Korošci ostali na Koroškem in tu ustvarjali.

Ko je bil ustanovljen inštitut Urban Jarnik, se je Nužej Tolmajer za narodopisno delo moral tudi zagovarjati. Narodopisje je bilo označeno kot starinsko, slovensko narodopisje tudi kot etnocentrično. Nužej Tolmajer pa je narodopisje razumel povsem drugače, kot naročilo, da je treba k ljudem, pri njih zapisovati, zapisovati in še enkrat zapisovati ter nato to objaviti in »vrniti ljudem to, kar so dali«. Na-

⁷ Duhovne pesmi je na orglah spremljala Špela Filipič. Tudi Egi Gašperšič je s svojim zborom izvajal izbor Nageletovih pesmi. Samospeve Antona Nageleta je pel dr. Anton Feinig ob spremljavi Mire Pehani in sina Andreja Feiniga.

stala je nadvse produktivna publicistična dejavnost Krščanske kulturne zveze in inštituta Urban Jarnik. Njena vrednost je toliko večja, ker večina pričevalk in pričevalcev, ki so zaupali svoja pričevanja, ne živi več. Nastala so temeljna dela, ki jih je mogoče v prihodnosti dopolniti in nadgraditi.

Nužej Tolmajer se začetkov narodopisnega dela pri KKZ spominja takole:

Pri narodopisnem delu sem imel srečo, da sem spoznal univ. prof. dr. Petra Fistra in etnologinjo prof. Majdo Fister. Profesor Fister je poznal našo koroško arhitekturo. Predlagal je, da bi na Koroško pripeljal ljubljanske študente arhitekture in da bi raziskovali arhitekturno dediščino. Iskal je tudi koroške študente arhitekture. Pridružil se je Toni Reichmann, takrat študent arhitekture, ki je raziskoval arhitekturo v Rožu. Pri Mohorjevi je leta 1989 izšla Fistrova knjiga *Ta hiša je moja in vendar moja ni*, ki je še danes osnova za spoznavanje arhitekturne dediščine južne Koroške. Knjiga je izšla tudi v nemščini. Zbirali smo se pri dr. Pavletu Zablatniku, ki je prof. Fistra velikokrat spremljal v naših krajih. Občudoval sem delo profesorja Fistra. Pripravili smo tudi razstavo, ki je bila na ogled v naših krajih, v Sloveniji in na Primorskem.

Druga pomembna osebnost na področju etnologije je bila dr. Marija Makarovič, na katero sem postal pozoren, ko je v časopisu *Nedeljski dnevnik* v člankih Kmečka abeceda predstavljala kmečka orodja in je tudi pripravila razstavo. Nagovoril sem njo in urednika časopisa ter jo povabil v šolo v Šentpeter in v farno dvorano v Šmihel, da je predstavila razstavo o orodjih, ki so pri nas tudi že šla v pozabo. Povedala mi je, kako raziskuje v Sloveniji, predvsem na slovenskem Koroškem, in razmišljal sem o tem, zakaj ne bi podobne raziskave opravila pri nas na Koroškem. Odločili smo se za kraj Sele. S seboj je pripeljala čudovito sodelavko, prof. Bredo Vilhar Turk. Povedala je tudi, da raziskuje noše in dala predlog, da bi začela raziskovati nošo in oblačilno kulturo na Zilji. Objavili smo tri knjige in pripravili tri razstave o noši in oblačilni kulturi na Zilji, v Rožu in Podjuni, raziskava o noši na Zilji pa je izšla tudi v nemščini in je tako kot temeljno delo o ziljski noši dostopna širokemu krogu ljudi. Marija Makarovič je pripeljala s seboj akademsko slikarico Jano Dolenc, ki je noše in obleke naslikala.

Marija Makarovič je vedno pisno poročala, s kom se je srečala, kaj je doživela. Veliko sem se od nje naučil. V Tinjah je sodelovala na Dnevih starostnikov. Jože Kopeinig je dal pobudo, da bi starostniki pisali svoje življenjske zgodbe, in Marija Makarovič se je obrnila name, če bi to objavili. Tako se je rodila serija Tako smo živeli, v kateri je izšlo 12 knjig. Predlagala je, da bi nekatere osebe posneli s filmsko kamero. Z Ivanom Klaričem je nastalo 26 filmskih dokumentacij, ki so na voljo za študijske namene. Življenjske zgodbe so nekateri pisali sami, večino pa je zapisala Marija Makarovič in sodelavke.

Pri tem se je Marija Makarovič soočala z doživljanjem travm koroških Slovencev. Prof. Vladimir Klemenčič je omenil, kakšen dragulj so ti zapisi. Danes jih koristijo dijakinje in dijaki predvsem pri pisanju predznanstvenih nalog o svojih krajih ali o življenju koroških Slovencev. Marija Makarovič je v posebnih knjigah predstavila Tomaža Holmarja, Lovra Kaslja, brata Srienca in Milko Hartman. Ne smemo pozabiti krajevnih monografij o Vogrčah ali Dobrli vasi, ki ju je uredila. Hvaležen sem ji, kako je znala nas vse navduševati za etnologijo. Bila je tudi prva znanstvena vodja inštituta Urban Jarnik. (Tolmajer 2022: 6–7)

Narodopisna bera je izredno obsežna, saj publikacije pokrivajo vsa področja etnologije: krajevne monografije, arhitekturno dediščino in bivalno kulturo, noše in oblačilno kulturo, rokodelstvo, otroške igre, šege in navade, ljudske pesmi, pripovedi in pregovore, zdravilstvo in zdravstveno kulturo in nagrobne napise. Zlasti pomembna je zbirka življenjepisov v seriji Tako smo živeli, v kateri je izšlo 12 knjig in bilo posnetih 26 filmov. Pomembne so krajevne monografije o Selah, Vogrčah in Dobrli vasi. Nužej Tolmajer pa je bil tudi gonilna sila pri postavitvi etnološkega muzeja na Kostanjah, prvega muzeja koroških Slovencev. V zadnjem desetletju kot predsednik Narodopisnega društva Urban Jarnik podpira obsežne dejavnosti na področju dokumentacije ledinskih in hišnih imen, zemljevidi s slovenskimi ledinskimi in hišnimi imeni pa vzbujajo pozornost na deželni, državni, evropski in mednarodni ravni.

S prizadevnostjo in spremstvom Nužeja Tolmajerja so izšle pomembne publikacije o osebnostih iz kulturnega življenja koroških Slovencev: o Tomažu Holmarju, Lovru Kaslju, o bratih Kristu in Mirku Srienču, Milki Hartman, Mirku Kumru Črčeju, Pavletu Zablatniku, Vinku Poljancu, Metodu Turnšku, Valentinu Inzku star. in Jošku Tischlerju. Inštitut Urban Jarnik pa je izdal publikacije o Urbanu Jarniku, Matiju Majarju Ziljskem in Josipu Šašlu. Nužej Tolmajer je pridobil pomembne zapuščine slovenskih kulturnih ustvarjalcev in skrbi zato, da je gradivo z objavami dostopno.⁸

Stiki s Slovenijo, zamejstvom, zdomstvom in Ziljo

Nužej Tolmajer je v dolgih letih delovanja navezal in stkal iskrena prijateljstva v celotnem slovenskem kulturnem prostoru. V svojih zahvalnih besedah našteva sodelovanja s slovenskimi ustanovami na Koroškem, z ustanovami v Sloveniji, v Ljubljani, Mariboru, na Ravnah na Koroškem in na Prevaljah, v Radovljici in Novi Gorici, v Kanalski dolini, Reziji, Benečiji, Gorici in Trstu ter v zdomstvu. Trudil se je za skupni slovenski kulturni prostor in za so-

⁸ Publikacije Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik in Krščanske kulturne zveze so dostopne na spletnih straneh SNI Urban Jarnik (<https://www.ethno.at/publikacije/uebersicht/sl>) in KKZ (<http://www.kkz.at/publikacije>).

delovanja po vsem zamejstvu, pri Slovencih v Italiji, na avstrijskem Štajerskem, v Porabju in na Hrvaškem ter za stike s Slovenci po svetu – v Južni in Severni Ameriki, v Evropi in Avstraliji (Tolmajer 2022: 7–10).

Prav posebej pa mu je pri srcu naša Zilja, zato se je letos zelo razveselil obiska ministrice Helene Jaklitsch na Zilji. Hodil je na Ziljo in tja vodil raziskovalke in raziskovalce, ko slovenska pesem in beseda tam niso bili zaželeni. Na Ziljo je opozoril Lajka Milisavljeviča, Marijo Makarovič, Bredo Vilhar, Uši Sereinig in druge, da so beležili ziljske kulturne posebnosti in kulturno zgodovino Ziljanov, ziljske slovenske pesmi in ziljsko narečje. Vztrajal je, in danes se tega jezikovnega bogastva na Zilji zavedajo tudi nemško govoreči sodeželani.

Zaključek

Nužej Tolmajer je pri svojem delu doživljal tudi grenke trenutke, razočaranja s strani koroških nestrpnih, pa tudi znotraj narodne skupnosti. Ko smo se mladi vključevali v slovenske strukture in jih začeli sooblikovati in smo bili soočeni s tem, kako prepir hromi delovanje med nami, mi je vrstnik nekoč rekel: »Občudujem Nužeja. Koliko je on že grenkega doživel, pa je še zmožen, da gori kot prvi dan. Ne vem, če bom jaz tako dolgo zdržal« (Piko-Rustia 2022: 6). Zato je pomembna Tischlerjeva nagrada, ki postavlja na oder osebe, ki se trudijo za slovenski jezik in kulturo na Koroškem, z vsem srcem, z vsem prepričanjem, z vsem svojim življenjem, in tako zagotavljajo manjšini jezikovni in kulturni napredek.

Če bi danes tukaj govoril Joško Tischler, bi rekel: »Nužej, ponosen sem nate. Hvala za vse.« Hvala za vse, to ti izrekamo tudi mi vsi skupaj na Koroškem – od Šmohorja na Zilji do Potoč v Podjuni, Slovenija, zamejstvo in zdomstvo (Piko-Rustia 2022: 6).

Dragoceni so ti njegovi spomini, ki sta jih z avtorico pričujočega prispevka nekajkrat zapisovala za razne priloznosti. Ob podelitvi nagrade je bila zato dana tudi javna obljuba, da bo inštitut Urban Jarnik rad zapisal še več njegovih izkušenj in spominov – da bo ostalo zapisano in

ne bo pozabljeno. Kot je odličen organizator in sposoben dokumentalist, je s svojo bogato življenjsko zgodbo tudi odličen pričevalec.

Viri in literatura

GAŠPERŠIČ, Egi: Lavdacija ob podelitvi Tischlerjeve nagrade. Celovec, Tischlerjeva dvorana, 29. 1. 2022. Spletna stran Narodnega sveta koroških Slovencev; https://www.nsk.at/aktualno_aktuell/detail/sl/nuzhej-tolmaier-je-prejel-xliiii.-tischlerjevo-nagrado, 6. 4. 2022.

INZKO, Valentin: O dr. Tischlerju in Tischlerjevi nagradi. Nagovor ob podelitvi Tischlerjeve nagrade. Celovec, Tischlerjeva dvorana, 29. 1. Spletna stran Narodnega sveta koroških Slovencev; https://www.nsk.at/aktualno_aktuell/detail/sl/nuzhej-tolmaier-je-prejel-xliiii.-tischlerjevo-nagrado, 6. 4. 2022.

PIKO-RUSTIA, Martina: Lavdacija ob podelitvi Tischlerjeve nagrade. Celovec, Tischlerjeva dvorana, 29. 1. 2022. Spletna stran Narodnega sveta koroških Slovencev; https://www.nsk.at/aktualno_aktuell/detail/sl/nuzhej-tolmaier-je-prejel-xliiii.-tischlerjevo-nagrado, 6. 4. 2022.

Spletni vir 1: Nužej Tolmajer: Zame je popolnoma jasno: Če ne bi bilo kulture, nas ne bi bilo več. Nedelja, 13. 01. 2022; <https://www.kath-kirche-kaernten.at/dioezese/detail/C2646/zame-je-popolnoma-jasno-che-ne-bi-bilo-kulture-nas-ne-bi-bilo-vech>, 22. 2. 2022.

TOLMAJER, Nužej: Pozabimo naj ne, odpustimo pa. *Večer – Sobotna priloga*, 5. avgust 2017, 30.

TOLMAJER, Nužej: Zahvala ob podelitvi Tischlerjeve nagrade. Celovec, Tischlerjeva dvorana, 29. 1. 2022. Spletna stran Narodnega sveta koroških Slovencev; https://www.nsk.at/aktualno_aktuell/detail/sl/nuzhej-tolmaier-je-prejel-xliiii.-tischlerjevo-nagrado, 6. 4. 2022.

VARL, Breda: Lavdacija ob podelitvi Tischlerjeve nagrade. Celovec, Tischlerjeva dvorana, 29. 1. 2022. Spletna stran Narodnega sveta koroških Slovencev; https://www.nsk.at/aktualno_aktuell/detail/sl/nuzhej-tolmaier-je-prejel-xliiii.-tischlerjevo-nagrado, 6. 4. 2022.

POROČILO O DELU SLOVENSKEGA ETNOLOŠKEGA DRUŠTVA V LETU 2021

Leto 2021 je bilo tako kot leto 2020 zaznamovano z življenjem z virusom ter z ukrepi za preprečevanje njegovega širjenja. Tako je bila tudi prva polovica leta Slovenskega etnološkega društva predvsem »virtualna«, drugi del leta pa smo živeli »hibridno«.

Vsebinsko poročilo sledi programskim enotam, ki jih oblikujemo in prijavljamo na Ministrstvo za kulturo. Pomemben vir za izvedbo festivala Dnevi etnografskega filma je Slovenska komisija za UNESCO, izdajanje *Glasnika SED* pa v letih 2021 in 2022 izdatno podpira ARRS.

Ob tem smo hvaležni vsem vam, dragi člani in drage članice, za vašo podporo in sodelovanje, kar je za »živost« našega društva izjemnega pomena – neprecenljivo.

Delo Izvršnega odbora SED

IO SED za mandat 2019–2021 se je sestel na treh sejah prek platforme Zoom, pri čemer je na 14. seji sprejel Pravilnik o izvedbi zbora članov v posebnih oziroma izrednih razmerah, ki je omogočil izvedbo zbora članov.

Zbor članov je bil prilagojen razmeram in izveden s pomočjo platforme Zoom. Zbrali smo se v sredo, 24. marca 2021 ob 18. uri. Ob poročilu za leto 2020 in programu za leto 2021 je bila najpomembnejša točka izvolitev organov SED za naslednje dveletno mandatno obdobje.

Kot je v navadi, ima odbor nekaj novih in nekaj »starih« članov in članic. Nov, tretji dvoletni mandat pa je »prevzela« tudi ista predsednica SED, Alenka Černelič Krošelj.

IO SED, izvoljen marca 2021, se je sestel na sedmih sejah, šestih na daljavo in eni v živo, in sicer 12. oktobra 2021 v Brežicah, kjer je po seji potekal dogodek v soorganizaciji SED.

Kot predstavnica SED je Alenka Černelič Krošelj članica Odbora za nesnovno dediščino pri Nacionalni komisiji za

UNESCO Slovenija. Udeležila se je enega spletnega sestanka.

Obveščanje članov je potekalo po e-pošti in za 25 članov tudi s pomočjo »navadne« pošte. Poslanih je bilo 48 (v letu 2020: 34) različnih obvestil, kar je izvedla predvsem Stanka Glogovič, ki opravlja še številne manj vidne naloge.

Konec leta smo opozorili na možnost razporeditve dela dohodnine za SED, kar prav tako predstavlja pomemben del prihodkov. Še pomembnejši del so članarine. Hvala vsem članom za zvestobo tudi na tem področju.

Poročilo o izvedenem programu 2021

Izvedba izobraževalnih vsebin

Uspešno smo izvedli vse načrtovane enote, pri čemer smo se prilagodili situaciji ter v prvem delu leta izvajali programe predvsem »na daljavo«, v drugi polovici pa so bili dobro obiskani tudi dogodki »v živo«.

Poseben dogodek, ki je odmeval med člani in širše, je bil etnološki večer »Zgodovina, mesto in način življenja v novi slovenski etnografiji«, ki je bil posvečen 90-letnici prof. dr. Slavka Kremenskega, ki se je večera tudi udeležil.

Prav tako smo uspešno izvajali nov program Šola SED, ki je potekal na različnih lokacijah v času, ko je bilo mogoče ob upoštevanju ukrepov izvesti program »v živo«. Ob zaključku leta je bila pripravljena in izdana predstavitvena zloženska Šole SED (pripravila Tanja Roženberger).

Tudi na »nove in prilagojene« načine smo privabili številne obiskovalce, tako člane društva kot drugo zainteresirano javnost.

Podatki o izobraževalnih vsebinah

naslov realizirane enote	naslov predavanja / srečanja	predavatelj / izvajalec (ime in priimek)	kraj in termin	število udeležencev
Etnološki večer iz leta 2020	Pogovor z Murkovo nagrajenko 2020, Sodelovanje z JSKD	dr. Marija Klobčar, dr. Tomaž Simetinger, Alenka Černelič Krošelj	Zoom, 7. 1. 2021	25
Etnološki večer	Kraški pust	Martina Repinc, Zora Slivnik, Alenka Černelič Krošelj	Zoom, 16. 2. 2021, https://www.sed-drustvo.si/fotogalerija/kraški-pust-virtualna-rajza-1622021	35

* Alenka Černelič Krošelj, prof. umetnostne zgodovine ter univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, muzejska svetovalka, direktorica Posavskega muzeja Brežice in predsednica Slovenskega etnološkega društva; alenka.cernelic.kroselj@pmb.si.

DEF	Festival DEF 2021, soorganizatorji ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Posavski muzej Brežice	Miha Peče, Manca Filak, Sarah Lunaček, Nika Senica, Tihana Rubić, 20 filmov, pri pogovorih so sodelovali še Mateja Habinc, Saša Babič in Barbara Turk Niskač	3.–7. marec 2021, Vimeo	312 prijav, 77 filmov pregledala žirija, 20 izbranih 2.873 ogledov, 690 edinstvenih gledalcev
Etnološki večer	»Zgodovina, mesto in način življenja v novi slovenski etnografiji«, Častni gost prof. dr. Slavko Kremenšek, 90-letnik	dr. Blaž Bajič – Senzorne metodologije v urbanih etnografskih raziskavah: primeri treh evropskih mest, Veronika Zavratnik – Banalni vidiki načinov življenja: obutev in obuvanje. Pogovor na platformi zoom 21. 4. 2021 sta vodila dr. Miha Kozorog in dr. Tanja Roženbergar.	Zoom, 21. 4. 2021 https://www.sed-drustvo.si/fotogalerija/2-etnoloski-vecer-ob-jubileju-zasl-prof-dr-vekoslava-kremenska	57
Etnološki večer	»Zgodbe si jemljemo za svoje« avtorice Špele Frlic, Knjižnica Glasnika SED 2020	urednica zbirke Anja Serec Hodžar, Špela Frlic	Zoom, 26. 5. 2021 https://www.sed-drustvo.si/arhiv/aktualno/3-etnoloski-vecer-zgodbe-si-jemljemo-za-svoje-video	22
Šola Slovenskega etnološkega društva	Poletna raziskovalna delavnica v obmejnem območju doline zgornje Kolpe in Čabranke	Marko Smole, mag. Adela Pukl, Slavko Malnar, Barbara Riman, Rasim Karalić idr.	14.–21. 8. 2021	350
DEF po DEF	Projekcija in pogovor z avtorico ter direktorjem DEF; film »Tobačni spomini« Mance Filak	Miha Peče, Manca Filak, Alenka Černelič Krošelj	16. 9. 2021, Posavski muzej Brežice	23
Šola Slovenskega etnološkega društva	Nesnovna kulturna dediščina in njeno varovanje v Sloveniji	Alenka Černelič Krošelj, Anja Jerin, Adela Pukl	Posavski muzej Brežice, 12. 10. 2021, 18.00	22
Šola Slovenskega etnološkega društva	Raba in sporočilnost oblek ali oblečeno in slečeno, vidno in nevidno	dr. Tanja Roženbergar, dr. Janja Žagar, dr. Bojan Knific, mag. Tita Porenta	Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, 24. 11. 2021, 18.00	25

Etnološki večer	Pogovor Murkovo nagrajenko 2021	dr. Irene Rožman Pišek, dr. Ivanka Počkar, Alenka Černelič Krošelj	Posavski muzej Brežice, 1. 12. 2021, 17.00	22
-----------------	---------------------------------	--	--	----

Mednarodna dejavnost

Oktober 2021 smo organizirali in izvedli mednarodna posveta pri zamejskih skupnostih v Avstriji in Italiji. Posvet Slovenci v zamejstvu – refleksija ob tridesetletnici samostojne Slovenije smo 9. oktobra v Pavlovi hiši v Potrni (Laafeld) soorganizirali z Inštitutom za narodnostna vprašanja. Predavalo je 10 referentov, od tega 4 članice SED, 2 predstavnika INV in 4 predstavniki zamejskih skupnosti.

Medijsko pokritje: Radio AGORA. Posvet Zamejske zbirke – izzivi, možnosti in priložnosti pa je potekal na domačiji Jalen v Beli Peči v Italiji. Referentov je bilo 10, od tega 6 članov SED, ostali predstavniki zamejskih organizacij in Univerze v Trstu. Z obema aktivnostma se SED aktivno vključuje v prizadevanja za ohranjanje kulturne dediščine Slovencev v zamejstvu in njihove povezave s strokovnimi in znanstvenimi inštitucijami v matični domovini.

naslov dogodka / konferen- ce po pogodbi	država, kraj in termin pote- ka dogodka/konference	udeleženec (ime in priimek)	naslov referata
Posvet Slovenci v zamej- stvu – refleksija ob trideset- letnici samostojne Slovenije	Avstrija, Laafeld / Potrna, 9. 10. 2021	Anja Moric	»Pustite nam biti več- jezični« - razmislek o izseljenskih in zamejskih identitetah
Posvet Slovenci v zamej- stvu – refleksija ob trideset- letnici samostojne Slovenije	Avstrija, Laafeld / Potrna, 9. 10. 2021	Marko Smole	Palčava šiša in obmejno zamejstvo Gorskega kotarja
Posvet Slovenci v zamej- stvu – refleksija ob trideset- letnici samostojne Slovenije	Avstrija, Laafeld / Potrna, 9. 10. 2021	Alenka Černelič Krošelj	Posavje in sodelovanja »čez mej«
Zamejske zbirke – izzivi, možnosti in priložnosti	Italija, Fusine Laghi / Bela Peč 16. 10. 2021	Anja Moric	Manjšinska dediščina – priložnost za spoznavanje večkulturnosti
Zamejske zbirke – izzivi, možnosti in priložnosti	Italija, Fusine Laghi /Bela Peč, 16. 10. 2021	Marko Smole	Etnološka zbirka Palčava šiša iz Plešč na Hrvaškem in njene povezovalne dejavn- osti v obmejnem prostoru doline zgornje Kolpe in Čabranke ter okolici
Zamejske zbirke – izzivi, možnosti in priložnosti	Italija, Fusine Laghi / Bela Peč, 16. 10. 2021	Mojca Ravnik	Od prvih stikov z Jalnovimi v Beli Peči do sodelovanja v projektu Zborzbirk

186 Promocijska dejavnost

Vse enote so bile izvedene skladno z možnostmi, kar pomeni, da je bila v letu 2021 izvedena fizična podelitev Murkovih nagrad za leto 2020, in sicer 6. 9. 2021 v Dolenskem muzeju Novo mesto. Stroške smo pokrili iz lastnih sredstev.

Žal je bila fizična podelitev Murkovih nagrad, Murkovih priznanj in Murkove listine ponovno predstavljena. Pred-

videna je bila za 11. 1. 2021 v Medobčinskemu muzeju Kamnik, ki pa ne razpolaga z ustreznimi prostori za predvideno število ljudi, predvsem pa je ravno v tistem tednu pričel veljati nov epidemiološki odlok, epidemiološka slika pa je bila slaba. Vse je bilo pripravljeno, vabila poslana, program dogovorjen, a smo morali prireditve odpovedati, saj je podelitev povezana z lokacijo in delom nagrajenke prejšnjega leta, česar ne želimo opustiti. Kljub temu smo na isti dan, 11. 11. 2021, izvedli spletni, »Zoom« dogodek,

na katerem so predlagatelj predstavili nagrajence, ki so aktivno sodelovali pri dogodku. Murkovo nagrado je prejela dr. Irene Rožman Pišek, Murkovo priznanje Dr. Katja Hrobat Virloget, Murkovi listini pa Društvo rokodelcev – rokodelski center Moravče in zakonca Repenšek iz Črne na Koroškem.

Prireditvev je bila izvedena aprila 2022.

Zaradi dopolnjevanja in reorganizacije spletne strani, ki omogoča dopolnjevanje razstave iz leta 2020 in objavo obsežnejših prispevkov, ter zaradi bolezni tehničnega sodelavca in urednika Dominika Černeliča je bilo zastavljeno doseženo le delno. Delo se intenzivno nadaljuje v letu 2022, pri čemer se je od novembra 2021 v aktivnost kot nov urednik vključil Miha Peče, član IO SED.

leto	Število obiskovalcev / udeležencev programa		Število izvajalcev programa	Število obiskov spletnih strani	Število izvedenih dogodkov preko platform (Zoom, Microsoft Teams)	Število udeležencev predavanj preko platform (Zoom, Microsoft Teams)
	evidentirano	ocenjeno	evidentirano	evidentirano	evidentirano	evidentirano
2021	1.359	6.000	58 programi, 78 Glasnik SED 9 Knjižnica Glasnika SED Skupaj: 145	211 unikatnih uporabnikov 623 sej oziroma vračajočih uporabnikov*	5 + 1 posnetek	3010

*Kot je pri poročanju zapisal skrbnik – tehnični urednik spletne strani, je do razlike med letoma 2020 in 2021 prišlo zaradi novih pravil, kar pomeni, da v statistiko niso vključeni obiski uporabnikov, ki niso potrdili izjave o piškotkih, saj se skladno z GDPR ne smejo zbirati podatki, če uporabnik tega ne potrdi oz. če sam ne sprejme piškotkov.

Posledično vsi uporabniki niso zabeleženi in resnična številka je lahko višja.

Virtualni dogodki, ki so dostopni:

1. Etnološki večer: Kraški pust: Zoom 16. 2. 2021, <https://www.sed-drustvo.si/fotogalerija/kraski-pust-virtualna-rajza-1622021>
2. Etnološki večer: »Zgodovina, mesto in način življenja v novi slovenski etnografiji«, Zoom 21. 4. 2021, <https://www.sed-drustvo.si/fotogalerija/2-etnoloski-vecer-ob-jubileju-zasl-prof-dr-vekoslava-kremenska>
3. Etnološki večer: Zgodbe si jemljemo za svoje avtorice Špele Fric, Knjižnica Glasnika SED 2020 Zoom, 26. 5. 2021: <https://www.sed-drustvo.si/arhiv/aktualno/3-etnoloski-vecer-zgodbe-si-jemljemo-za-svoje-video>
4. Virtualna podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkovih listin, Zoom 11. 11. 2021:

Izdajanje publikacij

Glasnik SED je v etnološki znanosti ugledna revija, kar kaže zanimanje avtorjev za objave znanstvenih člankov. Objavljeni znanstveni prispevki so dobro točkovani, uredništvo se trudi za še višjo uveljavljenost revije. Člani SED cenijo Glasnik predvsem zaradi društvenih strani, zato je tiskana oblika še vedno najbolj smiselna. *Glasnik SED* je financiran iz sredstev ARRS in MK ter iz lastnih sredstev. V Knjižnici Glasnika SED je kot 55. številka izšla monografija Tomaža Simetingerja *Zvezdne poti in plesne sledi: Študija primera romarskega vrta*.

Odmevnost izvedenega programa v javnosti

<https://zoom.us/j/98828970412?pwd=YzBYYYXR6NWxOZmVpSU1zNVlhZWlwZz09>

5. Posnet Pogovor z Murkovo nagrajenko 2021, 1. 12. 2021: <https://youtu.be/OW420Pon9qo>

Facebook SED:

- Število sledilcev strani: 31. 12. 2019: 815; 28. 12. 2020: 894, 31. 12. 2021: 1.114
- Število všečkov strani: 31. 12. 2019: 805; 31. 12. 2020: 890, 31. 12. 2021: 1.020

Facebook skupina SED:

- Člani: 31. 12. 2019: 160 članov; 31. 12. 2020: 302 članov, 31. 12. 2021: 547 članov

Spletni dnevnik Vsakdanjik:

- ok. 3200 obiskovalcev (10 % se jih vrača, drugi so novi) iz 37 držav

Cilji na področju promocijske dejavnosti in odmevnosti so bili doseženi in preseženi, tudi zaradi dobrega sodelovanja z ZRC SAZU pri spletnemu dnevniku Vsakdanjik, ki je še naprej uspešna in povezovalna platforma.

Uspešno in ves čas se povečuje odmevnost in raba profila na strani Facebook.

S poročilom, tako vsebinskim kot finančnim, dokazujemo, da smo uspešno, kakovostno in odgovorno izvedli program, ga tudi v letu 2021 prilagodili glede na situacijo ter kakovostno in odmevno izvedli začrtane programe.

Poraba sredstev je bila gospodarna, izvajalci skrbno izbrani, cilje pa smo na številnih področjih tudi presegli. Pri tem imajo ključno vlogo aktivni člani društva, predvsem člani IO SED in delovnih skupin.

Zahvala

Po dveh letih prilagajanj in razmer, ki so močno vplivale na naše delo in življenje, sem kot predsednica zelo hva-

ležna za delo in razumevanje IO SED, obeh uredništev, nadzornega odbora in častnega razsodišča ter Komisije za podeljevanje Murkovih nagrad. Predvsem pa sem hvaležna članom in članicam, ki ste naše odločitve sprejemali z naklonjenostjo. Ob zaključku mandata 2019–2021 sem iskreno hvaležna vsem, ki ste opravljali različne društvene naloge ter hvala vsem, ki ste jih prevzeli v mandatu 2021–2023.

RAZPIS ZA PODELITEV MURKOVE NAGRADE, MURKOVEGA PRIZNANJA IN MURKOVE LISTINE ZA DOSEŽKE V ETNOLOGIJI NA SLOVENSKEM ZA LETO 2021/22

Na podlagi *Pravilnika o podeljevanju Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine* (objavljen je v *Glasniku Slovenskega etnološkega društva* 60/1, 2020, in na spletni strani Slovenskega etnološkega društva) Slovensko etnološko društvo objavlja razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine.

Pri predlogih se upoštevajo 3., 5. in 11. člen Pravilnika o podeljevanju Murkove nagrade, Murkovega priznanja ter Murkove listine, in sicer:

za podelitev Murkove nagrade:

- izjemni etnološki raziskovalni dosežki posameznikov, skupin ali ustanov,
- etnološki znanstveni ali strokovni dosežki, zaokroženi v življenjskem delu posameznikov;

za podelitev Murkovega priznanja:

- strokovno delo na področju etnološkega muzealstva in konservatorstva,
- znanstveno-raziskovalni dosežek ali projekt,
- strokovno delo v javno dobro v preteklem letu;

za podelitev Murkove listine:

- kontinuirane dejavnosti, ljubiteljska prizadevanja ali dosežki drugih ved, ki bogatijo, ohranjajo in popularizirajo etnološko vedo,
- posebni dosežki študentov na področju raziskovalnega dela, njihovo sodelovanje pri organizaciji dogodkov ali večletno sodelovanje v Slovenskem etnološkem društvu.

Skladno z 8. členom *Pravilnika* lahko kandidatke in kandidati za nagrado, priznanje in listino predlagajo članice in člani Slovenskega etnološkega društva, družbene organizacije, ustanove in posamezniki iz Republike Slovenije in tujine, lahko pa tudi Komisija za podeljevanje Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine oziroma njeni člani.

Podpisane predloge s podatki o kandidatkah in kandidatih ter z vsebinsko utemeljitvijo pošljite **do 15. septembra 2022 (velja le poštni žig)** na naslov:

Slovensko etnološko društvo

Komisija za Murkova priznanja
Metelkova 2
1000 Ljubljana

Prijave na razpis za Murkovo nagrado, Murkovo priznanje in Murkovo listino nam s podatki o predlagatelju posredujte v tiskani in elektronski obliki na e-naslov: info@sed-drustvo.si.

Murkova nagrada, priznanje in lista bodo podeljeni na slovesnosti v mesecu novembru 2022.

NAVODILA AVTORJEM

Glasnik SED je strokovno-znanstvena revija, ki objavlja izvirne znanstvene, strokovne in poljudne prispevke s področja etnologije, kulturne in socialne antropologije, muzeologije in sorodnih ved ter prispevke ljubiteljev etnološke vede. Uredništvo prosi vse avtorje, da pri pisanju, oblikovanju in oddaji svojih prispevkov upoštevajo naslednja navodila.

Uredništvo sprejema izvirne prispevke (prva objava) izključno v slovenskem jeziku. Besedila v elektronski obliki pošiljajte na naslova urednikov: Saša Poljak Istenič (sasa.poljak@zrc-sazu.si) in Daša Ličen (dasa.licen@zrc-sazu.si).

Dolžina besedila je odvisna od dogovora z urednikoma, praviloma pa naj bi **znanstveni članki** obsegali do največ 60.000 znakov s presledki.

Članek mora imeti naslednjo strukturo:

- **naslov** v slovenščini in angleščini
- **izvleček** v slovenščini in angleščini (do 600 znakov s presledki);
- **ključne besede** (do šest) v slovenščini in angleščini;
- **vsebinske opombe** (tekoče, pod črto);
- **literatura in viri** (ločeno; glej navodila spodaj);
- **povzetek** v angleškem jeziku (do 2.500 znakov s presledki);
- **ilustrativno gradivo** oziroma **priloge**, opremljene s potrebnimi podatki.

Na koncu prispevka navedite **podatke o avtorju** (ime in priimek, izobrazba, naziv oziroma poklic, ustanova, kjer ste zaposleni oziroma kjer študirate; e-naslov ali službeni/domači naslov, če elektronske pošte ne uporabljate). Dopišite še rubriko *Glasnika SED*, kamor po vašem mnenju sodi prispevek, in predlagajte tipologijo članka.

Uredništvo poskrbi za slovensko in angleško lekturo, za prevode v angleščino pa so zadolženi avtorji.

Strokovni članki nimajo izvlečka, povzetka in ključnih besed in naj ne presegajo 30.000 znakov s presledki. Opremljeni naj bodo s podatki o avtorju prispevka, z navedbo uporabljene literature in virov ter s slikovnim gradivom.

Poljudni članki, poročila, knjižna poročila in ocene razstav ali filmov naj ne presegajo 15.000 znakov s presledki, opremljeni naj bodo s podatki o avtorju prispevka in morebitnim slikovnim gradivom.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Prispevki v rubriki Razglabljanja so razvrščeni po veljavni Tipologiji dokumentov/del za vodenje bibliografij in sistemu COBISS; tipologija se določi po predlogu avtorja, recenzentov in uredništva. Vse prispevke anonimno recenzirajo uredniški odbor in zunanji recenzenti; recenzije se hranijo v arhivu SED.

Avtorice in avtorje prosimo, da pri objavi gradiva upoštevajo avtorske pravice drugih avtorjev in z objavo v *Glasniku SED* ne kršijo avtorskih pravic. Za objavo kakršnegakoli gradiva iz drugih publikacij in arhivov je avtor prispevka dolžan sam zagotoviti dovoljenje za objavo v *Glasniku SED*.

OBLIKOVANJE BESEDILA:

Prispevki naj bodo napisani z urejevalnikom besedil MS Word ali Open Office, v naboru znakov Times New Roman in v veličnosti 12 pik. Besedilo strukturirajte v poglavja in po potrebi tudi v podpoglavja.

Citati, krajši od treh vrstic, naj bodo postavljeni tekoče v besedilu med »dvojna narekovaja«; ko gre za navedbo znotraj citata, uporabite 'enojni narekovaj'. Citati, daljši od treh vrstic, naj bodo oblikovani v novem odstavku, brez narekovajev in z zamikom, da se ločijo od drugega besedila. Če gre za izjavo sogovornika, besedilo postavite ležeče; kadar je del izjave ali citata izpuščen, to označite z [...], če pa citat dopolnjujete s svojimi besedami, te postavite v oglati oklepaj: [etnologijo].

Opombe: sprotne, velikost 10 pt.

SLIKOVNO GRADIVO:

Fotografije, skice, risbe, grafi ipd. naj imajo ločljivost najmanj 300 dpi, format pa .jpg ali .tif. Avtorji jih pošljejo kot prilogo, v besedilu pa označijo zeleno mesto postavitve. Podnapis k sliki naj bo v obliki:

Slika zaporedna številka: Naslov slike (foto: avtor, datum).

Slika 1: Murkovanje v Trbovljah (foto: Ivanka Počkar, 11. 11. 2018).

NAVAJANE VIROV IN LITERATURE:

Citiranje med besedilom:

Pri pisanju uporabljamo **oklepajski način navajanja virov in literature**: (priimek avtorja, leto izdaje dela in strani), npr. (Klobčar 2014: 22). Ko v oklepaju navajamo več zaporednih strani, uporabimo stični pomišljaj: (Knific 2013: 96–97, 100–103). Ko navajamo več avtorjev, reference razvrstimo po letnicah publikacije in jih ločimo s podpičjem: (Ahlin 2013; Junge 2015; Babič 2018). Dela istega avtorja z istim letom publikacije označite s črkami a, b, c: (Šmitek 1998: 54, 2013a, 2013b: 58). Ob več kot treh avtorjih med besedilom (ne pa tudi v seznamu literature) navajamo le prvega: (Križnar idr. 2014), pri dveh ali treh pa navedemo vse: (Strle in Marolt 2014; Smole, Beno in Pungartnik 2013). Delo brez avtorja: (B. n. a. 2015: 22); delo brez letnice: (Priimek b. n. l.: 22); delo brez strani: (Priimek 2015: b. n. s.). Zakone ipd. navajamo s kratico in letnico objave (npr. ZON 1999 za Zakon o ohranjanju narave, ki je bil objavljen v Uradnem listu 13. julija 1999) oz. s prvo besedo in letnico (npr. Pravilnik 2016). Pri neposrednem citiranju vira v besedilu oklepajski navedek vedno vstavimo pred piko. Le pri daljših, izdvojenih citatih oklepajski navedek postavimo za piko.

Kadar navajamo delo enega avtorja po drugem – (npr. Fink po Smettinger 2014) – v seznamu literature navedemo le vir, ki smo ga dejansko uporabili.

Navajanje v seznamu uporabljenih del:

V seznamu virov in literature ne ločujemo. Citirana dela so razporejena po abecednem vrstnem redu priimkov avtorjev. Navedemo le reference, na katere smo se sklicevali v besedilu.

Tuje kraje izdaj, kadar je to mogoče, poslovenite: Wien – Dunaj, Klagenfurt – Celovec ipd.

Primeri navajanja literature**Monografija:**

PRIMEK, Ime: *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

HAGE, Ghassan: *Against paranoid nationalism: Searching for hope in a shrinking society*. Sydney: Pluto Press, 2003.

PRIMEK, Ime, Ime Priimek in Ime Priimek: *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

MATURANA, Humberto R. in Francisco J. Varela: *Drevo spoznanja*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2005.

Tudi pri več kot treh avtorjih se v seznamu navajajo vsi avtorji.

Zbornik kot celota:

PRIMEK, Ime (ur.): *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

REPIČ, Jaka in Jože Hudales (ur.): *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.

Poglavje iz zbornika:

PRIMEK, Ime: *Naslov poglavja: Podnaslov poglavja*. V: Ime Priimek in Ime Priimek (ur.), *Naslov zbornika: Podnaslov zbornika*. Kraj izida: Založba, leto izida, strani.

PRINČIČ, Jože: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*. V: Jurij Fikfak in Jože Prinčič (ur.), *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008, 21–46.

Periodične publikacije:

PRIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. *Ime publikacije* letnik/številka, leto izida, strani.

KUNEJ, Drago: *Med kodami skrita zvočna dediščina Slovencev*. *Glasnik SED* 54/1–2, 2014, 22–28.

Navajanje revije, ki je dostopna samo na spletu: LAMBEK, Michael: *The value of (performative) acts*. *Hau, Journal of Ethnographic Theory* 3/2, 2013, 141–160; <http://www.haujournal.org/index.php/hau/article/view/hau3.2.009>, 10. 5. 2015.

Tematska številka periodične publikacije:

PRIMEK, Ime (ur.): *Naslov tematske številke: Podnaslov tematske številke*. *Ime publikacije* letnik/številka, leto izida.

SIMONIČ, Peter (ur.): *Solidarnost in vzajemnost v času recesije: Razumevanje starih in novih vrednosti in vrednot v poznem kapitalizmu*. *Ars & Humanitas* 8/1, 2014.

Članek iz tematske številke periodične publikacije:

PRIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. V: Ime Priimek (ur.), *Naslov tematske številke: Podnaslov tematske številke*. *Ime publikacije* letnik/številka, leto izida, strani.

VODOPIVEC, Nina: *Družbene solidarnosti v času socialističnih tovarn in individualizacije družbe*. V: Peter Simonič (ur.), *Solidarnost in vzajemnost v času recesije: Razumevanje starih in novih vrednosti in vrednot v poznem kapitalizmu*. *Ars & Humanitas* 8/1, 2014, 136–150.

Doktorske disertacije, diplomska dela in druge neobjavljene študije:

PRIMEK, Ime: *Naslov disertacije: Podnaslov disertacije*. Doktorska disertacija. Kraj: Naziv študijske ustanove, leto.

KUŽNIK, Lea: *Interaktivno učno okolje in muzeji za otroke: Teoretski model in zasnova*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2006.

Primeri navajanja virov**Časopisni viri:**

PRIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. *Ime časopisa*, datum (mesec z besedo), stran(i).

ŽIBRET, Andreja: *Za prireditve na podeželju od občine manj denarja*. *Delo*, 30. april 2015, 10.

Ustni viri:

PRIMEK, Ime, intervju, kraj, datum.

NOVAK, Janez, intervju, Ljubljana, 15. 5. 2015.

Kadar želimo ohraniti anonimnost vira, navedemo zgolj psevdonim, npr.

JANEZ, intervju, Ljubljana, 15. 5. 2015.

Arhivski viri:

Ime in signatura arhivskega fonda – Ime arhiva, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta.

AS 730 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Gospostvo Dol, fasc. 43, pg. 1332.

GNI DAT 32 – Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Zbirka terenskih posnetkov, DAT 32, Orešje, 20. 3. 1997.

Zakoni in pravni akti:

KRATICA – polno ime, ime publikacije, številka publikacije, datum objave (mesec z besedo)

Če akt ni označen s kratico, zapišemo prvo besedo njegovega imena z velikimi črkami.

ZON – Zakon o ohranjanju narave, *Uradni list RS* 56, 13. julij 1999.

PRAVILNIK o urejanju in oddaji zemljišč Mestne občine Ljubljana za potrebe vrtičkarstva, *Uradni list RS* 19, 11. marec 2016.

Spletni viri:

Literaturo, ki je dostopna v elektronski obliki (spletne znanstvene revije ipd.), navajamo po navodilih za literaturo; kot spletni vir navajamo predvsem različne spletne strani, ki jih med besedilom citiramo kot (Spletni vir 1).

Spletni vir zaporedna številka: Ime odstrani ali prispevka oziroma opis spletne strani in, če je relevanten, datum objave; naslov spletne strani, datum pregleda spletne strani.

Spletni vir 1: Arhiv Glasnikov SED; <http://www.sed-drustvo.si/publikacije/glasnik-sed/glasniki>, 7. 5. 2015.

Spletni vir 2: MURŠIČ, Rajko: *Drugačnost bogati*, 30. 9. 2014; <https://transyuformator.wordpress.com/2014/09/30/rajko-mursic-drugacnost-bogati/>, 8. 5. 2015.

Za avtorsko delo, objavljeno v *Glasniku SED*, vse moralne avtorske pravice pripadajo avtorju, materialne avtorske pravice, pravice reproduciranja in distribuiranja v Sloveniji in v drugih državah pa avtor brezplačno, enkrat za vselej, za vse primere, za neomejene naklade in za vse medije (tudi za splet) neizključno prenese na izdajatelja.

Cena posamezne številke | Price per Issue: 10 EUR

Letna naročnina | Yearly Subscription: 20 EUR

Transakcijski račun SED | SED Transaction Account Number: 02083-0016028646 NLB, d. d.

Distributer | Distribution: BUČA d. o. o.

Glasnik SED je indeksiran v bazah podatkov | Glasnik SED is entered into the following data bases:

Anthropological Index Online (AIO RAI) <http://aio.anthropology.org.uk>

Anthropological Literature <http://hcl.harvard.edu/tozzer/al.html>

European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH) <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/>

Scopus <http://www.scopus.com/>

Ebsco <http://www.ebsco.com/>

Revija subvencionirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS in Ministrstvo za kulturo RS. Revija je vpisana v evidenco javnih glasil, ki jo vodi Ministrstvo za kulturo RS pod zaporedno št. 550. | The Bulletin is subsidized by the Slovenian Research Agency and the Slovene Ministry of Culture. The Bulletin has been entered in the record of public printed media at the Slovene Ministry of Culture under the number 550.

Fotografija na naslovnici | Front Cover Photo:

Študenti turizma na terenskih vajah na Kopah junija 2019. Foto: Mateja Kuntarič. | Students of tourism on the fieldwork at Kope, June 2019. Photo: Mateja Kuntarič.

Izšlo | Published:

Ljubljana, junij 2021 | June 2021

SLOVENSKO *Ĕ*tnološko DRUŠTVO
SLOVENE *Ĕ*thnological SOCIETY

Metelkova 2, 1000 Ljubljana

TISKOVINA

UDK 39(497.4)(05)
ISSN 0351-2908 (Tiskana izd.)
ISSN 2535-4324 (Spletna izd.)
Ljubljana, junij 2022